

VIRGIL PANĂ

Emil A. Dandea

Un moț primar la Târgu-Mureș

**ACEASTĂ CARTE A VĂZUT LUMINA TIPARULUI CU SPRIJINUL FINANCIAR AL
CONSILIULUI JUDEȚEAN MUREȘ**

I.S.B.N. 978-606-8372-17-4

Editura *Ardealul* Târgu-Mureș
Culegerea și corectura textelor: autorul
Consilier editorial: *Eugeniu Nistor*
Copyright© *Virgil Pană* 2012
Apărut: 2012

Virgil Pană

**EMIL A. DANDEA
UN MOȚ PRIMAR LA TÂRGU-MUREȘ**

Editura Ardealul
Târgu-Mureș, 2012

CUPRINS

CUPRINS	5
VERSURI PENTRU DL DANDEA.....	7
CUVÂNT ÎNAINTE DE TOATE	8
CAPITOLUL I	11
EMIL A. DANDEA O VIAȚĂ DE OM PLINĂ DE ÎNFĂPTUIRI ȘI DE DEZAMĂGIRI	11
CAPITOLUL II	22
ORAȘUL TÂRGU-MUREȘ ÎN TIMPUL ADMINISTRAȚIEI EMIL A. DANDEA	22
2.1. O impresie de călătorie prin Ardeal	22
2.2. Instaurarea administrației românești în Târgu-Mureș	25
2.3. Orașul Târgu-Mureș - municipiu și reședință de județ	32
2.4. Întinderea și populația orașului	33
2.5. Sistemizarea orașului și construcția de locuințe sănătoase	43
2.6. Finanțele orașului	51
2.7. Starea economică a orașului.....	59
2.8. Sănătatea publică.....	68
2.9. Situația învățământului.....	72
2.10. Parcuri, zone verzi, spații de agrement	76
2.11. Salubritatea orașului	81
2.12. Mișcarea sportivă românească	83
CAPITOLUL III	87
PROIECTE DE EDILITATE PUBLICĂ.....	87
3.1. Finalizarea introducerii gazului metan	87
3.2. Amplificarea sistemului de alimentare cu apă a orașului.....	91
3.3. Amplificarea sistemului de iluminat	100
3.4. Edificii civile de interes public.....	104
3.4.1. Noul spital de stat	104
3.4.2. Căminul Ucenicilor Români „Avram Iancu”	109
3.4.3. Palatul Administrativ.....	114
3.4.4. Aeroportul civil „Aurel Vlaicu”	118
3.5. Edificii cu caracter religios	121
3.5.1. Biserica (catedrală) ortodoxă	121
3.5.2. Biserica (catedrală) Greco-catolică	127
3.6. Monumente și plăci comemorative	135
3.6.1. Monumentul Ostașului Român	135
3.6.2. Monumentul Latinității	144
3.6.3. Monumentul Avram Iancu	146
3.6.4. Alte monumente și plăci comemorative.....	151
CAPITOLUL IV	155
PROIECTE CULTURALE	155
4.1. Înființarea instituțiilor românești de cultură	155
4.2. Muzeul de Arheologie și Etnografie.....	155

4.3. Înființarea bibliotecii municipale românești	163
4.4. Crearea patrimoniului cultural românesc la Pinacotecă	167
4.5. Pași concreți pentru înființarea unei orchestre simfonice	171
4.6. Înființarea teatrului românesc la Târgu-Mureș	175
ÎN LOC DE CONCLUZII	178
BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ.....	188
I. IZVOARE	188
II. Lucrări speciale	188
III. STUDII ȘI ARTICOLE DE REFERINȚĂ	190
IV. PRESĂ	191
SUMMARY	192
ANEXE	195
ANEXA I	197
Primarii orașului Târgu-Mureș (1902-).....	197
ANEXA II	198
ANEXA III	200
„Considerații de actualitate și de viitor asupra Târgul Mureșului	200
Lucrări ce pot suferi o legitimă critică	207
ANEXA IV	209
Întreprinderile industriale înregistrate la Camera de Industrie și Comerț din Târgu-Mureș (1926)	209
EMIL A. DANDEA – ICONOGRAFIE	213
ORAȘUL LUI EMIL A. DANDEA	216

VERSURI PENTRU DL DANDEA

de Ion Tămaș
din Grebenișul de Câmpie

Avem un domn în județ
Cinstit și de mare preț;
Pentru țara românească
Dr. Dandea să trăiască!
Căci când a fost deputat
Pentru Ardeal mult s-a luptat,
Că'n Ardeal la fiecare
Că'n Regat darea-i mai mare,
Și acum ca primar,
Face tot lucruri mai mari,
Când s-a votat conversiunea,
Ca să nu se înșele lumea,
A împărțit cărțile
Ca nimeni să nu se înșele.
Bagă românii în serviciu,
Înlătură venetici.
Două biserici îs gata
Toată lumea vede fapta.
Iubiți frați, de pe câmpie,
Priviți voi a mea poezie
Și când va fi votare,
Băgați seama fiecare
Puneți ștampila pe stâlp,

Că-i îndesat și cu vârf!
Așa iubiților frați
Toți pe Dandea să-l votați.
Căci dânsul acum este,
Pe cum am auzit veste,
Șef la partid liberal,
Român din al nost' Ardeal
Muncește pentru români,
Și se luptă cu străini!
Deci ca Dandea rumânași,
Nu's mulți în acest oraș.
Domn cinstit și om cuminte
Pe nimeni nici când nu-l minte!
Ține-l Doamne la mulți ani
Și-l apără de dușmani.
Scrisă de'un simplu țăran
De-l cheamă Tămaș Ioan,
Din Grebeniș comuna
Care-a făcut poezia
De n'am scris adevărat
Dee-mă afar' din sat.

CUVÂNT ÎNAINTE DE TOATE

Volumul monografic pe care-l propun târgumureșenilor, în mod deosebit, se dorește a fi o sinteză asupra fenomenelor economice, sociale și culturale ce au caracterizat evoluția orașului în anii primariatelor celui mai harnic edil român pe care l-a avut urbea în prima jumătate a secolului trecut și nu numai, Emil A. Dandea, cu accent deosebit pe realizările edilitare și al sprijinului acordat de către cel amintit învățământului și culturii românești. Ceea ce credem că reprezintă ineditul acestei lucrări este susținerea afirmațiilor din text cu documente foto-documentare de epocă, majoritatea preluate din voluminosul album realizat cu ocazia manifestării de amploare desfășurată în anul 1936 sub titlul *“Luna Târgumureșului”*, o adevărată trecere în revistă a înfăptuirilor realizate în cei opt ani ai administrației românești, la care se adaugă unele, deosebit de elocvente, aflate în arhivele diferitelor instituții de cultură din oraș, îndeosebi în fondurile Direcției Județene a Arhivelor României.

Dorindu-se a fi o lucrare cu caracter cât mai cuprinzător, dar nu exhaustiv, cartea abordează, în amănunt, principalele aspecte care au caracterizat epoca respectivă, dorind să aducă în atenția contemporanilor efortul edilului și al societății locale pentru continuarea demersurilor de modernizare a municipiului, de înnobilare a unei opere pe care o moștenise de la predecesorii săi. Pe parcursul lecturii, cititorul va sesiza, în mod sigur, inegalitatea de spațiu acordat unor capitole sau subcapitole, aspectul datorându-se, însă, numai lipsei de informații.

Lăsând la o parte orice partizanat politic sau etnic, spre care cu ușurință am putea aluneca dat fiind demersul de natură istorică, încerc să prezint opera edilitară a primarului român la adevăratele ei dimensiuni și valori pentru epoca respectivă, apelul la comparații cu administrația maghiară de dinainte de război intervenind doar pentru a sublinia unele piedici aflate în calea obținerii unor performanțe identice. De fapt, așa cum se exprima un om de cultură târgumureșan, Dandea nu poate fi replica nimănui¹. Activitatea acestuia trebuie judecată în contextul epocii respective, deosebit de complexă, într-o perioadă tulbură și instabilă din punct de vedere economic, când trebuia ținută sus ștacheta calitativă a fostei administrații maghiare, pe care urma a fi brodată emblema elementului românesc. Prin urmare, nu îmi propun să devin un apologet al lui Emil A. Dandea pentru a-i construi un soclu imaginar de dimensiunea celui aparținând înaintașului său, Bernády György. O parte din opera edilitară realizată în timpul administrației interbelice a orașului, la care a fost părtaș și Dandea, prin propria-i persoană, sau prin instituția pe care o reprezenta, este vizibilă și în zilele noastre, vorbind prin sine însăși, fără a mai fi nevoie de cosmetizări trase din condei. În ceea ce privește persoana primarului aflat în discuție, având în vedere situația actuală a peisajului politic românesc, care se pare a fi o copie fidelă a celui dintre cele două Războaie Mondiale, nu trebuie să ne mire faptul că este învăluită în lumini și umbre ca a oricărui demnitar din spațiul public. Important este să discernem adevărul făcând un recurs documentat și cinstit la istorie, mai ales că acum avem largă perspectivă temporală asupra evenimentelor consumate cu peste 80 de ani în urmă. Pentru a nu fi învinuit de subiectivism, voi căuta să prezint faptele într-o manieră cât mai aridă din punct de vedere imagistic, fără prea multe aprecieri personale, epitete și comparații, lăsându-le celor interesați posibilitatea de a se pronunța asupra unui subiect deosebit de sensibil pentru fosta capitală a secuilor.

După o analiză întemeiată, în mare parte, pe documente inedite, pot afirma, fără nici o rețineră, că administrația Dandea este cea mai spectaculoasă din epoca supusă atenției, chiar dacă doar o parte din opera sa a dăinuit spiritului distructiv al vremurilor: finalizarea introducerii gazului

¹ Dimitrie Poptămaș, *Emil Dandea. O reconstituire necesară*, în vol. *Un om pentru Târgu-Mureș-Emil Dandea*, Fundația culturală „Vasile Netea”, Târgu-Mureș, 1995, p. 5.

metan, edificiile celor două biserici-catedrale românești, al Căminului Ucenicilor Români și al noii clădiri a Spitalului de Stat (azi Clinica de chirurgie a spitalului județean), al Palatului Administrativ (azi sediul primăriei orașului), aeroportul civil etc. Realizările sale sunt cu atât mai lăudabile cu cât au avut loc în perioadele grele ale economiei românești, respectiv de refacere după primul război mondial și după criza economică a anilor 1929-1933, când, din lipsă de bani, s-a apelat, de mai multe ori, la spiritul de solidaritate națională al populației. Pe de altă parte, opera a fost mai consistentă decât a celorlalți primari români care au administrat orașul între cele două Războaie Mondiale și prin faptul că Dandea condusesse municipiul o perioadă de circa șapte ani, pe când media celorlalți 14 edili abia depășea un an.² (vezi și Anexa I)

Analizând din perspectivă istorică opera administrativă a edilului român Emil A. Dandea și plasând-o în conjunctura epocii în care acesta a deținut funcția supremă în administrația municipiului Târgu-Mureș, concluzia care se conturează este aceea că ne aflăm, *mutatis-mutandis*, în fața celui mai vrednic primar român pe care l-a avut orașul de-a lungul timpului. Problemele urbei, pe care trebuia să le rezolve Dandea, ca de altfel oricare edil, erau, în general, identice cu acelea din zilele noastre, doar condițiile și posibilitățile de exprimare erau cu totul diferite. De la bun început, țin să fac această precizare, îndeosebi pentru cei care fac adevărate pasiuni pentru tot felul de comparații cu personalități identice din alte vremuri, că o punere în oglindă, în cazul decupajului temporal, ar oferi, în situația de față și nu numai, o imagine falsă.

În această conjunctură nedorită m-aș poziționa, dacă m-aș limita la o simplă comparație între realizările lui Bernády György, predecesorul lui Dandea, cel care a plasat orașul pe coordonatele modernității și Emil A. Dandea, circumstanță în care ultimul ar prezenta o imagine palidă și foarte slab conturată. Părerea mea este că o apreciere la adevărata ei dimensiune a operei edilitare înfăptuite de Emil A. Dandea se poate desprinde numai din investigarea segmentelor temporale în care ambii primari și-au etalat calitățile incontestabile de administratori și oameni de cultură. Este aproape imposibil să realizăm o echilibrare cantitativă a realizărilor celor doi, atâta timp cât primul beneficiase din abundență de fonduri bănești de la statul ungar, iar al doilea rămăsese cu povara returnării creditelor de tot felul într-o perioadă când economia abia începea să-și revină după primul Război Mondial și când instituțiile noului stat român nu-și aflaseră încă făgașul firesc pe teritoriul Transilvaniei.

Realizările celui mai vrednic primar român al urbei mureșene dintre cele două Războaie Mondiale au fost consemnate în documentele vremii, fie ele arhivistice, de presă sau în lucrările celor care s-au străduit să-i aprecieze râvna și devotamentul depuse pentru rezolvarea multitudinii de probleme cu care orașul Târgu-Mureș se confrunta într-o perioadă dificilă din toate punctele de vedere, la momentul în care municipiul își căuta un loc fruntaș printre celelalte entități administrative ale României unite. Într-un climat de efervescență politică, caracterizat, pe de o parte, de rezerva etnicilor minoritari față de potența administrativă românească, iar pe de altă parte, de intransigența politicianistă caracteristică adversarilor săi de același neam, acuzațiile de corupție, de naționalism și de proastă administrație deveniseră un laitmotiv ce nuanța o arie a calomniei interpretată la unison de ambele tabere. După încheierea fiecărui mandat de primar, Emil A. Dandea, în buna tradiție

² Ceilalți 14 primari ai orașului din perioada interbelică au fost: dr. Valer Ghibu (1919-1920), dr. Cornel Albu (1920), dr. Ioan Harșia (1920-1922), dr. Bernády György (1926-1929), dr. Adrian Popescu (1929-1930), dr. Ioan Pantea (1930-1931), dr. Iustin Nestor (1931), Maximilian Costin (1931), dr. Petru Musca (1931-1932), dr. Ioan Pantea (1932-1933), Nicolae S. Ionescu (1933-1934), dr. Nicolae Crețu (1934), George G. Dimitriu (1938-1939), dr. Eugen Curta (1939-1940) – pentru mai multe informații vezi „*Dare de seamă*” despre starea generală a municipiului Târgu-Mureș și activitatea administrativă în anul 1934/35 compuse de Emil Dandea, președinte al Comisiei interimare, fost primar, Anii IV-XIII (în continuare „*Dare de seamă*”), p. 42-44 și Traian Bosoancă, *Din istoricul instituției primariale, în „Orașul”*, ediție festivă ocazionată de dezvelirea statuii lui Emil Aurel Dandea, aug. 1996, p. 2.

românească, care, parcă, nu se va destrăma niciodată, a fost târât prin cele mai abjecte anchete și procese care, spre dezamăgirea celor care îl incriminau, n-au făcut altceva decât să dovedească lipsa lor de fundament juridic și să înnobileze, dacă mai era nevoie, o personalitate care și-a pus puternic amprenta aspra evoluției urbane a fostului târg secuiesc.

Pe parcursul elaborării lucrării am fost marcat permanent de necesitatea de a înțelege evenimentele petrecute în acest spațiu multicultural și multilingvistic și de a le trata cu distanța ce se impune oricărui modest slujitor al lui Clio. Efortul s-a dovedit mult mai dificil decât credeam, prin faptul că există puține lucrări și studii de specialitate relative la această temă, unele dintre ele fiind influențate, firește, de altfel, de spiritual epocii în care au fost scrise și de recursul masiv la presa liberală a perioadei respective, îndeosebi, care prezintă evenimentele într-o interesantă și de înțeles manieră apologetică. Personal, consider că în categoria izvoarelor istorice care stau la baza reconstituirii perioadei și personalității primarului Emil A. Dandea, alături de presa și lucrările favorabile trebuie să se regăsească și punctele de vedere ale celor din opoziție, de asemenea izvoarele arhivistice care, până în momentul de față au fost puțin exploatate.

De la bun început am ținut să precizez că nu susțin exhaustivitatea acestei lucrări, ea este doar o piesă din rândul celorlalte care, aș dori să cred, că aduce, totuși, ceva în plus la reconstituirea unei personalități care și-a pus, pentru totdeauna, amprenta asupra evoluției edilitare a vechiului târg de pe Mureș. Aș fi bucuros și satisfăcut din punct de vedere profesional dacă această carte ar constitui, la rândul ei, o treaptă în plus pentru construcția altora, având în vedere și fiind convins că epuizarea temei de cercetare presupune un orizont ce nu poate fi determinat.

Pentru realizarea documentării necesare și apariția acestei cărți țin să aduc sincere mulțumiri Consiliului Județean Mureș, pentru sprijin financiar, colegilor de la Arhivele Naționale Mureș, îndeosebi domnului prof. dr. Liviu Boar, directorul acestei instituții, celor de la Biblioteca Județeană Mureș, în special d-rei director dr. Monica Avram, d-lui Ioan Eugen Man, pentru informațiile și documentele puse la dispoziție, tuturor celor care mi-au adresat cuvinte de încurajare la demararea acestui proiect.

CAPITOLUL I

EMIL A. DANDEA

O VIAȚĂ DE OM PLINĂ DE ÎNFĂPTUIRI ȘI DE DEZAMĂGIRI

Peste amintirea lui Emil.A. Dandea, personalitate marcantă a luptei pentru Marea Unire și apoi a consolidării noului stat național român, s-a așezat, o bună perioadă de timp colbul istoriei unui regim roșu care a pus pe primul plan, la începuturile sale, purificarea politică, prin înmormântarea, la propriu și la figurat, a elitei românești și chiar a simbolurilor naționale. Mai catolici decât ceilalți supuși ai „papei” Stalin, comuniștii români au dovedit, pentru așa-zisul *regim al democrației populare* care promitea raiul pe pământ dar care a sfârșit sub ghilotina nemiloasă a unei istorii înșelată și fraudată, un debordant exces de zel în a-și ignora și distruge înaintașii, îndeosebi pe cei provenind din *rândurile burghezo-moșierimii* și de a rămâne doar cu cenușa acestora, spre bucuria și satisfacția dușmanilor.³

O astfel de soartă a avut și tânărul combatant pentru cauza Unirii, Emil A. Dandea, născut la Bucium, lângă Abrud, la 22 ianuarie 1893, într-o familie ce avea rădăcini extinse printre revoluționarii români de la 1848-1849 și mai târziu printre fruntașii mișcării naționale românești din Transilvania. Era strănepotul lui Ionuț Dandea, căpitan al lui Horea și fiul lui Simion Dandea, un dărz și neînfricat memorandist întemnițat de mai multe ori pentru ideile sale politice și naționale, ultima oară la Târgu-Mureș. Tradiția revoluționară a înaintașilor săi aflată în serviciul emancipării națiunii române din Transilvania și a mobilizării sale pentru Unirea ce avea să vină l-a ambiționat și totodată îmbărbătat pe tânărul Emil A. Dandea să urmeze calea părinților săi, să le continue și să le desăvârșească opera în condițiile noi ale întregirii neamului. După studiile primare și gimnaziale terminate în comuna natală, urmează cursurile Liceului „Gheorghe Lazăr” din Sibiu, apoi ale Facultății de Drept din Cluj și ale Academiei Comerciale din Viena, după care și-a susținut Doctoratul în drept la Universitatea din Cluj.⁴ Începând cu anul 1916, participă activ la prima conflagrație mondială, în rândurile armatei imperiale. Rănit și cu invaliditate ușoară la mână, este disponibilizat și se întoarce la Cluj, unde își continuă studiile și totodată, se angajează în lupta Partidului Național Român din Transilvania pentru realizarea Unirii.⁵ Pentru consecvența sa în susținerea cauzei naționale românești este ales președinte al Societății Tinerimii Universitare din Cluj și membru în Comitetul Executiv al Senatului Național Român din Ardeal, cu sediul tot la Cluj, alături de Amos Frâncu, Emil Hațieganu, Ioan Pop, Valentin Poruțiu, Augustin Pordea, Elie Dăianu, Ioan Cotuțiu, Iulian Pop, Laurențiu Gherman, Nicodim Cristea, Octavian Utalea și Toma Ienciu.⁶ În atmosfera politică tulbure a toamnei din 1918, când, după prăbușirea Austro-Ungariei, provinciile aparținătoare se pregăteau pentru a-și lua destinul în propriile mâini, pentru păstrarea ordinii în vidul de autoritate ce a caracterizat viața provinciei românești până la istoricul act de la 1 Decembrie, s-au înființat gărzile naționale românești, pe lângă cele maghiare și săsești. Lui Emil A. Dandea i s-a încredințat zona munților Apuseni, respectiv județul Turda-Arieș, cu sarcina de a organiza gărzi și consilii naționale.

³ Amănunte privind biografia lui Emil Dandea vezi în *Un om pentru Târgu-Mureș: Emil Dandea*, Târgu-Mureș, Fundația Culturală „Vasile Netea”, 1995, îndeosebi p. 163-166, la Ioan Silviu Nistor, *Emil Dandea în slujba înfăptuirii Marii Uniri*, Cluj-Napoca, Editura SEDAN, la Ioan Bembea, *Patriotul Emil Dandea și vremurile în care a trăit*, Cluj-Napoca, 2010).

⁴ Dimitrie Poptămaș, op. cit., p. 12.

⁵ Maximilian Costin, *Un mare român. Emil Dandea*, Târgu-Mureș, 1934, p. 9; Ioan Silviu Nistor, op. cit., p. 13.

⁶ Ioan Silviu Nistor, op. cit., p. 17; Traian Bosoancă, *Emil Dandea-omul politic*, în *Un om pentru Târgu-Mureș-Emil Dandea*, Fundația culturală „Vasile Netea”, Târgu-Mureș, 1995, p. 11.

În însoțita dar friguroasă zi de 1 Decembrie 1918, se număra printre cei 1228 de delegați cu *Credențional*, ca reprezentant al Tinerimii Universitare Române din Cluj, urmând a susține și o cuvântare, dar nefiind trecut în programul zilei, a susținut-o în preziua Adunării.⁷

Preluarea provizorie a administrației Transilvaniei de către Consiliul Dirigent, organism care urma să facă trecerea spre integrarea definitivă a provinciei în noul stat național român, a avut ca primă urgență schimbarea administrației maghiare cu cea românească prin numirea de funcționari români în posturile cheie din fruntea județelor, orașelor și municipiilor. Ca urmare a neregnoașterii noii realități politico-statale, prin refuzul depunerii jurământului de fidelitate față de statul român de către vechea administrație a Clujului, la 19 ianuarie 1919, Consiliul Dirigent a instituit administrația românească județeană și orașenească în municipiul de pe Someș, prin numirea lui Simion Tămaș în funcția de prefect al județului, a lui Octavian Utalea, ca viceprefect și a lui Iulian Pop, ca primar. La propunerea prefectului, Consiliul Dirigent, prin Decizia nr. 728 din 25 februarie 1919, a instituit primul Consiliu municipal românesc al Clujului, în postul de secretar al Primăriei fiind numit Emil A. Dandea.⁸

Viitorul primar al Târgu-Mureșului se va afla în primele rânduri ale apărătorilor Marii Uniri, participând activ ca voluntar în Armata Română la războiul ungaro-român dezlănțuit, în primăvara anului 1919, de către guvernul Republicii Sovietice Ungare. Acțiunea militară s-a dovedit, până la urmă, catastrofică pentru comuniștii maghiari dând trupelor române posibilitatea de a ocupa, pentru prima oară, Budapesta. Compania comandată de locotenentul Emil A. Dandea a pătruns în capitala Ungariei, la 3 august 1919, arborând tricolorul românesc pe Parlamentul ungar.⁹ Pentru devotamentul său într-o realizare și apărarea deplinei unități românești, înfăptuită *de drept* și *de facto* în toamna anului 1918, Emil A. Dandea a fost decorat de însuși Regele Ferdinand cu Ordinul „Coroana României”, în grad de Cavaler.

La întoarcerea de pe front, a fost avansat consilier al Primăriei din Cluj, încredințându-i-se conducerea Secției financiare, a Oficiului de încartiruire, a Oficiului de repatriere, a Comitetului pentru prețuri, delegat al Primăriei pentru românizarea firmelor ș.a. Activitatea depusă, conform fișei de post a noii sale funcții, s-a dovedit a-i fi de un real folos pregătindu-l cum nu se poate mai bine pentru viitoarea demnitate care i se pregătea. În acest context, trebuie subliniat și faptul că proiectele administrative aflate în competența sa și pe care nu le-a putut finaliza în orașul de pe Someș au fost transferate la Târgu-Mureș unde au fost realizate în integralitatea lor, cu multă muncă și tenacitate, devenind, nu de puține ori, victima adversarilor politici sau ai susținătorilor lui Bernády György, primarul maghiar antebelic. În această ordine de idei amintim doar „obsesia” sa că organizarea administrației românești nu poate fi concepută fără dăltuirea în piatră sau bronz a unor figuri importante ale istoriei și culturii naționale, dovedindu-se, conștient sau nu, adeptul rolului determinant al personalității reale sau imaginare, ca motor al dezvoltării istorice.

⁷ „Tinerimea universitară din Cluj – spunea tânărul Dandea – *nutrind în suflet focul sacru al celor mai sfinte sentimente naționale și al celei mai fierbinți dragoste de neam, în momentele actuale de cea mai mare importanță pentru soarta și viitorul neamului românesc din Transilvania, a cărui mlădiță e, își ține de sfântă datorință să-și spună și ea cuvântul cu această ocazie*”, continuând în accente previzionare „*bazați pe faptul că în mâinile noastre, pline de vigoarea tinereții, se vor depune ca mâine frâiele guvernării, rolul deosebit de important al conducerii destinului unui popor/.../ declarăm și noi cu această ocazie, în mod solemn, că ne asociem cu trup și suflet deciziunilor mărețe ce se vor lua /.../ în marea și istorica Adunare a Neamului din falnica Alba Iulie*”. (Emil Dandea, *Mișcările studențești din anul 1918*, în *Almanahul Societății Academice „Petru Maior” al societăților pe facultăți și Academii și al Cercurilor studențești regionale din Cluj*, Cluj, 1929, p. 93-94.

⁸ Ioan Silviu Nistor, *op. cit.*, p. 26-27.

⁹ Maximilian Costin, *op. cit.*, p. 9; Vasile T. Suci, *Dr. Emil Aurel Dandea, luptător pentru România Mare*, în *Un om pentru Târgu-Mureș. Emil Dandea*, Târgu-Mureș, Fundația Culturală „Vasile Netea”, 1995, p. 37-45; arborarea drapelului românesc și a opincilor pe Parlamentul ungar pare a fi opera sergentului Iordan, un oltean din Craiova.

Concret, este vorba de figura dorobanțului român, ca eliberator al Ardealului, a lancelui, pe care n-a putut-o realiza la Cluj, dar a dăltuit-o la Târgu-Mureș, a lui Eminescu, căruia i-a închinat prima placă comemorativă la Târgu-Mureș cu ocazia împlinirii a 70 de ani de la trecerea Luceafărului prin această urbe, a Lupoacei ca simbol al romanității. Adept al unei administrații transparente, cu bunele și relele sale la vederea contribuabilului, a înființat la Cluj revista „Administrația” ca „Gazetă oficială a orașului Cluj” (1922) și „Orașul”, la Târgu-Mureș (1923), ambele fiind aproape identice din punct de vedere structural.¹⁰

O altă inițiativă începută la Cluj, care a avut ample rezonanțe și în perioada cât a administrat municipiul Târgu-Mureș a fost constituirea Uniunii Orașelor din România care avea menirea de a elabora un cadru legislativ comun pentru toate orașele României unite, care, înainte de 1919, făcuseră parte din 3 sisteme administrative deosebite: al Vechiului Regat al României, al Austro-Ungariei și al Rusiei.¹¹ Dandea, care întocmise proiectul de statut, susținea extinderea autonomiei de care s-au bucurat orașele ardelenne în timpul regimului maghiar și asupra celorlalte orașe românești. Pe parcursul a trei ani, cât a servit administrația Clujului, Emil A. Dandea a dovedit devotament față de oraș și de tânărul stat național român, realism, dar mai ales competență, energie și însușeală, calități care, traduse în fapte au plasat orașul pe coordonatele administrației românești, care, la scurt timp de la preluare, ajunsese să funcționeze mai bine decât cea maghiară. Împlinirile sale profesionale nu puteau rămâne indiferente conducătorilor Partidului Național-Liberal care va ajunge la conducerea statului, după alegerile din 1922. Cum, la Târgu-Mureș, la trei ani de la introducerea administrației românești, doar primarii și șefii lor de cabinet erau români, vechile structuri rămânând intacte, adică maghiare, cum viața economică culturală și socială a orașului nu făcuse nici un progres, rămânând la stadiul de după război, cum elementul românesc se afla tot la periferie, Emil A. Dandea, care se dovedise o personalitate energică în ceea ce privește implementarea programelor românești, este numit noul primar al orașului, la sfârșitul anului 1922.¹²

Din discursul său de instalare, reiese că orașul nu era pentru el o *terra incognita*, că relațiile sale cu urbea de pe Mureș, chiar dacă nefericite, erau mult mai vechi.

¹⁰ Primul număr al gazetei „Orașul” a văzut lumina zilei la 5 februarie 1923, cu subtitlul „Foaie pentru interesele sociale și financiare ale administrației urbane”, având 439 apariții, timp de 18 ani, întreaga colecție însumând aproape 4500 de pagini. Pe tot parcursul apariției sale, gazeta a avut drept redactori-responsabili pe primarii municipiului. Lui Dandea îi revin 195 de apariții, iar celorlalți 8 primari, 234 (pentru amănunte vezi Mihail Art. Mircea, *Orașul-publicație periodică târgmureșană fondată de dr. Emil Dandea*, în *Un om pentru Târgu-Mureș. Emil Dandea*, p. 79-86).

¹¹ Adunarea generală de constituire a avut loc la Cluj, în 11 iunie 1922. Aceasta a ales comitetul Uniunii, astfel format: președinte Gh. Corbescu, primarul Bucureștiului; vicepreședinți: I. Flondor, primar de Cernăuți, Gjevsky, primar de Chișinău, dr. Iulian Pop, primar de Cluj și Stan Vidrighin, primar de Timișoara; secretari: C.I. Sfințescu din București și dr. Emil Aurel Dandea din Cluj (amănunte privind constituirea Uniunii Orașelor, vezi la Ioan Silviu Nistor, *op. cit.* p. 34-41)

¹² „Ne-am obicinuit în ultimul timp, dela război încoace, să vedem cum funcțiunile mai importante și în special rolurile de conducere sunt încredințate exclusiv exponenților politici ai diferitelor partide. Odată instalați, fără a li se fi cântărit meritele și capacitatea, nu-l mai întreabă nimeni decât numai de sănătate și când este vorba să se întocmească vr-un tabel pentru decorații. Toate aceste procedee n-au făcut decât să contribuie la o stare de spirit îngrijorătoare pretutindeni. Cam aceasta era atmosfera și în orașul nostru, când primăria, rămasă vacantă prin debarcarea Dlui Dr. Harșia, era râvnită de oameni cu merite mai multe și mai puține și de o capacitate în orice caz discutabilă. Numirea Dlui Dandea în postul de primar al orașului nostru a fost pentru mulți – și mai cu seamă pentru cei interesați – surpriză. S-au întrebat mulți și se întreabă încă, dacă nu cumva și Dl. Dandea este exponentul politic al partidului dela guvern. După instalarea Dsale în scaunul de primar, care a avut loc în ziua de 31 Decembrie 1922 în fața reprezentanților autorităților civile și militare și după făgăduințele noului primar făcute cu această ocazie, nădăjduim că Dl Dandea e înafară de aceste bănueli. În cazul acesta, când Dsa n-a venit cu alte gânduri, ci cu sufletul curat și cu dorul de muncă, din partea noastră îl asigurăm de tot concursul în munca grea ce are de săvârșit și în realizarea gândurilor bune, pe cari a declarat că le are” („Mureșul”, 4 ianuarie 1923).

„În legătură cu orașul Târgu-Mureș, am avut până acum numai amintiri triste. Între zidurile lui a suferit pentru sentimentul de român și moț, regretatul meu tată, 6 luni de temniță nedreaptă. Aici, am suferit eu 2 luni ca militar, ca apoi să plec pe front spre a lupta pentru o cauză, de la prăbușirea căreia aștepta tot sufletul românesc împlinirea visurilor sale de azi realizate, grație sufletului poporului nostru”. În ciuda umbrelor trecutului, Dandea promitea să dea uitării orice resentiment, angajându-se din plin la revitalizarea municipiului. „Dar lumina idealului realizat – spunea mai departe – împrăstie toate amintirile sinistre. Așa că azi pot promite solemn, că tot timpul cât imi va fi dat să stau în fruntea acestui oraș al României, ținta vieții mele va fi prosperarea lui și acomodarea lui cât mai armonică în noile cadre, care i le-a hărăzit D-zeu în România Mare”¹³.

Dandea venea la Târgu-Mureș, ca primar, cu speranța coalizării forțelor românești, destul de firave, într-un front comun pentru cauza românească, așa cum îi cerea guvernul care-l desemnase, dar în scurt timp, ca urmare a eforturilor de introducere a noii administrații a devenit victima atât a minoritarilor, a căror atitudine este de înțeles, cât și a consăngenilor săi orbiți de patima politică sau de goana după înavuțire.

Perioada interbelică a orașului a fost marcată în plan social și politic de inepuizabilele acuzații dintre români și minoritari, de „războaiele” dintre partidele politice aflate la putere și în opoziție și nu în ultimul rând de gâlceava dintre ortodocși și greco-catolici.¹⁴ Acuzațiile de corupție, vechi de când lumea, înnegreau paginile gazetelor, iar invidia demolatoare îi orbea pe oponenții lui Dandea. Ca și în vremea noastră, aria calomniei era, poate, singurul lucru care funcționa perfect, la cele mai înalte tonalități.¹⁵

În timp ce consăngenii săi îl acuzau de imaginare tentative de apropiere de minoritari pentru a ajunge la „ciolan”, cei din urmă îi puneau stigmatul de naționalist șovin deși opera sa administrativă avea drept fundament imperative statale impuse de legi votate deopotrivă și de către reprezentanții celor nemulțumiți.

¹³ „Orașul”, 5 februarie 1923; Ioan Silviu Nistor, *op. cit.*, p. 56.

¹⁴ Disputele religioase dintre cele două culte ale Bisericii românești din Târgu Mureș, care ardeau în stare latentă încă de la Unire, au izbucnit public în timpul discuției parlamentare în jurul Legii Cultelor, din primăvara anului 1928. Astfel, în duminica din 18 martie, a avut loc o procesiune de exprimare a protestului credincioșilor uniți față de unele prevederi ale proiectului de lege, îndeosebi asupra faptului că Biserica Ortodoxă fusese declarată drept biserică națională. Acțiunea, care nu fusese aprobată de către autorități, s-a soldat cu ciocniri între demonstranți și forțele de ordine. Evenimentul nu a trecut neobservat în Parlament. În ședința din 20 martie, mitropolitul greco-catolic al Blajului, Vasile Suci, sublinia că o manifestare pașnică a credincioșilor uniți a fost agresată de jandarmi, care i-a lovit cu patul armei, iar unul dintre participanți, bătrânul preot Nistor, a fost internat în spital. Crucile au fost rupte, iar praporii călcați în picioare, fapt care l-a determinat pe înaltul prelat să afirme că: „*asemenea acte nu s-au produs nici sub blestemul regim de dinainte și nu ne așteptam ca frații noștri să ne supună la asemenea tratamente.*” (Constantin Schifirneț, *Biserică, stat și națiune, Studiu introductiv, în Biserica noastră și cultele minoritare*, București, Editura Albatros, 2000, p. XII-XIV; Arhivele Naționale- Direcția Județeană Mureș (în continuare ANDJ-Mureș), Fond Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu, doc. 37/1929, f. 2).

¹⁵ Gazeta gogo-cuzistă „*Drum Drept*”, de pildă, care, în scurtul interval în care a apărut, s-a dovedit, mai degrabă, a fi drumul urii, al învrăjbirii românești și al patimei oarbe scria că: „*În materie de patriotism, dă lecții acela care, sub mască a săvârșit cele mai multe abuzuri – în locurile unde s-a așezat a introdus jaful și corupția și a scris unui conducător minoritar cu mână proprie cea mai umilitoare scrisoare, cerșind pentru sine ciolan, pentru ca apoi să fie în mod rușinos refuzat /.../. Doi prieteni-venind vorba de Dl. Dandea se întrebau – că oare de unde atâta îndrăzneală și inconștiență la acest om – unul din ei a lămurit lucrurile spunând că știe din izvor autentic că de când a fost bolnav de tifos, a rămas cu acest defect /.../. Când vă veți trezi din adâncul vis al ignoranței „consilieri” ai despotului ce se lăfăiește ca o sfidare în tronul lui Pluto-Întunecatul”. În aceeași tonalitate, gazeta „*Mureșul*”, din 10 aprilie 1937, oficios al național-țărăniștilor din județ, s-a dovedit a fi cel mai înverșunat inamic al liberalilor și implicit al lui Dandea, acuzându-l de imaginare acte de corupție și sustragere de bani publici, care, niciodată nu au putut fi dovedite în justiție. „*Marele român – scria gazeta amintită – a fost surprins cu mâna învelită în tricolor în fondurile diferitelor articole bugetare din Primărie...*”*

În amintitul *Apel*, din primul său mandat, răspunsul este cel al unui primar-funcționar public, neangajat politic, dar conștient de misiunea încredințată de guvernul care l-a desemnat pentru această înaltă demnitate. „*Tot neadevăr tendențios- scria Dandea- este aluziunea lansată de presa vizată că aș face politică «liberală», ca și aceea preconizată de alții că aș fi «naționalist». Sunt român și funcționar, nimic alta. Astfel am făcut și fac o singură politică: românească și a prosperării comunei /.../. Toate faptele consiliului, ale mele și a tuturor actualilor funcționari adevăresc că de amestecul funcționarilor noștri în politică nici nu se poate vorbi, după cum nu am admis nici o umbră de amestec a politice în viața administrativă municipală*”.

Între timp, Legea administrativă unificatoare din 1925 a înlocuit funcția de primar-funcționar cu cea de primar-politic, respectiv președinte al Comisiei Interimare, Dandea, devenind membru al P.N.L., din 1926, fapt ce determină o ușoară nuanțare a discursului său administrativ. „*Principiile generale pe care înțeleg să le urmez – spunea Dandea în 1934 - le-am arătat la instalarea mea. Am arătat că sunt un executor al programului P.N.L., care înțeleg a se valida prin realizări concrete, colaborare armonioasă a tuturor, cinste perfectă, economii raționale și naționalism luminat.*”¹⁶

Este, deci, de domeniul evidenței, că în primul primariat la Târgu-Mureș, în concepția filozofică a lui Dandea privind administrația publică, exista o dihotomie clară între politica de partid și actul administrativ, ambele topindu-se, însă, în politica interesului național, pe care primarul român a respectat-o cu religiozitate pe tot parcursul activității sale.¹⁷ Al doilea discurs, cel rostit cu ocazia investiturii din 1934, ne relevă un primar politic, înregimentat cu trup și suflet în rândurile Partidului Național Liberal, care îl repropulsase în înalta demnitate și pe care îl considera, și realizările chiar au demonstrat-o, cel mai performant în rândul celorlalte grupări politice care s-au perindat la conducerea țării.

Referindu-se la politica de stat și la cea a managementului administrativ, într-un studiu, publicat, la scurtă vreme de la ocuparea funcției de edil, în gazeta „*Administrația*”, Dandea făcea o distincție clară între prima, care urmărea, în primul rând, accesul la treptele înalte ale puterii în stat și a doua care trebuia să servească cu prioritate interesul cetățenilor de orice nație și credință ar fi aceștia. „*Politica de partid tinde la acțiuni potrivite pentru a câștiga sau păstra puterea. Politica comunală trebuie să afle modul și mijloacele mai proprii pentru dezvoltarea bunăstării generale a cetățenilor comunei, pentru a le asigura posibilitatea de muncă cât mai productivă și de trai cât mai agreabil.*” Prin urmare: „*scopul politicii comunale va fi de a pune la dispoziția cetățenilor înlesnirile economice și culturale produse de civilizație, cum sunt: alimentație ieftină, iluminatie, apeduct, canalizare, băi, parcuri, pavaj, tramvaie, teatru, muzee, biblioteci ș.a. Aceasta este politica de care trebuie să fie pătrunsă administrația și nicidecum politica de partid*”.¹⁸

Deși Dandea fusese propulsat în demnitatea de primar ca urmare a seriozității sale și aprecierii liberalilor, totuși, în perioada primului său mandat (1922-1926) el nu s-a înregimentat în rândul acestora, cum ar fi fost firesc dacă am judeca conform uzanțelor politice de astăzi, mai mult chiar se pare că el a rămas mai de grabă credincios doctrinei P.N.R., lucru care devine evident dacă analizăm discursul rostit la mesajul tronului, în ședințele Camerei Deputaților din 31 octombrie și 1 noiembrie 1928, cunoscut sub numele de „*Nemulțumirile Ardealului și chestiunea minoritară*”,¹⁹ cu toate că la data amintită Dandea făcea parte din P.N.L. în urma deciziei luate în 1926, înainte de alegerile parlamentare.

¹⁶ „*Orașul*”, 1 aprilie 1934.

¹⁷ Convingerea sa privind rolul primarului ca funcționar public rezultă și mai convingător dintr-un articol referitor la starea conflictuală apărută între el și predecesorul său, Ioan Harșia, la momentul ocupării postului de edil-șef al orașului, în 1922: „*Noi, ca funcționari de carieră, nu am făcut și nu vom face parte din nici un partid politic, nu am luat și nu vom lua parte la lupta fratricidă și ne vom face între toate împrejurările datoria având faptele noastre la bază, numai binele public, etica funcționărească și legalitatea, nizuința la muncă constructivă ...*” („*Orașul*”, 1 martie 1923).

¹⁸ „*Politică și administrație...*”, p. 22-23.

¹⁹ *Un om pentru Târgu-Mureș. Emil Dandea*, p. 86-161; ideea este împărtășită și de Ioan Silviu Nistor, *op. cit.*, p. 81; vezi analiza discursului făcută de autorul amintit, p. 88-96.

La baza hotărârii sale de a se îndepărta definitiv de P.N.R. și de a se înscrie la liberali, cu toate loviturile primite sub centură din partea acestora înaintea alegerilor locale din 1926, când la Târgu-Mureș se coagulase o „monstruoasă” coaliție liberalo-maghiară care îi refuza primarului român, încă în activitate, orice colaborare pe lista comună, a fost, se pare, apropierea dintre partidul ardelenilor și Partidul Țărănesc din Vechiul Regat, care, în amintitele alegeri, s-au prezentat unite într-un cartel, pentru a fuziona, apoi, în toamnă²⁰.

Din autoevaluarea primului său mandat, publicată în *Darea de seamă* pe anul 1925, rezultă că o parte din proiectele avansate la instalarea în fotoliul de primar fuseseră finalizate, celelalte fiind demarate dar nefinalizate din cauza timpului scurt și a lipsei resurselor financiare. Cu mențiunea că voi reveni mai detaliat asupra realizărilor din timpul celor două mandate în capitole speciale, amintesc, totuși, cu titlu de inventar pe cele din perioada anilor 1923-1926: introducerea administrației românești; rezolvarea problemei finanțelor orașului; continuarea lucrărilor pentru introducerea gazului metan; amplificarea uzinei electrice; crearea și dotarea cu cele necesare a instituțiilor culturale românești; începerea construcției noii biserici (catedrală) ortodoxe române; ridicarea monumentului „*Ostașului Român*” și al „*Latinității*”; editarea gazetei oficiale „*Orașul*” etc.

În urma alegerile parlamentare pentru Camera Deputaților, din 25 mai 1926, devine, pentru 2 ani, deputat de Mureș în Parlamentul României, în care s-a remarcat prin luările sale de poziție drept un susținător consecvent al unității politice românești, al destinului Transilvaniei în noua structură statală, îndeosebi a chestiunii moșilor, al problemelor județului care îl trimisese acolo și ale orașului în serviciul căruia se aflase aproape 3 ani de zile.

Alegerile parlamentare din 1928 au propulsat pe scena politică românească Partidul Național Țărănesc, liberalii, aflați într-un vizibil declin după moartea lui I.I.C. Brătianu, înregistrând în județul Mureș jenantul scor de 0,88% din sufragii²¹. În aceste condiții, Dandea, care participase la scrutin pe lista acestora, este nevoit să stea departe de viața parlamentară și de cea administrativă locală dedicându-se activității de avocat în cabinetul său de pe strada G. Enescu.

Revine în viața politică locală după alegerile din 1930 fiind ales consilier județean, funcție pe care o deține până la alegerile din 1933 în urma cărora, în 23 martie 1934, revine în fruntea orașului de pe lista liberalilor ca președinte al Comisiei Interimare. În același an, este ales, într-o atmosferă de mare entuziasm, președinte al organizației județene a P.N.L., în urma decesului fostului președinte, prof. univ. Gheorghe Bogdan Duică,²² iar la 24 februarie 1935, a fost ales președinte și de către organizația liberală din Târgu-Mureș avându-i ca vicepreședinți pe Francisc Porubski, Nicolae Papadima, Ioan Florian și Augustin Cicioveanu. A fost ultimul președinte al organizației județene Mureș a P.N.L., până la interzicerea activității partidelor „burgheze”, la sfârșitul anului 1947.

²⁰ Ioan Silviu Nistor, *op. cit.*, p. 85.

²¹ Virgil Pană, *Minoritari și majoritari în Transilvania interbelică*, Târgu-Mureș, Editura Ardealul, 2007, p. 105.

²² „Activitatea politică și națională a D-l Emil Dandea – scria Șt. Ceontea în „*Glasul Mureșului*”, din 25 decembrie, 1934 – actualul primar al orașului Tg – Mureș, dacă i-a adunat în decursul vremii mulți adversari, apoi tot aceeași rodnică și românească activitate a strâns în jurul D-sale un număr impresionant de prieteni și de aderenți. Pentru a-și dovedi dragostea și stima față de Dl. Emil Dandea, numeroșii săi prieteni au luat inițiativa unei sărbătoriri pentru meritele politice și naționale ale D-sale. Sărbătorirea a fost organizată de un comitet sub conducerea D-lui profesor Nicolae Papadima. La această sărbătorire au fost invitate toate organizațiile comunale ale partidului liberal din județ, care și-au trimis delegați la această frumoasă manifestație. În sala de jos a palatului cultural, s-au adunat deci, Joia trecută (20 decembrie 1934-n.a), peste 200 de persoane, intelectuali din Tg.-Mureș și delegați ai organizațiilor liberale din județ. Într-o atmosferă de mare însuflețire, toți cuvântătorii au reliefat viguroasa personalitate a D-lui Emil Dandea, insistând asupra marilor sale calități de ordin moral și național /.../ A luat apoi cuvântul Dl. prefect Francisc Porubski, tovarășul de muncă și de răspundere politică a D-lui Emil Dandea, care, în cuvinte calde, a arătat importanța politică a D-lui Dandea – ca și ceilalți vorbitori - ca la conducerea partidului liberal din jud. Mureș să fie proclamat Dl. Emil Dandea. Întreaga adunare aderă la această propunere prin aplauze furtunoase.”

Începând cu această dată, activitatea sa administrativă va fi strâns legată și completată de cea politică, primarul municipiului Târgu-Mureș devenind un ajutor de nădejde al locuitorilor din zona Nirajului, îndeosebi, sprijinindu-i cu fonduri bănești pentru școli și cămine culturale, biserici etc., toate în interesul românilor deznaționalizați. Astfel, printre multiplele proiecte puse în operă de primarul Târgu-Mureșului, a fost și acela privind recâștigarea românilor secuizați, inițiativă care nu depindea strict de administrația orășenească. Pe lângă reromânizarea a circa 500 de nume, prin Societatea „Tinerimea Română”, al cărei președinte de onoare era, s-a organizat un concurs cu premii pentru elaborarea celei mai bune istorii naționale, potrivită a reda românilor secuizați conștiința națională, apoi un alt concurs privitor la mijloacele practice de acțiune pe acest teren. Totodată, a căutat se ajute comunele din apropierea orașului, în care elementul românesc se afla în pericol. Astfel, s-a luat inițiativa reconstruirii bisericii greco-catolice din Curteni, *„unde numai slovele pietrelor de mormânt mai fac dovada că au fost români”*; la fel au fost ajutate bisericile și școlile din Corunca, Oaia, Moșuni, Veța etc.

Prin decizia din 17 martie 1936, de exemplu, președintele Comisiei Interimare a municipiului Târgu-Mureș, aproba, în baza art. 159 din Legea de Organizare Administrativă, suma de 37 000 lei pentru: școlile primare din comunele Onuca, Orosfaia, Fărăgău, Toldal, Pogăceaua, Stupini, Păsăreni, Murgești; bisericile greco-catolice din Merișor, Crăciunești, Budiul Mic; bisericile ortodoxe din Petea, Morești și Corunca, Asociația „ASTRA”-Miercurea Niraj, pentru monumentele eroilor din Veța și Bolintineni²³. În această acțiune *„ar servi mult intereselor românești - scria Dandea- înființarea câte unui vicariat ortodox și unit român la Târgu-Mureș, pentru care am făcut intervențiuni”*.²⁴

Pe lângă ajutoarele bănești acordate din Fondul Cultural al primăriei, Emil A. Dandea a încercat și chiar a reușit să mobilizeze și alte instituții de stat din Târgu-Mureș pentru sprijinirea interesului românesc. Astfel, la 30 iunie 1936, se adresa președintelui Camerei de Industrie și Comerț amintindu-i acestuia că, dacă, sub regimul maghiar, instituția pe care o conducea conlucrase *„cu sacrificii materiale și morale importante la acțiunea de maghiarizare pe valea Nirajului și în teritoriile secuizate în general /.../ apoi a subvenționat cu mașini, numerar etc. industriași, comercianți sub acest unghi de vedere”*, sosise vremea să *„credem că este o datorie de onoare ca și noi, conducerea de azi să facem tot pentru ajutarea scopurilor de stat și cel puțin să reparăm nedreptățile din trecut”* în *„acțiunea de reromânizare a românilor secuizați forțat de stăpânirile vitrege din trecut”*.²⁵ La rugămintea primarului, președintele Camerei de Industrie și Comerț a „conferit” cu omologul său de la Camera de Agricultură, care, la 28 iulie 1936, îl informa, că *„avem onoarea să vă comunicăm că, în acțiunea de reromânizare a românilor secuizați, Camera va veni, în limitele prevederilor bugetare, cu mijloace economice de sprijin prin vite de prăsilă, mașini, semințe, pomi, legume etc.”*²⁶

O altă formă de sprijin a comunelor cu probleme a constituit-o luarea acestora sub patronajul municipiului Târgu-Mureș, primăria contribuind, prin serviciile sale, la propășirea acestora.

²³ *Credincioșii parohiei noastre ort. rom. din Corunca – îi scriau lui Dandea- adunați azi în școala de stat, cu multă bucurie iau la cunoștință adresa Onoratului Municipiu /.../ prin care ne aduce la cunoștință că ne-a luat sub ocrotirea Sa și prin prezenta își exprimă mulțumita pentru acest nobil și românesc gest și nespusa bucurie că deși, după mult timp dela unire, totuși s-au aflat oameni în rândurile mai înalte ale societății românești, care, cu adevărată și frățescă iubire, se gândesc la frații lor de jos, la poporul secuizat din comuna Corunca. Această mulțumită o adresează în primul rând Domnului Președinte al Comisiei Interimare a Municipiului Dr. Emil Dandea, care, de ani de zile, și-a arătat interesul față de biserica și școala noastră /.../ Trăiască Domnul Președinte Dr. Emil Dandea și trăiască Domnii Membri ai Comisiei Interimare”*.²³ (ANDJ-Mureș, Fond Primăria orașului Târgu-Mureș Târgu-Mureș, Consiliu, doc 7023/1936, f. 13).

²⁴ *„Dare de seamă”, 1935, p. 27-28.*

²⁵ ANDJ-Mureș, Fond Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu, doc. 5207/1936, f. 12.

²⁶ *Ibidem*, f. 15.

La 22 septembrie 1936, de pildă, se acorda patronajul comunelor Corunca, Curteni și Petea.²⁷ Ultima din aceste trei urma să primească tot concursul primăriei municipale pentru sistematizarea localității prin planuri făcute sau „revidiate” de către Serviciul Tehnic al orașului.

Ascensiunea nazismului în Germania a revigorat acțiunea de contestare a tratatelor de pace încheiate la sfârșitul Primului Război Mondial și punerea în discuție a desenului teritorial al noilor state naționale, apărute după dezmembrarea fostelor imperii multinaționale, prin revizuirea acestuia. Tinerile state apărute după anul 1918, printre care se afla și România întregită, au încercat să ia măsuri de contracarare a fenomenului, înființând *Ligile Antirevizioniste*, cu scopul de a întări solidaritatea și rezistența față de atacurile la adresa integrității teritoriale și a demnității popoarelor, de a cultiva conștiința națională, de a combate propaganda revizionistă și acțiunile tendențioase. În acest context, la 15 decembrie 1933 s-a înființat la București *Liga Antirevizionistă Română (L.A.R.)*, având la bază un grup de intelectuali adunați în jurul lui Stelian Popescu, directorul cotidianului „Universul”. Deviza acesteia era: *”Pacea, pe temelia tratatelor, pe respectul obligațiilor internaționale și pe întărirea forțelor morale și materiale dintre națiuni”*. Întrucât Transilvania se afla în primplanul mișcării revizioniste, la 8 ianuarie 1934, s-a constituit, la Cluj, Comitetul Regional pentru Transilvania, avându-l ca președinte pe istoricul Ioan Lupaș. În scurt timp, Regionala a înființat, în teritoriu, aproape 700 de comitete.²⁸

Comitetul județului Mureș al L.A.R. a luat ființă la 10 octombrie 1934 având ca președinte pe dr. Ioan Vescan, vicepreședinte pe dr. Emil A. Dandea, secretar pe Victor Rusu, casier pe Octavian Fulea, directorul sucursalei Banca Românească și membri pe Ștefan Rusu, protopop ortodox român, Elie Câmpeanu, protopop greco-catolic, Francisc Porubski, prefectul județului, dr. Aurel Baci, deputat, decanul baroului și Dimitrie Mărtinaș, profesor de liceu.²⁹ La 10 noiembrie 1934, exemplul dat de Dandea va fi urmat de 135 de funcționari din serviciile primăriei care se obligau *„a folosi cu toată conștiința și puterea noastră opera națională înscrisă în fruntea rosturilor Ligei...”*³⁰

În 1937, Emil A. Dandea își încheia al doilea mandat, cu conștiința lucrului bine făcut, cu realizări edilitar-culturale perene, unele dintre ele, care au plasat definitiv municipiul în constelația orașelor românești cu grad înalt de civilizație. Cele două biserici, ortodoxă și greco-catolică fuseseră terminate și târnosite, aeroportul civil și noul spital de stat erau în curs de finalizare, introducerea gazului metan devenise o realitate, instituțiile românești de cultură depășiseră de mult faza de pionierat, activitatea acestora diversificându-se odată cu înființarea Muzeului de Arheologie și Etnografie și cu constituirea patrimoniului cultural românesc la Biblioteca și Pinacoteca municipală. Cultura românească avusese numai de câștigat prin încurajarea financiară a intelectualilor care și-au pus mintea și condeii în serviciul interesului național. La temelia edificiului cultural mureșean, Dandea a pus *„un gând de încurajare, un îndemn și o inițiativă și mai ales sume însemnate de bani”*.³¹ Numai așa s-au putut manifesta societăți culturale precum ASTRA, Tinerimea Română, Femeile Române etc., au putut ține sus flacăra românismului la Târgu Mureș prin prelegeri academice personalități ca Nicolae Iorga, Virgil Bărbat, Simion Mândrescu, Silviu Dragomir, Vasile Pârvan, Ioan Lupaș, Sextil Pușcariu, Mihail Dragomirescu ș.a.

²⁷ *Ibidem*, f. 18.

²⁸ Vezi amănunte la Liviu Lazăr, *Mișcarea antirevizionistă din Transilvania în perioada interbelică*, Deva, Editura Călăuza, 2003.

²⁹ ANDJ-Mureș, Fond Primăria orașului Târgu-Mureș Târgu-Mureș, *Consiliu*, doc. 23423/1935, f. 7.

³⁰ *Idem*.

³¹ Șerban Melinte, *Aspecte ale vieții culturale târgumureșene*, în *Un om pentru Târgu-Mureș. Emil A. Dandea*, p. 74; vezi de același autor, *Mărturii prin vreme*, Târgu-Mureș, Fundația culturală „Vasile Netea” 1999.

Numai așa s-au putut produce la Târgu-Mureș Teatrul Național și Opera Română din Cluj, Teatrul „Nottara”, „Tănase”, „Bulandra”, „Maria Filotti” ș.a. Numai așa și-a putut publica profesorul Traian Popa „Monografia orașului Târgu-Mureș”, lucrare care și azi stă la baza lucrărilor de licență și a tezelor de doctorat.³² În acest context, amintim și apariția, cu sprijinul financiar al primăriei, a unor gazete și reviste culturale, unele cu durată mai lungă de existență, altele doar efemere, dar care toate au servit ideea națională prin promovarea istoriei naționale, a tradițiilor, a culturii poporului român, într-o perioadă când presa românească din Târgu-Mureș era ca și inexistentă.³³ Cu toată strădania lui Dandea, însă, românii din acest oraș nu au reușit să-și fondeze, în această epocă, nici un cotidian, față de maghiari, care, tot timpul, au beneficiat de 4-5 jurnale.³⁴ În 1936, tot cu sprijinul „șovinului” primar român, apărea la Târgu-Mureș, antologia bilingvă de literatură română și maghiară „Cot la cot” (*Vállvetve*), alcătuită de publicistii Kertész Akos și Emil Gherasim, prefatăată fiind de profesorul Antalffy Endre, în limba maghiară, și de Emil A. Dandea, în limba română.³⁵ Culegerea literară, care cuprinde versuri, evocări, povestiri, urmărirea, după cum scriau cei doi prefăcatori, apropierea, în plan cultural, dintre maghiari și români, cu încrederea că „generațiile viitoare se vor înțelege mai bine și mai sincer.”³⁶

Mandatele de primar al municipiului Târgu-Mureș ale lui Emil A. Dandea, au fost marcate, după cum am amintit, de realizări de excepție, fapt care i-a atras aprecierea locuitorilor, în primul rând, apoi a autorităților superioare, care l-au răsplătit, de-a lungul vieții cu ordine și medalii ale statului român³⁷.

³² Despre autor și operă vezi Grigore Ploesteanu, *Studiu introductiv*, în „Monografia orașului Târgu-Mureș”. Ediție anastatică, Târgu-Mureș, 2004, p. I-XLI. „Putem însă presupune- scria autorul amintit- că îndemnul primarului târgumureșean au fost insistente pentru a-l determina pe Traian Popa să se angajeze la o lucrare „interesantă dar nespuse de grea”, având în vedere dificultățile elaborării istoriei unui oraș care secole de-a rândul a fost centru al secuimii și nu-și avea încă scrisă monografia nici în limba maghiară /.../ După discuții prealabile, primarul ia decizia nr. 9330/1925 de scriere a monografiei orașului Târgu-Mureș. La 5 noiembrie i se cere șefului arhivei, Ilyes, să pună la dispoziția lui Traian Popa personalul de care dispune, pentru căutarea documentelor de care are lipsă. La 10 noiembrie, profesorul solicită, pentru alcătuirea lucrării, 50000 lei. În aceeași zi, Consiliul orașului municipal îl informează, sub semnătura lui Emil Dandea, că, întrucât monografia necesită mari cheltuieli, s-a hotărât, pentru alcătuirea ei și aranjarea arhivei, includerea în bugetul anului următor a sumei de 50000 lei.”

³³ Dintre acestea amintim: „Viitorul Mureșului”, „Astra”, „Progres și cultură”, „Glasul Mureșului” etc.; vezi și Melinte Șerban, *Mărturii prin vreme*, p. 13-21. Bunăoară, „Jar și slovă”, revistă literară, artistică și socială, a apărut cu sprijinul unei subvenții de 10000 lei, acordată de Dandea la insistențele lui Vasile Netea (Vasile Netea, *Memorii*, p. 46).

³⁴ Vezi amănunte la Virgil Pană, *op. cit.*, p. 235-239.

³⁵ „În legătură cu alcătuirea și editarea ei – scria Vasile Netea în memoriile sale – s-au exprimat, de-a lungul timpului, diferite opinii, unii comentatori voind să dea culegerii un anumit dedesubt tainic și un anumit sens politic, asumându-și chiar și diferite merite. Îmi pare rău că trebuie să-i decepționez, dar mă văd nevoit să precizez că lucrarea respectivă a fost alcătuită de cei doi autori după o prealabilă înțelegere cu mine, eu trebuind să obțin fondurile necesare tipăririi prin intervenția pe lângă Emil Dandea. Deși, acest primar era considerat refractar, din motive politice, unei conlucrări româno-maghiare, totuși, văzând culegerea, a acceptat să-i acorde nu numai subvenția solicitată, ci, totodată, la stăruința autorilor, făcută prin mine, să o și prefăcească pentru a-i sublinia și mai mult importanța.” (Vasile Netea, *Memorii*, ediție îngrijită, introducere și indici Dimitrie Poptămaș, Târgu-Mureș, Ed. Nico, 2010, p. 48).

³⁶ Scriitorii români erau prezenți prin: Gherghinescu Vania, Maximilian Costin, Vlad Stănceanu (Al. Șerban), Vasile Netea, Eugen Relgis, Mihail Ilovici, Sașa Pană, Teodor Scarlat, Virgil Carianopol, Gherasim Emil, iar cei maghiari prin: Wass Albert, Morvay Zoltán, Tamás György, Barta István, Kántor János, Molnár Balázs, Kertész Akos (vezi și Vasile Netea, *op. cit.*, p. 47-48).

³⁷ Medalia „Crucea comemorativă a războiului” cu baza 1919, Brevet nr. 56903 din 15 ianuarie 1927; Medalia „Victoria”, Brevet nr. 12596, din 27 ianuarie 1927; Ordinul „Steaua României”, cu spadă, în gradul de cavaler cu panglica CU SPADĂ, ÎN GRADUL DE CAVALER CU PANGL „Virtutea Militară”. I.D.R. nr. 3024 din 24 iulie 1920, brevet 8364 din 24 iulie 1920; Ordinul „Steaua României”, în gradul de cavaler, din 31 decembrie 1922; Ordinul „Steaua României”, în gradul de ofițer, din 5 februarie 1926; Medalia „Răsplata Muncii pentru Învățămant”, cl. I, nr. 5478 din iunie 1924; Medalia „Meritul Cultural pentru Biserică”, cl. II, Decret Regal nr. 3502/1934, Brevet 948/1934; „Răsplata muncii pentru construcții școlare”, 1937; „Meritul Industrial și Comercial”, 1937.

La sfârșitul celui de al doilea mandat de primar, în urma alegerilor locale din 20 decembrie 1937, Emil A. Dandea își prezenta bilanțul în fața noii Comisii Interimare prezidată de național-creștinul Valentin Manu, exprimându-și, în același timp, încrederea și dorința ca noua conducere să-i continue eforturile „*spre binele acestui municipiu și prin el a scumpei noastre patrii.*”³⁸

Dorind să rămână pe mai departe în viața politică, Emil A. Dandea va participa la alegerile parlamentare din 1937, obținând un mandat de deputat pe lista P.N.L. După cum este cunoscut, Parlamentul atunci ales nu și-a mai inaugurat lucrările, întrucât, în urma loviturii de stat din 10 februarie 1938, regele Carol al II-lea și-a instalat propriul său regim autoritar. Locul fostelor partide politice a fost luat de unul singur, respectiv Frontul Renașterii Naționale, în care va activa și Dandea, până în 1940, când, împrejurările vitrege ale ocupării nord-estului Transilvaniei, îl vor determina să ia calea refugiului, spre București, unde își va găsi adăpost la Lucian Cioran, fratele filosofului Emil Cioran, pe strada General Lupu, nr.2.³⁹ Despre activitatea sa din timpul anilor 1940-1944 nu cunoaștem aproape nimic, nici de la urmași și nici din alte surse, fapt ce ne determină să credem că fostul primar și mare român se retrăsese din viața publică, îmbrățișând, din nou, avocatura.

În toamna anului 1944, după eliberarea județului Mureș de sub ocupația germano-horthystă, Emil A. Dandea, împreună cu ceilalți refugiați, revine la Târgu-Mureș, plin de speranțe și de entuziasm în reluarea cursului normal al lucrurilor. Instaurarea, a doua oară, a administrației românești, în județul Mureș, la 28 septembrie 1944, cu dr. Ioan Bozdog, unul dintre inamicii săi politici, ca prefect, iar la conducerea primăriei cu dr. Petre Muscă și Ștefan Pantea⁴⁰, a fost brusc întreruptă, după numai o lună, la 24 octombrie, când a fost instituită administrația sovietică în cele 11 județe care făcuseră obiectul Dictatului de la Viena, din 30 august 1940, sub pretextul menținerii ordinii și a păcii sociale. Autoritățile administrative civile românești au fost evacuate forțat, în zilele de 10-14 noiembrie, funcționarii români fiind înlocuiți cu elemente maghiare și evreiești. În funcția de prefect a fost numit Victor Groza (fratele viitorului premier Petru Groza), iar ca subprefect dr. Antalffy Endre. La conducerea primăriei municipiului Târgu-Mureș au ajuns Izsák József, ca primar, funcțiile de viceprimar fiind atribuite lui Ioan Oltean și Soós József.

În această conjunctură, marcată de ascensiunea comuniștilor spre funcțiile supreme ale județului și ale orașului, Emil A. Dandea a fost catalogat, atât de presa maghiară cât și de cea „democrat”- comunistă, în care reușiseră să se infiltreze o bună parte din elementele minoritare și național-țărănești, ambele ostile fostului primar, drept un element șovin, exponent al claselor exploatoare, un antidemocrat periculos.

³⁸ „Atât în 1923 cât și în 1934 – spunea cel amintit – am preluat orașul cu multe lipsuri din punct de vedere românesc și administrativ, dintre cari la predare am reușit să fie înlăturate sau îndrumate pe cale sigură de îmbunătățire. Fiind atât timp la conducerea municipiului, nu este de mirare că pretutindeni veți întâlni urmele administrației constructive românești ce am făcut /.../ Nimeni nu va putea contesta de ex. pavajul străzilor, care, era, în 1934, în stare atât de deplorabilă, este, cu o cheltuială de aproape 40 milioane lei aproape în întregime refăcut și bine întreținut; gazul metan introdus, catedralele, căminul de ucenici terminate, noul spital, aeroportul aproape gata și atâtea alte repere edilitare desăvârșite, iar averea orașului sporită. Amintesc, în mod special lucrările în curs la noul apeduct, care se construiește lângă zăgazul de pe Mureș /.../ pentru care s-au cheltuit deja 4 milioane și care mai necesită peste 20 de milioane lei de investit pe 2 ani, pentru a fi chestiunea apei definitiv și perfect rezolvată pentru cel puțin 30 de ani /.../ Finanțele le predăm în cea mai perfectă ordine fără nici un ban datorie scadentă, neplătită sau restantă, de orice natură. („Glasul Mureșului”, 28 ianuarie 1938).

³⁹ Informație obținută de la fiul său, ing. Marin Horea Dandea.

⁴⁰ „România Nouă”, 5 noiembrie 1944, apud. Ioan Silviu Nistor, *op. cit.*, p. 108.

Pentru a-l discredita în campania electorală pentru alegerile din noiembrie 1946, au fost scoase de la arhivă vechile procese în care fusese incriminat ca exploatator al țărânimii muncitoare, ca borfaș de rând, care se servise la discreție din averea orașului, învinuiri care, însă, niciodată nu putuseră fi probate în instanță.⁴¹ Cea mai sugestivă apreciere a situației în care s-a aflat fostul primar de Târgu-Mureș în fatidica toamna a anului 1946 este făcută de istoricul clujan Ioan Silviu Nistor, unul dintre primii săi biografi. *„Putem conchide – scrie cel amintit- că nici o altă personalitate din viața politică interbelică, care s-a afirmat pe plan local, nu a fost atât de virulent și de ostentativ atacată, în articolele titrate cu majuscule pe prima pagină, ceea ce este, desigur, cel mai autentic și mai veridic certificat de excelență, pentru întreaga activitate politico-administrativă desfășurată de către Dr. Emil Aurel Dandea la Târgu-Mureș.”*⁴²

Instalarea comuniștilor la guvernare, după alegerile trucate și falsificate din noiembrie 1946, a însemnat deschiderea unei a doua file în dosarul de refugiat al fostului liberal, care a împărtășit soarta dură a majorității elitei românești interbelice, fiind nevoit să plece din nou din orașul pe care îl servise cu devotament timp de mai bine de 7 ani. Amenințat, hăituit, blamat și urmărit de către organele comuniste de represiune, se va stabili, o perioadă, tot la București, desfășurându-și, însă, activitatea în afara orașului. Așa, de pildă, în perioada anilor 1947-1949, a fost consilier juridic la Fabrica „Phoenix” din Baia Mare, pentru ca, în 1952, să fie arestat și închis, fără nici o condamnare, în lagărul de muncă forțată Poarta Albă, de la canalul Dunăre-Marea Neagră, unde a pierit floarea intelectualității românești. Din lipsă de probe, în 1953 este eliberat stabilindu-i-se domiciliu forțat la Tazlău (Bacău), până în 1955, perioadă în care a trăit izolat de toată lumea, inclusiv de membrii familiei sale. Pentru a putea supraviețui, în perioada 1955-1960, deși avea studii superioare și doctorale, a lucrat, pe rând, ca muncitor necalificat și apoi ca paznic de noapte la Valea Călugărească (județul Prahova). În ultimii ani ai vieții, s-a „bucurat” de o umilă pensie I.O.V.R., ca urmare a calității sale de combatant în Primul Război Mondial, în valoare de 350 lei.

A trecut într-u cele veșnice la 18 august 1969, în București, la vârsta de 76 de ani. Potrivit dorinței sale testamentare, trupul neînsuflăit a fost adus, în secret, la Târgu-Mureș și înmormântat în cimitirul Bisericii de lemn, prin strădania protopopului ortodox Lazăr David, cel care îl ajutase și materialicește în ultimii ani de viață.⁴³ Șapte ani mai târziu, în 1976, prin grija fostului colaborator, Simion Pânteia, căsătorit cu sora sa, Livia, a fost ridicat monumentul funerar care îi străjuiește mormântul.

În urma evenimentelor de la sfârșitul anului 1989, când comunismul românesc și-a dat obștescul sfârșit, a fost posibilă și reabilitarea istoriei sincere a românilor și repunerea în drepturile legitime a unor personalități pe nedrept trecute la indexul „dușmanilor” imaginari ai poporului și ai democrației de tip oriental. În acest context, la 18 august 1994, când se împlinea un sfert de veac de la dispariția fizică a lui Emil A. Dandea, intelectualii târgumureșeni au organizat o sesiune comemorativă de comunicări științifice, în care cel mai vrednic primar român al urbei din prima jumătate a secolului trecut a fost prezentat la adevăratele sale dimensiuni umane și profesionale, deschizându-se, astfel, o cale nebătătorită, de pe care istoricii vor avea posibilitatea să culeagă adevărate satisfacții profesionale.

Reabilitarea oficială completă a avut loc peste doi ani, când, în centrul municipiului, în fața actualei primării și a fostei Catedrale greco-catolice, edificii la a căror construcție a contribuit decisiv și Emil A. Dandea, a fost dezvelit un monument comemorativ, operă a sculptorului Anton Rațiu, transpusă în bronz de Petru Suciu.

⁴¹ Vezi în acest sens: Radu Ștefan, *Domnul Dandea la Toplița*, în „Ardealul Nou”, 13 august 1946; *Cum a înșelat d. E. Dandea pe țărani*, în „Ardealul Nou”, 5 noiembrie 1946; *Dr. Emil Dandea va apare în fața justiției pentru delapidare*, în „Ardealul Nou”, 9 noiembrie 1946; *Dr. Emil Dandea a strâns avere din banii obștei*, în „Ardealul Nou”, 16 noiembrie 1946; *D. Bozdog dă în judecată pe D. Dandea*, în „Ardealul Nou”, 12 noiembrie 1946 ș.a.

⁴² Ioan Silviu Nistor, *op. cit.*, p. 116.

⁴³ De transportul sicriului de la București la Târgu-Mureș s-a ocupat Gheorghe Tomuța, consătean cu răposatul (Ioan Bembea, *op. cit.*, p. 180).

CAPITOLUL II

ORAȘUL TÂRGU-MUREȘ ÎN TIMPUL ADMINISTRAȚIEI EMIL A. DANDEA

2.1. O IMPRESIE DE CĂLĂTORIE PRIN ARDEAL

Imaginea municipiului Târgu-Mureș din deceniile 2-3 ale secolului trecut, oglindirea sa în ochii vizitatorilor străini nu au constituit obiectul prea multor scrieri nici la vremea respectivă, nici mai târziu. În materialele promoționale publicate în perioada supusă investigației, imaginea sa, destul de palidă, se regăsește în câteva broșuri sumare,⁴⁴ iar, în lucrările publicate în anii postbelici, prezentarea orașului din vremea lui Dandea este și mai mult estompată pentru a lăsa loc realizărilor din perioada socialistă, multe dintre acestea reale și notabile, în același timp.

O avizată impresie de călătorie prin Transilvania în care își găsește locul și orașul Târgu-Mureș din perioada de început a administrației Dandea, asupra căreia mă opresc pe considerentul de a fi mult mai obiectivă și neangajată aparține unei personalități care nu poate fi bănuită de vre-un patriotism local, Ion Simionescu (1873-1945), geograf, naturalist, geolog, paleontolog, profesor universitar și președinte al Academiei române (1941-1945).⁴⁵

„Dintre orașele României – scria acesta - Timișoara poate servi de exemplu chiar capitalei, în ce privește un plan metodic de urmărit în extensiunea firească din viitor.

Târgu-Mureșul, în schimb, este tipul unui orașel provincial, deplin format, îmbinând în el păstrarea urmelor de demult, atmosfera vechimii cu cele mai moderne instalațiuni și cu îngrijire edilitară de invidiat.

E unul din orașele noastre așezat la loc potrivit pentru o dezvoltare economică sănătoasă și într-o poziție geografică care-i dă un pitoresc variat, liniștit, ademenitor.

În afara Clujului, e cel mai însemnat dintre orașele care mărginesc Câmpia ardeleană, rodnică.

Mureșul îi e podoaba, dar și viața. Găsindu-te pe dâmbul unde se află Școala militară, înconjurată de vii, pădurici și parcuri, te bucuri de o scenărie neîntrecută, în apus de soare.

Nici nu ai bănuî că te afli în preajma Câmpiei, mereu însetată și arsă în toiul verii. Valea Mureșului e numai smaragd și argint aurit.

În mijlocul unui asemenea peisaj, stau strânse unele lângă altele clădirile orașului modern, suite și pe muchie de deal, întinse și pe netezișul luncii.

Locul de așezare al orașului e important și din punct de vedere al apărării ca și al etnicității. Tg. Mureș (Maros-Vásárhely; Mureș-Oșorheiu) e la marginea Câmpiei ardelenice, dar și la intrarea în Țara săcuilor. Ceea ce pentru sași e Sibiu, pentru săcui e Târgu-Mureș, din poarta răsăritului ardelenesc, singurul drum larg pe aici fiind Valea Mureșului.

Așa se explică însemnătatea lui istorică, concentrarea instituțiilor culturale cât și numeroasele clădiri monumentale pentru micul oraș, care, după statistica cea mai de pe urmă, nu are mult peste 30 mii locuitori.

⁴⁴ Pentru această perioadă vezi: Mihail Demetrescu, *Un oraș demn de văzut, Târgu-Mureș*, Târgu-Mureș, Tipografia „Pax”, 1933 și varianta oficială realizată tot de acesta, *Târgu-Mureș – istoric, instituții, monumente*, Târgu-Mureș, Tipografia „Ardeleana”, 1936.

⁴⁵ Amănunte privind personalitatea și opera lui Ion Simionescu vezi la Gh. Macovei, *O viață de om*, Ed. Cartea Românească, București, 1941, p. 25-93.

Cum ai ieșit din gara principală, vezi urmele gospodăriei demne de imitat. Străzile asfaltate se întind până la periferia orașului. Chiar în cartierul industrial din jurul gării te isbește curățenia străzilor bine întreținute.

În drumul spre otelele din centru, rămâi pironit în piața largă numai flori din fața primăriei. Aici sunt clădirile cele mai noi și mai artistice.

Palatul Primăriei e desigur cel mai frumos din țară. Clădit la 1908, s-a căutat să se puie în el toată semeția stăpânitorilor, pentru ca să impună. Din pricina aceasta e prea împodobit.⁴⁶

Acoperișul strălucește în bătaia soarelui de amiază, de variația țiglelor smălțuite, iar în pridvorul de la intrare, ca și pe scara de onoare, s-au adunat toate culorile curcubeului, într-o îmbinare ținută să reproducă motivele artei naționale secuiești. De la albastrul și verdele majolicilor, prin trandafiriul marmorelor dela balustrada și cei 4 stâlpi dela intrare cu capitellurile albe, până la galbenul de bostan al păreților și bolților gotice, totul formează un caleidoscop poate prea încărcat.

Sala de festivități e în același gen; tonul galben domină iar sculpturile mobilelor și ornamentarea păreților e apăsătoare față de spațiul restrâns. Peste tot însă e deplină ordine și curățenie.

Alături de primărie, cum ar fi palatul dogilor față de biserica Sfântului Marc, este Palatul Cultural, tot de curând clădit, tot prea încărcat ca arhitectură, ornamentație și culori lăuntrice.⁴⁷ Dacă stilul național, tapetele numai flori oacheșe, nu pot mulțumi pe cei doritori de linii elegante, cu simplitatea și armonia lor, de lumină largă și culori deschise, nu e mai puțin adevărat că ideea Palatelor culturale este minunată și arată ce armă puternică pentru apropierea sufletelor se găsește în manifestațiunile culturale.

E un palat vast. Sala de spectacol, cu orga cea mai mare din țară, cu trei rânduri de loji, cu bolta aurită și cu numeroasele lămpi care răspândesc o ploaie de lumină, este elegantă și luxoasă. Bufetul de alături, cu stâlpi negri, numai oglinzi, are ferestre mari cu desenuri din viața populară. Sala mică, ca zugrăvită cu sineală, cu flori roșii, cuprinde în ornamentică iarăși motivele secuiești, atât de bogate în flori bătătoare la ochi. Mai simplă, mai plină de lumină și prin aceasta pare că ar fi un adaus, este muzeul de pictură, cu o schiță originală a lui Muncaci.

Deasupra scărilor principale, în plăci de bronz sau ca medalioane pe frontispiciul clădirii sunt chipurile marilor cărturari unguri: Petöfi, Aranyi și alții, iar acum de curând și a cărturarilor români: Eminescu, C. Negruzzi.

Întreg palatul cultural din Târgu-Mureș este monumentul ridicat nevoii de răspândire a culturii, nu numai ca dominatoare printre factorii de civilizație, dar și mijlocul cel mai temeinic pentru înfrățirea și apropierea dintre oameni în genere, dintre cei cuprinși între granițele țării în special.

Nu poți părăsi colțul acesta din oraș fără să te urci în turnul înalt al primăriei, unde, comod, te bucuri de privirea largă asupra orașului și a împrejurimilor.

Orașul e împărțit în două. O parte e pe terasa Mureșului. E zona cea mai veche unde dăinuiesc micile căsuțe încă acoperite cu șindrilă și cu ogeacul caracteristic: o piramidă trunchiată, învelită cu prelungirea acoperișului. Aici, la capătul de răsărit, e vechea citadelă zidită la începutul veacului al 17-lea. Sunt păstrate mare parte din ziduri, precum și bastioanele puternice abea atacate de vreme. Unul din ele, ca și clădirile alipite, servesc pentru găzduirea orfanilor de războiu. În mijlocul citadelei este impunătoarea biserică reformată, veche din veacul al 14-lea. Ca la toate bisericile, la început catolice, și aici plafondul gotic a fost înlocuit prin unul plan, deși stâlpul inițial încă e păstrat.⁴⁸

⁴⁶ Palatul Primăriei, despre care vorbește autorul, azi sediul Instituției Prefectului Județului Mureș și al Consiliului Județean Mureș, a fost construit între anii 1906-1911, după planurile arhitecților Komor Marcell și Jakab Dezső.

⁴⁷ Palatul Culturii a fost construit în perioada anilor 1911-1913 după planurile acelorași arhitecți.

⁴⁸ Piatra de temelie a Cetății Medievale, la care se referă autorul, a fost pusă în anul 1492, când, din dispoziția voievodului Transilvaniei, Báthori István, biserica și mănăstirea deja existente au fost împrejmuite cu ziduri de piatră. Construcția a fost desăvârșită între anii 1602-1652, sub judele Borsos Tamás.

Tot în partea aceasta din oraș e Telekianum, cu curte spațioasă, înconjurată de ziduri umbroase. Adăpostește cea mai bogată bibliotecă particulară din tot Ardealul, donația contelui S. Teleki. Sala de păstrare a numeroaselor cărți, multe unice și manuscrise, are o înfățișare imposantă prin galeria de sus, numai dulapuri cu cărți, prin tablourile magnaților de jur împrejur ori busturile cugetătorilor clasici vechi. E o bogăție extraordinară, un exemplu greu de imitat azi, reprezentând nețărmurita dragoste pentru patrie.⁴⁹

Tot aici, în jurul citadelei este și cetățuia culturală. Liceul „Papiu Ilarian” e așezat într-o monumentală clădire de 4 rânduri, iar Externatul de fete o alta mai modestă, dar numai faianță și majolică pe dinăuntru, având și bogate institute de fizică și chimie, înzestrate cu tot ce trebuie pentru predarea acestor științe.⁵⁰ În apropiere se înalță nu mai puțin mărețul palat al liceului reformat⁵¹ precum și temeinicele clădiri fără multă ornamentare, dar solide și încăpătoare ale Prefecturii, Curții de Apel⁵² și alte administrații.

În toată această parte ridicată a orașului, de altfel ca și peste tot întinsul lui, domnește cea mai desăvârșită curățenie, cu străzile asfaltate numai bulevarde de flori. În lungul caselor, lângă marginea trotuarului, sunt straturi de flori. Fiecare proprietar e dator să-și întrețină stratul din fața casei lui, fiind o întrecere ușor de lămurit, ceea ce adăogă la podoaba orașului.

A doua parte a orașului e cea dinspre luncă. Casele sunt acoperite cu olane, iar spațiile libere sunt semănate ca și la Timișoara.

Nodul principal e în jurul Primăriei. Aici se îngrămădesc clădiri mari, cum e Palatul Camerei de Comerț,⁵³ Palatul Pensionarilor⁵⁴ și Școala normală de băieți, cam strâmtă, dar bine întreținută.

Aici se află nelipsita piață, străjuită de biserica romano-catolică din veacul al 18-lea, cu două turnuri, iar mai încolo Mănăstirea franciscanilor.

Piața, deși în mijlocul orașului, în partea cea mai însuflețită, cu elegante magazine, este și loc de iarmaroc. După amiază servește drept loc de preumblare; e curățea dintr-o curte de gospodar coprins. Când te scoli, disdedimează, nici nu o mai cunoști. E forfotă de oameni, băraci, care. E târgul cu așezările anumite ale feluriților negustori. Într-o parte sunt mobilele, în alta băracile cu ghete; dincolo e partea rezervată alimentelor, mai la o parte olăriei. Zarva ține câteva ceasuri. La amiază încetează. Băracile și lucrurile au intrat în pământ. La ora 1 te poți din nou preumbla fără ca un fir de pai să arate că aici au stat carele încărcate cu saci de grâu.

Orașul se întinde mai departe către Mureș, unde e strandul și băile de vară. Pe aici e și frumoasa clădire a Muzeului industrial,⁵⁵ lăsat, din nefericire, aproape în părăsire, deși lesne s-ar putea transforma într-un bazar permanent al produselor școlilor de meserii.

⁴⁹ Telekianum este actuala Bibliotecă Teleki-Bolyai, construită între anii 1799-1802 după planurile arhitectului vienez Ignatz Schlaff și sub îndrumările personale ale contelui Teleki Sámuel (la acea dată cancelar al Transilvaniei).

⁵⁰ Clădirea Liceului „Al. Papiu Ilarian” a fost construită în anul 1908, pentru Școala superioară de fete, după proiectele arhitectului Radó Sándor.

⁵¹ Autorul se referă la Liceul Bolyai Farkas, continuator al tradițiilor Schola Particula, înființată la Târgu-Mureș în anul 1517 și al Colegiului Reformat, izgonit din Sárospatak la începutul sec. al XVIII-lea. Liceul amintit este una dintre primele școli reformatate din Transilvania. Pe actualul amplasament, Schola Particula, care a funcționat, un timp, în Cetatea Medievală, a fost mutată în jurul anului 1600.

⁵² Clădirea Curții de Apel (fosta Tablă Regească) a fost construită în anul 1789, în stil baroc târziu cu elemente clasiciste, de către văduva contelui Kendeffy Elek, contesa Bethlen Krisztina. Din 1827, în acest edificiu își mută sediul Tabla Regească.

⁵³ A fost construit în anul 1909, după planurile arhitectului Toroczkai-Wigand Ede, clădirea fiind considerată una dintre realizările secesionismului transilvănean. Fațada și acoperișul prezintă decorațiuni din majolică, produsă de fabrica Zsolnay din Pécs (Ungaria).

⁵⁴ A fost edificat în anul 1909, după planurile arhitectului Radó Sándor, pentru funcționarii publici pensionați.

Ca și la Satu Mare, Școala de meserii din Tg.-Mureș e demnă de vizitat dar și de imitat. Cuprinde numai două secțiuni: tâmplăria și ferăria; în schimb e din belșug înzestrată cu toate uneltele necesare; laboratorul de mecanică nu este mai prejos de al politehnicelor, iar biblioteca specială este prea bogată. Așa se lămurește influența pe care o au asemenea școli asupra dezvoltării micilor industrii locale.

Industriile mari: ferestre, fabrică de zahăr, de piei, mori, sunt destul de numeroase, încadrând orașul spre periferie și spre Mureș.

Uitasem să pomenesc de o instituție care poate deveni un important factor cultural în partea locului. E Liceul militar.⁵⁶ Drumul din oraș până la el e o umbră de copaci. În jurul școlii, cu parc îngrijit, se întind păduri, ogoare și vile drăguțe. Clădirea însăși e o cetățuie. Numai în pavilionul principal sunt 220 de încăperi; în afara lui mai sunt vreo 10 pavilioane mai mici. E tipul unei școli cu internat, făcut fără nici o zgârcenie ci după un plan metodic și măreț, cum se cuvine unui institut de cultură. Aici ar fi îndeajuns spațiu de alcătuit o școală model în sensul aplicării metodelor moderne de pedagogie a școlii active. Totul, clădiri și spațiu, privesc încântătoare și natură neîncătușată, ar înlesni o asemenea încercare.

De altfel, în jurul orașului modern, ceea ce-l face simpatic, este îmbinarea pozițiilor naturale cu străduința omului de a nu se depărta de farmecul naturii. Ogoarele și viile, pășunile și pâlcurile de pădure se scobor până-n clădirile dela periferie, cuprinzându-le în verdeața exuberantă. Prin curțile mai spațioase, pe bulevardele numeroase, plantațiunile și florile formează o rețea în ochiurile căreia sunt clădirile. Cimitirul este o poiană înflorită ori rariște de pădure presărată cu morminte, iar Grădina publică de lângă Ștrand e un zăvoiu în care s-au tăiat alee.

Stăpânitorii de ieri au căutat, după cum am spus, să facă din Tg. Mureș o frumoasă citadelă a secuimii. Un primar destoinic⁵⁷, îndelungă vreme funcționând în fruntea gospodăriei, și-a pus toată voința și a ajuns mai cu mijloacele proprii mai cu sprijinul însemnat al statului să facă din orașul său o minunată concretizare a unei opere edilitare.⁵⁸

2.2. INSTAURAREA ADMINISTRAȚIEI ROMÂNEȘTI ÎN TÂRGU-MUREȘ

Înainte de a ne focaliza atenția asupra administrației municipiului Târgu-Mureș în timpul primariatelor lui Emil A. Dandea, credem că nu lipsite de interes ar fi unele considerații privind cadrul și situația administrativă a Transilvaniei, aflată într-un dificil proces de integrare în noul stat român, cu accent pe unele chestiuni cu care s-a confruntat direct și primarul Emil A. Dandea.

Noua apartenență statală a provinciei impunea, încă, din primele momente, schimbări în normele administrative de sorginte maghiară care au fost inițiate și aplicate chiar de către Consiliul Dirigent, primul său guvern provizoriu, prin Decretul nr. II, inițiative de tip legislativ care aveau doar un caracter de provizorat.

După desființarea acestui organism tranzitoriu, în 10 aprilie 1920, directivele au fost date de către guvernul de la București, atât pentru administrația de stat cât și pentru cea locală. De subliniat este și faptul că, în lipsa unei legi de unificare administrativă, care va apare în 1925,⁵⁹ nu s-a trecut direct la o conducere centralistă, toate actele administrative care emanau de la puterea centrală fiind

⁵⁵ Clădirea Muzeului de Artă Industrială Secuiască (azi Muzeul de Științele Naturii) a fost realizată între anii 1890-1893, în stil neoclasic, cu vădite influențe ale renascentismului Italian, fiind opera arhitectului Kiss István și a constructorilor Sófálvi József și Soós Pál.

⁵⁶ Clădirea în care a funcționat, până în 1945, Liceul Militar (azi Universitatea de Medicină și Farmacie) a fost construită între anii 1907-1909.

⁵⁷ Autorul face referire la primarul antebelic Bernády György.

⁵⁸ Ion Simionescu, *Orașe din România*, București, Ed. Cartea Românească, 1929, p. 299-303.

⁵⁹ Legea 95 din 13 iunie 1925, publicată în *M. O.* nr. 128 din 14 iunie 1925.

rezolvate și puse în practică de către Secretariatul general pentru Transilvania, cu sediul la Cluj, fără ca acesta să aibă, însă, competențe proprii.

În martie 1921, Secretariatele generale de la Cluj, Cernăuți și Chișinău au fost transformate în Direcții Generale, sau Directorate, detașate din departamentele centrale, având în fruntea lor funcționari cu prerogative, drepturi și obligații identice cu cele ale directorilor generali din ministere. Împreună cu delegații departamentelor centrale, aceștia formau Comisia regională de unificare, care era prezidată de un președinte, delegat de guvernul de la București.

Un rol deosebit în elaborarea și punerea în practică a transformărilor administrative l-a avut Secretariatul de Stat al Administrației Teritoriilor Alipite și al Unificării Administrative, care a funcționat pe lângă Ministerul de Interne, în anii 1921-1922. În timpul acestuia, s-au tradus și publicat, ca suplimente la Buletinul Ministerului de Interne, principalele legi administrative maghiare care se aflau încă în vigoare în Transilvania: legea XXI/1886, referitoare la municipii; legea XXII/1886, despre administrația comunelor; legea XX/1901 privind simplificarea procedurii administrative etc. La acest secretariat, unde colaborau, alături de funcționarii superiori ai ministerului, cele mai distinse personalități din administrația Ardealului, s-au elaborat studii importante, mai ales în ceea ce privește administrația locală, care au fost inserate în primul proiect de lege asupra unificării administrative, întocmit, în 1921, de Constantin Argetoianu, fost ministru de interne.

Prin desființarea, la 1 mai 1922, a Directoratului General al Internelor din Cluj și apoi, la scurt timp, a Secretariatului amintit, s-a creat o situație și mai dificilă pentru administrația transilvăneană, în sensul că organismele centrale trebuiau să decidă în baza legilor maghiare aflate, încă, în vigoare, pe care nu le cunoșteau îndeajuns, fapt care a provocat întârzieri în procesul unificării și uneori chiar haos.

În această situație confuză, însăși Legea pentru unificarea administrativă din 13 iunie 1925, a însemnat doi pași înainte și unul înapoi, pe de o parte, punând capăt dezordinii legislative care luase naștere ca urmare a modificării sau înlocuirii dispozițiilor din legile antebelice, prin altele noi, extinse în teritoriile alipite pe cale de decrete, jurnale ale Consiliului de Miniștri sau prin ordine și instrucțiuni ministeriale. Pe de altă parte, însă, unele dispoziții ale acestei legi au fost aplicate cu destulă întârziere sau niciodată din cauza dificultăților de implementare a noii proceduri administrative, care presupunea schimbarea a numeroase dispoziții din legile aflate în vigoare la vremea respectivă.⁶⁰ Așa se explică, pentru Transilvania, perpetuarea și aplicarea unor legi maghiare pe toată perioada dintre cele două războaie mondiale.⁶¹

În municipiului Târgu-Mureș, administrația românească s-a instituit, *de jure*, la 29 ianuarie 1919, Consiliul Dirigent numindu-l în funcția de primar pe avocatul Valer Ghibu. Administrația efectivă, însă, a rămas încă un an în sarcina fostului consiliu orășenesc al cărui corp funcționăresc era în totalitate de etnie maghiară. Rolul primarului român se restrângea la scurte vizite de control și informare, care nu aveau nici un rezultat de fond și nici vre-o influență serioasă asupra lucrărilor edilitare, acesta fiind considerat doar un “comisar al guvernului”, cu toate că mai exista, încă, instituția prefectului orașului.⁶²

⁶⁰ Pentru amănunte, vezi D. Tomescu, *Administrația în Ardeal după desființarea Consiliului Dirigent*, în *Transilvania, Banatul, Crișana și Maramureșul*, București, 1929, p. 751-755; *Istoria României. Transilvania*, vol. II (1867-1947), Cluj-Napoca, Ed. „George Barițiu”, 1999, p. 851-861.

⁶¹ Menținerea unor prevederi din sistemul administrativ maghiar a fost legiferată prin Decretul I al Consiliului Dirigent, singurul dintre organismele temporare regionale, adoptarea acestora ducând la naturalizarea lor, în unele cazuri. Prin urmare, acestea vor fi consacrate și de Constituția anului 1923, fapt ce demonstrează că statul român a încercat să respecte tradițiile locale regionale (*Istoria României. Transilvania*, vol. II, p. 853).

⁶² Potrivit Legii comunale maghiare din 1886, în fruntea comitatelor și orașelor municipale, cum era și cazul Târgu-Mureșului, se afla prefectul, reprezentantul guvernului în comitat sau oraș, care supraveghea și controla administrația locală. De multe ori, orașul Târgu-Mureș a avut un prefect identic cu al județului Mureș-Turda.

Situația s-a perpetuat și în timpul primariatelor lui Cornel Albu, numit la 9 februarie 1920 și al urmașului său, Ioan Harșia, care a ocupat fotoliul de edil-șef între 22 octombrie 1920 și 22 decembrie 1922, dată la care Emil A. Dandea își începea primul său primariat la Târgu-Mureș. Primii primari români ai municipiului nu înregistraseră rezultate apreciabile în opera de transformare a orașului într-un centru românesc dat fiind faptul că niciunul dintre ei nu era, în practică, administrator de carieră, iar pe de altă parte toți funcționarii maghiari moșteniți nu făceau nimic peste rutina administrativă, o parte dintre aceștia chiar sfidând realitatea românească care dorea să se impună, devenind, nu de puține ori, chiar elemente infracționale.⁶³ Limba oficială, verbal și în scris, era în continuare cea maghiară, șeful de cabinet al primarului, care era român, făcând traducerea corespondenței dintre primărie și autoritățile românești superioare. Decretele venite de la acestea se traduceau, mai întâi în maghiară și apoi se distribuiau diferitelor servicii ale instituției, care, la rândul lor, întocmeau rapoartele tot în ungurește urmând a fi traduse în românește și înaintate autorităților în drept.⁶⁴

Așadar, o problemă dificilă pentru administrația românească a Transilvaniei a constituit-o, pe parcursul întregii perioade interbelice, situația funcționarilor publici maghiari care nu cunoșteau limba statului. Era, fără îndoială, corect și în conformitate cu angajamentele internaționale asumate de statul român, ca în localitățile cu populație preponderent minoritară, situație în care se afla și municipiul Târgu-Mureș, locuitorii acestora să se poată folosi de limba lor în fața instituțiilor administrative și juridice locale.⁶⁵ Pe de altă parte, a fost apreciată ca inadmisibilă situația în care populația românească era nevoită să se adreseze oficiilor administrative în altă limbă, sau cu translator, atâta timp cât limba română era recunoscută, prin Decretul I al Consiliului Dirigent, ca limbă oficială a statului pe teritoriul Transilvaniei.⁶⁶

Pentru înlăturarea acestui neajuns, începând cu anul 1922, s-au fixat termene, considerate a fi destul de scurte de către cei în cauză, pentru însușirea unor cunoștințe elementare de limbă română, în caz contrar, funcționarii urmând a fi îndepărtați din funcții. Pentru a se împiedica unele abuzuri izvorâte din explicabile atitudini naționaliste, *Regulamentul Legii pentru statutul funcționarilor publici*, care a intrat în vigoare la 1 ianuarie 1924, prin art. 31, preciza, o dată în plus, că această categorie bugetară era obligată să cunoască limba oficială a statului român.⁶⁷

Începând cu anul 1913, exista un prefect numai pentru oraș. Instituția prefectului orășenesc și-a încetat existența la 1 ianuarie 1926, odată cu intrarea în vigoare a Legii Unificării Administrative.

⁶³ Dintr-o întrebare adresată lui Dandea de către un reporter al ziarului maghiar din Târgu-Mureș, „Ellenzek”, (Opoziția) dacă măsurile de disponibilizare din serviciu a funcționarilor maghiari ar fi fost identice și în cazul în care aceștia ar fi fost români, rezultă că inițiativele primarului român în acest domeniu nu se datorau nicidecum așa zisei sale atitudini șovine, ci la baza lor se aflau cu totul alte motive: „Răspundem bucuros, întrucât s-ar întâmpla ca unul să delapidaze, altul să estrădeze certificate false, altul să vândă în folosul unui jurnalist în dauna orașului, al patrula să refereze în consiliu inexactități, al cincilea să calomnieze statul român, dacă la 9 oare aproape nimeni nu ar fi în birouri, dacă și-ar depăși atribuțiunile, dacă nu ar ști limba statului /... / dacă nu ar împiedica abuzuri și dacă nu ar îndeplini ordinele – fapte care toate, accentuez toate s-au întâmplat la această primărie în scurte 4-5 luni – sigur ca să-i fie frați și tot așa ar trebui să porceadă contra celor vinovați orice om cinstit” („Orașul”, Târgu-Mureș, 15 septembrie 1923).

⁶⁴ Emil Dandea, „Dare de seamă”, 1934, p. 43.

⁶⁵ După recensământul regional din anii 1919-1920, realitatea demografică a municipiului Târgu-Mureș se prezenta astfel: din totalul de 31998 locuitori, 4774 erau români, 23283 maghiari, 450 germani, alții 3491.

⁶⁶ „Am sistat posturile de translatori cari traduceau rarile rezoluții date de consiliu și înaintate Ministerului; - afirma Dandea într-un raport către Comitetul Administrativ - am redus și reducem personalul, sistând sinecurile moștenite în număr destul de mare /.../ Cu toată «persecuția» maghiarilor, starea de fapt la Primărie e și aci f. tristă; din cei 409 funcționari, nu avem niciunul care să nu știe ungurește și încă vre-o 250 cari nu știu românește. E drept, că înainte de opt luni, era la Primărie numai un român și abia 4-5 oameni cari știau ceva românește” („Orașul”, 15 septembrie 1923, p. 159-160).

⁶⁷ Vezi C. Hamangiu, *Codul General al României*, vol XI-XII, p. 409 sau *Monitorul Oficial al Regatului României* (în continuare M.O.), nr. 60 din 19 iunie 1923 și 189 din 23 noiembrie 1923.

Drept consecință, cei care se aflau în această situație trebuiau să se prezinte la un examen de stabilire a gradului de cunoaștere a limbii române, examen care s-a ținut în toamna anului respectiv. Testele s-au desfășurat în condiții de maximă înțelegere din partea examinatorilor români, astfel încât toți funcționarii considerați ca fiind atașați statului român, în special cei cu vârstă înaintată, chiar și cei absenți, au fost menținuți mai departe în slujbe, cu toate că nu știau decât formule stereotipe de limbă română pe care le repetau, indiferent de situație. Totodată, foștii funcționari, care fuseseră înlăturați anterior din serviciu, din cauza necunoașterii limbii oficiale, aveau dreptul să se prezinte la acest examen urmând a fi numiți din nou pe posturile vacante, dacă erau declarați promovați. Drept dovadă, în spiritul celor afirmate, stă un raport de anchetă, întocmit de inspectorul general administrativ Dumitru Tomescu, la sfârșitul anului 1926, prin care semnala că o bună parte dintre funcționarii propuși pentru avansare în ședința Delegației permanente din 23 noiembrie, nu cunoșteau deloc limba română, iar ceilalți o înțelegeau foarte puțin. Cauza se afla, în opinia celui amintit, în inducerea în eroare a comisiei de examinare.⁶⁸

La preluarea funcției de primar de către Emil A. Dandea, personalul primăriei număra 450 de angajați care nu cunoșteau limba română, deși înaintea sa la conducerea municipiului s-au mai aflat, după cum aminteam, 3 primari români, începând cu anul 1919.⁶⁹ Înainte de 1918, doar un singur român ocupa un post de servitor, după ce în prealabil se maghiarizase prin căsătoria cu fata unui alt servitor ungar, trecând, apoi, la religia reformată.⁷⁰

Primul „proces-verbal” al Consiliului a fost redactat în limba română chiar de către Dandea însuși, după prima ședință din ianuarie 1923, astfel că, se poate spune, că data amintită reprezintă debutul administrației reale românești la Târgu-Mureș.

Primele măsuri de natură administrativă ale primarului român au fost luate nu din resentimente față de populația maghiară sau din considerente politice, ci pentru repararea, în limitele legislației românești, a tuturor omisiunilor și inegalităților din trecut. *„După cum am dovedit și am spus de repetițe ori încă din 1923 – scria Dandea – nu facem altă politică decât politica românească, ce ne este sfântă datorie. Căci necondiționat, minoritarii au dreptul să rămână credincioși neamului și credinței lor. Dar nu mai puțin drept este că noi nu ne putem mulțumi cu recunoașterea din partea lor a faptului istoric, că prin forța împrejurărilor au devenit cetățeni români, ci mai voim să vedem că și făptuiesc în consecință /.../ Dar poporul susținător de stat trebuie să se instituie în drepturile lui indiscutabile.”*⁷¹

Atitudinea autorităților române, explicabilă în 1924, ar fi fost considerată drept o slăbiciune vinovată în 1934 și 1937, când s-a constatat că numeroși funcționari din sistemul administrativ transilvănean, departe de a face progrese, pierduseră și cele câteva cunoștințe de limbă română, confundând toleranța cu slăbiciunea. Practica acestor examene a fost calificată, după cum era de așteptat, drept un atentat împotriva minorităților etnice. Prin numeroase petiții, înaintate Societății Națiunilor, s-a încercat acreditarea ideii că aceste examene constituiau o violare flagrantă a Tratatului Minorităților (art. 8 și 9), iar eliminarea limbilor minoritare din exercițiul administrației ar fi echivalat cu un atentat împotriva minorităților etnice.⁷²

⁶⁸ ANDJ-Mureș, Fond *Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu*, doc. 8359/1927, f. 1-2.

⁶⁹ Victor Suciu, *Vocație administrativă și misionarism național*, în *„Un om pentru Târgu-Mureș. Emil Dandea”*, Fundația Culturală „Vasile Netea”, Târgu-Mureș, 1995, p. 52.

⁷⁰ *„Orașul”*, Târgu-Mureș, 1 mai 1935.

⁷¹ *„Dare de seamă”*, 1934, p. 40-41.

⁷² Pentru detalii, vezi Julian M. Peter, *L'emploi des langues minoritaires dans l'administration*, în *„Revue de Transylvanie”*, Cluj, 1937, III, 2, p. 189-198.

Exagerarea nu se susține documentar, dacă analizăm rezultatele examenelor de limba română la care au fost supuși funcționarii minoritari din serviciul administrației publice a municipiului Târgu-Mureș de-a lungul întregii perioade analizate.⁷³

Tabel nr. 1

Autoritatea care a organizat examenele	Anul	Candidați		Absenți
		Reușiți	Respinși	
Primăria municipiului Târgu-Mureș	1924	65	14	13
	1934	48	26	5
	1937	27	-	-
Total		140	40	18

Din acest tablou rezultă că, din cei 198 de funcționari minoritari care au fost supuși examenelor organizate în timpul primăriilor lui Emil A. Dandea, 70,8% fuseseră declarați admiși și doar 20,2% respinși, 9,9% neprezentându-se pe motivul că nu cunoșteau deloc limba oficială a statului, realitate ce infirmă alegațiile care sprijineau părerea minoritarilor și chiar a cosângeniilor din opoziție că Dandea ar fi purificat etnic administrația municipiului. Faptul că în 1934 mai existau încă funcționari maghiari care trebuiau examinați demonstrează că statul român renunțase la deciziile pripite luate la început dintr-un explicabil puseu naționalist, lucrurile intrând pe un făgaș normal al înțelegerii interetnice. O dovadă în plus este și aceea că, în 1934, din cei 218 funcționari ai primăriei, peste 100 erau de origine etnică maghiară.⁷⁴

Din anuarele vremii,⁷⁵ rezultă că, în timpul celor două mandate ale lui Emil A. Dandea, în urma examenelor de limba română și a eficientizării serviciilor instituției, numărul funcționarilor publici minoritari din primărie era, în 1925, aproape egal cu cel al românilor, ceea ce demonstrează lipsa de fundament privind șovinismul ce-l caracteriza, după afirmațiile presei maghiare, pe edilul român, dar și lipsa funcționarilor români calificați, care trebuia suplinită prin transferuri din Vechiul Regat. Numărul funcționarilor maghiari va scădea vertiginos în al doilea mandat al său, după examenele din anii amintiți, fapt ce demonstrează că statul român își formase propriii săi specialiști, care se dovedeau mult mai fideli intereselor naționale decât colegii lor de altă naționalitate.

Tabel nr. 2
Funcționari români și minoritari la primăria
din Târgu-Mureș

Anii	Total	Din care			
		Români		Minoritari	
		Nr.	%	Nr.	%
1925	165	84	50,91	81	49,09
1937	145	105	72,41	40	27,59

⁷³ ANDJ-Mureș, Fond Prefectura Județului Mureș, dosar 13375/1939, f. 1; Virgil Pană, *Minoritari și majoritari în Transilvania interbelică*, Ed. ARDEALUL, Târgu-Mureș, 2007, p. 95.

⁷⁴ „Dare de seamă”, 1934/35, p. 60 și „Orașul”, Târgu-Mureș, 1 mai, 1935.

⁷⁵ *Calendarul administrativ pe 1925*, Cluj, 1925, p. 309-311 și *Calendarul funcționarilor administrativi pe anul 1937*, Sighișoara, p. 179, 182.

După cum era de așteptat, atitudinea lui Dandea față de funcționarii minoritari a avut urmări în plan politic și administrativ, maghiarii refuzând colaborarea cu el. Pentru alegerile comunale din primăvara anului 1926, de pildă, organizația locală a Partidului Liberal făcuse alianță cu Partidul Maghiar. Întrucât, singurul candidat aflat pe lista liberalilor, pe care maghiarii nu-l acceptau, era Emil A. Dandea, la sugestia celor apropiați, primarul român îi trimite lui Bernády György, președintele Partidului Maghiar din Târgu-Mureș, deputat în Parlamentul României și primar al municipiului (1926-1929), următoarea scrisoare, în 8 februarie 1926: „Mult stimate D-le deputat. Când mă adresez Dv. a doua oară cu o scrisoare, întocmai ca și în cazul prim, rog tot o declarație sinceră. Cunoscându-vă caracterul cavaleresc de neexcepționat, sunt sigur că tot așa ca în primul caz o veți face și acum. Este vorba de aceea informațiune a prietenilor mei că Dv. și ca președinte al partidului maghiar, ați avea obiecțiune ca partidul liberal să mă candideze de consilier comunal pentru un loc care revine românilor pe lista comună cu partidul maghiar. Considerând că eu totdeauna am executat numai intențiunile partidului meu-întocmai cum odinioară în locul pe care-l ocup azi eu o ați făcut și Dv.- și acum în împrejurările politice schimbate, în calitate de consilier municipal voi face tot așa spre binele patriei și al orașului, conștiu de aceea că Dv. vă revine partea leului pentru înțelegerea dintre cele două partide. Este natural ca și partidul liberal intenționează să candideze de consilieri pe cei mai pregătiți oameni. Cum, după părerea cu care mă onorează prietenii mei, și modesta mea persoană este între aceștia, pentru orientarea mea, cu onoare vă rog să binevoiți a-mi arăta pe scurt motivul în cazul când excepționați într-adevăr candidature mea. Aș fi dorit să iau personal declarația, adică motivarea Dv., dar cunoscând că sunteți extrem de ocupat, am ales calea aceasta, deoarece nu știu dacă pentru discuția personală ar fi fost timp și ocaziune”. Răspunsul lui Bernády a fost scurt, fără posibilitate de replică: „Prea stimate D-le primar! Cu referire la scrisoarea adresată mie în ziua de ieri vă comunic că informațiunea aceea conform căreia eu și în calitate de președinte al Partidului Maghiar din Târgu-Mureș am luat poziție contra candidaturii domnului primar pe lista comună a partidului liberal și a partidului maghiar, este întemeiată”.⁷⁶

Revenirea liberalilor la putere, după alegerile parlamentare de la sfârșitul anului 1933, a produs noi schimbări în conducerea municipiului. Una dintre acestea a fost și numirea lui Emil A. Dandea în demnitatea de președinte al Comisiei Interimare, în conformitate cu dispozițiile art. 16 și 21 din *Legea pentru modificarea unor dispoziții din L.O.A.L.* Potrivit acestora, Comisia trebuia completată cu noi membri, români și minoritari, astfel ca numărul total al consilierilor să fie de 11, între aceștia aflându-se și cei doi vicepreședinți fixați prin lege pentru municipiul Târgu-Mureș. Astfel formată, Comisia cuprindea 6 români și 5 minoritari. Ministerul de Interne a acordat și demnitatea de al doilea vicepreședinte unui reprezentant al maghiarilor, respectiv lui Rádo Sándor. În felul acesta, pretențiile și susceptibilitățile Partidului Maghiar fuseseră satisfăcute și menajate. În primul rând, pentru că membrii desemnați deja de conducerea maghiară se păstrau fără cea mai mică modificare, pe lângă faptul că se mai numise unul în plus, respectiv Bustya Béla; în al doilea rând, se acorda și vicepreședenția unui membru maghiar, lucru ce constituise una dintre arzătoarele dorințe ale partidului respectiv.

Surprinzător, însă, la depunerea jurământului, membrii minoritari, atât cei vechi, cât și cei noi numiți, au declarat că refuză această formalitate și că nu vor lua parte la lucrările Comisiei Interimare, întrucât conducerea Partidului Maghiar nu-și dăduse agreementul.

După mai multe încercări nereușite de rezolvare a crizei administrative, Emil A. Dandea a fost nevoit să ceară Ministerului de Interne, după două luni, înlocuirea celor 5 reprezentanți maghiari cu alți membri.

⁷⁶ „Glasul Mureșului”, Târgu-Mureș, 18 iulie 1937.

Drept urmare, în locul acestora au fost numiți alți 5 fruntași români ai urbei.⁷⁷

Cauza supărării Partidului Maghiar este dezvăluită chiar de Dandea, într-un articol publicat în 1934. Conducerea locală a acestei organizații politice, în prim-planul căreia se afla tot Bernády György, îl acuza că a concediat „în masă” funcționarii maghiari și că a trecut fără cruțare peste orice interes echitabil, prin urmare, activitatea sa excluzând o colaborare pașnică. Drept pentru care, în același comunicat de presă, elaborat după ședința Partidului Maghiar din 10 mai 1934, se aducea la cunoștința cetățenilor că se hotărâse o intervenție la structurile administrative centrale pentru a se fixa noi alegeri comunale și la Ministerul de Interne pentru o eventuală schimbare a componenței Comisiei Interimare. Răspunsul lui Dandea a fost unul de bun simț, documentat și fără violențe de limbaj. Faptul că celor 371 funcționari și angajați minoritari li s-au alăturat, între anii 1922-1926, și 112 români, iar sinecurile au fost desființate, nu poate fi numit o concediere „în masă” a funcționarilor maghiari, ci o palidă reparație pentru români. Nu se putea vorbi, spunea Dandea, despre încălcarea vre-unui interes echitabil, atâta timp cât se vorbește cu fiecare în limba lui, iar ¾ din lucrările edilitare erau executate de către muncitori minoritari. Faptul că activitatea președintelui Comisiei Interimare ar fi exclus colaborarea se dovedea a fi o afirmație de rea credință, dacă se avea în vedere doar lucrările edilitare făcute în interesul întregii comunități: repararea străzilor, repunerea în funcțiune a uzinelor comunale de interes obștesc, a apeductului etc.; pe de altă parte, aprecia Dandea, între conducerea municipiului și toți cetățenii săi exista perfectă colaborare și înțelegere.⁷⁸

Analizând cu atenție și discernământ opera administrativă a primarului român, rezultă că atitudinea lui Dandea față de minoritari a fost aceea a unui patriot român transilvănean, animat de spiritul european al epocii sale, așa cum ilustrul său înaintaș, Bernády György, primar antebelic al orașului, fusese omul timpului său. Dacă istoricul Nicolae Iorga, încerca să explice într-o modalitate psihologică atitudinea maghiarilor față de români, îndemnându-și conaționalii din Transilvania la o atitudine ponderată și îngăduitoare față de nemulțumirile acestora,⁷⁹ Emil A. Dandea, într-un Mesaj către Tron, încerca să-și convingă colegii parlamentari că patriotismul său nu era sinonim cu șovinismul și că nimeni nu era mai presus de lege. *„Toleranță, da! Însă nu toleranță în dauna intereselor românești și nu toleranță chiar de-a dreptul contra legilor în vigoare și nu toleranță fără reciprocitate. Ar fi o neghiobie, ba o crimă dacă de dragul unor fraze bombastice am înlătura o nedreptate față de naționalități, cu prețul unei nedreptăți mai mari, care am comite-o față de Stat sau de idea națională /.../ Dacă în România nu ar simți românul, la tot pasul, cu mândrie, că este în țara lui, cum o simte germanul în Germania, ungurul în Ungaria, italianul în Italia, englezul în Anglia ș.a.m.d., care ar fi rostul acestei țări unică în lume”.*⁸⁰

⁷⁷ Dr. Petru Stoina (avocat) - vicepreședinte, membrii : dr. Ioan Florian, medic, dr. Ilarie Șogan, avocat, Arthur Dupont, profesor, Nicolae Oprean, comerciant („Gazeta Mureșului”, 3 iunie 1934).

⁷⁸ „Orașul”, Târgu-Mureș, 1 iulie 1934.

⁷⁹ „În ce privește pe unguri – scria Iorga – trebuie să recunoaștem că au și ei o inimă de om și aceasta a fost deprinsă a bate într-un anumit ritm și e o durere tragică în sufletul lor, așa că pentru a le vorbi trebuie să le facem cunoscut că noi nu-i considerăm ca străini pe pământul în care, de la 1100 se găsesc ca lucrători și apărători” (N. Iorga, *Propaganda în străinătate, în Politica externă a României*, București, 1927, p. 275).

⁸⁰ *Nemulțumirile Ardealului și Chestiunea minoritară. Discurs rostit la Mesajul Tronului în ședințele Camerei Deputaților din 31 octombrie și 1 noiembrie 1928*, București, Imprimeriile statului, 1928, studiu reeditat în *Un om pentru Târgu-Mureș. Emil Dandea*, Târgu-Mureș, 1995, p. 87-161.

2.3. ORAȘUL TÂRGU-MUREȘ - MUNICIPIU ȘI REȘEDINȚĂ DE JUDEȚ

Până la generalizarea sistemului unitar al administrației publice românești în 1925, statutul juridic al orașului Târgu-Mureș, respectiv structura instituțională a primăriei a continuat să fie cea anterioară anului 1918, reglementată prin legile maghiare din 1870 și 1886, cu unele amendamente impuse de noua realitate politico-statală.⁸¹

Orașele cu drept de municipiu, cum era și cazul orașului Târgu-Mureș, au constituit, în perioada dualistă, o categorie aparte de localități urbane, datorându-și existența grație prevederilor legilor din 1870, 1876 și 1886, ultima definitivând organizarea, care acordau drept de municipalitate nu numai comitatelor ci și unora dintre orașele libere medievale regești cu populație majoritară maghiară, cum a fost cazul Timișoarei, Clujului, Oradei, Satului Mare și Târgului Mureș. Între comitate și orașe existau și unele asemănări în ceea ce privește structurile de conducere. Asemenea comitatelor, orașele municipii dispuneau de *comitete sau consilii municipale* formate din membri aleși și din viriliști (membri de drept care plăteau cel mai mare impozit din oraș). Alături de membrii aleși și cei de drept din comitetele municipale orășenești făceau parte diverse categorii de funcționari: primarii, primnotarii, juriști consulti, căpitani poliției, președinții și asesorii sedriei orfanale⁸², casierii, medicii primari, inginerii șefi, tutorii publici, contabilii, arhivarii și consilierii. Orașele municipii reședințe de comitat erau executante directe ale hotărârilor guvernamentale, fapt pentru care în fruntea lor, pe lângă primar, se afla și un prefect, acesta fiind numit imediat după Unire de către Consiliul Dirigent, în concordanță cu propunerile trimise de către consiliile naționale române sau de fruntași politici români. Primul prefect român al orașului Târgu-Mureș a fost Eugen Bran, numit la 16 ianuarie 1919.⁸³

Păstrarea statutului de municipiu, cu care fusese investit încă din 1616, de către Gabriel Bethlen, principele Ardealului, nu reprezenta doar o distincție simbolică sau formală în rândul celorlalte orașe ale României ci trebuie pusă în relație directă cu posibilitatea de extindere a orașului care presupunea și puternice implicații economice. Autonomia și autoguvernarea administrativă pe care i-o conferise acest statut de către legile maghiare (legea separată a municipiilor XXI/1886 și legea dezvoltării orașelor LVIII/1912), ale căror principii s-au regăsit și în cea românească, prin care orașul era practic detașat din cadrul administrației comitatense (județene) oferindu-i-se posibilitatea unei administrații publice cu totul independentă și egală în rang cu cea comitatensă a fost susținută de Emil A. Dandea de câte ori se propunea o nouă lege administrativă, îndeosebi în 1925, dar și în 1936, când a făcut parte din comisia pentru elaborarea proiectului de lege administrativă din 1937. Cu această ocazie, a readus în discuție o moțiune votată la propunerea sa, în cel de al doilea „Congres al Uniunii Orașelor din România”, ținut în 18 octombrie 1922. Aceasta propunea „*să se redacteze în cadrele reformei administrative o lege specială a orașelor, aceleași dispozițiuni neputând corespunde atât pentru comunele rurale, cât și pentru cele urbane cari trăiesc în împrejurări sociale și economice cu totul deosebite.*”

⁸¹ Pentru amănunte privind organizarea administrativă a Transilvaniei la sfârșitul sec. al XIX-lea, vezi Catherine Horel, *Les tentatives de reforme de l'administration hongroise entre 1886-1914*, în *Études danubiennes*, XI, nr. 2, 1955, p. 183-194, Societatea cultural-științifică „George Barițiu”, *Istoria României. Transilvania*, vol. II (1867-1947), Cluj-Napoca, 1999, p. 161-162.

⁸² Sedria orfanală era o autoritate colegială compusă din președinte, doi-trei asesori, notar și personalul auxiliar. Ea se ocupa cu probleme orfanale, de tutelă și curatelă, numiri de tutori și curatori, supravegherea averilor orfanale și ale persoanelor trecute sub curatelă, probleme de minorat etc. Activitatea ei a fost reglementată prin legile XX/1877 și VI/1885 și prin ordinele din 1902 ale ministrului de interne ungar. A fost desființată în 1925, atribuțiile ei trecând la Ministerul Justiției (vezi amănunte în *Îndrumător în Arhivele Statului Județului Mureș...*, p. 77-78).

⁸³ *Istoria României. Transilvania*, p. 729.

În urma intervenției sale, comisia a propus aprobarea unui nou articol, în următoarea formă: „Comunele urbane nereședințe și cele reședințe, precum și municipiile sunt asociate sub denumirea de „Uniunea Orașelor din România” în scopul apărării, sprijinirii și reprezentării intereselor lor administrative, conform legii din aprilie 1932. Uniunea orașelor va fi consultată de ministerul de interne ori de câte ori se va legifera în domeniul administrativ”⁸⁴.

Potrivit Legii pentru unificarea administrativă, din anul 1925, orașul Târgu-Mureș se număra printre cele 71 de comune urbane, reședință de județ, dintre care numai 17 erau și municipii⁸⁵.

Pentru a se pune de acord cu prevederile legii amintite, în condițiile creșterii numărului populației și a lipsei unui plan de sistematizare, era firesc ca primăria să se preocupe de mai buna organizare administrativă a orașului printr-o nouă delimitare a circumscripțiilor administrative, unul din motivele principale fiind o mai eficientă colectare a impozitelor necesare constituirii fondurilor pentru lucrările de anvergură.

Ultima împărțire fusese făcută cu ocazia ședinței Congregației orașului, ținută în 20 octombrie 1906, când orașul, care, la vremea respectivă număra 19 522 de locuitori, la care se adăugau și cei din suburbia Remetea-Podeni, anexată în 12 martie 1902, fusese împărțit în 3 sectoare administrative.

În conformitate cu art. 380 din Legea de unificare administrativă din iunie 1925, moment la care orașul număra aproape 35 000 de locuitori, la 13 octombrie 1925, Dandea propunea o nouă împărțire administrativă, în 4 sectoare, care să provină din vechile circumscripții, cu mențiunea ca sectoarele I și III să rămână neatinse, iar din sectorul II să mai fie creat încă unul, în așa fel ca partea orașului de pe malul drept al Mureșului să formeze o nouă circumscripție, adică a IV-a.⁸⁶

Ca urmare a demersurilor făcute de Emil A. Dandea către Ministerul de Interne, orașul și-a păstrat statutul de municipiu până în anul 1938, când, prin legea administrativă din anul amintit, nu a mai fost recunoscut, cu toate stăruințele depuse de autoritățile locale, dar, care, până la urmă, s-au dovedit a fi doar un simplu memoriu depus la registratura amintitului minister.⁸⁷

2.4. ÎNTINDEREA ȘI POPULAȚIA ORAȘULUI

Din sinteza datelor generale despre situația orașului publicate de primarul Emil A. Dandea în *Dărilor de seamă*, pe anii 1923 și 1934, se poate aranja următorul tablou privind evoluția administrativă a acestui centru urban în perioada care a cuprins și primăriile amintite.

⁸⁴ ANDJ-Mureș, Fond Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu, doc. 670/1936.

⁸⁵ *Monitorul Oficial*, nr. 128 din 14 iulie 1925.

⁸⁶ Conform desenului administrativ, hotarele noilor sectoare urmau a fi: a) *sectorul I* – venind dinspre comuna Sângeorgiu de Mureș către centrul orașului, teritoriul din partea stângă a străzii Sft. Gheorghe, a pieței Constantin Romanu, a străzii Sft. Gheorghe (continuarea Pieței Regele Ferdinand până la întâlnirea cu str. Ștefan cel Mare); mai departe, partea stângă a străzii Ștefan cel Mare, în continuare partea stângă a străzii Agricultorilor, apoi partea stângă a străzii Sf. Gheorghe (din centru către periferie); b) *sectorul II* – teritoriul cuprins între: șoseaua națională dinspre comuna Sângeorgiu de Mureș, str. Sf. Gheorghe, Piața Constantin Romanu, continuarea străzii Sf. Gheorghe, Piața Regele Ferdinand până la punctul de întâlnire cu strada Prefecturii, Str. Prefecturii, strada Horea, strada Andrei Mureșanu și linia râului Mureș în sus până la hotarul comunei vecine; c) *sectorul III* – partea dreaptă a străzii Ștefan cel Mare, mergând spre periferie, Strada agricultorilor și în continuare șoseaua națională; partea stângă a Pieței Regele Ferdinand, mergând către terminare până la întâlnirea cu strada Prefecturii; mai departe, partea stângă a străzii Prefecturii, a străzii Horea și a străzii Andrei Mureșanu, râul Mureș până în hotarul comunei Mureșeni; d) *sectorul IV* – teritoriul orașului existent pe partea dreaptă a râului Mureș.

⁸⁷ „Am cerut și noi cetățenii să se facă demersuri pentru păstrarea acestui străvechi drept. Aflăm cu satisfacție că se va prezenta o delegație la minister în acest scop, compusă de d-nii col. Dumitriu, prefectul județului, G. Dimitriu, primarul delegat și I. Budiu, președintele Camerei de Comerț” („Glasul Mureșului”, 1 iulie 1938).

Tabel nr.3

Nr. crt.	Componente administrative	Dimensiuni	
		în 1923	în 1934
1.	Suprafața teritoriului administrativ (în ha)	3424	3424
2.	Suprafața intravilanului (în ha)	950	958
3.	Teritoriul public (străzi, piețe, parcuri)-în ha	123	132
4.	Păduri comunale (în ha)	784	839
6.	Clădiri edificate (numere)	3173	5250
7.	Străzile orașului (în km)	69	76

Un alt document referitor la întinderea orașului este harta acestuia întocmită în anul 1934 și tipărită de librăria „Ernest Révész”, în 1935, a cărei legendă prezintă mai detaliat structura și evoluția teritorială a municipiului. Conform acesteia, suprafața orașului număra tot 3424 ha, dar dintre acestea, 2428 erau destinate agriculturii, ceea ce demonstrează că și la data respectivă Târgu-Mureșul prezenta un puternic caracter agrar.⁸⁸

Faptul că în Dările de seamă întocmite de Dandea, după anul 1934, nu mai apar informații privind componentele administrative analizate mai sus, conduce la ideea că majoritatea acestora nu mai cunoscuseră modificări, doar numărul edificatelor înregistrase o creștere substanțială în cadrul intravilanului care rămânea, în continuare, generos atâta timp cât suprafața edificată era, după datele puse la dispoziție de *Darea de seamă* din 1934, de numai 346,43 ha. De altfel, trebuie subliniat că, informațiile cuprinse în cele două surse amintite au un anumit grad de relativitate, astfel că folosirea lor, pentru formularea unor concluzii, reclamă o anumită doză de aproximație.

„Înghetarea” dimensiunilor orașului la nivelul anului 1923 se datorează mai multor cauze, dintre acestea, aplicarea reformei agrare din anul 1921 a fost una dintre cele mai evidente.

Situația patrimoniului imobil al orașelor transilvănene din perioada interbelică, care a amânat *sine diae* atât definitivarea planurilor de sistematizare ale acestora, cât și extinderea teritorială s-a datorat, în mare măsură, Legii pentru Reforma Agrară din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș,⁸⁹ îndeosebi capitolului privind proprietățile extra și intravilane ale comunelor urbane, care a și provocat multe plângeri din partea celor interesați, majoritatea lor fiind justificate.

Din punctul de vedere al intereselor generale ale orașelor, fixate prin paragrafele 2-4 ale art. 1 din lege,⁹⁰ nu numai că s-au nesocotit în întregime spiritul și litera acestora, ci, în decursul exproprierilor, autoritățile îndreptățite cu aplicarea legii au declarat drept expropriate aproape fără excepție, toate terenurile extra și intravilane orășenești, care aveau deja menirea satisfacerii intereselor generale fixate prin amintita lege. Prin împrumutările care au urmat, nu numai că nu li s-a mai dat nimic din terenurile expropriate de la particulari, dar nici chiar din terenurile expropriate din proprietățile orășenești.

⁸⁸ Vezi și Ioan Eugen Man, *Târgu-Mureș. Istorie urbană. Perioada interbelică*, III, Târgu-Mureș, Editura NICO, 2010, p. 22-23.

⁸⁹ Vezi M.O. nr. 93/30 iulie 1921.

⁹⁰ Art. 1, pct. 2: „Pentru a înlesni dezvoltarea industriei naționale, oprindu-se pământul necesar pentru industria în ființă sau pentru aceea pe care circumstanțele geografice, topografice și geologice o indică incontestabil cu putință în viitor”; Art. 1, pct. 3: „Pentru a ușura traiul din orașe și centrele miniere, industriale și balneare, rezervându-se terenuri spre a se crea mici gospodării pe seama muncitorilor, funcționarilor și altor locuitori cu mijloace modeste de trai”; Art. 1, pct. 4: „Pentru satisfacerea trebuințelor de interes general, cultural, economic, social și educație fizică”.

Municipiul Târgu-Mureș a înregistrat pierderi materiale cu caracter economic și financiar considerabile fiindu-i expropriate, din întreg terenul extravilan de circa 520 iugăre,⁹¹ peste 280 iugăre, precum și toate proprietățile intravilane de circa 14 iugăre. În urma acestor pierderi, i-a fost afectată posibilitatea dezvoltării edilitare, a sistematizărilor și alinierilor reclamate de această evoluție, a aplicării principiilor urbanistice, în general. Pentru un timp îndelungat, orașul a fost lipsit de posibilitatea de a înființa așezăminte obștești de necesitate urgentă, precum: cimitir comunal, cimitir pentru animale, terenuri amenajate de apărare împotriva inundațiilor provocate de râul Mureș, înființarea piețelor dislocate în scopul târgului zilnic și al celor de țară, a diferitelor edificii publice, respectiv: școli, cinematograf, teatru, locuri de agrement etc.

Dacă, din punct de vedere social, legea avusese o importanță demnă de remarcat în opera de nivelare a stratificării sociale, în spiritul reformativ de după război, în ceea ce privește situația orașelor, punerea ei în aplicare s-a făcut chiar ignorând propriile principii și scopuri, fapt ce a provocat amânarea, pentru multă vreme, a satisfacerii intereselor economice, sociale și culturale ale acestora.

Terenurile extravilane expropriate fuseseră achiziționate prin exproprieri administrative, în urma sistematizării anumitor părți din oraș, prin dificile proceduri și cu cheltuieli foarte mari și păstrate cu adevărată evlavie pentru a fi edificate. În 1920, de pildă, în vederea introducerii gazului metan, municipiul Târgu-Mureș cumpărase, în apropierea imediată a orașului, un teren de circa 45 de iugăre, în scopul înființării unui cartier de fabrici. Cu toate că contractul de vânzare-cumpărare fusese avizat pozitiv de către autoritățile în drept de la vremea respectivă, cei care au aplicat Legea Reformei Agrare au expropriat terenul pentru a-l împroprietări în interese cu totul secundare. Un alt exemplu, l-a constituit terenul pe care municipiul l-a avut în lungul țărmului stâng al Mureșului, în partea dinspre oraș, destinat unui dig de apărare împotriva inundațiilor care puteau pune în pericol și uzina de apă. După ce a fost expropriat, a fost dat în folosință închisorii, pentru grădini de zarzavat, dar, în scurt timp, s-a observat că, în loc să fie folosit conform scopului și necesităților pentru care fusese destinat, acesta devenise carieră de pietriș, dar nu pentru închisoare.

În urma numeroaselor memorii privind exproprierea și împroprietărirea terenurilor extravilane, înaintate de către orașe autorităților în drept, acestea au sesizat pericolele care împiedicau evoluția edilitară a comunelor urbane și au dispus, prin ordinul circular din 2 martie 1923, emis de Ministerul Agriculturii și Domeniilor, ca, în raza de 5 km pentru orașele mari (cum era și cazul orașului Târgu-Mureș) și de 2 km pentru orașele mici, terenurile extravilane expropriate să nu fie împroprietărite în scop economic, acestea rămânând rezerve de stat în scop de utilitate publică, pentru a satisface interesele generale orășenești, conform importanței lor⁹². În scurt timp, însă, terenurile au fost puse la dispoziția garnizoanelor militare, cu destinație temporară sau definitivă, drept grădini de zarzavat, poligoane de tragere sau câmpuri de instrucție militară, depozite etc. În felul acesta, rezerva de stat din jurul municipiului Târgu-Mureș, cu excepția unui teren pentru circa 1200 locuri de casă, avea ca destinație: un poligon de tragere (19 iugăre), un depozit de lemne și furaje (2 iugăre), un teren de instrucție pentru Regimentul 82 Infanterie (37 de iugăre), un alt teren de instrucție pentru infanterie (84 de iugăre), iar 32 de iugăre fuseseră arendate unei cooperative. Prin urmare, garnizoana din Târgu-Mureș avea la dispoziție 121 iugăre teren de instrucție, în situația în care această formă de pregătire militară se făcea pe hotarele comunelor din jur, iar în oraș toate cimitirele erau arhipline.

⁹¹ Iugăr = măsură de suprafață, în Transilvania, egală cu 0,57 hectare.

⁹² „Un ordin îmbucurător- îi anunța Dandea pe membrii Comitetului Administrativ- ne-a venit de la Min. de Domenii. Anume, în urma repetitelor intervenții și memorii, Ministerul a fixat că este interzisă exproprierea pentru alte scopuri ca dezvoltarea orașului, în o rază de 5 km dela oraș, deci apelurile noastre contra exproprierilor trebuie să fie luate în considerare” („Orașul”, 15 septembrie 1923, p. 160).

În ce privește proprietățile intravilane, greșelile datorate necunoașterii situației din Transilvania de către legiuitor erau la fel de mari. Pentru îndreptarea lucrurilor, Comisia de ocol pentru expropriere, ca primă instanță de apel, în ședința din 29 septembrie 1923, a scutit de expropriere toate locurile intravilane care formau proprietatea orașului, hotărârea considerându-se ca fiind definitivă.⁹³ La scurt timp însă, „Comisia agrară județeană a reformat hotărârea forului I care scutea de sub expropriere intravilanele orașului. Dl. Prefect, împreună cu Primarul s-au prezentat imediat la Dl. dir-gen. Petrini, la Cluj, expunând daunele ireparabile cari ar obveni, dacă s-ar menține hotărârea, după părerea noastră greșită și contrară legii a forului. Dl. dir. gen. a dat toate deslușirile referitoare la modul cum trebuie purces pentru ca intravilanele expropriate să revină iar orașului, pentru scopuri de dezvoltare. Lucrările necesare fiind deja pregătite, Dl. Prefect și Primarul să prezintă încă în cursul săptămânii cu ele la București Ministerului de Interne, iar după aprobarea planului de dezvoltare din partea acestui minister, orașul va fi reîmproprietărit din partea statului.”⁹⁴ Întrucât, planul de dezvoltare a orașului, întocmit de Emil A. Dandea, a fost considerat imperfect, situația intravilanului orașenesc a rămas, pentru multă vreme, la stadiul de dinaintea acestor intervenții. Pentru a corecta ce se mai putea îndrepta, Ministerul de Interne, printr-un ordin din 18 aprilie 1927, a interzis eliberarea autorizațiilor de împrejmuire și de edificare a loturilor de case obținute în urma împrumuturilor. Din păcate, dispoziția s-a dovedit tardivă. Ea sosea când, deja, în cele mai multe orașe, loturile de case nu numai că erau fixate în teren ci și intabulate în cărțile funciare, pe respectivi îndreptățiți.

Neputând rămâne pasiv față de situația creată în urma împrumutării rezervei de stat prin care s-au nesocotit interesele orașenești și față de faptul că toate sentințele de exproprieri și împrumutări deveniseră operante, Consiliul municipiului Târgu-Mureș a fost nevoit să recurgă la ultimul mijloc legal pentru apărarea intereselor sale, care erau în consonanță, în aspectele generale, cu ale tuturor orașelor ardelenesti, hotărând, în anul 1928, declanșarea unei acțiuni comune, prin lansarea apelului nr. 2663/1929 către toate orașele interesate prin care le invita la o consfătuire la Cluj. Se spera, în felul acesta, să sensibilizeze autoritățile în drept pentru îndreptarea, în limitele cadrului legal, a stărilor imposibile în care se aflau petiționarii.

Din informarea făcută participanților la această consfătuire de către I. Cosma, șeful serviciului administrativ al primăriei Târgu-Mureș, se desprind concluzii demne de luat în considerare pentru cei care studiază efectele aplicării Legii de Reformă Agrară pentru orașele transilvănene.⁹⁵

Astfel, în urma exproprierilor averilor extravilane, li s-au cauzat orașelor pagube materiale foarte mari, cu caracter economic și financiar, luându-li-se un capital permanent aducător de dobânzi pentru susținerea așezămintelor publice orașenești. La rândul lor, cetățenii contribuabili, în mod indirect, au fost lipsiți de o valoare suportabilă de poveri ipotecare, chiar în timpul marilor împrumuturi și a galopantei dezvoltări a centrelor urbane. Ca urmare a exproprierii terenurilor extravilane exact când se punea problema sistematizării și a dezvoltării după principiile urbanisticii moderne li se luase orașelor posibilitatea de a înființa diferite așezăminte de interes general, prin schimburi de terenuri (în orașul Tg. Mureș, de exemplu, fiind arhipline toate cimitirele confesionale, se simțea lipsa urgentă a înființării cimitirului comunal, pe locuri adecvate din punct de vedere topografic, geologic etc.).

⁹³ „Comisiunea de ocol ptu. expr. în ședința sa din 29 l.c. a scutit de sub expropriere toate locurile intravilane cari formează proprietatea orașului, deci tabloulul împrumutărilor invalizilor, orfanilor și funcționarilor se vor putea înainta spre aprobare în cursul acestei luni, întrucât – credea Dandea – hotărârea Comisiei de ocol va rămâne definitivă” („Orașul”, 14 octombrie 1923, p. 177-178).

⁹⁴ Ibidem, p. 187.

⁹⁵ ANDJ-Mureș, Fond Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu, doc. 9403/1930.

În urma exproprierii terenurilor extra și intravilane, orașele au fost puse în imposibilitatea de a-și putea fixa planul de dezvoltare și sistematizare, deoarece locurile de case au fost atribuite fără nici o regulă urbanistică, doar în funcție de situarea terenurilor expropriabile. Locurile centrale, destinate pentru edificii publice, în cele mai importante orașe, au fost expropriate și destinate ca loturi pentru case. În felul acesta, vatra orașelor, fără nici o idee urbanistică s-a extins în diferite direcții, contrare cerințelor și intereselor generale, ignorându-se trasarea străzilor și utilitățile aferente (rețelele electrice, apa și canalizarea), creerea parcurilor și piețelor etc.

În urma exproprierii averilor intravilane, orașele au fost lipsite de terenurile destinate edificiilor publice și altor așezăminte urbane, al căror plasament ar fi fost, în mod firesc, în zona centrală. În Târgu-Mureș, de exemplu, între altele, a fost expropriată până și curtea primăriei, loc destinat pentru continuarea edificiului și pentru edificarea cazărării, magaziiilor și altor așezăminte pentru pompieri și serviciul de ambulanță, care, se aflau adăpostite, în mod temporar și neîncăpător, în clădirea primăriei și în niște barăci cu caracter provizoriu rămase din război, edificate pe locul care fusese expropriat. S-a mai expropriat, între altele, terenul târgului de fân, al unui parc și al unei piețe de zarzavaturi. De reținut este și faptul că toate aceste terenuri fuseseră achiziționate între anii 1908-1912 pe calea exproprierii administrative, pentru scopuri edilitare bine determinate.

În anul 1927, a fost promulgată o lege prin care orașele erau obligate de a pune la dispoziția ofițerilor decorați cu ordinul „Mihai Viteazul”, locuri de casă în suprafață de 500 m².⁹⁶ În această situație, urbea a recurs la cumpărarea terenului necesar pe baze de oferte. Momentul s-a dovedit cum nu se poate mai prielnic pentru 4 împrumutăriți, toți demnitari și persoane de conducere, care, au oferit orașului spre răscumpărare, pe sume enorme, loturile lor de case, dobândite prin împrumutărire din terenul expropriat din curtea primăriei. Prin anii 1923-1924, Ministerul de Interne a ordonat punerea în aplicare a legii din 13 octombrie 1921, relativă la îndreptățirea orașelor de a distribui, în condițiile legii, loturi de case pentru funcționari, invalizi de război etc., atunci când în orașul Târgu-Mureș nu mai rămăsese nimic din terenurile sale extra și intravilane de care fusese deposedat prin expropriere. Faptul demonstrează că Ministerul de Interne nu cunoștea situația orașelor transilvănene, iar legiuitorul, la rândul său, a uitat că tot în același an și în același Parlament a adus ambele aceste legi: legea pentru reformă agrară și legea amintită, din 13 oct. 1921, una în contradicție cu cealaltă. În această conjunctură, pentru realizarea intereselor sociale, economice culturale etc., în lipsa terenurilor extra și intravilane de care duceau lipsă pentru realizarea acestora, orașele erau nevoite să recurgă la reîmprumutărirea pe cale administrativă a terenurilor de care fuseseră văduvite, ori a altor terenuri, prin grele și îndelungate procedee juridice, la prețul de zi, cu imposibilitatea fizică de a le putea plăti, în situația în care prețul pentru terenurile intravilane ajunsese la suma de 1200-1500 lei pentru un stângen pătrat (circa 2 m²).⁹⁷

Referitor la **comunele suburbane**, trebuie subliniat că, întotdeauna, localitățile aflate în hotar cu orașul au gravitat spre acesta, atât din punct de vedere economic cât și administrativ. Controversele iscate pe această temă s-au datorat, de cele mai multe ori frământărilor legate de accederea sau menținerea la putere a diferitelor partide politice. Dacă, în altă parte, țărâniștii doreau să-și sporească influența în oraș, în timp ce liberalii, străduindu-se să-i combată, argumentau că „desființau comune vechi cu trecut istoric” și se „aducea o gravă știrbire vieții orășenești”⁹⁸, la Târgu-Mureș problema se pune în cu totul alți termeni, în sensul că inițiativa liberală a lui Dandea, care-și găsea acoperirea în Legea Administrației Publice din 1929,⁹⁹ a fost vehement contestată de către membrii Partidului Național - Creștin, îndeosebi, aflați de la început într-un conflict deschis și fățiș recunoscut cu liberalii.

⁹⁶ Legea pentru împrumutărirea ofițerilor decorați cu ordinul „Mihai Viteazul” mai prevedea și împrumutărirea celor din Ardeal cu 25 de iugăre și cu 25 ha. a celor din celelalte provincii (vezi M.O., nr. 105/15 mai 1927).

⁹⁷ Pentru comparație, amintesc că salariul lui Emil Dandea, în primul său mandat, era în jur de 20000 lei.

⁹⁸ Mihai Oproiu, *Târgoviște, două decenii de democrație (1918-1938)*, Târgoviște, 2005, Editura Transversal, p. 223.

⁹⁹ Potrivit acestei legi, orice sat și comună puteau fi declarate suburbane în urma unui acord intervenit între comuna urbană și satul sau comuna rurală respectivă, care urma a fi supus comitetului local de revizuire. Chiar și în aceste condiții, comuna suburbană își păstra individualitatea, având consiliu comunal și autorități administrative proprii. Doar unele servicii trebuiau puse în concordanță cu cele analoage din comuna urbană, printre acestea aflându-se serviciul financiar, regulamentele de salubritate, de edilitate, de poliție comunală și de sistematizare. Primarul comunei suburbane sau delegatul acestuia făceau parte de drept din consiliul comunei urbane (vezi *Legea pentru organizarea administrației locale*, din 3 august 1929, în M.O. nr. 170/3 august 1929).

Drept mărturie, se poate invoca articolul cu titlul „*O altă ispravă a D-lui Dandea*”, publicat în „*Drum drept*” din Târgu-Mureș, în 15 aprilie 1936, care-și informa cititorii că, fără știrea și consimțământul locuitorilor comunei Mureșeni, în afară de primarul acestora, Dandea intervenise pentru alipirea acestei comune la oraș, decizie ce fusese publicată deja și în Monitorul Oficial. Mobilizați de elemente național-creștine, la 14 aprilie 1936, o delegație de circa 60 de cetățeni ai comunei s-au prezentat la prefectul județului, care, după cum era de așteptat, i-a îndrumat către primarul orașului care, însă, lipsea din localitate. „*Se crede - sperau cei din redacția gazetei – că în cele din urmă se va reveni asupra acestei măsuri arbitrare, iar Mureșenii vor fi lăsați în pace să-și gospodărească singuri averea comunei*”.

Nu cunoaștem motivul pentru care s-a revenit, dar alipirea comunei la oraș s-a făcut abia în 1956, cu toate că în hotarul său dinspre oraș (în zona str. Doja), primele manufacturi și fabrici apăruseră deja odată cu începutul secolului XX.¹⁰⁰

Problema alipirii unor comune învecinate, a apărut, de fapt, la începutul secolului amintit, când se constata că orașul nu se mai putea dezvolta în direcțiile Sud și Nord, ajungând la limita hotarelor comunelor Sf. Gheorghe și Mureșeni. Congregația municipală de pe atunci a hotărât contopirea acestor comune, dar chestiunea a rămas în stadiul inițial, neputându-se perfectă din cauza războiului. Chestiunea a revenit de actualitate în 1935, când, prin decizia 16499 din 27 august, pe lângă cele două comune amintite s-a hotărât, de către municipiu, alipirea la Târgu-Mureș și a comunelor Nazna, Sâncrai, Sântana, Bărdești și Voiniceni, făcându-se demersurile necesare atât pe lângă Prefectura județului cât și pe lângă comunele amintite, de a dezbate problema în consiliile lor și de a decide dacă aderă la această hotărâre. Dintre aceste comune, două, Sâncrai și Mureșeni, au consimțit la alipire, urmând a face demersurile necesare. Concomitent cu această chestiune, considerând că localitățile Sâncrai și Nazna sunt situate pe malul opus al Mureșului, iar locuitorii acestora trebuiau să facă un mare înconjur pentru a ajunge în oraș peste podul din capătul străzii Călărașilor, s-au dat dispoziții Serviciului Tehnic pentru întocmirea unui plan în vederea construirii unui al doilea pod peste Mureș, în dreptul Fabricii de zahăr.¹⁰¹

Prima comună care a intrat în componența orașului a fost Remetea-Podeni, situată la 3 km de Târgu-Mureș și care era locuită de 250 de familii de români aflați în pericol de a-și pierde identitatea națională. La momentul alipirii ei la oraș, în 1902, nu exista nici biserică ortodoxă nici școală românească. În timpul primului mandat de primar al lui Dandea, s-a introdus lumina electrică, s-a înființat o școală primară de stat într-un edificiu cumpărat, s-a proiectat biserica ortodoxă, a cărei construcție nu începuse, totuși, până în 1938.¹⁰²

În primăvara anului 1925, împreună cu comunele învecinate, care furnizau pământul necesar pentru fundație,¹⁰³ a început construirea drumului de legătură cu orașul, drum care fusese aprobat încă din 9 februarie 1921, de la podul de fer de peste Mureș până la Podeni, în lungime de 340 m., care reducea distanța cu 960 m. Totodată, în același an, s-a construit un pod de beton armat peste drumul Remetea, în lungime și lățime de 8 m. și o „trecătoare” peste râul Mureș (pe locul unde azi se află podul de la capătul străzii Călărașilor), lucrări în sumă de 197 086 lei, executate, pe cale de licitație publică, de către firma „Benedetti & Muntean”.

¹⁰⁰ Ioan Eugen Man, *op. cit.*, p. 21.

¹⁰¹ „*Dare de seamă*”, 1935, p. 59-60.

¹⁰² Remetea azi suburbia Tg.-Mureșului, în „*Glasul Mureșului*”, 2 iunie 1938.

¹⁰³ Printr-o hotărâre a subprefectului, din 13 mai 1925, comunele Cornățel, Sâncraiu de Mureș, Nazna, Micești, Sântana, Berghia, Pănet și Band erau obligate de a contribui „*cu tot lucrul de pământ și cărăușie, angajându-se, pentru celelalte cheltuieli și materiale și pentru construirea alor 2 poduri, orașul Tg.-Mureș*” (ANDJ.-Mureș, Fond Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu, doc. 1333/1925).

În ceea ce privește evoluția numerică a populației orașului, lipsa unui recensământ general al populației României, imediat după întregirea teritoriului său, ne pune în situația de a aprecia comparativ evoluția demografică a orașului Târgu-Mureș în perioada sa interbelică prin prisma informațiilor oferite de recensămintele maghiar din 1910, de cel regional din 1919, cu toate lipsurile sale (o parte din informații fuseseră, pur și simplu, copiate după recensământul din 1910), după cel general din anul 1930 și după cel maghiar din 1941.

Recensământul maghiar din 1910 a avut drept criteriu de stabilire a naționalității *limba vorbită de către cetățeni*, limba pe care cel chestionat „o vorbește mai bine și cu cea mai mare plăcere”. În consecință, au fost trecuți la capitolul *unguri* toți cei care vorbeau de preferință maghiara, chiar dacă aceștia erau de altă naționalitate.

Tabel nr. 4
Mișcarea naturală a populației orașului Târgu-Mureș
între anii 1905-1936

Anul	Născuți	Morți	Căsătorii	Diferența	Diferența(%)
1895	143	126	30	+17	+ 11,9
1896	524	455	115	+69	+13,2
1897	536	432	120	+104	+19,4
1898	490	473	113	+27	+ 5,5
1899	537	460	147	+77	+14,3
1900	502	470	105	+32	+ 6,4
1901	564	491	147	+73	+12,9
1902	554	592	156	-38	- 6,9
1903	554	493	123	+61	+11
1904	574	511	176	+63	+11
1905	572	589	156	-17	-3
1906	593	577	154	+16	+2,7
1907	621	551	183	+70	+11,3
1908	692	552	327	+140	+20,2
1909	726	604	198	+122	+16,8
1910	766	637	199	+129	+16,8
1911	824	564	220	+260	+31,5
1912	887	632	255	+255	+28,7
1913	882	708	238	+174	+19,7
1914	906	651	366	+245	+27
1915	708	758	658	-50	-7
1916	662	979	357	-317	-47,9
1917	605	1021	190	-416	-68,8
1918	717	1021	190	-416	-58
1919	883	1349	385	-632	-71,6

Anul	Născuți	Morți	Căsătoriți	Diferența	Diferența(%)
1920	949	727	386	+222	+23,4
1921	1053	705	311	+348	+33
1922	987	723	262	+264	+26,7
1923	950	704	283	+146	+15,4
1924	895	736	270	+159	+17,7
1925	873	614	237	+259	29,7
1926-1933		Lipsă informații			
1934	578	578	305	0	0
1935	636	612	348	+12	+1,9
1936	599	614	353	-15	-2,5

Din analiza tabelului de mai sus, rezultă că urmările Primului Război Mondial s-au resimțit, din punct de vedere demografic, până la începutul anilor '20, după 1919 excedentul natural al populației înregistrând, de-a lungul perioadei interbelice, plusuri mai mult sau mai puțin sensibile, potențialul uman, grav afectat de cei 5 ani de război, refăcându-se, cu precădere, în perioada stabilizării economice. În general, în perioada supusă atenției noastre, dinamica populației orașului Târgu-Mureș a fost ascendentă, dar cu ritmuri de creștere inegale între recensămintele efectuate la epoca respectivă.

Tabel nr.5
Dinamica populației orașului Târgu-Mureș după Unire*

Set	Nr. locuitorilor or	Creșterea numărului populației față de : (%)		Perioada	Creșterea reală	
		1910	Recens. anterior		Număr	%
1910	19522	100,0	-	-	-	-
1920	31788	62,8	62,8	1911-1919	12266	62,8
1930	38638	97,9	21,5	1920-1930	6850	21,5
1941	44933	130,2	16,3	1931-1940	6295	16,3

Tabel nr.6
Structura etnică a populației orașului Târgu-Mureș în perioada 1910-1941

Ani	Români		Maghiari		Germani		Evrei	
	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%
1910	2983	11,7	18789	73,5	606	2,4	2775	3,4
1920	3947	12,4	23978	75,4	446	1,4	3246	10,2
1930	9795	25,4	22387	58,1	682	1,7	4828	12,5
1941	1756	3,9	42087	93,7	378	0,8	514	1,1

*Cifrele se referă doar la teritoriul administrativ al municipiului Târgu-Mureș, neluându-se în calcul suburbiile Remetea-Podeni sau Mureșeni.

Surse :

I.I. Adam, I. Pușcaș, *Izvoare de demografie istorică*, vol. II, sec. XIX-1914, Transilvania, București, 1987 ; *Buletinul statistic al României*, editat de Direcția Generală a Statisticii din Ministerul Industriei și Comerțului, seria IV, vol. XV, nr. 3; *Recensământul general al populației României din 19 decembrie 1930*, București, vol. II, 1938 ; *Évi népszámlálás demográfiai adatok községenként*, Budapest, 1990.

Datele prezentate în cele două tablouri de mai sus evidențiază câteva aspecte demne de reținut. Astfel, între anii 1910 și 1930 s-a produs o deplasare importantă în numărul populației fiecărui grup etnic. În primul rând, se observă o triplare a numărului românilor în totalul populației, ca urmare a înregistrării ca români a tuturor locuitorilor de origine etnică românească. În al doilea rând, după Unire a existat o tendință de imigrare dinspre Vechiul Regat spre Transilvania, în condițiile în care instaurarea administrației românești a făcut necesară aducerea unui important număr de funcționari, militari, profesori etc. (inclusiv a familiilor acestora). În acest context, este necesară precizarea că românii transilvăneni nu și-au putut crea, în timpul regimului dualist, o elită intelectuală, administrativă și militară pe măsura noilor necesități, iar a parte a funcționarilor maghiari nu au depus jurământul de fidelitate față de statul român.

Diminuarea proporției maghiarilor cu 15,4 procente, în 1930 față de 1910, s-a datorat unor cauze cu totul particulare, ivite în condițiile istorice de la sfârșitul Primului Război Mondial : declararea evreilor ca grup etnic distinct; retragerea corpului ofițerilor și subofițerilor precum și a unei părți din aparatul administrativ, compuse aproape în exclusivitate din maghiari; repatrierea în Ungaria a unei părți din populația civilă ale cărei interese erau legate de statul maghiar; emigrarea maghiarilor spre alte țări sau spre alte provincii ale României, îndeosebi spre Moldova și Muntenia. Fenomenul avea să se repete în situația creată în anul 1940, dar în condiții și din motive cu totul diferite, odată cu cedarea către Ungaria a celor 11 județe ale Transilvaniei de N-V, printre care se afla și județul Mureș, când numărul românilor, germanilor și evreilor din Târgu-Mureș a scăzut dramatic, prin expulzare sau plecarea benevolă a populației civile spre celelalte provincii neocupate și prin retragerea administrației și armatei române. Fenomenul a fost dublat și de o politică constantă de afluire a unor coloniști maghiari din Ungaria spre zonele cedate¹⁰⁴.

O afirmație care a făcut epocă în istoriografia românească interbelică a fost cea privind caracterul închis al orașelor, îndeosebi pentru populația românească, care a împiedicat afluirea românilor spre centrele urbane, în situația în care acestea erau înconjurate de o populație majoritar românească. Această teză, ca multe altele, de altfel, necesită, prin prisma unei cercetări mai profunde, unele nuanțări, în ceea ce privește zona orașului Târgu-Mureș.

Astfel, dintr-un simplu calcul matematic rezultă că localitatea, în ciuda celor afirmate și de Dandea, nu se afla situată într-un puternic mediu românesc. Din cei 6 924 de locuitori aparținând celor cinci comune cu care se învecina orașul, în 1930, (Sângeorgiu de Mureș, Cristești, Livezeni, Sântana de Mureș și Sâncraiu de Mureș), doar 3 212 (46,4%) erau de naționalitate română.¹⁰⁵ Chiar și după deschiderea orașului, așa cum se va vedea și din tabloul de mai jos, nu se înregistrează un apetit foarte ridicat al acestora pentru condițiile oferite de mediul urban. Faptul se datora, în primul rând, condițiilor de agricultori, onorante, într-o oarecare măsură pentru aceștia, din moment ce considerau drept o rușine munca în fabricile aparținând etnicilor minoritari, care, de fapt, nici nu se prea grăbeau să-i angajeze. Pentru comercianții români, chirile foarte ridicate au constituit piedici insurmontabile pentru stabilirea acestora în spațiul orășenesc.

¹⁰⁴ *Istoria României. Transilvania*, vol. II (1867-1947), p. 872; V. Ciubăncan, Maria I. Ganea, I.V. Ranca, *Drumul holocaustului*, Cluj-Napoca, 1995, p. 24 sq.

¹⁰⁵ *Recensământul general al populației României, 1930*, București, 1938, vol. II, p. 290-291.

Prin urmare, sporul populației românești provenea, în cea mai mare parte, din funcționarii și militarii cu familiile lor și din elevii școlilor românești, deschise după Unire, care nici nu aveau nevoie de dreptul de stabilire în oraș.

Analiza recensămintelor desfășurate în perioada interbelică a orașului pune în evidență și faptul că, în timp de 30 de ani, practic pe întinderea unei generații, populația urbei s-a dublat, fapt datorat tinereții locuitorilor, a creșterii numărului de căsătorii și a unui raport foarte echilibrat între sexe.

Tabel nr.7

Structura populației orașului Târgu-Mureș pe grupe de vârstă în anul 1930¹⁰⁶

Bărbați		Femei	
<i>0-6 ani</i>	2337	<i>0-6 ani</i>	2338
<i>7-12 ani</i>	2185	<i>7-12 ani</i>	2024
<i>13-19 ani</i>	3528	<i>13-19 ani</i>	3464
<i>20-64 ani</i>	10424	<i>20-64 ani</i>	10448
<i>65 ani și peste</i>	597	<i>65 ani și peste</i>	960
<i>Vârstă nedeclarată</i>	194	<i>Vârstă nedeclarată</i>	139
Total	19265	Total	19373

După cum rezultă din tabelul următor, recensământul din 1930 oferă date importante și asupra nivelului cultural al populației orașului Târgu-Mureș, 90,9% dintre locuitori fiind cunoscători de carte, un procent apropiat de cel înregistrat în mediul urban la nivelul județului Mureș, care ajungea la 94,2%.

Tabel nr.8

Gradul de alfabetizare al populației orașului Târgu-Mureș în anul 1930

	Sexe înrulate		Bărbați		Femei	
	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%
<i>Alfabetizați</i>	30538	89,9	15565	91,9	14973	87,9
<i>Analfabeți</i>	3249	9,5	1282	7,6	1967	11,5
<i>Nedeclarați</i>	176	0,5	81	0,5	95	0,6
Total	33963	100,00	16928	100,00	17035	100,00

În sfârșit, capitolul privind situația cultelor religioase oferă o motivație bine întemeiată, în sensul că pentru cei 9 870 de credincioși ai Bisericii Române din Târgu-Mureș, cele două lăcașe de cult existente deveniseră neîncăpătoare, astfel că, noile construcții bisericesti din centrul orașului, cărora primarul Emil A. Dandea le acorda tot sprijinul, erau absolut necesare.

¹⁰⁶ ANDJ-Mureș, Fond *Primăria orașului Târgu-Mureș*, Consiliu, doc. 16694/1934, *Datele provizorii ale recensământului general al populației privitoare la Municipiul Tg.Mureș*.

Tabel nr.9
Structura religioasă a populației orașului Târgu-Mureș
între cele două Războaie Mondiale

Religia	Număr credincioși	% din totalul populației
<i>Ortodoxă</i>	4580	11,9
<i>Reformată</i>	13566	35,1
<i>Romano-catolică</i>	8046	20,8
<i>Greco-catolică</i>	5290	13,7
<i>Mozaică</i>	5192	13,4
<i>Unitariană</i>	1024	2,7
<i>Evangelică-luterană</i>	592	1,8
<i>Alte religii</i>	210	0,5
<i>Religie nedeclarată</i>	38	0,1
Total	38538	100,00

2.5. SISTEMATIZAREA ORAȘULUI ȘI CONSTRUCȚIA DE LOCUINȚE SĂNĂTOASE

Printre cele 4 mari probleme edilitare aflate pe agenda primarului Emil A. Dandea, în anul 1925, respectiv introducerea gazului metan, finalizarea amplificării uzinelor electrice, asigurarea apei potabile ș.a, un loc important îl ocupa și planul de sistematizare și extensie a orașului, fără de care dezvoltarea viitoare a urbei ar fi întâmpinat unele greutăți ireparabile, altele care ar fi necesitat cheltuieli enorme pentru înlăturarea acestora. *„Un lucru este cert – amintea primarul – fără un plan de sistematizare și dezvoltare este imposibilă o dirijare rațională, conștientă și totdeauna consecventă a dezvoltării oricărei comune. În lipsa unui astfel de plan s-au format și la noi acele întinse mahalale mărginașe fără nici un sistem și fără trebuință reală, când avem atâta loc viran – provăzut cu rețeaua de apeduct și canalizație, cu drumuri asfaltate, cu lumină electrică și conductă de gaz etc. și totuși – neclădit. Acele mahalale sunt în condițiuni sanitare și edilitare absolut necorespunzătoare. Populația lor săracă și mai ales rară, nu poate aduce comunei contribuțiunea necesară pentru schimbarea acestei stări de lucruri. Alte consecințe a inexistenței planului care să îndrume dezvoltarea orașului sunt: lipsa arterelor mari de circulație, a piețelor descentralizate, lipsa parcurilor suficiente, inexistența unui program pentru a înființa și deschide străzi de legătură etc./.../ Avem deja prea multe clădiri ne la locul lor și necorespunzătoare nici din punct de vedere tehnic, nici estetic și prea multe străzi fără soare și fără aer.*

Azi e greu a se înfrumuseța orașul chiar prin clădiri noi și estetice /.../ deoarece nu se pot încadra în ansamblul viitorului chip al străzii sau pieții respective. Astfel nu se pot asigura nici efectele de perspectivă.”¹⁰⁷

Din răspunsul serviciului tehnic al primăriei municipiului, la o adresă trimisă de Institutul Urbanistic al României, în anul 1934, prin care acesta solicita informații concrete privind stadiul realizării planului de urbanizare al orașului, rezultă că o asemenea inițiativă prinsese contur încă din perioada antebelică, în anii 1898 și 1904, însă acest proiect s-a limitat numai la fixarea alinierilor, nefiind un plan general de sistematizare.¹⁰⁸

¹⁰⁷ „Dare de seamă”, 1925, p. 25-26.

¹⁰⁸ Vezi și Ioan Eugen Man, *Târgu-Mureș, istorie urbană din anul 1850 până la primul război mondial*, Târgu-Mureș, Editura NICO, 2009, p. 75-90.

Măsurile concrete s-au inițiat abia începând cu anul 1925, „*totuși, din cauza piedicilor ivite între timp nu s-a putut întocmi acest plan, care, dealtcum este luat din nou în programul de lucru al actualei comisii interimare, în fruntea căreia se afla D-l Dr. E. Dandea, fostul primar inițiator al întocmirii acestui plan din 1925.*”¹⁰⁹ Referitor la cele afirmate, trebuie amintit faptul că exista, încă din 1904, un Regulament de edificare a Municipiului, foarte detaliat, dar, care, în realitate, nu s-a aplicat întocmai. Concesiunile se dădeau conform acestui regulament, dar autorizațiile de construcție nu au fost respectate în spirit și literă și nici nu s-a luat vre-o măsură împotriva delicvenților. Astfel, din acest punct de vedere, orașul prezenta vizibile contraste: privit de sus, părea o citadelă cu numeroase trăsături occidentale, datorate marilor edificii construite la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX, dar, o privire mai profundă asupra centrului civic și comercial, oferea imaginea unui târg provincial, cu serioase accente rurale. Însuși Bernády György, într-o dare de seamă prezentată Consiliului orașenesc, în 14 februarie 1928, își exprima nemulțumirea față de astfel de realități, care, în mod sigur, existaseră și pe vremea primului mandat de primar al lui Dandea, propunând, totuși, în condițiile perioadei de criză economică, „paciență” față de cei care ocoliseră Regulamentul și art. 75 din Legea pentru Unificare Administrativă, care, în atare condiții, dispuneau demolarea clădirilor celor care ori nu respectaseră autorizațiile de edificare, ori nu le avuseseră deloc.¹¹⁰

Demersurile făcute de Dandea, începând cu anul 1923, pentru „*confecționarea*” unui plan de sistematizare și dezvoltare a orașului, încă înainte de apariția vreunei legi în acest domeniu,¹¹¹ vizau

¹⁰⁹ ANDJ-Mureș, Fond *Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu*, doc. 6406/1934. Referindu-se la planul de sistematizare al orașului, în expunerea de motive la proiectul de buget pe anul 1934-1935, Dandea spunea: „*Lipsa unui plan pentru dezvoltarea și sistematizarea orașului se simte la tot pasul. Din cauza lipsei acestui plan indispensabil pentru oricare oraș modern, se ivesc uneori piedici insurmontabile, sau se cauzează cheltuieli inutile. Orașul se edifică fără un plan precis, teritoriul lui se extinde peste necesitățile reale și reclamă lucrări edilitare (drumuri, apă, canal, lumină etc.) care ar putea fi înconjurate. Pentru încurajarea construcțiilor în centru se impune o politică de avantajare a clădirilor cu 2 sau mai multe etaje și impunerea locurilor rămase virane pe teritoriul prevăzut deja cu toate lucrările edilitare, paralel cu reducerea la strictul necesar a micilor clădiri pe locuri unde lipsesc aceste lucrări. Astfel, atât Primăria cât și proprietarii, vor avea de la clădiri cu 2-3 etaje, mai multe venituri decât cele pe care le au acum dela locurile virane sau de la locuințele cu un singur rând. Construcția cu mai multe etaje este mai ieftină, fondul se exploatează mai bine de către proprietar și comuna poate servi cu aceleași lucrări edilitare mai multe locuințe. În legătură cu sistematizarea orașului, se studiază încorporarea comunelor vecine, pentru a putea îndruma dezvoltarea lor din vreme.*” (*Orașul*”, 15 aprilie 1934, p. 94).

¹¹⁰ „*Municipiul Târgu-Mureș*”-spunea Bernády- în urma lucrărilor de sistematizare întreprinse mai mult de 20 de ani s-a dezvoltat într-o măsură neașteptată. În ceea ce privește însă centrul, piața orașului, aceasta nu s-a dezvoltat în forma și măsura în care ar fi trebuit să se dezvolte considerând creșterea numărului locuitorilor și în primul rând investițiile de multe milioane ce s-au făcut chiar de către municipiu în partea de jos a pieței. Cauza nedevelopării centrului, pieței orașului se datorează nu numai crizei economice descrise mai sus, ci, în primul rând, faptului că unii proprietari conduși fiind de patima nemărginită a îmbogățirii, suprapunând interesele lor particulare intereselor generale, au transformat în cele mai multe cazuri colibele lor mizerabile din piață fără a poseda permisul autorității comunale, fapt prin care au ajuns la venituri nemaipomenite, împiedicând, totodată, dezvoltarea municipiului. În piața municipiului se găsesc colibe mici acoperite și cârpite cu hârtie gudronată, țiglă, șindriile și scânduri, cari produc un venit din chirii cu mult mai mare ca oricare palat modern cu 2-3 etaje. Grajduri muced, camere de lemne, pivnițe, edificii laterale etc. au fost transformate în localuri de prăvălii, locuințe etc. pentru care proprietarii încasează chirii cari de o sută de ori întrec valoarea lor reală” (ANDJ-Mureș, Fond *Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu*, doc. 3044/1928).

¹¹¹ Legea Unificării Administrative din 1925 a fost primul act normativ din România care impunea o disciplină colectivă absolut necesară pentru a schimba dezvoltarea haotică cu alta aflată în armonie cu cerințele urbanismului modern. Articolul 69 obliga localitățile să întocmească un plan general de sistematizare care să aibe în vedere satisfacerea tuturor necesităților de ordin edilitar precum alinierea, deschiderile și înființările de străzi, piețe, locuințe ieftine etc.; art. 74 dădea dreptul primăriei să impună celor care construiau sau reparau anumite măsuri și restricții la exercitarea dreptului de proprietate, dacă înfrumusețarea localității, salubritatea publică, siguranța cetățenilor le solicitau; art. 75 stipula faptul că construcțiile ridicate în afara aliniilor sau fără respectarea dispozițiilor reglementare și fără autorizație de construcție să fie dărâmate dacă proprietarii acestora nu se conformau

doar cadrul general al dezvoltării viitoare a orașului, sistematizările și alinierea impuse de această dezvoltare, interesele obștești și particulare.¹¹²

Problema cea mai importantă s-a dovedit a fi, după cum se va vedea, cea a terenurilor intravilane pe care urmau a se fixa obiectivele edilitare, patrimoniul imobil al orașului fiind, așa cum am arătat, serios restructurat prin aplicarea Legii pentru reformă agrară în Transilvania, Banat Crișana și Maramureș. Cunosând foarte bine aceste realități, primul demers al lui Emil A. Dandea a fost stabilirea, într-o anumită ordine a priorităților, a propunerilor de asigurare a locurilor pentru viitoarele amplasamente. După ședința de consiliu, din 22 iunie 1923, a fost redactat, de către consilierul I. Cosma și inginerul șef E. Metz, un plan-memoriu în care erau prezentate necesitățile imediate ale orașului, stabilindu-se: la capitolul A, poziția I, terenul pentru un cimitir comunal, poziția II, pentru un cimitir de animale, poziția III, pentru un târg de vite, poziția IV, teren pentru târgurile de țară și cele săptămânale,¹¹³ poziția V, teren pentru o arenă sportivă corespunzătoare, poziția VIII, teren pentru construirea unui sanatoriu pentru tuberculoși, poziția IX, pentru construirea unei băi publice „potrivită cerințelor igienice”, poziția XIV, teren de case pentru invalizi, funcționari publici etc. În acest scop, se solicita ministerelor de Interne, al Agriculturii și Domeniilor „să binevoiați a nu lua sub expropriere terenurile propriaminte virane orășenești, deoarece fiește care teren își are de mult scopul său fixat pentru prezent ori pentru viitorul apropiat”.¹¹⁴ Tot în acest document, Dandea a prezentat opt amplasamente, identificate prin datele din cartea funciară, terenuri destinate: construcției bisericilor ortodoxă și greco-catolică, a unui teatru orășenesc, a unei colonii muncitorești în vederea introducerii gazului metan, a introducerii transportului de persoane și materiale prin tramvaie electrice, amplificării fabricii orășenești de cărămidă, edificării unui azil pentru bătrâni, a unui spital de stat etc.

Potrivit hărții și legendei anexate, erau prevăzute și 28 de amplasamente de terenuri, în suprafață de 53,1150 ha, obținute prin exproprierea a 92 de proprietari, persoane juridice și fizice, necesare creării a 812 loturi, inclusiv a străzilor care urmau a se înființa.¹¹⁵

Prin hotărârea nr. 12604 din 2 octombrie 1923, Consiliul a aprobat „fixarea planului de dezvoltare a orașului municipal Târgu-Mureș”, care fusese întregit cu alte două hotărâri care se refereau la alte șase terenuri destinate unui cinematograf orășenesc, unui hotel, unui sanatoriu de chirurgie, unei școli de înot, unei școli comunale etc. Documentația a fost trimisă Ministerului de Interne spre aprobare, iar în adresa de însoțire se menționa că orașul Târgu-Mureș nu dispunea de terenuri pentru cele 800 de cereri pentru case, dar, totodată, solicita, ca intenționatele parcelări pentru locuințe din centrul civic al orașului, teren care fusese expropriat cu ocazia construirii Palatului Administrativ și al Palatului Culturii, să primească altă destinație, respectiv aceea pentru edificarea unor construcții publice, precum biserica ortodoxă, teatru etc.¹¹⁶

dispozițiilor și regulamentelor în termen de cel mult 3 luni de la primirea somației; art. 76 interzicea eliberarea autorizațiilor de construcție pentru clădirile aflate în afara alinierii, lucrările făcute fără autorizație urmând a fi desființate de autoritatea comunală; acest articol era foarte important pentru dezvoltarea ulterioară a orașului întrucât introducea principiul exproprierii în caz de utilitate publică, în situațiile în care interesele publice o cereau.

¹¹² Vezi în acest sens, Ioan Eugen Man, *Date noi cu privire la realizările edilitare din perioada primariatelor lui Emil Aurel Dandea*, în *Marisia*, XXIX, Târgu-Mureș, 2009, p. 315-344.

¹¹³ În Târgu-Mureș se țineau 3 categorii de târguri: târguri de țară (cinci pe an), târguri săptămânale (în fiecare joi) și târguri zilnice. Din categoria târgurilor de țară făceau parte: 1. Târgul de ziua „Sara” (17 ianuarie, mărfuri); 2. Târgul de Rusalii (în joia premergătoare Rusaliilor romano-catolice, mărfuri); 3. Târgul de „Joia verde” (în luna de după „Joia verde” romano-catolică, mărfuri); 4. Târgul de „Ziua Rosalia” (4 septembrie, în ziua târgului de mărfuri); 5. Târgul de ziua „Sfântul Martin” (11 noiembrie, în ziua târgului de mărfuri). În decursul celor 4 zile premergătoare zilelor târgului de mărfuri se țineau târguri de animale, în 2 zile târg de cai, iar în celelalte 2 zile târg de cornute și porci. Târgul de la poziția 1 fusese înființat prin încuviințarea Mariei Tereza; cele de la pozițiile 2,3 și 5 prin încuviințarea lui Matei Corvin, în 1492, iar târgul de la poziția 4 fusese încuviințat de împăratul Ferdinand al V-lea, în 1845 (ANDJ-Mureș, Fond *Primăria Târgu-Mureș*, Consiliu, doc. 9054/1936).

¹¹⁴ ANDJ-Mureș, Fond *Primăria orașului Târgu-Mureș*, Consiliu, doc. 2118/1929, dosarul cu titlul „Planul de dezvoltare al orașului Târgu-Mureș. 1923”, apud Ioan Eugen Man, *loc. cit.*, p. 317.

¹¹⁵ Ioan Eugen Man, *loc. cit.*, p. 317-319.

¹¹⁶ *Ibidem*, p. 320.

După vizita reprezentanților Consiliului Tehnic Superior, organism de specialitate, aflat în subordinea Ministerului Lucrărilor Publice, care au analizat la fața locului propunerile avansate de către Consiliul orașului, aceștia au considerat că dosarul cuprindea doar „*simple indicațiuni pe planul de ansamblu al orașului, al utilizării diferitelor terenuri actualmente neclădite, în general, proprietatea Primăriei. Nu este un plan de sistematizare și extensiune studiat pe baze moderne.*”¹¹⁷

Problema „confecționării” unui plan de sistematizare a orașului conform științei urbanismului modern l-a preocupat și în continuare pe primar, care era conștient că „*acest plan nu e permis să fie confundat cu planul programului de realizări imediate. Cei care fac această confuzie sigur vor spune că planul acesta este o cheltuială inutilă, a cărei realizare nu e posibilă și care lucrare cel mult contribuie la intensificarea speculațiunei cu imobilele.*”¹¹⁸ În condițiile în care nu exista un set de indicații generale din partea ministerului de resort, care să fundamenteze lucrările de acest tip,¹¹⁹ Dandea l-a desemnat, la 7 februarie 1925, pe Ervin Metz, arhitectul orașului, să întocmească această lucrare, pe considerentul că „*are cunoștințele de urbanism, simțul practic și gustul artistic tot atât de necesar acestei importante lucrări, ca și cunoașterea exactă a necesităților locale, a aspirațiilor și posibilităților de dezvoltare a comunei /.../*”¹²⁰ Între timp, acesta a primit sarcina de a se ocupa de construcția catedralei ortodoxe și a căminului de ucenici, fiind suplinit, pentru o perioadă de 4 luni, de cunoscutul arhitect George Sterian, „*care, în fine, a făcut consiliului sub N. 976/925 p. o propunere concretă însoțită de un memoriu asupra condițiunilor de executare a planurilor respective*”¹²¹

Optimismul lui Dandea privind lucrările pentru realizarea planului s-au dovedit a fi cel puțin exagerat, dată fiind situația patrimoniului imobil al orașului dar și a costurilor ridicate reclamate de prevederile legale cât și de specialiștii angajați pentru această lucrare.¹²²

În aprilie 1934, în cel de al doilea mandat al său de primar, constată că „*lipsa unui plan pentru dezvoltarea și sistematizarea orașului se simte la tot pasul. Din cauza lipsei acestui plan indispensabil pentru oricare oraș modern, se ivesc uneori piedici insurmontabile, care creează cheltuieli inutile. Orașul se edifică fără un plan precis, teritoriul său se extinde peste necesitățile reale și reclamă lucrări edilitare (drumuri, apă, canal, lumină etc.) care ar putea fi înconjurate. Pentru încurajarea construcțiilor în centru se impune o politică de avantajare a clădirilor cu 2 sau mai multe etaje și impunerea locurilor rămase virane pe teritoriul prevăzut deja cu toate lucrările edilitate, paralel cu reducerea la strictul necesar a micilor clădiri pe locuri unde lipsesc aceste lucrări.*”

¹¹⁷ ANDJ-Mureș, Fond Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu, doc. Nr. 21189/1929.

¹¹⁸ „Dare de seamă”, 1925, p. 29.

¹¹⁹ Asemenea indicații erau înscrise, pentru prima oară, în *Legea pentru organizarea administrației locale*, din 3 august 1929, la art. 115, care obliga comunele urbane și suburbane, stațiunile balneare și climaterice, ca, în termen de 10 ani, să-și întocmească planuri de sistematizare, care trebuiau să ia în considerare cerințele viitorului, rezervându-se locuri pentru piețe, grădini pentru plantații, parcuri, edificii și monumente publice, pentru deschiderea de noi artere de comunicație etc. (vezi *M.O.* nr. 170/3 august 1929).

¹²⁰ *Idem.*

¹²¹ „Dare de seamă”, 1925, p. 29. Din păcate, planul lui G. Sterian nu se regăsește printre actele primăriei.

¹²² Conform raportului sanitar pe anul 1929, întocmit de medicul șef al orașului, Pompiliu Nistor, „*orașul este tot fără plan de sistematizare din cauza bugetului supraîncărcat în 1929, dar nici în 1930, nu s-a putut începe, nici ca preliminar. Singurul lucru început este o nouă prelucrare a hărții orașului, care nu mai corespunde cu starea faptică, în urma noilor străzi deschise, parcelărilor și împrumutării, de pe urma cărora s-au dezvoltat străzi și chiar cartiere noi.*” (ANDJ-Mureș, Fond Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu, doc. 6300/1930). O adresă din 3 iunie 1937, venită de la Consiliul Tehnic Superior, atenționa primăria că „*planurile directe de sistematizare se vor întocmi numai pe baza planului topografic care să redea exact situația în plan a stradelor și clădirilor existente cum și relieful orașului. Toate aceste elemente trebuie să figureze în planul de sistematizare, altfel acestea nu vor fi luate în considerație.*” Planurile trebuiau întocmite de specialiști, pe baza unui caiet de sarcini aprobat de Consiliul Tehnic Superior, ele urmând a fi verificate înainte de a fi avizate (ANDJ-Mureș, Fond Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu, doc. 37216/1937).

*Astfel, primăria cât și proprietarii vor avea de la clădiri cu 2-3 etaje mai multe venituri decât cele pe care le au acum de la locurile virane sau de la locuințe cu un singur rând. Construcția cu mai multe etaje este mai ieftină, fondul se exploatează mai bine de către proprietar și comuna poate servi cu aceleași lucrări edilitare mai multe locuințe”.*¹²³

Cu toate că problema sistematizării centrelor urbane, suburbane și a stațiunilor balneo-climaterice a făcut obiectul *Legii pentru administrație locală* din 3 august 1929, care, prin art. 115 obliga la întocmirea planurilor de sistematizare în decursul a zece ani de la promulgare, lucrările de „confecționare” conform legii, au început abia în anul 1935. Până la 31 decembrie 1936, s-au făcut doar lucrări pregătitoare: confruntarea situațiilor vechi cu cele noi; recunoașterea terenului și stabilirea deosebirilor și schimbărilor survenite de la măsurătorile din anii 1898 și 1912; fixarea bazelor de ridicare, măsurătoare și calculul lor; „reambularea” străzilor și proprietăților vechi cu completarea schimbărilor potrivit situației de la nivelul anului amintit; măsurarea de detaliu a străzilor nou deschise și a noilor proprietăți construite etc., lucrări pentru care s-au cheltuit 200 000 lei.¹²⁴

După doi ani de la revenirea la primărie, Dandea recunoștea că lucrările nu înaintaseră mai deloc,¹²⁵ ceea ce ne îndreptățește să credem că, în perioada interbelică, dezvoltarea edilitară a orașului Târgu-Mureș nu a fost direcționată printr-un plan de sistematizare propriu-zis, întocmit în funcție de noile realități ale urbei, folosindu-se, cu mici modificări, tot regulamentul de edificare. Unele sugestii, cu puternice accente naționaliste, privind sistematizarea orașului i-au fost oferite primarului de către Ștefan Dumitrescu, printr-un voluminos studiu ce purta titlul *Considerații de actualitate și de viitor asupra Târgului Mureșului* (vezi Anexa III). În momentul de față nu cunoaștem ce profesie avea autorul, dar exprimarea elevată și profesionistă, informațiile oferite și faptul că Emil A. Dandea s-a grăbit să-i răspundă oficial,¹²⁶ ne determină să credem că era o persoană demnă de luat în considerare.

Studiul este valoros și prin faptul că oferă o imagine cuprinzătoare, din toate punctele de vedere, a stării municipiului la revenirea lui Dandea în funcția de primar. În contrapartidă, acesta îi va trimite, pentru o mai bună documentare privind starea orașului, *Darea de seamă pe anul 1934*.

Problema locuințelor, care, prin repartizarea lor spațială, este strâns legată de planul de sistematizare, l-a preocupat pe primar, încă din perioada clujeană a activității sale, considerând că „în orașe chestia locuințelor este cea mai grea și mai urgentă problemă socială”.¹²⁷ Pe de altă parte, el era conștient, că această chestiune constituia vectorul orizontal al întregii economii orașenești, de rezolvarea ei depinzând, sub diferite forme, progresul social și economic al cetățenilor.¹²⁸

Criza locuințelor a format un punct separat pe ordinea de zi a celui de al II-lea Congres al Uniunii Orașelor desfășurat la Cernăuți, în zilele de 27-29 septembrie 1924, când, Wasserman, consilier comunal al orașului amintit, propunea soluționarea problemei după modelul orașului Viena, care crease un fond comunal pentru necesitățile funcționarilor publici.

¹²³ Expunerea de motive la proiectul de buget pe anul 1934, în „Orașul”, 15 aprilie 1934, p. 94.

¹²⁴ „Dare de seamă”, 1936, p. 76-77.

¹²⁵ „Considerând că orașul nostru nu are întocmit un plan de sistematizare – scria Dandea – și cum se simțea foarte mult lipsa acestuia, pentru o rațională și sistematică dezvoltare a orașului, s-a prevăzut în bugetul din acest an, suma de lei 100000, pentru cheltuielile inițiale ale planului de sistematizare, în contul cărei sume s-a angajat un inginer specialist și personalul necesar, începându-se lucrările premergătoare în vederea întocmirii planului de sistematizare („Dare de seamă”, 1936, p. 58).

¹²⁶ „Mult Stimate Domnule – îi răspundea Dandea – Am primit și am citit cu mult interes prețioasele dvs. considerente asupra problemelor locale /.../ Sunt interesante sugestiile privitoare la modul de sistematizare, la pavări, așezarea canalelor și construirea acestora din țevi de sticlă etc. Vă mulțumesc pentru interesul ce-l purtați municipiului nostru” (ANDJ-Mureș, Fond Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu, doc. 24194/1935).

¹²⁷ Ioan Silviu Nistor, op. cit., p. 43.

¹²⁸ „Astfel – scria Dandea – s-ar face și la noi reînvierea construcțiilor și în legătură cu ea înflorirea tuturor industriilor interesate. Ar fi ocazie de muncă pentru muncitori, antreprenori, ingineri, trecând banii de la tot felul de industrii prin mâinile comerciantului și până la producătorul agricol. O parte ar reveni iar statului în formă de impozite” („Orașul”, 1 decembrie 1924, p. 226).

„La noi – spunea acesta – acest fond s-ar putea alimenta dintr-o taxă pusă asupra chiriilor și repartizată, în mod proporțional, asupra proprietarilor și chiriașilor. Ar urma să plătească cotizații mai mari proprietarii și chiriașii care au fost mult avantajați prin legea chiriilor. Nu e drept ca sarcinile publice ale acelor proprietari de case vechi, care au avut posibilitatea să urce chiriile de la 20 și 30 de ori, să fie egale cu ale proprietarilor care abia au putut urca chiriile de la 4-5 ori. Din chiriile noilor case ce s-ar construi din fondul format în chipul acesta, să se alimenteze mereu fondul, care ar asigura, apoi, pentru toate timpurile, locuințe bune și ieftine funcționarilor publici, ofițerilor, micilor meseriași, săracilor și invalizilor de prin orașe”.¹²⁹

Președintele Uniunii Orașelor, Ion Costinescu, primarul Bucureștiului, l-a însărcinat cu „prelucrarea” acestei probleme, în vederea avansării unor propuneri concrete, pe Emil A. Dandea, primarul de Târgu-Mureș, care mai avusese asemenea inițiative când se afla la Cluj.

Revenit la Târgu-Mureș, la numai 2 luni de la congresul amintit, Emil A. Dandea va publica în gazeta „Orașul”, un *Studiu asupra rezolvării prin edificare a crizei de locuințe și asupra împrumutării cu case a funcționarilor și muncitorilor*, care, a fost trimis Ministrului de Finanțe drept motivare a proiectului de lege referitor la crearea unui fond de construcții, proiect aflat în anexe. În prefața acestui studiu, primarul preciza că *„fără un ajutor pozitiv din partea statului și a comunei nu se poate ajunge la nimic pe acest teren. Statul și comuna au nevoie de bani, ca să poată pune la dispoziție capital ieftin pentru construire și pentru a finanța construcțiile pentru locuințele necesare funcționarilor, inclusiv armata. Împrumutarea funcționarilor cu case de locuit – contra reținerii pe 25-30 de ani a indemnizației de chirie, care trebuie majorat este o datorie morală și națională a statului și a comunei. Numai astfel se vor putea naționaliza orașele. Numai așa își vor putea asigura funcționari capabili, corecți, care să aibă un trai cât de cât omenesc și așa vor da exemplul întreprinderilor particulare de a face și ele sacrificii pentru construcții de clădiri /.../ Vor fi, sigur, multe voci contra celor propuse. Multe interese se vor simți jignite; considerații de oportunitate politică vor cerne poate și ele măsurile preconizate în proiectul de lege. Dar dacă cei chemați au înțelegerea importanței sociale și naționale pentru restabilirea regimului normal al locuințelor la orașe și mai ales dacă au curajul de a voi și mijloacele – baream o parte din cele arătate – în 2-3 ani România va fi, în privința locuințelor la orașe, cea mai normală țară de pe Continent.”¹³⁰*

După analiza exemplelor din străinătate,¹³¹ soluția optimă pentru rezolvarea chestiunii era, în concepția lui Dandea, înființarea societăților pentru construcții de locuințe ieftine, la care comunele urbane să participe cu capital în bani și alte aporturi, în proporție de 55% din întreg capitalul necesar. Pentru facilitarea construcțiilor și pentru procurarea terenului de edificare, acest proiect de lege dădea posibilitatea comunei să ceară exproprierea locurilor virane needificate sau edificate fără respectarea Regulamentului de edificare a comunei și vinderea acestora către societate, conform necesităților reale. Pentru crearea fondului de construcții merit a acorda acestor societăți împrumuturi ieftine, garantate de comune, cu o dobândă de maxim 4%, statul trebuia să mărească cota unor impozite care urmau a fi folosite exclusiv pentru scopurile fixate prin statutul societăților și anume: cu 2% impozitul asupra circulației bunurilor; cu 2% taxele percepute la vămi pentru fondul comunal; cu 100% impozitul asupra alcoolului; cu 2% impozitul asupra obiectelor de lux; cu 2% asupra moștenirilor directe de la părinți; cu 5-25 % asupra moștenirilor de la alte persoane etc. La rândul lor, comunele erau autorizate să înființeze fonduri de construcții cu care să poată face aceleași operațiuni ca și cele ale statului și să participe cu subscripții la societățile care urmau a fi înființate în baza proiectului de lege.

¹²⁹ „Orașul”, 1 noiembrie 1924, p. 209.

¹³⁰ „Orașul”, 15 noiembrie 1924, p. 1.

¹³¹ „Orașul”, 1 decembrie 1924, p. 224-226.

Acestea urmau a fi alimentate din: impozitul comunal de 2% asupra locurilor virane; dintr-o taxă comunală egală cu aceea a statului asupra circulației obiectelor de lux; dintr-o taxă pe chirii; dintr-un impozit comunal plătit după fiecare cameră în plus față de cele două admise prin Regulamentul de edificare; din cedarea obligatorie din partea statului a unei cote de 25% din sumele încasate pe teritoriul comunei; din impozitul pe valoarea adăugată pe care urma să-l înființeze comunele pe cale de regulament; din obligațiunile comunale cu dobândă de maximum 6%; din taxa comunală pentru transcrierea imobilelor.

Pentru a nu rămâne doar în cadrul principal și doctrinar al chestiunii, la Târgu-Mureș urma a se înființa „Căminul familial” *Societate Anonimă*, cu un capital inițial de 200 000 lei, pentru a fi mărit, în primul an, la 25 000 000 lei, iar în al doilea an la 50 000 000 lei.

Scopul societății era de a construi, în 1925, 250 de locuințe, în medie cu 2 camere, bucătărie, antreu și baie, iar în 1926 alte 250 de locuințe, care urmau a fi închiriate, după un statut special, cu o chirie anuală medie de circa 5 000 lei, pe termen de 5 ani, de asemenea și alte clădiri de locuit și de utilitate publică.

Condiția *sine qua non* era un ajutor din partea comunei și a statului, constând în: terenuri puse gratuit sau foarte ieftin la dispoziția societății; cedarea materialului de construcție, respectiv a cărămizii de la Fabrica de cărămidă a orașului la prețul de cost + 20% câștig; cedarea materialului lemnos pe care îl deținea orașul, la prețul de cost + 10% câștig; scutirea de taxe pe 20 de ani, atât a construcțiilor cât și a societății, iar din partea statului prin: scutirea de plată a gazului metan pentru cantitatea de ciment necesar construcțiilor; acordarea unei reduceri de 75% asupra transporturilor pe C.F.R. și precădere absolută pentru transporturile ei; scutirea de dări directe și indirecte pe un termen de 20 de ani.¹³²

Proiectul lui Dandea pare a se fi născut mort de la început. Nu avem nici o informație conform căreia acesta s-ar fi concretizat prin ceva. Este posibil să fi fost abandonat în lipsa avantajelor solicitate.¹³³

Conform unei statistici din 1928, orașul Târgu-Mureș avea 4 308 case, locuind în fiecare, în medie, 9-10 persoane. Ar fi fost un lucru ideal, dacă edificiile amintite ar fi avut mai multe camere, ori, majoritatea dintre ele aveau doar una, care, în multe cazuri, ținea loc și de bucătărie. Realitatea era că o mare parte dintre locuitori trăiau în „apartamente” (camere) mici, vechi, mucegăite, aglomerati câte 4-5 într-o încăpere. În ciuda faptului că amintitul Regulament edilitar din 1904 era foarte aliniat la principiile urbanisticii moderne, în execuția autorizațiilor se făceau schimbări în plan, tăindu-se din spațiul camerelor, sau adăugându-se, fără autorizație, fântâni, vespasiene, cotețe, șoproane, sau din șoproanele plănuite se făceau camere de locuit total necorespunzătoare.

Campania de edificări în primii 3 ani de după război a fost destul de lentă, mărgininu-se aproape numai la case mici de locuit pentru o familie, constând din 1-3 camere și bucătărie.

Pornind de la această realitate, Emil A. Dandea a avut în vedere, în primul rând, asigurarea de noi loturi de casă, prin sistematizarea terenurilor intravilane care mai rămăseseră în proprietatea orașului, sau prin recâștigarea celor expropriate, prin deschiderea de noi străzi, prin restructurarea unor zone construite cu o densitate mai redusă, prin asigurarea utilităților de primă necesitate etc.¹³⁴

¹³² „Orașul”, 15 decembrie 1924, p. 235-236.

¹³³ „În sensul obținerii acestor avantaje – se specifica în actul constitutiv – societatea își va asigura câte o hotărâre a Consiliului orașului aprobată de forurile superioare și un Jurnal special al Consiliului de Miniștri; numai după obținerea de avantaje, societatea își va începe activitatea”.

¹³⁴ Pentru detalii vezi Ioan Eugen Man, *Date noi cu privire la realizările edilitare...*, p. 323-327.

Conform unei statistici privind construcția de noi locuințe în orașele municipii, în perioada 1919-1928, întocmită de E. Decuseară,¹³⁵ în orașul Târgu-Mureș se acordaseră, în această perioadă, 1 791 autorizații de construcție (dintre care 1385 fuseseră acordate în timpul primului primariat al lui Emil A. Dandea - n.a.), dar s-au executat numai 1 483 de edificii, cu 2 076 camere: 1 031 case cu o cameră, 311 case cu 2 camere și 141 case cu 3 camere, revenind, în medie, la 100 de zidiri, 138 de camere. Comparativ cu o statistică întocmită de primărie, observăm că cifrele puse în circulație, pentru perioada primului mandat al lui Dandea, sunt foarte relative.

Tabel nr.10

Tablou cu numărul autorizațiilor pentru construire de clădiri noi
acordate în perioada 1913-1927¹³⁶

Anii	Numărul autorizațiilor acordate				Total
	Pentru clădiri particulare cu 1 cameră	Pentru clădiri particulare cu 2 camere	Pentru clădiri particulare Cu 3 camere	Pentru clădiri publice	
1913	95	46	24	-	165
1914	27	21	10	1 ¹³⁷	59
1915	4	1	4	-	9
1916	7	5	-	-	12
1917	6	1	-	-	7
1918	19	3	1	-	23
1919	73	19	8	-	100
1920	101	21	17	-	139
1921	68	12	8	-	88
1922	104	28	16	-	148
1923	157	56	22	1 ¹³⁸	236
1924	140	54	18	-	212
1925	113	49	25	1 ¹³⁹	188
1926	162	68	34	1 ¹⁴⁰	265
1927	122	55	15	1 ¹⁴¹	193
Total	1198	439	202	5	1844

După calculele lui E.C. Decuseară privind numărul camerelor la 100 de zidiri, municipiul Târgu-Mureș se situa pe locul 4 la nivelul întregii țări, întrecut fiind numai de București (cu 182 camere), Timișoara (176), Constanța (161), și Satu Mare (138).¹⁴²

¹³⁵ E.C. Decuseară, *O anchetă asupra construcțiilor de clădiri noi în orașele municipii de la 1919-1928*, București, Tipografia Curții Regale, 1929; vezi și Ioan Eugen Man, *op. cit.*, p. 59.

¹³⁶ ANDJ-Mureș, Fond *Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu*, doc. 12465/1927.

¹³⁷ Căminul ucenicilor maghiari.

¹³⁸ Căminul ucenicilor români.

¹³⁹ Catedrala ortodoxă.

¹⁴⁰ Școala primară de stat nr. 9.

¹⁴¹ Catedrala greco-catolică.

¹⁴² ANDJ-Mureș, Fond *Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu*, doc. 9403/1930.

În perioada celui de al doilea mandat, numărul autorizațiilor de construcții a fost de circa 1 974, acestea referindu-se la clădiri de locuit, lucrări de extinderi, adăugiri de dependințe etc.¹⁴³ Prin urmare, dintr-un total de 7 833 de autorizații de edificare, eliberate între anii 1923-1940, 3 359, adică 42,9%, fuseseră acordate în timpul administrației Dandea, fapt ce denotă susținutele sale eforturi pentru realizarea unui fond de locuințe sănătoase, dotate cu toate componentele civilizației urbane. Totuși, cele mai importante realizări edilitare, care poartă amprenta epocii Dandea, nu sunt cele cu caracter civil, acestea reflectând, în primul rând, potența economică a proprietarilor, ci edificiile publice, care, însă, constituie subiectul unui capitol separat din această carte.

2.6. FINANȚELE ORAȘULUI

*„Chestiunea financiară-scria Dandea-am considerat-o totdeauna ca însăși problema dezvoltării comunei. Căci, fără bani este evident că ai în zadar un program de politică culturală, economică și națională, nu numai că acesta nu se poate realiza, dar nu s-ar putea susține comuna nici chiar la nivelul din trecut. De aceea, deviza «economie cu orice preț» am urmat-o numai până la limitele peste cari nu se poate trece, fără a periclita dezvoltarea naturală a orașului”.*¹⁴⁴

La venirea sa la Târgu-Mureș, Dandea a găsit un adevărat haos în finanțele orașului. Fuseseră contractate de pe piață împrumuturi, fără a se mai respecta termenele de plată. Orașul folosea banii statului neglijând încasările. Registrele pentru impozitul comunal, bunăoară, nu erau încheiate din 1912. Restanțele de impozit trenau din 1917, neglijență care, de fapt, a ușurat situația noului consiliu, acesta trebuind doar să le încaseze și să-și plătească, astfel, o parte din datorii. Prin urmare, primul pas spre echilibrarea bugetului l-a constituit încasarea restanțelor. Urmare a complexului de măsuri luate în scopul ordonării gospodăriei orașului, situația a fost redresată în scurt timp, astfel că, deja, începând cu semestrul al II-lea al anului 1923, toate datoriile se plăteau la scadență. Până la sfârșitul anului, s-au plătit datoriile neconsolidate (cheltuieli ordinare, nu pentru investiții), de circa 4 470 000 lei, făcute de vechile administrații, între anii 1919-1922, la băncile Marmorosch-Blanc și la Banca Românească. Acestor sume li s-a mai adăugat și cea de 1 200 000 lei datorie către stat pentru vânzarea unor haine necesare funcționarilor publici, preluate de către Prefectură de la fostul guvern Averescu, dar care, din lipsă de numerar, la vremea respectivă, trebuiau plătite de către primărie, la venirea lui Dandea.

Numai așa, la doar șase luni de la numire, Dandea putea publica în gazeta oficială a orașului următoarea notiță: *„Toți aceia care au pretenziuni scadente față de caseria orașului pot ridica imediat suma corespunzătoare. Rugăm ca orice întârziere sau refuz de plată imediată să se anunțe primarului”*¹⁴⁵. Apoi, tot în sursa citată: *„Aviz. Se reamintește celor interesați, adică antreprenorilor, furnizorilor și salariaților acestui municipiu că (...) s-a ordonat de către primar ca toate angajamentele de plată scadente care le are comuna față de oricine, să fie efectuate precis, la termen, fără nici o întârziere. Deoarece, în urma măsurilor eficace, luate în direcțiunea aceasta, comuna dispune totdeauna de numerarul necesar - orice refuz de plată la termen din partea organelor comunale poate obveni numai din neglijență, fiind finanțele comunei în perfectă ordine. Drept acestea, orice asemenea caz, rugăm să fie anunțat imediat –verbal sau în scris direct primarului, pentru a pedepsi pe cel culpabil”*.¹⁴⁶ Tot pe linia acestor Avize se înscrie și ordinul circular trimis secțiilor și serviciilor municipiului: *„În urma măsurilor luate și mulțumită atât muncii depuse în această direcție, cât și unor împrejurări favorabile puse de noi în serviciul comunei, finanțele orașului nostru au reușit să fie ordonate și gestiunea în fond apreciată ca exemplară încă începând cu mijlocul anului 1923.*

¹⁴³ Ioan Eugen Man, *loc. cit.*, p. 324.

¹⁴⁴ „Dare de seamă”, 1925, p. 14.

¹⁴⁵ „Orașul”, 29 iunie 1923.

¹⁴⁶ „Orașul”, 15 august 1925.

În consecință, trebuie și e ușor ca toate angajamentele de plată care le are orașul să se efectueze precis, la termenul scadenței, la livrări preluate, imediat la prezentarea facturilor verificate. Trebuie să dispară cu desăvârșire și cazurile, ce e drept devenite rare, că orașul, în situația sa financiară favorabilă, când are nu numai acoperire pentru toate cheltuielile bugetare, dar și importante excedente, să rămână în întârzieri de plată numai din motivul vechiului sistem birocratic.”¹⁴⁷ În această situație, nu este greu de presupus că încrederea și imaginea de ansamblu a Primăriei s-au refăcut și odată cu ele persoana primarului a devenit adevărata garanție pentru proiectele edilitare supuse atenției cetățenilor.

Pasul al doilea l-a reprezentat ordonarea datoriilor ipotecare. La vremea respectivă, orașul avea datorii vechi în valoare de 9 milioane lei care, ca urmare a vidului legislativ existent între România și Ungaria, nu se mai plătiseră începând cu anul 1919. Administrația Dandea reușise, până în anul 1925, să teaurizeze întreaga sumă pentru plata anuităților, în valoare de 4 900 000 lei, aflați depuși, în numerar, la banca „Albina”

O privire cât de sumară asupra bugetelor de venituri și cheltuieli dintre anii 1925-1937, duce la concluzia că nu numai volumul acestora a fost garanția realizărilor edilitare corespunzătoare ci, așa cum a fost cazul primarului Emil A. Dandea, în primul rând cinstea și corectitudinea folosirii banului public în folosul comunității de la care provenea, principiu din care cel amintit făcuse un adevărat cult.¹⁴⁸ Mărturii în acest sens, stau numeroasele procese de corupție, prin care l-au târât adversarii săi politici, când, de fiecare dată, dreptatea a fost de partea celui incriminat.

Tabel nr. 11
Bugetele orașului Târgu Mureș¹⁴⁹

Nr. crt.	Bugetele orașului Târgu Mureș (1923-1937)			
	În perioada primăriilor lui Emil A. Dandea		În perioada anilor 1926-1933	
	Anul	Sumele	Anul	Sumele
1.	1923	41494738	1926	63661957
2.	1924	56234676	1927	85343928
3.	1925	47573840	1928	74160006
4.	1934	44000000	1929	65693456
5.	1935	53543800	1930	64440818
6.	1936	53466000	1931	69014939
7.	1937	59729200	1932	79067898
8.	-	-	1933	68020400
9.	Total	356 042 254	Total	566 403 402

Din această statistică rezultă că sumele folosite de Emil A. Dandea reprezentau 38,59% din totalul celor utilizate în perioada 1923-1937, dar realizările sale edilitare, așa cum se va vedea din această lucrare, au depășit cu mult pe cele ale urmașilor săi aflați în fruntea orașului între anii 1926-1934.

¹⁴⁷ Ibidem.

¹⁴⁸ „Una din principalele preocupări îmi va fi consolidarea finanțelor comunei. De aceea, am privit totdeauna cu o deosebită atenție și scrupul administrarea banului public, pe care îl consider a fi sacru. Cu banul public, am refuzat și voi refuza să se facă ori ce transacții din care să rezulte pentru cineva și numai beneficii morale, sau politice, iar pentru o delapidare de 50 lei am concediat recent un vechiu angajat al primăriei” („Dare de seamă”, 1934, p. 30)

¹⁴⁹ Vezi în acest sens „Dare de seamă”, 1923, 1924, 1934.

Pentru realizarea veniturilor capabile să potențeze dezvoltarea socială și culturală a orașului, Dandea se pronunța pentru un *impozit independent* față de cotele comunale impuse de stat. Așa cum sublinia și la conferința ținută la 18 octombrie 1922, la București, în contextul celui de al II-lea Congres al Uniunii Orașelor, cel mai corespunzător impozit pentru „șira spinării bugetului comunal”, era considerat cel pus *pe plus valoarea imobilelor*. Având în vedere că edificiile se aflau în cea mai strânsă legătură cu administrația comunală, beneficiind de investiții de la buget pentru electricitate, apă curentă, canalizare pavaj etc., care le urca valoarea, considera că aceasta cauză este motivată, amintind că în Rusia, de exemplu, acest impozit era exclusiv comunal încă din anul 1893. Prin acest impozit, se percepea pe seama comunității, o parte din creșterea valorii „căzută în brațele proprietarului fără nici un lucru, mulțumită numai investițiunilor comunei și dezvoltării rapide a orașelor, drept consecințe a acestor investiții și altor măsuri social-politice luate de administrația comunală. Comunele Angliei își alimentează bugetul cu mult succes din aceste impozite”¹⁵⁰.

Întreprinderile comunale reprezentau o altă componentă serioasă a structurii veniturilor bugetare, fapt pentru care regimul lor juridic a făcut obiectul discuțiilor tot mai frecvente în perioada de austeritate economică ce a urmat războiului. Subiectul aflat pe agenda administrativă și în perioada clujeană¹⁵¹ a fost transferat, la fel ca multe dintre inițiativele lui Dandea la Târgu-Mureș, fiind amplu analizat în paginile gazetei orășenești de el înființată.¹⁵²

În condițiile în care „în toată lumea civilizată progresează tot mai mult ideea lărgirii prin măsuri administrative al acestui drept al comunelor și statului”, Dandea vedea realizat principiul comunalizării prin trecerea întreprinderilor de interes public în patrimoniul orașului și exploatarea lor în *regie proprie*, prin două căi:

1. prin facilitarea preluării unor întreprinderi existente;

2. prin asigurarea monopolului comunal asupra întreprinderilor de interes obștesc, prin expropriere, în caz de nevoie, și refuzul aprobării concesiunii pentru cei care doreau să înființeze altele, așa cum era cazul întreprinderilor de pompe funebre, pe care, conform legii financiare atunci în vigoare, orașul le putea prelua forțat, păstrându-și monopolului asupra lor. Într-o perioadă când ideile comuniste erau invocate ori de câte ori proprietatea privată se considera în pericol, în viziunea primarului de Târgu-Mureș, comunalizarea nu era nicidecum o îngrădire a proprietății private ci doar un instrument de apărare în fața pretențiilor exagerate ale întreprinzătorului particular.¹⁵³

În ceea ce privește monopolul comunal asupra uzinelor electrice și de gaz, apeductelor, mijloacelor de transport în comun, abatoarelor, curățeniei publice, în Anglia și S.U.A., acesta era considerat a fi natural, de la sine înțeles, mai în toate comunele el fiind proprietate obștească, sau concesionate cu drept de monopol unui singur întreprinzător.

Apreciind, pe bună dreptate, că impozitele nu puteau crește până la asfixierea oricărei inițiative economice, acest lucru însemnând „o politică financiară de struț”, cheltuielile refacerii orașului, necesitățile financiare crescânde se puteau acoperi prin potențarea veniturilor averii comunale, mai ales prin exploatarea rațională a întreprinderilor în *regie proprie*, „câștigând pe seama comunității venitul întreprinzătorului”.

¹⁵⁰ „Dare de seamă”, 1934, p. 12-13.

¹⁵¹ Ioan Silviu Nistor, *op. cit.*, p. 49-50.

¹⁵² „Orașul”, 29 august 1923.

¹⁵³ „Încă din timpuri imemorabile - scria Dandea – s-a admis și s-a practicat sistemul regiei publice. Aceasta și în timpul dinainte de 1914, chiar și în statele de construcție economic-socială tipic burghez –capitalistă. De ex., la propunerea raportorului Leoni, primarul orașului Köln, Congresul orașelor germane, ținut acolo în anul 1914, a adoptat în unanimitate cerând extinderea lucrărilor în regie proprie și chiar monopol comunal pentru cele de interes general între cari enumeră: distribuirea articolelor monopolului statului, comerțul cu terenuri pentru construit, farmaciile, cinematografele, transportul în comun, distribuirea alimentelor. Aceleași principii se urmau în Belgia și alte țări occidentale. Chiar și în Ungaria dinainte de război, unele din aceste servicii erau monopol comunal. Ori, niciuna dintre țările amintite nu erau «comuniste» înainte de anul 1914” („Dare de seamă”, 1934, p. 16-17).

O altă idee, era aceea că „într-un stat sănătos, la nici un caz nu se poate admite ca întreprinderi de interes public să fie în mâinile unor societăți străine, ori chiar dușmane țării. Destul de rău, dacă sunt și numai întreprinderi particulare în mâini dușmane /.../. Oare câți suntem de fapt conștii pe lângă interesele financiare și sociale ale comunei încă și de acest pericol și de datoria noastră de a-l evita?”

În consecință, „trebuie purces și la noi la comunalizarea întreprinderilor de interes public (luminație, comunicație, apeduct, canalizație, abator, hală de vânzare etc.) nu numai din punct de vedere al politicii sociale, dar și din motive financiare și naționale”. În sprijinul demonstrației sale, Dandea prezenta cazul orașului Berlin, unde, deja în 1914, uzinele comunale aduceau un venit care echivala cu 200% din întregul impozit suplimentar comunal.

Exploatarea în regie proprie era considerată drept soluția cea mai favorabilă pentru o serie de avantaje dintre care, erau date, ca exemple: 1. asphaltarea care ar fi costat primăria cu circa 40% mai ieftin și lucrarea ar fi fost de o calitate mult superioară decât prin antreprenor; 2. împiedicarea ruinării, la cererea celor interesați, a uzinelor și întreprinderilor comunale, create cu mari investiții din banul public, încă înainte de război, așa cum se întâmplase cu tipografia și fabrica de cărămizi, pentru a profita nemeritat oricine; 3. la toate lucrările în regie se foloseau muncitori și meseriași locali, deci sistemul ar fi fost mai apt și pentru combaterea șomajului, decât antrepriza dată eventual unei societăți cu sediul în alt oraș și cu conducere în străinătate, așa cum se procedase înainte de război cu asphaltarea străzilor de către o firmă din Ungaria, cu reprezentanță în Oradea.¹⁵⁴

O altă sursă de atragere a banilor publici spre necesitățile comunității, a constat, în viziunea lui Dandea, în revizuirea unor afaceri oneroase, încheiate de administrațiile anterioare. Din răspunsul „civilizat” dat atacului „pătimaș” dezlănțuit de deputatul național-creștin de Mureș în Parlamentul României, A. Baci, aflăm adevăratele dimensiuni ale afacerii cu morile bisericii reformate din localitate, problemă care s-a aflat pe agendele tuturor primarilor interbelici ai orașului.

Istoria afacerii a debutat în anul 1912, când s-a construit uzina electrică a orașului, care preluase, *de fapt*, dreptul medieval pe care îl avea amintita biserică asupra apei din râul Mureș, necesară morilor sale, fără forme legale și convenție privind despăgubirile datorate de oraș acestei instituții.¹⁵⁵ În baza acestor stări, explicabile prin faptul că primarul de atunci, Bernády György era și curatorul acestei biserici, apoi prefect al orașului, contravaloarea dreptului a fost acoperită prin furnizarea de curent electric gratuit, în valoare de 143 C.P., energie folosită la funcționarea morilor. Între timp, au avut loc tratative pentru răscumpărarea dreptului de apă al bisericii, dar demersurile nu au avut nici un rezultat.

¹⁵⁴ *Ibidem*, p. 23.

¹⁵⁵ Înainte de a se construi uzina hidro-electrică, dreptul de apă asupra râului Mureș și porțiunea râului de la Târgu-Mureș la Sângeorgiu de Mureș îl aveau, în afară de oraș, următorii: comunitatea romano-catolică, proprietarul Mariaffy Lajos și comunitatea reformată. Dreptul de apă al comunității romano-catolice a fost răscumpărat pentru suma de 80 000 de koroane, iar al lui celui de al doilea cu 140 000. Dreptul de apă al comunității reformate, care prelua din râul Mureș cantitatea de 5,8 m³/secundă, a fost cedat orașului, dar nu pentru totdeauna. La baza cedării a stat o convenție verbală și temporară prin care orașul se obliga să furnizeze energie electrică cu titlu gratuit în cantitatea echivalentă forței hidraulice cedate, adică până la cantitatea maximă de 143 C.P. În baza acestei convenții, comunitatea reformată a încetat de a se mai folosi de altă apă din râul Mureș, întreaga cantitate ajungând în posesia uzinei hidroelectrice a orașului, care a început, cu data de 1 mai 1914, să-i furnizeze energia electrică, necesară pentru funcționarea morilor sale. Cum însă, în toamna și iarna anilor 1920 și 1921, din cauza secetei excesive, debitul râului a scăzut simțitor, energia electrică produsă de uzină fiind insuficientă pentru acoperirea consumului public și particular, s-a luat hotărârea diminuării cantității de energie electrică destinată funcționării morilor. În asemenea condiții, acestea au fost nevoite să-și reducă activitatea, ba uneori zile întregi să-și sisteze funcționarea. Pentru acest motiv, arendașii acestora au intentat proces de daune împotriva comunității reformate, iar aceasta, la rândul ei, a intentat acțiune împotriva orașului. În dorința de a evita acest proces pe cale pașnică, primăria a încercat, în repetate rânduri, să rezolve problema, în mod amiabil și echitabil, dar fără nici un rezultat. Biserica reformată, neținând seama de cauzele de forță majoră, pretindea neconținut cei 143 C.P., deși cantitatea maximă de energie pe care ar fi obținut-o din apele râului aflate în proprietatea sa era, în condițiile amintite și după estimarea oficiului hidraulic din Aiud, în medie de 70-80 C.P.

Ca urmare a dezvoltării orașului din punct de vedere demografic și economic, la venirea lui Dandea ca primar, în 1923, localitatea se confrunta cu o lipsă acută de curent electric, situație care a durat până la amplificarea uzinei, prin anii 1925-1926.

În această conjunctură, la 18 octombrie 1923, s-a constituit o comisie formată din Emil A. Dandea, juristul I. Nestor, I. Cantacuzino, director la Banca Românească, inginerii Ferdinand. Becsey, Trepches și Cioranu, dr. Hofbauer Áurel, fost primar, A. Bürger, președinte al Camerei de Industrie și Comerț ș.a., care a hotărât să-i ofere răscumpărare bisericii, iar în caz de neacceptare să o repună în folosința dreptului de apă și să-i sisteze furnizarea gratuită a curentului electric necesar orașului. Cu toate că biserica nu a fost de acord, hotărârea a fost aprobată de către Prefectură și Ministerul de Interne, fapt pentru care s-a dispus încetarea furnizării energiei electrice. În această situație, biserica a dat primăria în judecată, procesul fiind pierdut de către petent, în prima instanță, dar recursul a fost admis la cea de a II-a instanță. În consecință, s-a dispus livrarea din nou a curentului electric.

După plecarea lui Dandea de la primărie, în 1926, noul consiliu maghiaro-liberal cu Bernády György primar, avea în componență consilieri care erau membri în conducerea bisericii reformate sau credincioși de-ai acesteia. În această situație, procesul în recurs a fost pierdut de către primărie și la forul ultim. Tratatul atît cu biserica reformată cît și cu alte persoane fizice care se considerau nedreptățite și care, de fapt, intenționau doar să obțină bani de la primărie, au continuat sub toți primarii din perioada 1926-1933. Prin decizia nr. 85 din 14 august 1933, primăria a hotărât să plătească despăgubiri bisericii reformate pentru răscumpărarea dreptului de apă, în valoare de 13 760 000 lei și să înceteze furnizarea curentului electric. Contractul a fost semnat de ambele părți urmînd a deveni definitiv, însă din cauza unui apel înaintat Comisiei de Revizuire și apoi a înlocuirii consiliului național țărănesc cu cel liberal, în 1934, nu s-a mai obținut aprobarea acestuia, deși apelul se revocase.

Preluând conducerea, Emil A. Dandea a considerat tranzacția deosebit de împovărătoare pentru oraș, din care motiv, fiind sesizat Directoratul ministerial din Cluj pentru atacare, a fost anulată de către Comitetul Local de Revizuire¹⁵⁶. Conducerea liberală a încheiat, la 13 ianuarie 1934, o nouă tranzacție conform căreia municipiul plătea bisericii drept despăgubire numai 10 670 000 lei, deci cu 3 090 000 mai puțin, în plus, primind pe lângă amintitul drept de apă și 2 mori cu toate supraedificatele aflate pe un teren de 4 iugăre și 930 stp. în oraș.¹⁵⁷ Se înțelege că, Ministerul de Interne, în această situație favorabilă, a aprobat noua tranzacție și că ea s-a și executat, biserica reformată primind 10 milioane lei după compensarea datoriilor către oraș, primăria eliberându-se de obligația furnizării celor 143 C.P. și luând în posesie morile cu toate cele aparținătoare și instalațiile, în valoare de 4,5 milioane lei¹⁵⁸.

Referitor la datoriile externe ale orașului la venirea lui Dandea ca primar, trebuie subliniat faptul că înaintașul său, respectiv Bernády György, fusese puternic susținut de către guvernele de la

¹⁵⁶ Conform *Legii pentru organizarea comitetului central și comitetelor locale de revizuire*, din 3 ianuarie 1930, art. 42, comitetele locale de revizuire funcționau în orașele de reședință ale Directoratelor ministeriale, înființate la București, Cernăuți, Chișinău, Cluj, Craiova, Iași și Timișoara, constituindu-se în organe de tutelă care hotărâau în toate cazurile când legea cerea aprobarea autorităților tutelare pentru actele administrațiilor locale (vezi *M.O.*, nr. 3/3ianuarie 1930).

¹⁵⁷ ANDJ-Mureș, Fond *Primăria orașului Târgu-Mureș Târgu-Mureș, Consiliu*, doc. 2644/1937, dosar *Cauza. Biserica Reformată*.

¹⁵⁸ Una dintre aceste mori a fost dată în arendă, în condiții nu tocmai transparente, pe o perioadă de 10 ani, cu suma de 60 000 lei/an, cooperativei de consum și desfacere „Solidaritatea”, din Târgu-Mureș, din al cărei consiliu de administrație făcea parte, conform uzanțelor vremii, și Emil Dandea. Cealaltă moară a fost cedată lui Samuel Zsigmond, fostul arendaș, drept despăgubire. Aceste tranzacții au constituit motivul unui virulent atac de presă dezlănțuit de oponenții politici ai primarului liberal (vezi *Moara D-lui doctor Dandea*, în „*Mureșul*”, 1 Decembrie 1936).

Budapesta, care au favorizat și subvenționat orașul, sau au garantat creditele bancare pe care primarul maghiar le contractase pentru clădirea edificiilor publice monumentale și pentru amenajarea orașului cu toate cele necesare. Fără a lua în considerare puterile materiale ale orașului, convins fiind că Budapesta nu va lăsa capitala secuilor să devină insolubilă, orașul a făcut peste 40 de milioane coroane datorii și a ajuns, în ciuda tuturor subvențiilor acordate de către stat, la marginea falimentului de care l-a scăpat doar izbucnirea războiului și decretarea moratoriului cu băncile. Din cauza deprecierii banilor cauzată de război, orașul devenise incapabil să-și achite chiar și numai dobânzile, fapt care a determinat guvernul maghiar, avându-l ca ministru de interne pe Ugron Gábor din Târgu-Mureș, să doneze, în 1917, peste 9 milioane coroane, cu care s-au plătit dobânzile și datoriile flotante, rămânând de stins doar cele ipotecare, care se ridicau la peste 20 de milioane coroane, datorii pe care le-a preluat statul român în urma succesiunii politice din 1918.

Pe de altă parte, „*investirile, deși făcute peste puteri – declara Dandea – poate ușuratic, azi sunt un bine inapreciabil pentru oraș, deoarece azi nu s-ar putea realiza lucrările acele nici cu miliarde*”.¹⁵⁹

Tabel nr.12
Datoriile externe ale municipiului Târgu Mureș la începutul anului 1919¹⁶⁰

Nr. crt.	Anul	Numele instituției creditoare	Suma împrumutată
1	1894	Magyar jelzalog	1 3000 000
2	1902	Magyar jelzalog	800 000
3	1903	Magyar jelzalog	408 000
4	1903	Magyar jelzalog	1 356 000
5	1908	Magyar jelzalog	1 713 000
6	1908	Magyar jelzalog	500 000
7	1909	Magyar jelzalog	90 000
8	1909	Magyar jelzalog	2 000 000
9	1909	Magyar jelzalog	600 000
10	1909	Magyar jelzalog	600 000
11	1910	Magyar jelzalog	2 000 000
12	1911	Magyar jelzalog	3 000 000
13	1912	Magyar jelzalog	1 780 000
14	1912	Magyar jelzalog	1 135 000
15	1912	Magyar jelzalog	656 000
16	1913	Magyar jelzalog	334 000
17	1914	Magyar jelzalog	791 000
18	1913	Pesti magyar Keresk. bank	333 000
19	1914	Pesti magyar Keresk. bank	1 350 000
20	1913	Pesti hazal első takaréknéztár	333 000
21	1914	Pesti hazal első takaréknéztár	1 350 000
Total			21 425 000

¹⁵⁹ „Orașul”, 15 decembrie 1923, p. 234.

¹⁶⁰ ANDJ-Mureș, Fond *Primăria orașului Târgu-Mureș*, Consiliu, doc. 7882/1926, f. 5.

Graficul de rambursare al creditelor antebelice se întindea până în anii 1950-1960, dar, imediat după Unire, plata fusese sistată prin ordine ministeriale, întrucât nu se realizase unificarea monetară și nici nu exista vre-o convenție de plată cu Ungaria în acest sens.¹⁶¹ Cu toată interdicția, pentru ratele semestriale, primăria era, totuși, obligată să prevadă în buget creditele necesare, care se tezaurizau, prin Administrația financiară, la Casa de Depuneri, banii neputând fi folosiți în alte scopuri.

În 1924, s-a încheiat convenția privind datoriile între România și Ungaria, ratificată de Parlament, în iulie 1925, care dădea „undă verde” plății datoriei externe, în condițiile anterior stabilite.¹⁶² La 30 octombrie 1925, orașul datora doar băncilor *Magyar jelzálog hitelbank, Pesti magyar kereskedelmi bank* și *Pesti hazai első takarékpénztár* 4 732 319 lei, care reprezentau anuități și dobânzi, la trezorerie fiind depuși, în acest scop, 4 740 953,63 lei.¹⁶³ La 9 noiembrie 1925, la sediul comisiei consultative s-a dezbătut problema măsurilor ce trebuiau luate pentru stingerea datoriei orașului, de față fiind: Adalbert Bürger, reprezentant al industriașilor, Ioan Winkler, director de bancă, Iosif Halász, director de bancă, Emeric Nagy, viceprimar, Ioan Rusu, director de bancă, C.A. Rădulescu, director B.N.R., Octavian Fulea, director adjunct al Băncii Românești, Constantin Popescu-Bălteni, director de bancă și Justin Nestor, juristconsultul orașului. Pentru obținerea maximului de avantaje pentru oraș, în cazul când s-ar fi plătit întreaga datorie, A.Bürger opina că trebuia să se ia legătura cu băncile ungare. În cazul în care suma ar fi fost ajustată favorabil, industriașul era de părere că trebuia identificată sursa unui împrumut cu dobândă mică, păstrându-se banii strânși pentru alte scopuri administrative. De altă părere a fost Constantin Popescu Bălteni, care spunea că datoria trebuia plătită integral, în situația când se obținea de la creditorii comisioane și reduceri semnificative pentru faptul că se plăteau o dată sume restante însemnate. Emil A. Dandea, era de părerea de a se lua contact direct cu băncile, nu prin intermediari, și să se discute asupra plătirii în continuare a ratelor scadente, dar cu unele concesi¹⁶⁴.

¹⁶¹ În timpul primariatului lui Ioan Harșia, în 1922, se înaintase ministrului de interne o întâmpinare, prin care se preciza că mai mulți creditori din Ungaria au făcut orașului oferte mult mai favorabile decât proporția de 2 Cor. la 1 Leu, care fusese consemnată conform unui ordin al ministrului pentru stingerea datoriilor, respectivii amenințând cu plângeri la Liga Națiunilor, în caz de neachitare. În situația în care orașul ar fi achitat sumele, în condițiile avantajoase oferite, datoriile ar fi scăzut la jumătate și chiar mai mult. „Cum avem mai multe oferte cu data certă în această privință- se spunea în această adresă- cu onoare Vă rugăm să binevoiți a da ordine în consecință, de urgență” (ANDJ-Mureș, Fond *Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu*, doc. 11365/1922). Răspunsul ministerului, parvenit în februarie 1923, îl înștiința pe Dandea că „toate datoriile ce le avem către autoritățile ungurești, trebuie reținute, ele constituind gajul nostru pentru despăgubirile ce ni se cuvin” (ANDJ-Mureș, fond cit., doc. 3414/1923).

¹⁶² Secțiunea III, din amintita convenție, stabilea: art. 6- „plata datoriilor supuse regimului prezentei secțiuni se face cu un procent de un leu pentru două coroane vechi”; art. 7- „datoriile cari cad sub dispozițiunile prezentei secțiuni vor fi regulate, mai întâi, pe cale de acord între debitor și creditor. În cazul când debitorul nu ar putea să ajungă la un aranjament amiabil, stabilimentul creditor va ceda creanța sa contra plăței în bani Guvernului Român sau stabilimentului desemnat de guvern” (Monitorul Oficial, nr. 279/1925, p. 13808/13809).

¹⁶³ „Imediat de la venirea mea aici – spunea Emil Dandea – m-am ocupat de această chestiune și am dispus ca toate ratele de anuități scadente să se consemne ca să le putem achita oricând. Așa, cu toate că în 1 ianuarie 1923, orașul avea deus abia un milion spre acest scop și avea totodată datorii: 900 000 la banca Marmorosch Bank, câteva sute de mii la Banca Românească și circa 1,5 milioane datora statului în prețul hainelor și altor articli primite de la guvernul Averescu, apoi vândute și prețul în curs folosit pentru alte scopuri, azi nu numai că sunt plătite toate aceste datorii, dar avem depuși în bani gata și suma de 4 740 932 lei, adică toată suma scadentă a anuităților și intereselor împrumuturilor vechi (ANDJ-Mureș, Fond *Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu*, doc. 6024/1934)

¹⁶⁴ Concepția lui Dandea privind rambursarea datoriilor externe era diferită față de spiritul Convenției amintite, mult mai favorabilă pentru oraș: „Să achităm și capitalul întreg din împrumut nu o cred în folosul comunei, deoarece anuitățile, interesele și amortizarea capitalului sunt la împrumuturile existente cca. 4%, până când azi, orice împrumut favorabil ne-ar costa numai interese, fără amortizarea capitalului, cel puțin 10%. Deci, și în cazul inexistent că orașul ar avea în numerar imediat disponibil suma necesară plătirii întregului capital datorit, comuna ar avea interesul să nu achite împrumuturile ci să depună capitalul acesta încasând cel puțin 4% interese și plătind anuitățile

În final, s-a luat hotărârea de a se constitui o comisie formată din 3 membri (unul din rândul cetățenilor și doi din serviciul primăriei) care să se deplaseze la Budapesta pentru a negocia direct cu băncile creditoare. Cei trei desemnați au fost: Dr. Fr. Bodola, fostul juristconsult al orașului, iar din partea primăriei Dr. Emil A. Dandea și Justin Nestor. Punctul de vedere al primarului nu a fost împărtășit și de finanțatorii maghiari, astfel că, procedând în sensul dispozițiilor ministeriale, primăria și-a adus anuitățile la zi, a stăruit și a obținut reduceri de până la 24% și folosindu-se de momentul cel mai prielnic, când dobânda în Ungaria ajunsese la cca. 80%, a lichidat toate datoriile, în cursul anului 1927.

Suma tuturor arieratelor orașului, în 1919, era echivalentă cu 4 285 000 dolari. Conform unei *Note informative referitoare la situația culturală și bugetară a municipiului Târgu-Mureș în anul 1926*, întocmită de Bernády György, în 11 mai 1926, probabil pentru obținerea vreunui împrumut bancar, la sfârșitul primului mandat al lui Dandea, mai erau de plată 8 milioane lei, adică 32 000 dolari.¹⁶⁵

Prin urmare, se plățiseră 4 253 000 de dolari, adică 99,25% din întreaga datorie, fapt care și el demonstrează capacitatea managerială a primarului român. Totuși, în pofida evidențelor, ancheta asupra gestiunii averii orașului, instrumentată de oponenții săi politici, la predarea primului mandat de primar, stabilea *ab initio* că „s-au înregistrat multe nereguli în sarcina vechiului consiliu, nereguli care au produs enorme pagube materiale acestui oraș”. Prin urmare, comisia de anchetă, stabilită în ședința Consiliului Municipal, la 30 aprilie 1926,¹⁶⁶ avea obligația de „a începe neîntârziat a cerceta dacă acest oraș sub vechea conducere a suferit și câtă pagubă materială făcând din caz în caz imediat raport delegației permanente, care se împuternicește și deobligă a provoca imediat pe pricinuitoarii pagubelor ca în 3 zile să restituie paguba cauzată, iar în caz contrar, să se recurgă imediat la justiție, în conformitate cu prevederile legilor în vigoare.”¹⁶⁷

Singura „neregulă” descoperită de această anchetă, referitor la cheltuirea banilor publici, a fost imprimarea gazetei „Viitorul Mureșului” la tipografia primăriei. După cum rezultă din documentele aflate la dosarul procesului intentat de primărie împotriva fostului primar, „în luna Septembrie 1925 s-a scos în Tg. Mureș gazeta «Viitorul Mureșului». Subsemnatul, în calitate de primar, am convenit și nu puteam să refuz să se tipărească, în tipografia comunei, însă numai contraplată, care a promis că o va face în numerar sau în hârtie la tipografie d. Tancred Constantinescu, domiciliat în București, atunci f. Ministru, prin oamenii săi de încredere, prefectul, parlamentari și d. Crețu Nicolae, atunci dir. la școala Normală”. Începând cu luna ianuarie 1926, însă, ca urmare a faptului că plățile nu se mai făceau cu aceeași ritmicitate ca înainte, înregistrându-se restanțe, Dandea a dispus sistarea imprimării până la achitarea acestora, solicitând pentru fiecare tipărire costul anticipat. În această situație, a intervenit prefectul județului, N.S. Ionescu, care a dat ordin scris directorului tipografiei comunale, la 10 februarie, pentru continuarea tipăririi gazetei, pe răspunderea sa personală.

Întrucât, la momentul terminării primului său mandat de primar, la 30 martie 1926, datoriile față de tipografie, în valoare de 60 843,80 lei, nu fuseseră onorate, noua conducere a primăriei orașului, i-a împrumutat, la 23 iunie 1928, pe Emil A. Dandea, pe Mihail Demetrescu și pe fostul prefect, N.S. Ionescu, pentru a-i obliga, în mod solidar, la plata sumei amintite.

Învinuirile aduse fostului primar erau, în primul rând, faptul că acesta făcuse parte din comitetul de redacție, iar, în calitate de primar, încuviințase să se tipărească această gazetă.

de 4 ½ %. Astfel, după 15-20 de ani, și-ar achita datoria și i-ar rămânea orașului și capitalul depus.” (ANDJ-Mureș, Fond Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu, doc. 8146/1927).

¹⁶⁵ ANDJ-Mureș, Fond Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu, doc. 7882/1926.

¹⁶⁶ Comisia de anchetă era formată din: Dr. Aurel Russu, Constantin Stănescu, Bela Jaross, Dr. Nicolae Sebestyén, Dr. Victor Tatulea, Dr. Alexandru Lakatos și Dr. Adrian Popescu. (ANDJ-Mureș, fond cit., doc. 11750/1928).

¹⁶⁷ *Idem*.

Prin urmare, sentința dată la 2 octombrie 1928 „obligă pe pârâtul Nicolae S. Ionescu să-i plătească (primăriei –n.n.) 7 463 lei capital cu procent de 12% de la 31 martie 1926, în 15 zile sub urmărirea execuției silite, compenzând cheltuielile de judecată; obligă pe pârâtul Dr. Emil A. Dandea să plătească reclamantei 50 980 lei, bani 80, cu procent de 12%, de la 31 martie 1926 până la achitare, plus 5 400 lei cheltuieli de judecată, totul în termen de 15 zile, sub urmărirea execuției silite.”¹⁶⁸

Din lipsă de documente, nu știm dacă Emil A. Dandea a înaintat recurs și nici care a fost rezolvarea acestuia.

2.7. STAREA ECONOMICĂ A ORAȘULUI

În orașele județului Mureș, primele structuri economice, specifice capitalismului, au apărut în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, la scurt timp după revoluția burghezo-democratică de la 1848-1849, prin convertirea capitalului, acumulat din comerțul cu cereale, alcool și lemn, în capital industrial. Pe de altă parte, vechea și puternica economie de breaslă s-a destrămat, transformându-se, treptat, în mica industrie capitalistă. La fel ca și cele 24 de bresle din Târgu-Mureș, industria incipientă a acestui oraș a cuprins aproape întreaga gamă a meseriilor. Preponderența atelierelor meșteșugărești, cu personal redus a constituit o caracteristică, pentru această formă de economie, chiar și între cele două Războaie Mondiale.

Transportul feroviar, apărut în jurul anului 1870, a avut consecințe importante în precizarea specificului industriei mureșene, prin dezvoltarea apreciabilă a industriei forestiere, ca urmare a înlocuirii transportului cu plutele pe Mureș, accesibil doar primăvara și toamna.¹⁶⁹ De asemenea, industria alimentară, îndeosebi cea a spirtului, a avut un rol considerabil în dezvoltarea capitalistă a județului. Până la introducerea căii ferate, aceasta a avut o situație privilegiată ca urmare a prețului redus al materiilor prime agricole pe care producătorii nu le puteau transporta și vinde în altă parte. Capitalul acumulat în această industrie a fost investit în alte ramuri, în special în cea forestieră și a materialelor de construcție.

Schimbarea regimului politic și a apartenenței statale a constituit, așa cum demonstrează cifrele statistice, un moment favorabil pentru continuarea ritmului de dezvoltare atins în epoca antebelică și chiar pentru depășirea acestuia. Vechile întreprinderi industriale, comerciale și de credit și-au continuat activitatea, numărul celor din urmă crescând considerabil. Puterea acestora, îndeosebi a întreprinderilor cu profil alimentar, a crescut și ca urmare a reformei agrare din 1921, în urma căreia, cea mai mare parte din capitalul obținut de marii proprietari funciari drept despăgubire în urma exproprierilor, a fost valorizat prin bănci și industrii de procesare a produselor agricole. Astfel, din cele 122 întreprinderi industriale din întreg județul Mureș înregistrate la Camera de Comerț și Industrie Târgu-Mureș, în anul 1926, majoritatea aveau profil alimentar și de procesare a lemnului (vezi și Anexa IV)

Un aspect demn de remarcat, însă, este și faptul că în urma legilor de naționalizare a întreprinderilor industriale și a instituțiilor bancare din teritoriile alipite României în anul 1918, conform cărora acestea erau obligate să accepte și participarea capitalului românesc, în consiliile de administrație au pătruns și unii investitori români care, în marea lor majoritate, făceau parte din rândul politicienilor epocii. Dar, această împletire a capitalului străin cu cel românesc nu a schimbat cu nimic caracterul maghiar și evreiesc al stabilimentelor respective.

¹⁶⁸ ANDJ-Mureș, Fond Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu, doc. 61180/1928.

¹⁶⁹ Rácz Lajos, *Erdély vasut-politikája*, Marosvásarhelyi, 1917, p. 58; A.G. Gociman, *Industria și comerțul lemnului din Bazinul Mureșului Superior*, Cluj, 1929, p. 26-28.

O situație asemănătoare se întâlnea și la stabilimentele industriale și la instituțiile bancare minoritare din Târgu-Mureș. Astfel, Constantin Coandă era vicepreședinte la „Agrar” *Takarekpenztár Részvénytársaság Marosvásárhelyi*, iar Constantin Bucșan, Vasile Goldiș, Duiliu Zamfirescu erau membri ai instituției amintite. Ștefan Cicio Pop a fost, o perioadă de timp, directorul *Rafinăriei de petrol din Târgu-Mureș*.¹⁷⁰ Caracterul accentuat maghiar și evreiesc al industriei mureșene iese și mai mult în evidență în municipiul Târgu-Mureș, unde populația românească reprezenta, în 1920, doar 12,7% din total.

Tabel nr. 13

Tabloul industriașilor din Târgu-Mureș, în anul 1924¹⁷¹

<i>Industriași calificați</i>				<i>Industrii legate de permise</i>				<i>Industrii mici fabrici</i>			
Români		Minoritari		Românești		Minoritare		Românești		Minoritare	
Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%
62	4,73	1248	95,27	50	11,82	573	88,18	7	6,54	100	93,46

În ceea ce privește numărul brevetelor și al permiselor industriale eliberate în 1924, situația se prezintă în felul următor¹⁷²:

Tabel nr. 14

<i>Industriași calificați</i>				<i>Industrii legate de permise</i>				<i>Industrii mici fabrici</i>			
Români		Minoritari		Românești		Minoritare		Românești		Minoritare	
Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%
14	16,67	70	83,33	25	53,19	22	46,81	-	-	2	100

În anul amintit, cele 996 de brevete pentru fabricarea alcoolului în județul Mureș, au fost eliberate pentru 395 români (38,65%), 224 maghiari (22,49%), 66 germani (6,63%) și 321 evrei (32,23%).¹⁷³

În primul său număr din 1924, „*Almanahul orașului*” prezenta, fără prea multe informații, unele date privind situația întreprinderilor industriale din Târgu-Mureș, cele mai importante, din punctul de vedere al ponderii capitalului social, fiind: „*Helios*”, *fabrică de împletituri și tricotate* (care avea sediul pe actuala stradă a Insulei, nr. 1); *S.A. Pentru Industria Lemnului și Comerțul cu mărfuri* (actuala stradă a Călărașilor); *Rafinăria de Petrol S.A.* (între strada Doja și Liviu Rebreanu, zona actualelor blocuri de locuințe); *S.A. Fabrică de cărămizi și țigle din Mureșeni* (existentă și în prezent); *Fabrica de spirt „Ardeleana” din Mureșeni*; *Fabrica de Zahăr S.A.* (str. Băneasa, azi demolată); *Fabrica de cărămizi și de lut S.A.*, demolată în anii '80 (str. 22 Decembrie); „*Mestitz*” *S.A. pentru industria lemnului* (str. Gheorghe Doja, nr. 1, azi Clinica de dermatologie); „*Székely și Rethi*” *S.A., Fabrica de*

¹⁷⁰ ANDJ-Mureș, *Fondul personal Simion Fuchs*, dosar 76, f. 9.

¹⁷¹ „*Orașul*”, 1 mai 1925, p. 94.

¹⁷² *Idem*.

¹⁷³ *Idem*, 1 martie 1925, p. 40.

Mobilă Ardeleană (Piața Victoriei nr. 15, demolată în anii '80); S.A. „*Transilvania*”. *Fabrică de armături și mașini* (str. Tudor Vladimirescu).¹⁷⁴

Din cele 122 de întreprinderi industriale existente în județul Mureș, în 1926, 39 funcționau în Târgu-Mureș și 3 în comuna Mureșeni.

O emblemă a industriei târgmureșene pentru toată perioada studiată a fost *Fabrica de zahăr*, întreprindere de mare importanță pentru întreaga regiune. Fondată în 1893 de către un grup de mari proprietari agricoli, din rândul acționarilor au făcut parte, la început, și cultivatori de sfeclă care participau cu terenul destinat pentru cultură.

Capitalul străin a fost reprezentat de o firmă germană, care a devenit principalul acționar cu valoarea mașinilor livrate. După Unire, uzina a intrat în sfera marilor trusturi și carteluri ale capitalului străin conjugat cu cel româno-maghiar. În 1939, numărul angajaților era de 271, dintre care 82 români, 155 maghiari, 23 germani, 4 evrei, 4 alte naționalități, 3 cetățeni străini.¹⁷⁵

În anul 1928, Dumitru Gafton, inspectorul industrial pentru orașul Târgu-Mureș, a întocmit o situație oficială în care erau analizate 12 dintre fabricile cele mai importante din oraș.

Conform acesteia, *Rafinăria de petrol din Târgu-Mureș*, avea 50 de angajați stabili, un capital de bază în valoare de 2 milioane lei, care aparținea unui număr de 10 acționari cu 10 220 acțiuni;¹⁷⁶ *Fabrica Ardeleană de spirt S.A.* avea 13 angajați, un capital de bază de 5 milioane lei care aparținea unui număr de 13 acționari cu 1 250 de acțiuni a câte 4 000 de lei;¹⁷⁷ *Fabrica de Cărmizi și Țigle S.A.* din Mureșeni avea 12 angajați permanenți, capitalul de bază cifrându-se la 1 500 000 lei;¹⁷⁸ În continuare erau amintite: *S.A. pentru industria de lemne Târgu-Mureș* care avea 9 angajați stabili;¹⁷⁹ *Fabrica de bere Adalbert Bürger* cu 54 de angajați stabili; *Prima moară automată „Ludovic Schottel”*; *Fabrica Ludovic Bustya*; *Moara Agnes*; întreprinderea contelui Carol Teleky; *S.A. pentru industria de lemne Mestitz*; *S.A. industria de lemne a vechiului scaun Mureș*; *S.A. Deda-Bistra* și *Fabrica de săpun Brechner*.

În condițiile diminuării numărului de muncitori români din întreprinderile aparținând minoritarilor, se constată tot mai mulți acționari români în consiliile de administrație ale acestora. Astfel, de exemplu, dintre cei nouă membri ai Consiliului de administrație al fabricii de mobilă „*Szekely și Rety*”, din Târgu-Mureș, șase erau români (gen. I. Trăilescu - președinte, Al. Grigoriu, I. Harșia, Paul Rățescu, Alexandru Eliad și Nicolae Ioanid - membri).¹⁸⁰ În sprijinul afirmației anterioare, de remarcat este și faptul că între anii 1926-1934, din totalul de 882 muncitori, folosiți de această fabrică, doar 58 au fost români.¹⁸¹

¹⁷⁴ Ioan Eugen Man, *op. cit.*, p. 13.

¹⁷⁵ ANDJ-Mureș, Fond *Fabrica de zahăr Târgu-Mureș*, dosar 179, f. 330.

¹⁷⁶ Alfred Löwenbach, 2000 de acțiuni; Aladar Baruch și Eugen Baruch din Budapesta, peste 2050; Jaques Axenfeld, 1000; S.A. Helicos, 3000; Martin Singer, 1000; Cicio Pop, 200; Gheorghe Zajzon, 670; Gheorghe Szidorior, 150; Simon Koffler, 150.

¹⁷⁷ La 16 aprilie 1927, situația acestora era următoarea: Baro Neumann din Arad, 775 de acțiuni, Szana Sigismund, 175; Fuchs Ignațiu, 50; Fux Arnold, 40, Emeric Abraham, Bodo Weisz, Chimmel Alexiu, Tausig Iosif, Hamler Iosif, Schwartz Sigismund, Szentpetery Ödön cu câte 25; László Iacob, 10; Aurel Socol, din Cluj, 25.

¹⁷⁸ Posesorii acțiunilor, care erau, totodată, și membrii comitetului director, erau următorii: Rederer Francisc, cu 5548 de acțiuni; Adalbert Bürger, cu 893; Fekete Andor, cu 92; Gyulai Pál, Lakatos Alexandru, Nagy Emeric, Geza Petrás și Sebes Eugen, cu câte 10.

¹⁷⁹ Acționarii acestei întreprinderi erau 5 evrei: Ozias Goldenberger, cu 2000 de acțiuni, Eugen Oscar, Elemer Isac, Samoilă Goldenberg și Emeric Heipler, fiecare cu câte 1950 de acțiuni.

¹⁸⁰ „*Înainte*”, Târgu-Mureș, 23 februarie 1933.

¹⁸¹ ANDJ-Mureș, Fond *Szekely și Réti, Fabrica de Mobile Ardeleana S.A. Târgu-Mureș*, dosar nr. 14/1926-1934, f. 1-72; vezi și Vasile Șandor, Kovács Barna, *Din viața economică a Municipiului Târgu-Mureș. Fabrica de Mobilă Ardeleană „Szekely și Réti” S.A. în perioada interbelică*, în *Marisia*, XXX-XXXI, Târgu-Mureș, 2012, p. 265-290.

Recensământul general al populației din 1930 consemna 1 258 întreprinderi aflate în activitate în Târgu-Mureș, dintre care 731 industriale cu 3 045 lucrători. Dintre acestea, 249 funcționau cu un singur angajat (patronul), 389 cu 1-5 salariați (total 1162), 83 cu 6-20 salariați (744), 5 cu 21-50 salariați (229), 3 cu 51-100 (265), una cu 101-200 (176) și una cu 201-500 (220). Prin urmare, 87,3% din totalul stabilimentelor industriale aveau între 1-5 lucrători fapt ce demonstrează că mica industrie bazată pe preponderența atelierelor meșteșugărești cu personal redus a constituit și pentru perioada analizată o caracteristică de bază a acestui segment economic. În ceea ce privește vechimea acestora, neluând în calcul pe cele 69 care nu și-o declaraseră, între anii 1919-1930, fuseseră înființate un număr de 417, adică 57% din total.

Față de cele 245 de stabilimente industriale câte luaseră ființă în perioada antebelică, numărul celor consemnate în intervalul de numai 11 ani care trecuseră de la Unire, era mai mare cu peste 70%, fapt ce demonstrează viabilitatea organismului economic românesc interbelic.¹⁸²

Date semnificative privind evoluția industrială a orașului se găsesc și în *Enciclopedia României*, lucrare întocmită la sfârșitul deceniului al IV-lea al secolului trecut care, la capitolul privind stabilimentele industriale, înregistra doar pe cele care aveau un capital social de cel puțin 5 000 000 lei. Printre acestea se aflau: *Fabrica de bere Búrger Albert*, cu un capital de 1 500 000 lei și un capital investit de 26 000 000 lei, cu o producție de 15 000 000 litri pe an. Se număra printre cele mai mari din Transilvania, alături de Fabrica din Timișoara (cu o producție de 25 000 000 litri pe an) și Fabrica Dreher-Hagenmacher (20 000 000 litri pe an) din Oradea; împreună cu Fabrica din Azuga (14 000 000 litri pe an) și cele două fabrici „Luther” (30 000 000 litri pe an) și „Bragadiru” din București (24 000 000 litri pe an), asigurau 60% din producția de bere din țară;¹⁸³ *Rafinăria de petrol* cu un capital social de 5 000 000 lei și un capital investit de 41 000 000 lei care a fost construită în 1871 era una dintre cele mai vechi din România, ocupând locul al șaselea printre celelalte întreprinderi de profil;¹⁸⁴ în 1936, avea o capacitate de prelucrare de 16 t/an, ocupând locul 37 din cele 63 de rafinării existente în România la epoca respectivă, cele mai mari fiind „Astra Română” (1 967 000 tone/an) și „Vega” (1 662 000 tone/an), ambele din Ploiești și „Steaua Română” (1 480 000/an) din Câmpina;¹⁸⁵ *Fabrica de mobilă „Székely și Réty” S.A.* cu un capital social de 5 000 000 lei și un capital investit de 6 000 000 lei; evoluția sa constituind un exemplu concludent care demonstrează că schimbarea regimului politic după anul 1918 nu a fost o piedică în calea continuării ritmului de dezvoltare atins în epoca antebelică și chiar pentru depășirea acestuia; *Fabrica de clei și gelatină „Mureșul” S.A.R.*, a treia din țară în privința capitalului investit (7,4 milioane lei) și a forței motrice (75 C.P.); pe primele două locuri se aflau „Mărășești” S.A.R. (77,4 milioane lei capital investit și 825 C.P.) și „Mărăști” București (8,4 milioane lei capital investit și 90 C.P.);¹⁸⁶ *Fabrica de săpun și lumânări Breckner W.*, care, dintr-un număr de 30 de astfel de întreprinderi din țară existente în 1937, se situa pe locul 10 (4 milioane capital investit, 5 C.P., 4 lucrători).¹⁸⁷ În 1939, Fabrica de zahăr din Târgu Mureș, avea un capital investit de 77 000 000 lei și împreună cu Fabrica de zahăr din Bod, era controlată de o societate ungară pe acțiuni.¹⁸⁸

Referitor la situația unor stabilimente industriale aparținând direct de primăria municipiului, fluctuațiile și deprecierea continuă a valutei pe piața mondială cât și depresiunea economică survenită, ca urmare, au creat o situație nesigură al cărei efect nedorit s-a resimțit și asupra acestora.

¹⁸² Calculele au fost făcute după datele consemnate de *Recensământul din 1930*, București, f.a., X, p. 768-769.

¹⁸³ *Enciclopedia României*, București, f.a., III, p. 994; Ioan Eugen Man, *op. cit.*, p. 16.

¹⁸⁴ Cea mai veche rafinărie de petrol din România era „B.S. Schaffer” din Lucăcești, județul Bacău, care funcționa din anul 1840 (I.E. Man, *op. cit.*, p. 16).

¹⁸⁵ *Enciclopedia României*, București, f.a., III, p. 650; I.E. Man, *op. cit.*, p. 16.

¹⁸⁶ *Enciclopedia României*, București, f.a., III, p. 1022.

¹⁸⁷ *Ibidem*, p. 1024.

¹⁸⁸ *Ibidem*, II, p. 682.

Deteriorate în timpul războiului, au pierdut mult din capacitatea de producție, astfel încât exploatarea lor nu numai că nu mai aducea nici un câștig municipalității ci, din contră, repunerea lor în funcțiune la capacitate normală a reclamat investiții considerabile. Astfel, pagubele înregistrate de *Fabrica de cărămidă* în urma încartiruirilor din timpul războiului se ridicau la cifra rotundă de 1 200 000 coroane, sumă care a trebuit amortizată până la sfârșitul anului 1922. În timpul realizării investițiilor, capacitatea de producție s-a ridicat doar la 40-50%. Numai reparațiile curente, efectuate între anii 1923-1926, au costat 8 000 000 lei, iar, față de acestea, fabrica mai datora celorlalte întreprinderi 4 800 000 lei, în situația în care stocul din depozit valora 2 800 000 lei și de la debitori mai avea de încasat 1 400 000 lei.

Un alt aspect păgubitor asupra venitului fabricii de cărămizi l-a constituit stagnarea edificărilor din cauza crizei economice și financiare.¹⁸⁹ Ca urmare a acestei situații, în 1924, fabrica a funcționat doar între 1 aprilie și 15 octombrie, iar lucrările de amplificare nu s-au executat în totalitate.¹⁹⁰ În 1925, fabrica a funcționat între 15 martie și 8 noiembrie când a înregistrat o creștere a producției cu 25% față de anul precedent. Situația favorabilă s-a datorat faptului că cea mai mare parte a fabricatelor sale au fost folosite de cele două edificii mari care se ridicau în oraș, respectiv Catedrala ortodoxă și Căminul ucenicilor, care și-au procurat aproape tot materialul de construcție necesar de la această fabrică. În situația în care, pe piața orașului s-a vândut foarte puțin din cauză celorlalte două fabrici particulare, producția de țiglă a fost desfăcută pe piețele Vechiului Regat.

Avându-se în vedere că fabrica funcționa doar pe timpul verii, pentru ca muncitorii să nu fie trimiși în șomaj în celelalte anotimpuri, în edificiul fabricii s-a instalat, în octombrie 1925, o moară pentru cereale care funcționa cu plata în produse (uium) și care costase 250 000 lei. Până la sfârșitul anului amintit, câștigul provenit din vămuire a fost de 1500 de kg de cereale.¹⁹¹

Deși, în ultimii ani ai primului primariat al lui Emil A. Dandea, fabrica a funcționat cu câștig, noua administrație a orașului, instalată după alegerile locale din 1926, la unele influențe și presiuni, se pare, a sistat funcționarea ei, în 1928. După închidere, s-au făcut încercări de lichidare juridică, prin arendare s-au prin vânzarea mașinilor sau instalațiilor. Ani de-a rândul acestea s-au dovedit infructuoase, timp în care orașul plătea cca 100 000 lei anual pentru impozite, pază și asigurare, iar instalațiile s-au deteriorat în asemenea stadiu, încât, în 1934, era nevoie de reparații în valoare de 800 000 lei pentru a repune fabrica în funcțiune. În această situație, Emil A. Dandea, revenit în fruntea orașului, în 1934, a hotărât arendarea fabricii obținând 200 000 lei chirie anuală, pe o perioadă de 5 ani, plata asigurării, întreținerea plus 10% reducere de preț pentru cărămida și țiglele necesare primăriei.¹⁹²

Într-o situație asemănătoare se găsea și *uzina de gaz*, din cauza greutăților ivite în procurarea și transportul cărbunilor necesari. În această situație, activitatea acesteia a fost sistată, temporar, sarcina sa fiind preluată de uzina electrică. La 16 august 1923, fabrica a început din nou să furnizeze gazul necesar pentru necesitățile domestice la preț de 5 lei/m³.¹⁹³

¹⁸⁹ „La începutul campaniei din 1923 – se preciza într-un document – când consiliul orașului actual a început activitatea, Fabrica de Țigle și Cărămizi era într-o stare de plâns și aceasta în urma faptului, că, în decursul războiului, această fabrică cu pendintele ei a fost întrebuințată de grajd și depozit pentru miliție, iar de la anul 1918-1923, nu s-a făcut aproape nici o reparațiune, așa că în anul 1923, edificiul fabricii era așa de rău de acoperit că ploaia aproape pretutindeni, păreți dărăpnați, curtea respectivă pe teritoriul de depozitare erau grămezi imense de gunoarie, rămășițe de țigle și cărămizi, toate șanțurile astupate, nici măcar un metru de palant, că lumea intra și eșia din fabrică pe unde vrea, fără a mai putea face vre-o controlă /.../ Dar cel mai mare neajuns era că pământul corespunzător pt. fabricarea țiglei nu era încă ajuns, din care cauză era necesar adâncimea minei, cari lucrări costau aproximativ Lei 800000” (ANDJ-Mureș, Fond Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu, doc. 7159/1926).

¹⁹⁰ „Dare de seamă”, 1924, p. 106-108.

¹⁹¹ „Dare de seamă”, 1925, p. 102-103.

¹⁹² „Dare de seamă”, 1935, p. 13.; *Idem*, 1936, p. 55.

¹⁹³ „Orașul”, 13 martie 1923, p. 42 și 28 martie, p. 49-50.

La mai puțin de două săptămâni, au și apărut 45 de spurgeri în conducta de gaz care avea în jur de 40 km lungime, defecțiuni datorate atât faptului că fabrica nu funcționase 3 ani și jumătate, dar și traficului auto care și el se amplificase. La sfârșitul lunii decembrie 1923, se rebrănsaseră la conducta de gaz 130 de consumatori, doar jumătate din cei 260 câți existau în 1914. În această situație scăzuse și producția uzinei, lipsei de consumatori alăturându-i-se și cea a mijloacelor de iluminat care foloseau acum energia electrică. Astfel, de pildă, dacă în 1913, orașul era iluminat de 28 600 becuri alimentate cu gaz artificial, în 1923 mai funcționau doar 10 000 de asemenea lumini.

Ca urmare, obiectivul uzinei pentru anul 1924 era legarea tuturor consumatorilor vechi și câștigarea de alții noi, astfel încât să se ajungă la un consum zilnic de 1 000-1 200 m³, deoarece numai astfel uzina de gaz devenea rentabilă pentru oraș.¹⁹⁴ În 1924 s-au introdus noi tarife/m³, în funcție de cantitatea de gaz consumat pe an. Astfel, pentru 2 400 m³ consumați se plătea 5 lei/m³; pentru 3 600 m³, 4,80 lei; pentru 6 000 m³, 4,50 lei; pentru 10 000 m³, 4 lei; pentru 15 000 m³, 3,50 lei, iar pentru 24 000 și mai mult, 3 lei. Pentru consumul industrial, prețul se fixase la 5 lei/m³. Comparativ cu alte orașe, prețul gazului la Târgu-Mureș era destul de ieftin. Astfel, pentru exemplificare, la Arad se plăteau 8 lei/m³, iar la Brașov și Cluj, metrul cub de gaz costa 10 lei.

Uzina de gaz artificial devenea nerentabilă și prin faptul că prețul lemnului era la Târgu-Mureș cu 20% mai ieftin decât în alte orașe. După calculul specialiștilor, pentru un m³ de gaz (al cărui preț se ridicase, în 1925, la 6 lei) reveneau 3 kg de lemne, a căror valoare echivalentă era de 2-3 lei. În consecință, încălzirea cu gaz artificial era de două ori mai scumpă decât cea cu lemne. Cu toate că, de la începuturile sale uzina lucrase tot în deficit, întreținerea ei pe mai departe în funcțiune era necesară, din punctul de vedere al interesului public, până la introducerea gazului metan, întrucât un motor de 300 C.P. din dotarea uzinei electrice funcționa cu acest combustibil. Prin urmare, pentru a se asigura curentul electric, era necesară funcționarea fabricii de gaz artificial.¹⁹⁵

După introducerea generalizată a gazului metan, în 1934, fabrica a fost vândută, în 1936, prin licitație publică, firmei A. Victor din Constanța, pentru suma de 10 500 000 lei, bani care au intrat la veniturile orașului.¹⁹⁶

Totodată, primarul Emil A. Dandea era preocupat direct de creșterea potenței industriale a orașului și implicit a asanării șomajului care constituia o sarcină grea în seama bugetelor de venituri și cheltuieli ale municipiului, făcând tot posibilul pentru promovarea turistică a orașului și atragerea investitorilor din țară sau din străinătate. Adresându-se, de pildă, Camerei de Comerț și Industrie din Târgu-Mureș, în 22 aprilie 1936, pentru ca aceasta să înștiințeze „păturile capitaliste”, primarul îi făcea cunoscut că era preocupat de „a promova înființarea de industrii pe teritoriul orașului, acordând toate înlesnirile posibile, ca terenuri în condițiuni favorabile, sau chiar gratuite, avantagii la taxele și impozitele comunale, tarife preferențiale la consumul de gaz-metan, curent electric etc.” În continuare, după o descriere admirabilă a resurselor naturale ale orașului și ale împrejurimilor sale, a legăturilor sale feroviare cu centrele principale din Ardeal și cu portul Galați, primarul nu se îndoia „că societățile de întreprinderi, precum și importante firme vor fi dornice de a găsi un plasament rentabil și în condițiuni surâzătoare a așa numitului „capital înghețat” și sperăm că vor căuta a beneficia de frumoasa și avantajoasă ofertă a Municipiului Târgu-Mureș”.¹⁹⁷ O adresă cu text identic era trimisă, în 12 mai 1937, de data aceasta în mod direct, Uniunii Generale a Industriașilor Români și Uniunii Camerelor de Comerț, ambele cu sediul în București.¹⁹⁸

¹⁹⁴ „Orașul”, 15 martie 1924, p. 49-50.

¹⁹⁵ „Dare de seamă”, 1925, p. 99.

¹⁹⁶ *Idem*, 1936, p. 36.

¹⁹⁷ ANDJ-Mureș, Fond Primăria orașului Târgu-Mureș, *Consiliu*, doc. 9826/ 1936.

¹⁹⁸ *Idem*, doc. 2298/1937

Din actul adițional atașat acesteia, rezultă că, pentru scopuri industriale, municipiul pune la dispoziție, din proprietatea sa, 6 terenuri: *Oborul de vite* (str. 22 Decembrie 1989 colț cu Secuilor Martiri, la 750 m distanță de Gara Mică¹⁹⁹), *terenul de lângă fabrica de cărămizi din Sângeorgiu de Mureș* (str. 22 Decembrie 1989, str. Secuilor Martiri, la 1150 m distanță de Gara Mică), *Tabăra internaților* (în triunghiul format din Bd. 1 Decembrie 1918, str. Tudor Vladimirescu și str. Budai Nagy Antal, la 1850 m distanță de Gara Mare)), *Vechiul obor de vite* (situat în actuala stradă Aleea Carpați, în zona str. Chinezu, la 800 de m distanță de Gara Mică), *terenul fostului depozit de muniție* (în patruleterul format din străzile Băneasa, Bălcescu, P-ța Armatei, P-ța Onești, str. Libertății și Eliade Rădulescu, la 300 m distanță de Gara Mare), *terenul fostului cimitir pentru animale* (str. Aleea Carpați, la 850 m distanță de Gara Mică.). Suprafața totală a acestora era de cca 48 ha, iar valoarea de inventar se ridica la suma de 3 862 442 lei²⁰⁰.

Prin promovarea turismului, ca factor important pentru dezvoltarea generală a orașului, ne dăm, încă o dată, seama de faptul că primarul Emil A. Dandea a fost un bun manager public, multiplele aspecte ale științei administrative din zilele noastre fiind la fel de valabile și atunci.²⁰¹

Referindu-se la turism, Dandea spunea că „*străinătatea ne-a întrecut în privința măsurilor legislative și de organizare. Dacă ușor putem ajunge în această privință la nivelul altor țări, nici una din țările străine nu ne pot concura în privința materialului demn de văzut pe care-l poate oferi țara noastră: frumusețile naturale, izvoarele tămăduitoare, variația pitorescului și bogățiile cu care este înzestrată România întregită sunt fără seamăn.*”²⁰²

După ce amintește că turiștii au fost cei care au stat la baza modernizării infrastructurii și a mijloacelor de transport de-a lungul timpului, pentru primarul de Târgu-Mureș era foarte clar că, în asemenea condiții, atât turismul național cât și cel internațional deveniseră „*o adevărată industrie importantă*”. Pentru el, varianta internațională era extrem de importantă nu numai pentru avantajele economice și valutare aduse țării și cetățenilor săi, dar și pentru scoaterea României din starea de izolare datorată, în primul rând, necunoașterii sau cunoașterii greșite a istoriei, culturii și tradițiilor sale.

Pentru a-i înlesni Oficiului Național de Turism dirijarea oaspeților străini și spre centrele urbane din provincie, nu numai spre capitala țării, era necesar, în primul rând „*să ne îngrijim ca vizitatorii străini să afle în orașele noastre condițiuni de întreținere, circulație și distracție cât mai agreabile și ieftine.*”²⁰³ Totodată, spunea Dandea, era necesar ca în interesul administrării productive a orașelor în scop turistic, trebuie fructificate, pe lângă valoarea istorică, operele edilitare, industria și comerțul.

Revenind concret la municipiul Târgu-Mureș, „*în ce ne privește, am căutat ca în marginea mijloacelor disponibile să punem în practică considerentele teoretice. În primul rând ne-am străduit să avem un oraș bine întreținut. Am reparat și construit pavaje, clădiri publice, monumente, instituțiuni. Convinși de importanța propagandei vii, am făcut să avem adesea oaspeți înalți, ca miniștri și alți demnitari, să se țină la noi cât mai multe congrese etc., ca vizitatorii să recomande și prietenilor lor, să ne viziteze.*”

¹⁹⁹ Pentru identificarea locațiilor sunt folosite denumirile actuale ale străzilor.

²⁰⁰ ANDJ-Mureș, Fond *Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu*, doc. 2298/1937.

²⁰¹ „*Problema – scria Dandea – este actuală și din motivul că nu de mult s-a legiferat această materie, dându-se cadre legale organizării, dar mai ales pentru că turismul poate deveni un factor de o importanță covârșitoare și în dezvoltarea unor orașe – între care se pronunță și Tg.-Mureș – și în prosperarea economiei naționale românești, în general („Dare de seamă”, 1935, p. 36).*”

²⁰² *Idem*.

²⁰³ *Ibidem*, p. 38. Referitor la transportul public urban, Primăria a concesionat serviciul, în octombrie 1924, firmei Blaga & Mărgărit, din Cluj, care a introdus pe teritoriul orașului 2 autobuze pentru transportul persoanelor, fapt care a stârnit protestul celor 85 de proprietari de birje. Pentru a le asigura și acestora existența, în urma ședinței Consiliului orașenesc din 2 Decembrie 1924, primarul Dandea îl informa pe Timár Albert, președintele Asociației industriale a proprietarilor de birje cu 1 și 2 cai din Târgu-Mureș, despre hotărârea prin care se admitea „*să se mențină starea faptică pe lângă ținerea în vedere și a intereselor industriașilor proprietari de birje*” (ANDJ-Mureș, Fond *Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu*, doc. 20747/1924).

Organizăm mereu diferite manifestațiuni cultural-artistice, sociale, expoziții etc., culminând în „Luna Tg.-Mureșului”, pentru a atrage oaspeți. Pentru a fi Tg.-Mureșul la înălțime și din punctul de vedere turistic, pe lângă multele condițiuni cari le are, sunt în special două cari mai trebuie să le realizeze. Acestea sunt: apă de bună calitate și în cantitate suficientă – datorită conducerii municipiului, în curs de executare – și înființarea unui mare hotel modern, problemă care ar urma să se rezolve din inițiativă particulară. Ar avea importanță strategică și turistică, edificarea liniei ferate Sighișoara – Tg.-Mureș – Cluj, proiectată încă de prin anul 1910, care ar scurta calea la București, cu vre-o 4 oare, față de ruta de azi prin Războieni.”²⁰⁴

„Luna Târgu-Mureșului” despre care amintea Dandea în textul amintit, mare manifestare culturală care, desfășurată între 15 august-15 septembrie 1936, s-a dovedit a fi cea mai complexă modalitate, prin program și acțiune, de promovare a imaginii orașului, desfășurătorul său cuprinzând o fericită înlănțuire de activități prin care se urmărea prezentarea potențialului său economic, istoric, cultural și turistic. Despre importanța evenimentului s-au pronunțat pro și contra o serie de personalități locale și din afara urbei, care au apreciat-o sau au minimalizat-o, uneori doar din considerente politicianiste²⁰⁵.

Camera de Industrie și Comerț din Târgu-Mureș, ca instituție de reprezentare a intereselor industriei din județele Mureș, Ciuc și Odorhei, în scrisoarea de răspuns la invitația lui Dandea de a participa cu o expoziție a realizărilor industriale locale, sublinia, printre altele și rolul unei asemenea manifestări complexe în revigorarea economică a zonei: „Ținerea ședințelor adunării generale a Uniunii Orașelor din România în orașul Tg.-Mureș- se spunea în această adresă - este incontestabil o ocaziune bine venită și rară, care trebuie folosită necondiționat /.../ pentru o manifestare a importanței multiple care o are acest oraș din punct de vedere cultural, comercial, industrial și ca realizări edilitare după unire. Din punctul de vedere al Camerei noastre, această inițiativă are menirea a însufleți viața comercială a acestui oraș, care lăncezește de de mulți ani, îngreunând existența tuturor ramurilor de activitate /.../ Pentru a satisface însărcinării primite, Camera noastră s-a ocupat de această chestiune la diferite ședințe și pe baza părerilor exprimate a reprezentanților autorizați ai comerțului și industriei a ajuns la concluzia că industria din această regiune ar putea manifesta în mod satisfăcător prin aranjarea unei expoziții industriale”²⁰⁶.

În ceea ce privește numărul comercianților din Târgu-Mureș, Darea de seamă a primarului amintea, în anul 1924, cifra de 883, dintre care 27 români.²⁰⁷ Amintitul recensământ din anul 1930 înregistra 392 întreprinderi comerciale, cu 1191 angajați. Dintre acestea, 121 proveneau din perioada antebelică, 245 fuseseră înființate între anii 1919-1930 și 26 nu-și declaraseră vechimea.²⁰⁸ Ca și în cazul întreprinderilor industriale, majoritatea acestor firme (401) aveau un personal format din 1-5 lucrători, dovedind un caracter familial.²⁰⁹ La fel ca în întregul județ Mureș, și la nivelul municipiului Târgu-Mureș, activitatea comercială a avut un caracter evreo-maghiar.

Referitor la instituțiile de credit din oraș, în 1924, după consemnările Anuarului Român pentru Finanțe 1923-1924, Compass, numărul băncilor, cooperativelor de credit, al sucursalelor și agențiilor era, la data respectivă, de 14, așa cum rezultă din următorul tablou.

²⁰⁴ „Dare de seamă”, 1935, p. 43.

²⁰⁵ Răspunzând unui articol laudativ la adresa lui Dandea, publicat de Pamfil Șeicaru în ziarul „Curentul”, din 28 august 1936, Aurel Baci, directorul gazetei locale „Drum drept”, se exprima, în publicația amintită, în 1 septembrie 1936, printre altele cum că: „Luna Tg.-Mureșului” s-a organizat cu scopul de a se arunca praf în ochii lumii pentru acoperirea gravelor abuzuri și pagube cari se urcă la câteva zeci de milioane, săvârșite de acest neastâmpărat reclamagiu”.

²⁰⁶ ANDJ-Mureș, Fond Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu, doc. 7256/1936.

²⁰⁷ Emil Dandea, „Dare de seamă”, 1924, p. 45-47.

²⁰⁸ Recensământul populației din 1930, X, p. 717.

²⁰⁹ Ibidem, p. 768-769.

Tabel nr.15
Instituțiile de credit din Târgu-Mureș în anul 1924

Denumirea institutului	Caracterul	Consiliul de administrație
„Albina” Institutul de Credit și Economii – sucursală	Românesc	-
Banca Ardeleană și Casa de Economie S.A. (Cluj) – sucursală	Evreo-maghiar	-
Banca Comercială de credit Ardeleană S.A.	Maghiar	Grof Teleki Artur, Matskasi Istvan, grof Toldalagi Laszlo, Adrian Popescu, Toldalagi Laszlo-jun., Harșia Ioan, Iovag Fehrentheil Gusztav, Baro Kemeny Pal, Seibriger Emil, Nemes Elek
Banca de Scont din Târgu-Mureș S.A.	Evreo-maghiar	Florian Petru, Geza Petras, Dudutz Antal, Farkas Imre, Fekete Andor, Gyárfas Elemer, Hintz Zoltan, Nagy Imre, Reichardsperg Jozsef, Reder Ferenc, Sogan Kalman, Stoina Petre, Ugron Andras.
Banca Generală de Comerț S.A.	Românesc	Eugen Vancu, Nicolae Oprean, Emil Suci, Sabin Boldor, Ioan Tatian, Alexandru Simion, Dumitru Oprean, Ioan Oprean, Ștefan Buzea, Ioan Beu, Coman Sogan, Valer Ghibu
Banca Marmorosch Blank et co. S.A. (București) – sucursală	Evreesc	-
Banca Națională a României (București) – sucursală	Românesc	-
Cassa de Economie - Kozhasznu-S.A.	Maghiar	Nierges Gabor, Csiszar Lajos-jun., Tothfalusi Jozsef, Kadar Laszlo, Vadady F. Sandor, Ferencz M. Zsigmond, Farkas Samu, Nirsch Gusztav, Kiss Lajos
Banca Românească S.A. (București) – sucursală	Românesc	-
Casa de Economie din Târgu-Mureș S.A.	Evreo-maghiar	Winkler Janos, Harmath Sandor, grof Haeler Gyorgy, Inczedi-Jaksmann Nandor, Smilovits Jakab, Nicolae Teodorescu, Mittelmann Armin, Keleti Peter, Aurel Baci, Drexler Bela
Cassa de Schimb Ardeleană	Evreo-maghiar	Cr. Kemeny Akos, Halasz Jozsef, Bernady Gyorgy, Burger Albert, Bodor Pal, Fekete Mano, Czitrom Oszkar, Et. Allinei, Izsak Izsak
Societatea Anonimă Cassa de Economie „Agrar”	Evreo-maghiar	E.T. Allievi, C. Coandă, Paul de Bodor, Jules Arsenovici, Luigi Barberio, Bernady Gyorgy, Constantin Bucșan, Emanuel Fekete, Mino Gianzana, V. Goldiș, Leon Heilpern, Kelemen Adam, Adolph Rossi, Schwartz Sigismund, Martin Tischler, Lodovics Toeplitz
Societatea Cooperativă a Agrarienilor Secui	Evreo-maghiar	grof Toldalagi Laszlo, Fehrentheil Gusztav, Baro Kemeny, Gardos Jozsef, grof Bethlen Balint, Drexler Bela, Inczedi Joksmann Nandor, Ugran Andras, Gero Mor, Bodor Pal, Czitrom Oszkar
Banca Ardeleană și Casa de Economie S.A. (Cluj) – sucursală	Evreo-maghiar	-

Majoritatea băncilor, îndeosebi a celor evreo-maghiare, și-au continuat activitatea pe toată perioada pusă în discuție, multiplicându-și capitalurile și beneficiile. Pentru exemplificare, mă limitez la un număr de trei, pentru care am găsit bilanțurile pe diferiți ani.

Astfel, *Societatea Anonimă Cassa de Economie „Agrar”* din Târgu-Mureș, una dintre instituțiile de credit cele mai puternice din Ardeal la care participa cu capital și Banca Comercială Italiană din Milano, avea, în 1924, un capital social de 12 milioane lei și un beneficiu de 2,9 milioane.

După numai 6 ani, capitalul social crescuse la 20 milioane, iar beneficiul la 4,9 milioane lei.²¹⁰ *Banca de Scont din Târgu-Mureș*, care, în 1924, avea un capital social de 3 milioane lei și un beneficiu de 0,5 milioane, în anul 1930 înregistra un capital propriu de 10,5 milioane și un beneficiu de 4,4 milioane.²¹¹ *Cassa de Economie din Târgu-Mureș S.A.* dispunea, în 1924, de un capital de 6 milioane lei. În același an, beneficiul net se ridica la suma de 952 462 lei. În 1930, bilanțul său înregistra un capital de 20 milioane și un beneficiu de 5,9 milioane.²¹²

Peste numai 6 ani, numărul institutelor de credit din Târgu-Mureș crescuse la 35, dintre care 20 locale și 13 agenții ale marilor bănci din România.²¹³ Dintre acestea, 12 fuseseră fondate în perioada antebelică și restul între anii 1919-1930.

Fără îndoială că, amplificarea sistemului de credit, a dezvoltării economice, în general, s-a datorat, în primul rând, ridicării standardului de viață al locuitorilor săi, a creșterii numărului de întreprinderi industriale și comerciale, operă la care a contribuit, în mod direct și indirect, și primarul Emil A. Dandea. Prin administrația sa *de excelență*, care a însemnat și îmbunătățirea infrastructurii economice (refacerea drumurilor, amplificarea uzinelor electrice și a apeductului comunal, impulsivitatea construcției de locuințe etc.) numele său poate fi invocat ori de câte ori se face recurs la opera de modernizare a orașului. De altfel, din punct de vedere al numărului stabilimentelor industriale, comerciale și al institutelor de credit, deci al ponderii economice, dintr-o statistică realizată la nivelul anului 1930, rezultă că municipiul Târgu-Mureș se situa pe locul 16 din 30 de orașe analizate.²¹⁴

2.8. SĂNĂTATEA PUBLICĂ

Sănătatea publică a orașului se afla în grija Serviciului Sanitar orășenesc, al cărui personal redus la număr s-a ocupat de: salubritatea localurilor și igiena publică, inspectând stabilimentele industriale și comerciale, precum și locuințe particulare, cele găsite necorespunzătoare fiind somate și în parte amendate; asistența lăuzelor și a noilor născuți, prin cele două moașe oficiale și 14 neoficiale, toate cu diplomă, care se deplasau la domiciliul gravidelor, lăuzelor și noilor născuți, împreună cu cele 4 surori de ocrotire, care se ocupau cu vaccinarea împotriva epidemiilor; igiena școlară și infantilă din școlile primare, liceele și școlile confesionale care, la rândul lor, aveau medici școlari.

Serviciul sanitar avea la dispoziție un serviciu de ambulanță atașat grupului de pompieri, înzestrat cu două trăsuri cu cai, una pentru transportul bolnavilor contagioși și cealaltă pentru accidentați.

Rapoartele medicilor șefi ai serviciului sanitar al orașului au fost de real folos tuturor primarilor care s-au succedat la conducerea municipiului, preocupați, mai mult sau mai puțin, în limita resurselor financiare, de modernizarea acestuia. Acestea evidențiau faptul că starea sanitară și igienică a municipiului încă lăsa mult de dorit, îndeosebi din cauza apei nepotabile și insuficientă furnizată de apeduct,²¹⁵ a insuficienței sistemului de canalizare și vidanjare²¹⁶ și a lipsei unei hale

²¹⁰ *Societate Anonimă Cassa de Economie Agrar Târgu-Mureș*, Exercițiul XXXIV-lea, 1930, Târgu-Mureș 1931; vezi și Traian Nichiciu, *Les banques hongroises de Transylvanie*, în „*Revue de Transylvanie*”, II, nr. 1, 1935, p. 83.

²¹¹ „*Szekelyföld*”, Târgu-Mureș, 5 martie 1931.

²¹² *Idem*, 8 martie, 1931.

²¹³ *Recensământul din 1930*, p. 717.

²¹⁴ Calculele au fost făcute după datele consemnate de *Recensământul din 1930*, București, f.a., X, p. 704-718.

²¹⁵ În situația în care apeductul nu putea prelucra și furniza apă suficientă, populația apela la alte surse de alimentare, printre care, cele mai vizitate erau cele trei fântâni publice captate din izvoare, dintre care niciuna nu era

periferice pentru piața de zi și târgurile periodice, care toate se desfășurau în centrul orașului,²¹⁷ aspecte care s-au aflat permanent și în atenția presei.²¹⁸

Au rămas celebre în epocă „raziile sanitare” efectuate de medicul șef al orașului, însoțit de reprezentanți ai poliției locale în localurile publice,²¹⁹ dispozițiile clare care cereau curățenie generală, ridicarea și depozitarea în locuri adecvate a mormanelor de gunoi, măturarea străzilor,

corespunzătoare din punct de vedere sanitar. Prima dintre acestea, respectiv fântâna „Sándor János”, care alimenta azilul de copii, Liceul militar „Mihai Viteazul și populația din jur, era prevăzută cu bazin cimentat și cu suprastructură pentru pompat apa. Aceasta era așezată „în coasta unui delușor” care servea agriculturii, fiind gunoit, muncit și arat. În plus, tocmai pe deasupra lui curgea și canalul de la amintitul azil, care era prevăzut și cu puțuri de colectare, care, uneori, debordau și se revărsau în jur. Izvorul „Király Kuti”, de la care se alimenta 1% din populația orașului era situat tot pe coasta unui deal care servea drept carieră de nisip, săpăturile ajungând până aproape de nivelul izvoarelor, reducând, astfel, debitul de apă. Mai mult chiar, terenul din jurul său era folosit pentru agricultură, fiind gunoit și tranzitat de care cu vite, fapt ce explica prezența amoniacului în apă. A treia fântână, cea din strada Budiului, era captată în piatră, de unde apa curgea printr-o conductă de lemn, accesibil la înălțimea de 1 m. Atât lemnul care putrezea, cât și praful ridicat de mașini și rufele spălate în jgheab erau tot atâtea surse de infecție. Fântânile particulare, în număr de 1361, conform primei catagrafii din 1929, se construiau, de cele mai multe ori, fără autorizație, „după cum îl tăia capul pe insul respectiv”. Cele mai multe se aflau în suburbiile Remetea și Podeni și în cartierele noi, unde nu se afla apeduct.

²¹⁶ Această insuficiență, semnalată în mai toate rapoartele sanitare, a determinat serioase deficiențe în domeniul igienei și sănătății publice. Întrucât sistemul de canalizare nu era legat de nici un râu, ci se alimenta doar din apeduct și din apa pluvială, vara, îndeosebi, dar și în alte perioade secetoase din timpul anului, când ploile erau destul de rare, scăzând și randamentul uzinei de apă, canalul rămânea sec de multe ori, neputându-se spăla de reziduuri. În astfel de situații, atât în părțile mai joase ale orașului, dar mai ales în cele ridicate, aerul era contaminat cu mirosuri greu de suportat. Din aceleași considerente, nici grupurile sanitare, în număr de 2517 în anul 1929, aflate în dotarea edificiilor cu aglomerații umane (internate, școli, fabrici, cazărmi, cele 3 W.C. publice etc.) nu corespundeau scopurilor pentru care fuseseră făcute, întrucât nu se puteau spăla tot timpul, afându-se într-o stare de curățenie necorespunzătoare. În aceeași situație se aflau și cele particulare. Din cele 4200-4500 de case existente, doar 1200-1500 erau prevăzute cu asemenea grupuri sanitare, numărul fiind considerat infim pentru un oraș municipiu cu pretenții de civilizație. Singura catagrafie a closetelor fără apă, cea din 1929, înregistra un număr de 3024 de case în această situație, care dispuneau de: 589 closete cu bazine din ciment, 418 cu bazine din cărămidă, 744 cu bazine din lemn și 1183 cu simplă gaură în pământ, iar 90 de case de pe la periferie și din cartierul Țiganilor nu aveau deloc (ANDJ-Mureș, Fond *Primăria Târgu-Mureș*, dosar 6300/1930).

²¹⁷ Orașul Târgu-Mureș era printre puținele din țară care nu putea oferi cetățenilor un parc sau o grădină publică, după cum era și unicul care nu avea o hală de desfacere a alimentelor. În această situație, rapoartele sanitare insistau pe soluția ca târgurile zilnice de alimente să fie mutate din piața centrală în alte locuri cum ar fi fost Piața Constantin Romanu, Mihai Viteazul etc., iar târgurile de țară să se organizeze la marginea orașului, la obor.

²¹⁸ „Până la ipotetica și utopica transformare a platoului Cetății în parc – scria *«Gazeta Mureșului»* din 10 septembrie 1935, sub titlul *«O racilă veche a orașului nostru: târgurile zilnice și cele de țară»* – *bieții orășeni sunt nevoiți să-și petreacă cele două-trei ore de răgaz în piața din centrul orașului, pe cele câteva bănci șchioape, ședere tarifată și ea, nu știu din ce motive și în al cui folos, cu modica sumă de un leu. Ori, această piață, singurul loc de recreere pe care edilitatea comunală îl poate oferi cetățenilor orașului, se întâmplă să fie, din neglijența și nepăsarea ei, tot ce poate fi mai neprielnic, ba chiar ostil unei recreeri! Lipsită de arbori și deci de umbră, răsunând veșnic de zgomotele trăsurilor și automobilelor care, în special acestea, aleargă cu toată viteza ca pe un drum pustiu de țară, plină de praful stârnit de vehicule, care toate au acces prin centru, de la carul cu boi până la camioanele încărcate cu lemne sau cu zarzavaturi, piața aceasta, grădina noastră publică (!) mai duhnește și de toate miasmele cu care pavajul se îmbuibă din belșug de la legumele și alimentele felurite care împodobesc piața în fiecare dimineață până la orele 10. Băncile pe care cetățenii își odihnesc spleen-ul, în serile de vară, nu arareori sunt grase de smântâna și untul etalate pe ele de dimineață, ba s-a întâmplat și nostimada ca o simandicoasă cucoană din buna societate locală, să ducă seara acasă, luată de pe banca în chestie, o viguroasă prăsilă de păduchi de găină”.*

²¹⁹ „S-au vizitat localuri în 444 cazuri și s-au dresat în 207 cazuri procese-verbale pentru ameliorarea stărilor igienice și pedepsirea contraveniențelor /.../ Observând însă, că atâtea înmanuarea deciziunilor din partea Poliției de stat, cât și judecarea speselor și dresarea actelor din partea Tribunalului se fac cu mari întârzieri” (*“Dare de seamă”, 1925, p. 41).*

igienizarea locurilor virane, supravegherea bisăptămânală a prostituatelor publice de la care proveneau, în cea mai mare parte, bolnavii de sifilis etc.²²⁰

Carențele manifestate în sistemul sanitar public au dus la apariția și difuziunea cu rapiditate a mai multor boli molipsitoare, printre care febra tifoidă (care s-a manifestat cu violență, îndeosebi între lunile ianuarie-aprilie 1924) și tuberculoza datorată lipsei de locuințe igienice și mizeriei în care trăia majoritatea populației. Întrucât, situația era pe punctul de a fi scăpată de sub control în lipsa unui centru epidemiologic dotat pe măsura posibilităților epocii,²²¹ primăria a cumpărat, în 1924, o clădire adecvată, cu suma de 1 450 000 lei.²²²

La venirea lui Emil A. Dandea în Târgu-Mureș, în serviciul locuitorilor orașului se aflau 47 medici: 12 români (toți funcționari) și 35 maghiari și evrei (17 funcționari și 18 privați), 25 de moașe (dintre care o româncă),²²³ 11 farmacii (dintre care una singură românească) și 2 drogherii (nici una românească).²²⁴

Instituțional, asistența medicală era asigurată de: Dispensarul Serviciului Sanitar al orașului,²²⁵ Spitalul de stat,²²⁶ Ambulatorul policlinic,²²⁷ Ambulatorul Casei Cercuale de Asigurări Sociale,²²⁸ Serviciul medical al C.F.R.,²²⁹ Filiala Societății „Principele Mircea”²³⁰ Sanatoriul S.A.,²³¹ Laboratorul de igienă al statului.²³²

²²⁰ În 1929, de pildă, în oraș își desfășurau activitatea un număr de 433 prostituate publice înregistrate și 88 clandestine (ANDJ-Mureș, Fond *Primăria orașului Târgu-Mureș*, doc. 6300/1930).

²²¹ „Este cunoscut îndeajuns - scria Emil Dandea - pericolul ce zilnic atacă sănătatea locuitorilor pentru apeductul necorespunzător. Se simte lipsa amenajării și pavării noilor străzi în urma dezvoltării orașului, a edificării unui azil corespunzător pentru bătrâni, a unui local pentru triajul vagabonzilor și a unui institut corespunzător orașului pentru dezinfectare și deparazitare” (*„Dare de seamă”*, 1925, p. 42).

²²² „Se va instala spitalul epidemic –continua Dandea –în noul edificiu cumpărat cu 1 450 000 Lei, unde se va transfera, în o aripă izolată, și casa săracilor, căreia îi instituim o eforie. Se vor amenaja tot acolo, departamente pentru stațiunea de triaj, azil pentru bătrâni și stabiliment de dezinfectare.”

²²³ În 1935, în oraș aveau liberă practică a medicinei 71 de medici (29 români, 16 maghiari, 23 evrei și 3 germani) și 16 moașe (2 moașe oficiale și 14 neoficiale), toate cu diplomă (*„Dare de seamă”*, 1935, p. 91).

²²⁴ *„Dare de seamă”*, 1923, p. 14.

²²⁵ Dispensarul era deservit de cei 2 medici de circumscripție ai orașului, având medicamente procurate de oraș. În timpul primăriatelor lui Dandea, acest serviciu medical a tratat bolnavii săraci, în mod gratuit, oferindu-le consultații și medicamente.

²²⁶ La vremea respectivă, Spitalul de stat avea 6 secții cu 5 medici primari, un medic radiolog, 1 medic asistent, 3 medici secundari și un medic auxiliar, 250 de paturi; era instalat într-un edificiu central, în 2 case particulare închiriate și în pavilionul Spitalului epidemic, situat la 3 km de centrul orașului.

²²⁷ Ambulatorul funcționa cu 2 secții, una de boli venerice iar cealaltă de tuberculoză, cu 5 medici, dintre care doi făceau serviciul în mod gratuit. A lucrat în parteneriat cu Societatea pentru Profilaxia Tuberculozei de la care a primit aparatură medicală, medicamente, instrumentar, ajutoare în alimente, lemne, bani etc., precum și o soră de ocrotire, cu ajutorul căreia, Secția de boli venerice, pe lângă consultarea și îngrijirea bolnavilor, s-a ocupat și cu vizitarea bisăptămânală a prostituatelor publice și clandestine, cele bolnave fiind trimise la tratament în spital.

²²⁸ Era un așezământ complet de consultații, cu laborator propriu, cu farmacie proprie, 13 servicii de specialitate și 4 servicii de circumscripție.

²²⁹ Funcționa cu 2 medici, în condiții destul de precare.

²³⁰ Societatea a fost patronată de regina Maria, având ca președinte de onoare al filialei pe Constanța Gh. Drăghicescu și ca președinte executiv pe Petre Muscă. Obiectul principal de activitate era protecția lăuzelor, a gravidelor dar mai ales a noilor născuți, până la vârsta de doi ani, a căror mortalitate atinsese cifre înspăimântătoare după război. Înființată cu modeste resurse bănești, această instituție medicală si-a creat propriile structuri de funcționare (dispensare, infirmerii, leagăne de copii etc), prin proprii mijloace de existență, din venituri obținute în urma serbărilor, chetelor și donațiilor benevole ale locuitorilor și autorităților. Dintr-o notă justificativă rezultă că, în perioada anilor 1923-1927, filiala Târgu-Mureș tratase 1073 de copii bolnavi, oferise 3001 consultații medicale, vizitase la domiciliu 7 215 pacienți, oferise medicamente gratuite în valoare de 49 772 lei, iar cu ocazia sărbătorilor, haine și alimente pentru circa 300 de copii săraci. Într-un *Apel* adresat primăriei orașului, purtând data de 20 octombrie 1928, se menționa, printre altele că „nu putem trece cu vederea și de data aceasta fără a exprima

Personalul militar era deservit de un spital militar, iar pentru populația școlară existau dispensare și infirmerii la liceele și școlile medii, conduse de câte un medic și un infirmier.

Așezămintele și societățile existente în Târgu-Mureș care aveau în programul lor activități de asistență și ocrotire socială, aflate, unele, sub controlul Ministerului Sănătății, se pot împărți în 4 mari categorii: I. Așezăminte de stat, care deserveau întreg ținutul (Centrul pentru Ocrotirea Copiilor²³³ Așezămintele debililor mintali²³⁴); II. Așezăminte ale orașului (Azilul de bătrâni săraci și infirmi,²³⁵ Popota săracilor,²³⁶ Triajul cerșetorilor și vagabonzilor²³⁷) III.

Filiale ale Societăților regnicolare înființate prin inițiativă particulară, dar cu concursul material al statului, pentru care, deși aveau sediul în oraș, aria lor de interes era tot județul.²³⁸ IV. Societăți locale, unele cu scopuri generale, altele limitate la o anumită asistență și la o anumită categorie de populație.²³⁹

*mulțumirile noastre Onor. Consiliului orășenesc pentru ajutorul material acordat în trecut, care ne-a facilitat foarte mult opera noastră socială”.*²³⁰ A funcționat tot timpul cu un medic și cu o soră de ocrotire.

²³¹ A funcționat cu 50 de paturi și 7 secții cu medici șefi specializați, baie medicală, hidroterapie, baie cu aburi și instalații moderne. Orice medic cu liberă practică putea să consulte în acest sanatoriu.

²³² Avea o secție de bacteriologie și 2 medici specialiști.

²³³ Avea local propriu, 2 medici și personal suficient.

²³⁴ Care, așa cum precizează un document, „ar avea menirea să ocrotească pe idioți, cretini, scoțându-i din familiile lor.”

Mult timp, acest așezământ nu a avut un local propriu, fiind tolerat, la început, într-o școală a orașului, apoi, într-o aripă ruinată a spitalului epidemic. Instituția era dotată și cu o cantină la care serveau masa, pe lângă arierății mintali puțini la număr, și elevi ai Școlii de Arte și Meserii, ucenici și elevi de școală primară (ANDJ-Mureș, Fond Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu, doc. 6300/1930, p. 37).

²³⁵ Azilul a funcționat, la început, într-o aripă a spitalului epidemic, apoi în actuala clădire, de pe str. Calea Evreilor Martiri nr. 29-31. A oferit servicii precare întrucât, mult timp, nu a existat nici un regulament intern privind modul și condițiile de primire, astfel că administrarea acestuia era greu sau chiar imposibil de controlat, fapt ce a provocat tot felul de abuzuri și acte de indisciplină și dezordine din partea internaților. Drept urmare, în 1936, conducerea municipiului a admis ca eforia de pe lângă azil, formată din medicii Ana Nestor, I. Apor, M. Curta, Cornel Circa și dr. Ștefan Ieremia, din partea primăriei, să poată aplica sancțiunea excluderii temporare a celor care dovedeau o purtare necorespunzătoare.

²³⁶ A fost o instituție care funcționa din 1927 numai iarna, oferind masă gratuită populației nevoiașе și șomerilor. A fost susținută prin contribuția financiară a primăriei, a Ministerului Muncii, precum și din donații în natură și bani. Era administrată de o Eforie formată din 7 persoane, ca reprezentanți ai orașului, ai Ministerului și ai persoanelor caritabile din oraș și de un comitet de patronaj, format din 30 de doamne, care strângeau fonduri și asistau zilnic la împărțirea mesei.

²³⁷ A fost înființat în 26 mai 1936, cu scopul extirpării cerșetoriei și vagabondajului pe teritoriul municipiului. A funcționat într-o clădire de lângă fabrica de cărămizi a orașului (azi Calea Evreilor Martiri, nr. 31). La biroul de triaj, fiecare cerșetor și vagabond a fost deparazit, unii fiind trimiși în judecată. Dintre aceștia, unii au fost condamnați la internare în colonii de muncă, iar alții au fost avizați de asistența socială. Totodată, cetățenii orașului au fost rugați să nu mai încurajeze cerșetoria ci să-și dea concursul pentru stăpînirea flagelului, prin recuperarea socială a celor sănătoși și apți de muncă.

²³⁸ În anul 1925, în Târgu-Mureș își desfășurau activitatea următoarele asociații, societăți și filiale de binefacere, filantropice și pentru protecția copiilor: *Orfelinatul „Miron Cristea”*, care, avea ca obiect de activitate ocrotirea orfanilor de război; *Filiala Societății pentru Profilaxia Tuberculozei*, care a funcționat în parteneriat cu Ambulatorul policlinic, pe care l-a susținut profesional și chiar financiar; *„Invalidii de război”*, al cărei președinte era protopopul senator Ștefan Rusu; *„Văduvele eroilor din războiul 1916-1919”*, condusă de Hangea Matilda; *„Crucea Roșie”* a României, condusă de Teleki Edina; *„Societatea de binefacere a femeilor”*, condusă de soția lui Bissingen Otto; *Asociația „Misiunea Socială”*, condusă de dr. Szentpéteri Edmund; *„Societatea pentru ocrotirea Orfanilor din Război”*, președinte dna colonel Berindei și secretară Sidonia Dandea; *„Asociația „Klotild” a fetelor din secuime*, președintă soția lui Teleki Domokos; *Asociația Grădinița de copii „Ștefania”*, președinte Trozner Ludovic; *Societatea „Malbis Armin”*, președinte Mittelman Armin; *Asociația evreiască pentru îngrijirea orfanilor „Joint”*, președintă soția lui Schwartz Anton.

²³⁹ Dintre acestea amintim: „Căminul Ucenicilor Români”, „Reuniunea Meseriașilor Români”, „Căminul Ucenicilor Maghiari”, „Azilul de bătrâni al Uniunii Meseriașilor Maghiari”, „Orfelinatul fetelor din secuime”, „Societatea de

2.9. SITUAȚIA ÎNVĂȚĂMÂNTULUI

Conform *Dării de seamă* pe anul 1923, la sfârșitul primului an de mandat al primarului Emil A. Dandea, rețeaua școlară a municipiului era formată din: 4 grădinițe pentru copii (2 de stat și 2 particulare²⁴⁰), 10 școli primare (5 de stat și 5 confesionale²⁴¹), un liceu românesc de stat pentru băieți²⁴² și unul pentru fete,²⁴³ o școală comercială superioară de stat pentru băieți și una pentru fete, un liceu militar, un liceu romano-catolic și un liceu reformat, o școală de stat specială pentru industria lemnului și a metalului, o școală de ucenici comerciali și una pentru ucenici industriali,²⁴⁴ 2 școli de adulți pentru însușirea limbii române, un conservator de muzică și o școală de învățători pentru băieți.

După naționalitate, tabloul elevilor din școlile primare se prezenta astfel²⁴⁵:

Tabel nr.16

Total	Din care											
	Români		Maghiari		Germani		Evrei		Țigani		Alții	
	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%
8282	2716	33	4611	55,6	24	0,3	907	10	18	0,21	6	0,7

binefacere a femeilor din Târgu-Mureș”, „Institutul filantropic Dr. Gecs Daniel”, Filiala „Uniunea Femeilor Reformate”, „Asociația de binefacere a femeilor izraelite ortodoxe,” „Deborah” Societate Culturală a femeilor izraelite,” „Circumscripția Târgu-Mureș a Uniunii muncitorilor tipografi „Guthenberg”, „Ocotirea orfanilor evrei grupa Târgu-Mureș”, „Asociația cismarilor pentru ajutor de înmormântare”, „Societatea de înmormântare a industriașilor tâmplari”, „Societatea de înmormântare a fochiștilor și muncitorilor C.F.R.” „Prima societate de înmormântare a agricultorilor”, „Societatea de înmormântare a agricultorilor”, „Societatea de înmormântare „Sfânta Maria,” „Societatea evreiască de înmormântare și ajutorare a bolnavilor” etc.

²⁴⁰ O grădiniță maghiară al cărui proprietar era A. Bürger și o grădiniță evreiască, aparținând cultului mozaic.

²⁴¹ 1 școală primară reformată pentru băieți, 1 școală primară reformată pentru fete, 1 școală romano-catolică pentru fete, 1 școală romano-catolică pentru băieți și 1 școală primară israelită.

²⁴² La 5 octombrie 1919, a fost înființat Liceul de stat „Alexandru Papiu Ilarian”, care avea și o secțiune în limba maghiară. Pentru elevii proveniți din școli cu alte limbi de predare, înainte de începerea anului școlar, se organizau cursuri de însușire a limbii române, cu durata de șase săptămâni. Începând cu anul școlar 1923/1924, se înregistrează un număr tot mai mare de elevi de altă etnie care doreau să urmeze secțiunea română, determinați fiind atât de obligativitatea predării în limba română a *studiilor naționale* (istoria și geografia României, instrucția civică) și la liceele minoritare cât și de examenul de bacalaureat, pe care și elevii acestor licee trebuiau să-l susțină, la obiectele amintite, în limba română. Astfel, între anii școlari 1919/1920 și 1934/1935, liceul a școlarizat un număr total de 6595 de elevi dintre care: 5428 români (82,3%), 846 evrei (12,83%), 284 maghiari (3,76%), 48 germani (0,73%) și 42 de elevi de alte etnii (0,64%).

²⁴³ La 13 octombrie 1919, a luat ființă Liceul de Fete „Unirea”, susținut de stat, cu două secțiuni: română și maghiară. În primul an a funcționat numai cu clasele I și II. La începutul anului școlar 1920/1921 a fost transformat în școală medie, funcționând cu trei clase până la 1 noiembrie 1920, când a fost transformat din nou în liceu, înființându-se și clasa a IV-a. În anul școlar 1922/1923 s-a înființat și clasa a V-a. În anul de învățământ 1923/1924 se contopește cu liceul de fete comunal maghiar, înființându-se, astfel, și secțiunea maghiară, cu 10 clase, al cărui curs inferior se va contopi cu școala medie de fete din localitate. În anul școlar 1923/1924 secțiunea română funcționa cu 8 clase și alte 2 paralele (I și II), iar secțiunea maghiară se reducea la două clase (a III-a și a IV-a), din lipsă de eleve. În anul de învățământ 1925/1926, acest liceu a fost frecventat de un număr total de 366 de eleve (288 românce și 78 de alte etnii), care, după confesiunea religioasă, se repartizau astfel: 157 ortodoxe, 124 greco-catolice, 13 romano-catolice, 24 reformate, 44 mozaice și 4 alte confesiuni.

²⁴⁴ Școala de ucenici industriali avea 1154 elevi, dintre care 184 români și 970 de alte etnii, și un corp profesoral format din 20 de persoane

²⁴⁵ „Dare de seamă”, 1923, p. 14-16.

Având în vedere că populația din suburbia Remetea –Podeni nu avea nici un local de școală, copii fiind nevoiți să străbată o distanță considerabilă până la vre-o școală din centrul orașului, primăria a cumpărat, în anul 1924, un edificiu în strada Remetea, nr. 33, care, transformat, începând cu anul școlar 1925-1926, a servit de școală primară cu 2 săli de curs și locuință pentru director (Școala primară nr. 6).

Având în vedere situația locală, conducerea primăriei, a lăsat în folosința școlii și grădina cu o suprafață de 1 iugăr și 300 m², care făcea parte din imobilul cumpărat. În 1927, odată cu schimbarea primarului și a consiliului local, grădina a trecut în administrația orașului, până în 1929, care a cultivat-o cu orz și sfecclă de zahăr. Ulterior, a fost exploatată în parte, pentru suma de 6 000 lei. Până în 1937, școala a fost condusă de învățătorul Teodor Cristache care, apoi, s-a mutat la Galați. În locul său au fost transferați Gheorghe Pasatt, împreună cu soția sa, Elena, care aveau experiență apreciabilă de la Sovata și Borsec.²⁴⁶

Chiar din primul an de la venirea în Târgu-Mureș, ca urmare a posibilităților financiare reduse pentru întreținerea edificiilor școlare, primarul Emil A. Dandea a început demersurile cu Ministerul Învățământului pentru trecerea unui număr de 3 instituții de învățământ, respectiv a Liceului de băieți „Al. Papiu Ilarian”, al celui de fete, „Unirea” și a Școlii comerciale, din patrimoniul municipiului în cel al statului. Chestiunea nu era nouă, întrucât ea apăruse în 1916, când prefectul orașului, Bernády György, oferise aceste școli statului maghiar, din lipsă de susținere materială.²⁴⁷

Dintr-o notă a prefecturii orașului, din 21 februarie 1923, semnată de N. Popoviciu aflăm că uzufructul asupra clădirii Liceului „Al. Papiu Ilarian”, construită printr-un împrumut ipotecar de 468 632 coroane, din care se amortizaseră, începând cu anul 1912, zece rate, urma a fi cedat statului, „pe tot timpul cât acest edificiu va fi întrebuințat pentru instrucția publică /.../ Având în vedere avantajul pe care îl câștigă statul prin folosirea edificiului și aranjamentului, își ia asupra-și obligamentul a achita, începând cu 1 aprilie a.c.(1921-n.a.) anuitatea după împrumuturile la Magyar Jelzalog Bank din Budapesta în sumă anuală de 26 432 cor.,97 fil. pe întreaga durată a valabilității contractului respectiv, până la achitarea împrumutului menționat.”²⁴⁸ În 4 iulie 1936, însă, dintr-o adresă a primăriei municipiului către Ministerul Instrucțiunii Publice, rezultă că, întrucât, dreptul de uzufruct nu fusese trecut în cartea funciară, anuitățile fuseseră achitate tot de către municipiu. Drept pentru care Dandea solicita a se „accepta tranșarea acestei chestiuni, analog cu edificiul liceului de fete „Unirea” din Târgu-Mureș, oferindu-Vă proprietatea edificiului liceului de băieți „Al. Papiu Ilarian, în schimbul sumei de 300 000 (treisutemii) lei, ce Ministerul Instrucțiunii Publice ar achita municipiului nostru în scopul, ca suma aceasta, să se întrebuințeze pentru școlile primare din localitate.”²⁴⁹

Cu toate că această cedare ar fi reprezentat, pentru oraș, un beneficiu de 1 000 000 lei, sumă considerabilă la epoca respectivă, fostul primar Bernády György, împreună cu alți intelectuali maghiari, au înaintat un recurs către Ministerul Instrucțiunii Publice prin care, făcând abstracție că

²⁴⁶ N. Op., Remetea, azi suburbie a Tg.-Mureșului, în „Glasul Mureșului”, 12 iulie 1938.

²⁴⁷ În propunerea de decizie cu nr. 6/693-1916, formulată după ședința Congregației municipiului, din 1 februarie 1916, printre altele, se spunea: „Congregația constată cu părere de rău că locuitorii orașului, din lipsă de resurse financiare, nu numai că nu pot procura mijloacele necesare pentru dezvoltarea naturală a școlilor, dar nici cele actualmente necesare pentru susținerea școlii superioare și a liceului de fete. Conștient fiind că partea aceasta din extremul orient al țării are nevoie necondiționată de cel puțin o școală superioară de fete și de liceu și că sistarea acelora ar fi spre dauna nespusă a culturii maghiare din Ardeal, roagă pe Excelența Sa Dl. Ministru de culte și instrucție de a prelua în administrarea statului și de a ordona începerea tratativelor, în așa fel încât predarea să se poată efectua încă de la începutul anului școlar viitor. Congregația îndrumă, totodată, consiliul orașului să facă, fără amânare, toate demersurile necesare în această chestiune. Dr. Bernády, consilier regal de curte, prefect”. (ANDJ-Mureș, Fond Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu, dosar 15544/1936, f. 12.).

²⁴⁸ Idem, f. 7.

²⁴⁹ Idem, f. 9

el fusese primul care propusese soluția, în 1916, considera hotărârea nelegitimă ca și Decretul nr. II al Consiliului Dirigent, pe care aceasta se baza, prin faptul că școlile fuseseră construite din banii contribuabililor maghiari și prin urmare doar aceștia trebuiau să beneficieze de ele. Ca oricare argument adus spre susținerea unei cauze, afirmația lui Bernády era forțată întrucât chiar dacă toți locuitorii Ungariei erau cetățeni maghiari, naționalitatea lor era diferită.

Pe de altă parte, tot ce se aflase în patrimoniul statului maghiar pe teritoriul Transilvaniei urma să treacă în patrimoniul statului român, prin succesiunea politică. Prin urmare, recursul a fost respins, primăria fiind invitată a începe tratativele pentru încheierea contractului, tratative care s-au finalizat la 6 iunie 1923, prin preluarea de către inspectorul general al învățământului, Alexandru Pteancu, a școlilor cedate statului.²⁵⁰

În anul școlar 1924-1925, Rețeaua școlilor primare din municipiu era formată din 15 unități școlare (2 grădinițe de stat și 2 particulare; 11 școli primare (6 de stat și 5 confesionale); era frecventată de 10 769 elevi (3543 români, 5981 maghiari, 28 germani, 1196 evrei, 21 țigani), adică 47,10% din totalul elevilor din județ, situație în care, dacă adăugăm și instituțiile în care se desfășura învățământul liceal, pe bună dreptate i se conferea Târgu-Mureșului și titlul de „*Oraș al școlilor*.”²⁵¹

Prin prevederile sale, Legea învățământului primar din 1924²⁵², a agravat lipsa de spații din oraș, punându-l pe Emil A. Dandea în fața unor noi provocări, în situația în care primăria era obligată să procure și mobilierul și să plătească iluminatul și încălzitul școlilor comerciale. Astfel, dintr-o adresă a Revizoratului școlar al județului Mureș-Turda, din 28 februarie 1924 semnată de Ieronim Puia trimisă primarului orașului rezultă că, pe lângă cele șase școli primare de stat, numărul spațiilor de învățământ mai trebuia suplimentat cu 11 săli de clasă, 6 ateliere pentru băieți, 2 școli de gospodărie pentru fete, 4 săli de bibliotecă, 4 săli de gimnastică, 6 locuințe pentru directori, o locuință pentru personalul de serviciu, o cancelarie, o sală de conferințe etc. Pe lângă acestea mai erau necesare edificii noi sau închiriate de către oraș: o școală pentru fete lângă Școala Generală nr. 1 (cu șapte săli de clasă, o sală de gospodărie, o sală pentru bibliotecă, o sală de gimnastică, o locuință pentru director și una pentru personalul de serviciu, o cancelarie, o sală pentru conferințe etc.); o școală de fete pe lângă Școala nr. 2, cu aceleași dotări; o școală lângă Tabăra Internaților (cu 4 săli de clasă, un atelier pentru băieți, o locuință pentru director și una pentru personalul de serviciu, o cancelarie, o sală de conferințe etc.); o școală de fete pe lângă Școala nr. 4; 4 grădinițe de copii (pe lângă Școala nr.2, în cartierul Remetea-Podeni, pe strada Ștefan cel Mare și pe strada Mihai Viteazu). În total, noile instituții însumau: 33 de săli de clasă, un atelier pentru băieți, trei săli de gospodărie pentru fete, trei săli pentru biblioteci școlare, trei săli de gimnastică, opt locuințe pentru directori și opt pentru personalul de serviciu, patru cancelarii, patru săli de conferințe etc.²⁵³

Un tablou mai complex al situației învățământului din municipiu, în perioada primului mandat de primar al lui Emil A. Dandea ne este oferit de *Darea de seamă* din anul 1925, care cuprinde atât învățământul primar cât și cel secundar.

²⁵⁰ „*Orașul*”, 29 iunie 1923.

²⁵¹ ANDJ-Mureș, Fond *Prefectura județului Mureș*, dosar 14/1924, f. 76.

²⁵² Conform legii amintite, fiecare clasă trebuia să aibă nu mai mult de 60 de elevi și un învățător pentru primele 4 clase și 40 de elevi și un învățător, pentru ultimele trei clase; în localitățile urbane, o circumscripție școlară (cu o școală de băieți și una de fete, cu câte 4 sau 7 clase) trebuia să cuprindă între 800-1000 elevi, între 7-16 ani, iar fiecare circumscripție școlară trebuia să aibă în centrul ei și o grădiniță de copii.

²⁵³ ANDJ-Mureș, Fond *Primăria orașului Târgu-Mureș*, *Consiliu*, doc. 1227/1925.

Tabel nr.17
 Statistica școlară a municipiului Târgu-Mureș în anul 1925²⁵⁴

Denumirea școlii	Nr. profesori	Numărul elevilor					
		După naționalitate					
		Români	Maghiari	Germani	Sârbi	Evrei	Alții
Liceul „Al.Papiu Ilarian”	25	419	104	-	-	44	4
Liceul militar „Mihai Viteazul”	28	608	-	-	-	-	-
Liceul de fete „Unirea”	23	289	39	-	-	46	-
Liceul și colegiul reformat	17	-	375	-	-	26	-
Liceul romano-catolic	20	-	232	-	-	14	-
Școala medie reformată de fete	13	-	203	-	-	-	-
Școala medie rom. cat. de fete	9	-	140	-	-	-	-
Școala normală	17	297	2	-	-	-	-
Școala sup. de comerț pentru băieți	13	132	13	1	-	26	-
Școala sup. de comerț pentru fete	14	41	25	2	-	4	4
Școala de arte și meserii	16	147	10	-	-	1	-
Conservatorul de muzică	11	98	164	4	-	122	2
Școala de ucenici industriali	30	171	921	1	-	124	-
Școala de ucenici comerciali	6	5	54	1	-	15	-
Institutul francez	15	16	8	-	-	66	-
Școli primare	65	410	2441	39	3	719	5
Grădinița de copii nr. 1 ”Princip. Carol”	1	31	56	-	-	5	-
Grădinița de copii nr. 2,”C-tin Romanul”	1	18	57	1	-	17	-
Grădinița de copii „Ștefania”	2	-	99	-	-	13	3
Grădinița de copii „Debora”	1	-	-	-	-	45	-
Grădinița de copii a Centr. de Ocrotire	1	9	9	2	-	-	-
Total	328	2691	4951	51	3	1287	18

Conform art. 161 și 162 din amintita lege a învățământului, în sarcina primăriilor se afla întreținerea școlilor primare de stat și a grădinițelor de copii (întreținerea edificiilor școlare cu combustibil, lumină electrică, apă, material didactic etc.), sumele necesare fiind acoperite prin deschidere de credite. Începând cu anul 1935, pentru situații limită, în școlile primare a demarat o însemnată acțiune socială, cunoscută sub numele de „Ion Iancu” care venea în ajutorul elevilor săraci prin ajutorarea acestora cu lapte, pâine și cărți pentru premierea celor merituoși. În 1936, proiectul s-a extins și asupra copiilor nevoiași din grădinițe pentru care scop suma de 50 000 lei s-a majorat la 80 000 lei. În anul amintit, cu ocazia sărbătorilor de Crăciun, au fost acordate elevilor săraci ajutoare pentru îmbrăcăminte și încălțăminte în valoare de 60 000 lei.²⁵⁵

²⁵⁴ „Dare de seamă”, 1925, p. 48

²⁵⁵ „Dare de seamă”, 1936, p. 36.

În timpul primariatelor sale, Emil A. Dandea a devenit și fondator de școli, în situația în care, pentru cuprinderea în sistemul de învățământ a tuturor copiilor obligați la frecvență, mai erau necesare, așa cum am mai precizat, încă 5-6 școli, pe lângă cele existente.

Prima dintre acestea, a fost amintita școală din cartierul Remetea-Podeni, respectiv Școala Generală de Stat nr. 6, care, în 1934 nu mai făcea față numărului de copii, fapt pentru care, la 12 noiembrie 1934, revizorul școlar Parteniu Duca i se adresa cu rugămintea de a sprijini construcția unui nou edificiu.²⁵⁶ După decizia favorabilă a Comisiei Interimare, din 16 noiembrie 1934, în bugetul anului 1935 fuseseră trecută suma de 800 000 lei.²⁵⁷ În 8 iulie 1935, Dandea se adresa Comisiei Interimare anunțând că „*pentru a reîncepe realizările și pe terenul școlar, prin ord. Nr. 15385/933 am dispus pregătirea alăturatului plan și deviz pentru o școală cu 6 săli de învățământ la Remetea, care rog a se aproba și a se decide facerea formelor pentru urgenta începere a lucrărilor. Dl Ministru Const. Angelescu ne-a pus în vedere că va contribui cu suma de 300 000 Lei cu care se datorează Ministerul (ilizibil-n.a.) referitoare la predarea către stat a Liceului de fete.*”²⁵⁸

La 25 septembrie 1935, o comisie formată din medicul Ioan Florian, vicepreședinte al Comisiei Interimare, Parteniu Duca, Cornel Șildan, inginer arhitect, Ioan Suciu, președintele comisiei și Teodoru Cristache, directorul Școlii nr. 6 a analizat terenurile desemnate pentru edificarea noului local de școală hotărând că: „*Se designează pentru edificarea noului local de școală terenul de lângă «Moara Zsigmond», care îndeplinește toate condițiunile edilitare și de igienă școlară, fiind, în același timp, și centrul de gravitațiune a populației școlare din această circumscripție.*”²⁵⁹

În 1937, prin stăruința revizorului școlar N. Crețu și cu sprijinul dat de primarul Dandea, a luat ființă Școala gen. nr. 8, cu patru clase, instalată în edificiul cazarmii „Horea”, ale cărei lucrări de transformare în școală și grădiniță începuseră în 1935, când primăria alocase cca. 400 000 lei, acțiunea fiind susținută și de C. Angelescu, consilier regal și ministru al școlilor. Direcțiunea a fost încredințată lui Romulus Leheneanu, care îi avea colaboratori pe învățătorii Zoe Sighet, Gabriela Viciu, Sabina Tolan și Ioan Grama.

Cu modestele contribuții primite din partea primăriei, dar cu un management conștiincios, școala a fost înzestrată, în scurt timp, cu tot ce era necesar unei instituții moderne de învățământ: mobilier, bibliotecă, material didactic, farmacie școlară, muzeu zoologic și cantină școlară, la care luau masa de 3 ori pe săptămână 40 de copii săraci, iar în fiecare zi se distribuia gratuit lapte.²⁶⁰

2.10. PARCURI, ZONE VERZI, SPAȚII DE AGREMENT

La prima venire a lui Emil A. Dandea în funcția de primar al municipiului, acesta era printre puținele orașe din țară ai cărui cetățeni nu beneficiau de nici un parc sau grădină publică de agrement.

²⁵⁶ „În cartierul Remetea-Podeni – se scria în adresă – funcționează școala primară de stat Nr. 6 cu o singură sală de clasă (?). În acest cartier, după recensământul din 1934, sunt 428 copii în vârstă de școală (1-16 ani), cari nu pot fi primiți decât până la maximum 65-70 de elevi din lipsă de sale. Un alt neajuns e și locul unde e situată această școală, care nu poate deservi decât o mică parte din cartier, deoarece școala fiind așezată la extremitatea cartierului, cea mai mare parte din copii merg la școalele Nr. 5 din str. Călărașilor și Nr. 2 str. Eminescu. Din această cauză, s-a încercat încă din anii trecuți a se destina un alt teren central pentru construcția școalei primare Nr. 6, trecându-se chiar suma necesară construcției în bugetul Municipiului, care toate au rămas nerealizate din cauza schimbărilor politice” (ANDJ-Mureș, Fond Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu, doc. 5738/1934).

²⁵⁷ „Dare de seamă”, 1935, p. 23.

²⁵⁸ ANDJ-Mureș, fond Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu, doc. 15385/1935.

²⁵⁹ *Ibidem*, f. 2.

²⁶⁰ Activitatea școlară și cantina școalei primare nr. 8, în „Glasul Mureșului”, 14 iunie 1939.

Extensia micuțelor părculețe era de 233 000 m,² fiecărui locuitor revenindu-i în jur de 6 m², suprafață modestă pentru o urbe cu afișate pretenții de centru urban aflat într-un înaintat stadiu de modernizare.²⁶¹ În situația în care lucrările edilitare erau posibile, în general, în marginile unor disponibilități bugetare limitate, doar în domeniul ornamentării celor existente și a orașului, în general, cu concursul particular al cetățenilor s-au înregistrat unele succese notabile. În primăvara anului 1925, bunăoară, din inițiativa primarului s-a înființat *Societatea de înfrumusețare a orașului*, care a lansat un apel către populație îndemnând-o de a nu lăsa nici o fâșie de pământ din fața caselor și nici un balcon „neînflorit.” La începutul verii s-a lansat un concurs pentru cele mai frumoase ornamentații florale, acordându-se, în septembrie, „mai multe diplome de laudă” și multe premii constând din specii valoroase de flori, puse la dispoziția societății de către Primărie. Aspectul orașului, din acest punct de vedere, nu a trecut neobservat de către turiști și reprezentanții presei, astfel că, ziarul „Universul” a conferit pentru prima oară, în anul respectiv, titlul de „orașul florilor”.²⁶²

Problema spațiilor verzi și a locurilor de *loisir* din interiorul aglomerărilor urbane devenise cu timpul o problemă națională, în condițiile „boom-ului” edilitar interbelic care, în lipsa unui plan de sistematizare, căpătase accente haotice. Tocmai pentru a îndrepta această situație, pe care administrația o moștenise din perioada antebelică, Ministerul de Interne, prin Direcțiunea Administrației Generale și locale a solicitat, în 5 decembrie 1930, ca, până la 1 ianuarie 1931, să se întocmească un studiu statistic asupra parcurilor și a „stării instalațiunilor de igienă publică” din orașele României, după un model unic în care să se regăsească date precise privind parcurile și locurile de agrement, cu situația amenajării acestora la data respectivă.²⁶³ Din chestionarul întocmit de către șeful Serviciului Tehnic, la 2 ianuarie 1931, rezultă că orașul dispunea de 9 parcuri publice și particulare, îngrijite și mai puțin îngrijite, unele dotate cu aparatură de gimnastică, în suprafață de aproximativ 34 de hectare. Tot din acest document aflăm ca populația orașului număra, la data respectivă, 34 066 locuitori, „fără efectivul trupelor”, revenind, astfel, fiecărui târgmureșean, aproximativ 10 metri de loc de recreere.²⁶⁴

Un loc potrivit pentru promenada la care visau cetățenii orașului era centrul urbei, dar, acest lucru, presupunea mutarea pieței de zi și a târgurilor săptămânale, care se desfășurau în fața Catedralei ortodoxe de azi, acțiune destul de dificilă, orașul Târgu-Mureș fiind singurul, la vremea respectivă, care nu avea o hală de desfacere a alimentelor. Problema s-a pus cu și mai multă insistență în 1923, odată cu ocuparea fotoliului de primar de către Emil A.Dandea. Sub inițialele D.C., în publicația „Mureșul”, din 16 septembrie a anului amintit, apărea un articol intitulat *Piață și promenadă*, care se ocupa de igienizarea locului după ridicare pieței, care funcționa între orele 6-10 a.m.²⁶⁵

²⁶¹ Cifra, care apare în „Darea de seamă” din 1923, nu inspiră prea multă încredere, avându-se în vedere că, în 1934, rămăsese neschimbată, cu toate că numărul părculețelor crescuse între timp.

²⁶² „Dare de seamă”, 1934, p. 83.

²⁶³ ANDJ-Mureș, Fond Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu, doc. 23843/1930.

²⁶⁴ *Idem*.

²⁶⁵ „Oricât s-ar părea noului venit de miraculos faptul că pe corso este până la 10 piață și apoi promenadă, noi n-am zice altfel, dacă între ora de piață și cea de promenadă n-ar exista măturatul. Având în vedere că acest măturat nu se poate face de cât sau fără a se stropi piața – adecă cum s-a făcut până acuma – sau să se stropească, adecă cum se face de câteva zile în urmă și că ambele cazuri aduc inconveniente, îmi permit să le arăt, propunând în urmă soluția mea. 1. Măturându-se fără a se stropi, este elementar să spunem că praful ce se ridică este îngrozitor de mult și pentru că el trebuie să meargă undeva, vă explic că o parte este inspirat de publicul care circulă și de clienții dela cele două cafenele din centru, altă parte intră în magazine și în locuințele din centru și din stradele vecine când ferestrele stau deschise pentru aerisit; iar a treia parte rămâne pe zidurile magazinelor din centrul orașului care au reușit să întrunească toate o singură culoare: „culoarea prafului”. Oricine cred că poate controla aceasta. Ceea ce rămâne pe jos, au grijă vehiculele să-l trimită în nasul cetățenilor veniți spre seară să se odihnească în «aer curat». 2. Măturându-se după ce s-a stropit, se ajunge la rezultatul că resturile pieței sunt perfect răspândite sub formă de pastă pe întreaga piață, iar binefăcătorul soare are grijă să usuce această pastă înzestrând-o cu toate mirosurile în

Speranța autorului era primarul orașului care „decând e în fruntea trebilor primăriei a făcut multe lucruri bune”, îndemnându-l „să ia taurul de coarne și rupând cu trecutul să schimbe definitiv obiceii de a se face piață în centru, mutând-o într-un loc mai dosnic sau divizând-o în două, iar pentru târgurile ce se obișnuiesc a se face joia sau la diferite epoce ale anului să desemneze un teren viran sau una din piețele de la periferie, ex: pe str. Sft. Gheorghe, ori în dosul primăriei”²⁶⁶.

Situația nu s-a rezolvat complet nici în timpul primului primariat al lui Dandea, nici după plecarea sa. Astfel că, în 1935, una dintre marile lacune edilitare rămăsese tot lipsa unei grădini publice amenajate în zona centrală. Până la ipotetica transformare a platoului Cetății Medievale în parc, orașenii erau nevoiți să-și petreacă cele 2-3 ore de răgaz în piața din centrul orașului „pe cele câteva bănci șchioape, ședere tarifată și ea din ce motive și al cui folos, cu modica sumă de 1 leu”.

Întrucât, autorul articolului, care, după inițiale, pare a fi Mihail Demetrescu, era sigur că i se va răspunde cu veșnica lamentație a lipsei de bani, propunea ca primăria să dea o ordonanță conform căreia târgurile zilnice de alimente să fie mutate din piața centrală în alte locuri cum ar fi Piața Constantin Romanu, Mihai Viteazu etc., iar târgurile de țară să se organizeze la marginea orașului, la obor. Convinși fiind că amenajarea platoului Cetății reclama timp, intervenții și bani mulți, același autor propunea transformarea pieții din centru într-un squar cu arbori și straturi de flori, cu 2-3 fântâni arteziene și cu câteva bănci albe, curate, „neinsultate” de pensulele vopsitorilor de reclame, pictate pe spătarele băncilor.²⁶⁷

Din cauza lipsei suportului financiar, transformarea centrului în grădină publică a rămas doar un deziderat, pe care Dandea nu l-a putut materializa până la sfârșit nici în al doilea mandat de primar. A făcut doar începutul. În 1936, în scopul degajării pieței de vânzările zilnice de alimente primare (zarzavaturi, fructe, lapte și derivate, păsări etc.), și asigurarea unui debușeu permanent pentru consumatori, s-a luat inițiativa înființării unei hale pentru vânzare, la construirea căreia să contribuie, prin plata anticipată a chiriei și producătorii, comercianții etc., care doreau să-și asigure locuri de vânzare²⁶⁸.

descompunere ale tuturor celor vândute dimineața, încât cei veniți pe corzo «pentru aer», au impresia că acolo s-au vândut lucruri deja mâncate. Vă închipuiți mai ales ce este după o zi de târg. Nu mai vorbim de accidente care se întâmplă când publicul alunecă pe resturile de fructe și zarzavat, producând emoții, luxații și chiar fracturi.”

²⁶⁶ Ceea ce propunea autorul articolului se afla demult pe agenda de lucru a noului primar, care, în raportul către comitetul administrativ, datat cu 21 aprilie 1923, îi informa pe membrii acestuia despre intenția sa privind „Sistarea târgului din piața Regele Ferdinand și descentralizarea lui (în o hală de vânzare în Piața Mică, în altă piață între școala Principele Carol și pâraul Pocloș și în Piața Sfântu Gheorghe)” („Orașul”, 14 octombrie, 1923)

²⁶⁷ O viziune mai cuprinzătoare, dar și mai fantezistă, asupra sistematizării centrului orașului îi aparținea amintitului Ștefan Dumitrescu, care îi scria lui Dandea că: „Pe piață, cum o văz eu, la mijlocul și centrul ei, să fie o coloană cu statuia lui Decebal – care, n-a făcut cinste lui Traian, să fie adus în lanțuri, înaintea carului triumfal al acestuia și apoi să fie sugrumat în închisoarea Mamertină. În fața catedralei ortodoxe, de o parte și de alta a pieței, statuile ecvestre a lui Mihai Viteazu și Ștefan cel Mare, ambii aprigi luptători pentru cruce, adevărați cruciați ai creștinismului și mândria poporului român. După o distanță de 60-70 m., alte două statui față în față, Mircea cel Bătrân și Alexandru cel Bun. După alți 60-70 m., iar față în față, Brâncoveanu Constantin și Cuza Vodă, care au fost mari caractere de domnitori și înfăptuitori de opere românești. Brâncoveanu a fost cu toată familia lui, martiri ai creștinismului ortodox. După alți 60-70 m. distanță, alte 2 statui așezate față în față, Avram Iancu și Tudor Vladimirescu, 2 mari figuri ale aspirațiilor naționale și la celălalt capăt al pieței dinspre biserica greco-catolică să fie statuile lui Carol I și Ferdinand I. Pe această piață, să fie 11 strălucite figuri ale făuritorilor aspirațiilor și credințelor poporului român, toți regi, voievozi, căci și Avram Iancu era craiu și Tudor Vladimirescu domn. Această piață se va numi piața „Dacia” și toate clădirile vor fi de trei etaje, care vor fi ridicate deasupra liniei din afară a colonadelor-arcate, așa că aspectul acestor case cu colonadele va fi de cea mai reușită impresie pentru oricine. Mihai Viteazu, Ștefan cel Mare, Carol I și Ferdinand I vor avea statui ecvestre” (ANDJ-Mureș, Fond Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu, dosar 24194/1935, f. 3).

²⁶⁸ „Dare de seamă”, 1936, p. 29-31.

În această situație, reamenajarea platoului Cornești, care fusese lăsat în paragină, fie din lipsă de bani sau de interes, devenise de actualitate pentru administrația orașului care dorea să ofere cetățenilor săi un spațiu modern de petrecere a timpului liber.

Lucrările s-au desfășurat în primăvara anului 1935 și au cuprins repararea pavilionului, modernizare aleilor prin împietruire, construirea unui nou pavilion pentru muzică, înființarea unei linii de autobuz²⁶⁹ etc., deschiderea oficială având loc în duminica de 16 iunie, Ziua de Rusalii, în cadrul unui maiial „aranjat cu concursul tuturor societăților românești din oraș.”²⁷⁰ Cu această ocazie, a avut loc sfințirea și botezarea pavilionului, cu numele de „*Gaudeamus*”.

Parcurile și în general activitatea de peisagistică a orașului se aflau în grija Serviciului de grădinărie al primăriei. „Pentru aceea – scria Dandea – una dintre primele preocupări cu ocazia venirii din nou la primărie, ne-a fost ridicarea din nou al aspectului grădinelor publice și al fâșiilor de flori din fața caselor la nivelul din trecut”²⁷¹ Pentru aceasta, primarul era convins că numai principiul regiei proprii era avantajos pentru urbe, dovada fiind condițiile dezavantajoase ale contractului de antrepriză pe cinci ani, atunci încă în derulare, prin care municipiul, pe lângă faptul că pune la dispoziția grădinarului antreprenor un stabiliment modern, care consta dintr-un edificiu cu locuință confortabilă pentru grădinar și locuințe suficiente pentru personal, dintr-o seră mare de flori, grajd etc., un teren de circa 4 iugăre, mai plătea și 500 000 lei anual rate lunare anticipative, pentru prestația acestuia care consta din aranjamentele florale din fața primăriei, piața Albina, statuia Avram Iancu, străzile Ștefan cel Mare, Sfântu Gheorghe, Călărașilor, parcul Elisabeta și îngrijirea celor circa 4 000 de arbori de pe străzi. După aprecierea primarului, toate aceste prestații echivalau aproape numai cu aportul în imobile pe care îl primea antreprenorul de la municipiu.

La terminarea contractului cu fostul antreprenor, la 22 august 1934, s-a organizat o nouă licitație la care s-au prezentat 2 ofertanți, respectiv Robert Koha, cu o ofertă de 354 000 lei anual și Ion Ollerer, cu o ofertă de 180 000 lei. Întrucât, ambele oferte au fost considerate neavantajoase și negocierile pentru încheierea unui angajament acceptabil s-au încheiat fără rezultat, primăria a hotărât preluarea grădinăriei în regie proprie.²⁷² Experiența unui an de regie a arătat, însă, că lucrările de peisagistică ale orașului trebuiau, totuși, executate de către un specialist și că, în acest scop, este mai avantajos pentru municipiu găsirea unui grădinar care, pentru un preț echitabil, să execute lucrările cu plante proprii. Problema s-a rezolvat prin persoana lui Iuliu Patek, care a făcut o ofertă de 83 000 lei. În această situație, primăria avea numai de câștigat întrucât municipiul, pe o perioadă de 3 ani, nu mai avea nevoie de stabilimentul grădinăriei, care, prin licitație publică, s-a dat în arendă pentru suma de 42 000 lei pe an și cu obligația pentru arendaș de a ierna cele 10 plante tropicale ale orașului.²⁷³

În primăvara anului 1937, primăria a hotărât întocmirea unor noi planuri de reorganizare a serviciului horticulurii, pentru acest lucru fiind invitat a se ocupa inginerul horticol Robert Gärtner din Brașov. Din raportul întocmit, în 11 mai 1937, de către Traian Roșu, șeful Serviciului bunurilor, în urma discuțiilor avute cu inginerul brașovean, rezultă că „*Dl. ing. Gärtner este de părere că dl. Patek are cunoștințe foarte bune cu privire la îngrijirea florilor, însă, cu privire la partea ornamentală lucrează după metode și planuri învechite*”.²⁷⁴

²⁶⁹ „Mai cu seamă în zile de Duminică și sărbători – consemna Darea de seamă din 1936 – autobuzele mergeau de dimineața până târziu după amiază, fără întrerupere, pline de excursioniști”.

²⁷⁰ „Publicația „*Glasul Mureșului*”, din 8 iunie 1935, anunța că „serbările vor cuprinde: maiialul brașovenilor, Kermesa Reg. 82, maiialul Reuniunii femeilor ortodoxe române și maiialul Reuniunii femeilor greco-catolice”.

²⁷¹ „Dare de seamă”, 1934, p. 83.

²⁷² *Idem*, p. 84-85.

²⁷³ *Idem*, 1935, p. 77-78.

²⁷⁴ ANDJ-Mureș, Fond Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu, doc. 9505/1937, f. 13.

Prin urmare, opina pentru transformarea în întregime a fizionomiei parcurilor prin abandonarea multelor cărări și înlocuirea formelor de cerc și elipsă cu linia dreaptă. În afara acestor detalii tehnice, inginerul a „sulevat” și alte idei interesante, care urmau a fi concretizate în anul 1938: fâșia de asfalt cea mai apropiată de catedrala ortodoxă să fie complet desfăcută și înlocuită cu un grup de flori; terenul din spatele primăriei să fie transformat în parc; de-a lungul albiei betonate a pârâului Poklos să fie plantați trandafiri atârnați, care să acopere întreg digul, până la apă etc. Întrucât, pentru a nu se face cheltuieli mari, începând cu anul 1931, pe străzi s-au plantat doar arbori din pădurea și pepiniera municipală, inferiori ca specii ornamentale, Robert Gärtner insista să se folosească doar soiuri nobile din pepiniera Ambrosi-Fischer din Aiud.

Alte locuri de agrement, dar numai pe timpul verii, le-a reprezentat ștrandurile orașului. Primul, renovat complet în vara anului 1923, era situat pe locul dintre intrarea parcului Elisabeta și baia rituală evreiască, în fața edificiului turbinelor electrice, construcția și amenajarea lui costând 617 633 lei. La inaugurare, avea o suprafață de 6 000 m², 135 de cabine, precum și o hală comună de dezbrăcare, cu 105 separeuri „prevăzute cu broască Wertheim”, garderobă, frizerie, manichiură-pedichiură, 6 grupuri sanitare cu apă curentă. În poziție centrală se afla un bazin de beton în suprafață de 400 m² și o adâncime de 1,20 m pentru cei care nu știau să înoate, dar adâncimea era reglabilă prin cantitatea de apă introdusă. Alimentarea se făcea dintr-un canal special construit, care prelua apă din râul Mureș cu un debit de 10 litri/secundă, astfel că conținutul bazinului se împrospăta zilnic aproximativ de două ori. La ambele extremități ale acestuia, se aflau la dispoziția publicului 2-3 dușuri reci „automatice”. Înotătorilor le erau rezervate sectorul superior și cel inferior al canalului, ambele având împreună o suprafață de 500 m lungime.²⁷⁵

Intrarea principală împărțea ștrandul în două părți, una pentru bărbați și cealaltă pentru femei. Plaja, în suprafață de 3 000 m², acoperită de 10 cm de nisip fin, spălat, era comună, fapt ce a constituit, nu de puține ori, deliciul presei cu rubrici mondene.²⁷⁶

Ca urmare a marelui flux de vizitatori înregistrat în primul an de funcționare, în 1924 au fost amenajate încă 100 de cabine, iar bazinul, dotat și cu trambulină, s-a extins la 500 m², devenind regulamentar și pentru concursurile de înot. Numărul celor care au frecventat ștrandul în anul amintit a fost de 25 356 persoane, iar venitul curat de 14 618 lei și 90 de bani.²⁷⁷ Printre aceștia, s-a aflat, fizic sau doar cu gândul, și primarul Dandea, dând frâu liber satisfacției pentru realizările sale în folosul populației în serviciul căreia se afla în cel de al doilea an. „*Stând trântit între mulțimea de cetățeni – mici și mari, femei și bărbați – în admirabila bae de vară construită în anul trecut și amplificată în acest an, mă întrețin cu inginerul asupra locului unde va trebui ridicată o modernă bae de abori, asupra locului care să fie împodobit cu statua eroului Avram Iancu și în general asupra planului de sistematizare și dezvoltare al orașului. Iar închizând ochii, văd cu ochii sufletești măreața catedrală românească care se va ridica cu ajutorul material al consiliului în piață, pe locul donat de oraș.*”

²⁷⁵ „Orașul”, 15 iulie 1923.

²⁷⁶ Wladimir Nicoară, spre exemplu, publica în gazeta „Mureșul”, din 9 septembrie 1923, sub titlul „Iar Ștrandul”, un articol în care se ocupa cu moralitatea din acest loc de agrement: „O persoană vrednică de cea mai înaltă încredere-scria acesta, printre altele - atât prin poziție socială cât și prin cultura sa, mi-a afirmat, lucru demn de reținut, că îngrijitorii cabinelor de la «Ștrand» găsesc, nu tocmai rar, unele ustenzile de toaletă extrem de intimă, ustenzile întrebuințate de cei ce au fost în cabine pentru a înșela natura, unul din multele mijloace pe care Emil Zola le descria atât de genial în romanul «Fecunditate» /.../ Am vizitat această simpatică «plajă» (cât pe ce era să scriu plagă) și m-am convins de visul de promiscuitate petrecaniei de acolo. Femei cinstite cu copii de mână, fete tinere, chiar eleve de liceu, alături de femeile cu o moralitate îndoielnică care se joacă nevinovat cu «prieteni». Unul dintre tinerii mei cunoscuți mi-a afirmat că făcând cunoștință în «baltă» cu o domnișoară pe care multă vreme ține s-o cunoască a fost solicitat să-i dea lecții de înot. El a primit cu multă plăcere și lecția începu. Ce mi-a spus mai departe se poate ceti în «La Garçone», pasajul când mai mulți tineri de sex diferit erau în lojă la o reprezentație teatrală.”

²⁷⁷ „Dare de seamă”, 1924, p. 110. După modernizările din anii 1934-1937.

*Zgomotul turbinelor de alături mi se pare viața din fabricile viitoare cari se vor înființa în comuna noastră după introducerea gazului natural, care lucrare să fie terminată în 1-2 ani. Văd străzile și vasta piață a orașului plină de muncitori și intelectuali români, cari au venit din provincie pentru munca productivă a industriilor mici și mari favorizate de gazul metan – văd mulțimea elevilor noștri de azi ocupând mâne rolurile ce le compet în conducerea comunei, în industrie și comerț. Văd, cu un cuvânt, Tg.-Mureșul viitorului, Târgu-Mureșul românesc.*²⁷⁸

În 1935, s-a înființat cel de al doilea ștrand municipal cumpărat cu suma de 54 000 lei având 64 de cabine, fiind administrat ca ștrand familiar, închiriat pe tot sezonul estival.²⁷⁹

În sezonul de iarnă, unul dintre locurile cele mai frecventate de către târgmureșeni a fost și arena de patinaj din Parcul Elisabeta, care, în 1924, a fost luată în regie proprie, fiind redeschisă în ziua de 29 noiembrie a anului amintit.²⁸⁰ Între anii 1934-1937 a fost construită o arenă nouă modernă, în locul celei vechi, dotată inclusiv cu instalație de nocturnă.

2.11. SALUBRITATEA ORAȘULUI

În decursul anului 1924, serviciul curățeniei publice a fost supus și el unei reorganizări radicale. Până la 1 iulie, curățenia străzilor și căratul gunoiului menajer s-a făcut după modalitatea moștenită de la primarii care i-au precedat lui Emil A. Dandea, adică prin operatori ecologici profesioniști angajați ca funcționari ai primăriei și prin zilieri, iar transportul gunoiului de pe străzi se făcea cu căruțele unui antreprenor contractual.²⁸¹ Începând cu 1 iulie 1924, transportul gunoiului menajer a fost dat în antrepriză, orașul fiind împărțit, din acest punct de vedere, în 6 circumscripții, care erau vizitate, de către amintiții operatori de 3 ori pe săptămână: luna, miercurea și sâmbăta.²⁸²

Sistemul antreprenoriatului a dovedit și în acest domeniu curențe serioase, întrucât, pe de o parte, primăria nu putea dispune direct și eficace asupra acestui serviciu, calitatea prestațiilor fiind, în acest caz, destul de discutabilă, iar pe de altă parte ofertele depuse la licitații erau exagerate.

În ceea ce privește calitatea serviciilor de salubritate date în antrepriză, în 1929, stă mărturie o informare care evidențiază starea precară de curățenie a urbei, de care se făceau vinovați atât unii cetățeni care nu manifestau inițiativă în acest sens, dar și primăria care nu dovedea o atitudine mai severă față de actele de indisciplină ale acestora și ale operatorilor ecologici. Conform raportului, străzile orașului se măturau ziua, fără a fi stropite, praful ridicat fiind înghițit „de populația și așa destul de tuberculizată”. Unele străzi laterale erau inundate de gunoaiele care nu mai fuseseră ridicate din timpul iernii. Gunoiul menajer strâns de căruțele primăriei, în loc să fie aruncat la locul destinat, la malul Mureșului, spre a umple albia moartă, era abandonat în locuri mai ușor accesibile pentru căruțași. Astfel, cel care făcea serviciul pe strada Ștefan cel Mare îl arunca în albia pârâului Poklos, lângă podul din strada Ureche, fapt ce putea da naștere la posibile epidemii. Locurile virane din oraș, în loc să fie transformate în parcuri sau să fie zidite ori închise, serveau pentru poposirea carelor cu vite sau pentru depunerea gunoaielor de pe străzi și a celui menajer.

²⁷⁸ „Dare de seamă”, 1924, p. 21-22.

²⁷⁹ „Dare de seamă”, 1935, p. 73.

²⁸⁰ *Idem*, 1924, p. 110.

²⁸¹ În 1924, curățenia celor 210 000 mp. de străzi pavate cu cheramit, asfalt și granit se realiza cu 30 de măturători de stradă, de care răspundeau, din partea primăriei, un inspector pentru curățenia publică și 2 controlori. Din punct de vedere al salubrității, orașul era împărțit în două circumscripții, unui măturător revenindu-i zilnic o suprafață de 5-10 000 m². Străzile din apropierea centrului, se măturau zilnic, iar cele laterale, la 2-3 zile. Pentru această operațiune, orașul dispunea de o mașină de măturat tip tractor și o mașină de stropit. Străzile din centru se stropeau la 2-3 zile, iar Piața Regele Ferdinand, unde se ținea târgul public, se stropea zilnic, după terminarea acestuia, cu o stropitoare de mână. (ANDJ-Mureș, Fond *Primăria orașului Târgu-Mureș*, Consiliu, doc 15753/1924).

²⁸² „Dare de seamă”, 1924, p. 104.

Astfel de locații erau: piața din fața Casei Cercuale, cel din jurul și spatele bisericii reformate din strada Ștefan cel Mare, unde căruțele orașului abandonau gunoiul de pe străzi, parcul Elisabeta, podul Mureșului, pasajul Ștefan Iosif etc. Măsurile necesare propuse erau: oprirea staționării carelor pe aceste locuri și amenajarea unor rampe speciale la periferia orașului; strângerea gunoaielor de către primărie împreună cu particularii; îngrădirea locurilor virane care nu aveau destinație de parcuri etc. Lipsa unui sistem complet de canalizare și a unui serviciu de vidanță accentuau, la rândul lor, aspectul de murdărie și dezinteres.²⁸³

În ceea ce privește transportul gunoiului de pe străzi și a celui menajer, dat în antrepriză analizând, pe de o parte condițiile în care se îndeplinea acest serviciu, iar pe de altă parte multele reclamații ale populației înaintate împotriva antreprenorului și a personalului acestuia, Emil A. Dandea a ajuns la concluzia că darea în antrepriză a acestui serviciu a fost o soluție nefericită și păgubitoare pentru bugetul primăriei și pentru imaginea acesteia în rândul cetățenilor. Ca urmare a faptului că municipiul avea contract numai cu antreprenorul, nu și cu personalul acestuia, au existat încontinuu fricțiuni între organele de control ale primăriei și cei aflați în serviciul lui, care nu recunoșteau decât autoritatea angajatorului nesupunându-se îndrumărilor venite din partea serviciului de curățenie publică. Neavând posibilitate de sancționare, aceștia își neglijau serviciul, sau chiar refuzau prestarea lui dacă nu primeau bacșiș. Sesizat de cele întâmplate, antreprenorul se solidariza cu personalul abuziv, situându-se pe punctul de vedere al acestuia. Pe de altă parte, utilajele și oamenii antreprenorului lăsau mult de dorit, acesta neavând nici un interes ca acest serviciu să aibă un aspect civilizat, ci doar să-i rămână cât mai mult din banii încasați de la primărie.

În această situație, în 1935, primăria a luat serviciul în regie proprie, realizând economii bănești substanțiale și prestații net superioare celor anterioare.²⁸⁴ În 1924, de pildă, față de 900 000 lei cât plătise orașul fostului antreprenor, s-au folosit doar 240 000 lei. Cheltuielile totale – materiale și de personal - pentru curățenia publică a orașului s-au ridicat la suma de 961 844 lei, din care primăria a achiziționat și un autocamion, o mașină de măturat sistem „Fordson” cu instalație pentru stropit, cât și rezervoare mici pentru stropit, purtate de oameni și folosite acolo unde mașina specială nu putea fi utilizată. Pentru transportul gunoiului s-au achiziționat și 4 căruțe speciale, „*acoperite, vâpsite, coptușite cu tinichea*”, practice și corespunzătoare tuturor cerințelor igienice.²⁸⁵ Pentru a reduce cheltuielile personale, tot în anul amintit, primăria a încercat, dar fără reușită, să angajeze măturători de stradă permanenți, în locul celor zilieri care, îndeosebi în timpul verii, pretindeau 90-120 lei la zi. Un alt motiv a fost eficientizarea activității serviciului, prin angajarea de măturători „profesionali” instruiți „*în toate agendele serviciului curățeniei*”, cărora să li se repartizeze sectoare bine determinate. Cu toate că s-a încercat îmbunătățirea salariului precum și dotarea acestora cu haine, lemne și eventual locuințe, țărani din oraș și din împrejurimi nu voiau să se angajeze decât numai în caz de extremă urgență, considerând această slujba înjositoare. Inițiativă a fost continuată și la începutul celui de al doilea mandat, în 1934, când s-au organizat cursuri speciale pentru măturătorii de străzi „*pentru a-și îndeplini serviciul cu cea mai mare pedanterie, nizuindu-ne a le dezvolta simțul datoriei*” și în plus s-au acordat și premii acelor care își țineau raioanele încredințate în cea mai mare curățenie în decursul întregului an. În 1936, măturatul străzilor s-a executat aproape permanent cu un personal de 40 de muncitori care primeau un salariu de 40 de lei pe zi. Dintre aceștia, 14 au primit sectoare fixe, fiind dotați cu cărucioare de mână pentru transportul gunoiului. În timpul zilelor de vară, străzile au fost măturate între orele 23 și 6 dimineața și 14-17, ultimele 3 ore fiind plătite în plus, cu 10 lei pe zi.

²⁸³ ANDJ-Mureș, Fond *Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu*, doc. 8392/1929.

²⁸⁴ „*Orașul*”, 15 noiembrie 1935.

²⁸⁵ „*Dare de seamă*”, 1924, p. 69-70. În 1936, numărul acestora ajunsese la 14, cu câte un cal și 14 angajați, față de cele 10 ale fostului antreprenor, dintre care doar 7-8 erau funcționabile, restul aflându-se, mai tot timpul, în reparație. În anul amintit, de pe străzi și de la case s-au transportat în total 12000 de căruțe de gunoi, adică 750 de vagoane.

În timpul zilelor de iarnă, s-a lucrat între orele 6-18.²⁸⁶ Pentru a presta serviciul pe orice vreme, au fost echipați cu chipiuri, mantale de ploaie și halate (mantale contra prafului), fiind înzestrați și cu ustensile adecvate pentru îndepărtarea bălegarului întărit de pe asfalt și pentru spălarea locului pătat cu laptele vărsat de cei care își desfășeau produsele în piața zilnică. Totodată, pentru modernizarea și igienizarea pieței, la sugestia cetățenilor, au fost confecționate primele 12 mese portabile, pentru ca produsele oferite spre cumpărare să nu mai fie așezate direct pe pământ.

Pentru depozitarea temporară a gunoii, în cartierele orașului au fost instalate pubele ecologice care erau golite zilnic de către transportatori. Ajungând la convingerea că, o mare parte a noroiului era adus în oraș pe roțile vehiculelor de la țară care veneau la târg, prin ordonanța nr. 9249/1934 s-a dispus, ca toate căruțele care intrau în municipiu, să fie igienizate la barieră.

Totodată, s-a intensificat și reglementat stropitul străzilor cu auto-stropitoare primăriei. Întrucât, cele două auto-stropitoare – dintre care una aparținea serviciului de stingere a incendiilor nefiind utilizabilă tot timpul – primăria a intervenit pe lângă societatea de transport public pentru ca cele 10 autobuze de oraș, care circulau pe 3 artere principale între orele 7-21, să găsească o posibilitate pentru stropirea străzilor pe care le parcurgeau. Soluția a fost prevederea fiecărui autobuz cu câte 2 rezervoare cu o capacitate de 100 litri de apă fiecare, montate sub caroserie, care stropeau, în timpul deplasării, o fâșie de 1,5 m lățime. Încărcarea rezervoarelor se făcea la toate punctele de plecare a autobuzelor, în decurs de 2 minute. Astfel, s-a ajuns ca 6 km de drum să fie încontinuu udați, în schimbul unei sume de 6 000 lei lunar timp de 6 luni, între 15 aprilie și 15 octombrie.²⁸⁷

Noul sistem al regiei proprii introdus de Dandea și în domeniul salubrității orașului a fost apreciat ca fiind mult superior celui de antrepriză, numai așa explicându-se încetarea aproape în totalitate a reclamațiilor. Cauza principală pentru care străzile nu erau întotdeauna curate, așa cum ar fi dorit primarul municipiului, situație speculată prompt de către adversarii săi politici, era introducerea conductelor de gaz metan, o mare parte a străzilor desfundate neputând fi refăcute până când pământul nu se așeza.

2.12. MIȘCAREA SPORTIVĂ ROMÂNEASCĂ

Ca urmare a condițiilor istorice cunoscute, mișcarea sportivă românească din Târgu-Mureș și-a pus bazele abia după Unire. În 1919, un grup numeros de tineri, majoritatea cadre militare, printre care se aflau căpitani Radu Simion, Cosma, Târnăveanu, Gh. Călușer, alături de I. Bozedean, N. Viciu ș.a. au fondat Societatea Sportivă „Mureșul”, care avea să dobândească notorietatea în timpul primului primariat al lui Emil A. Dandea. Echipa de fotbal a acesteia, a fost, fără întrerupere, în anii interbelici, campioana Regionalei Mureș, promovând chiar în Divizia A, în anul 1940.²⁸⁸ Societatea nu s-a limitat numai la activitatea fotbalistică, sport foarte popular și la vremea respectivă, „*scopul ultim al educației fizice, conceput ca o disciplină tehnică, științifică (fiind) de a crea o formă sănătoasă și armonioasă energiilor tinere de care dispune*”²⁸⁹.

²⁸⁶ „Dare de seamă”, 1936, p. 49.

²⁸⁷ „Dare de seamă”, 1934, p. 88-92.

²⁸⁸ Odată cu formarea României Mari, începând cu ediția 1921-1922, campionatul național de fotbal includea echipe din toate provinciile românești ale țării. Nu exista încă un campionat în sistem divizionar, acesta disputându-se pe regiuni (mai târziu ligi) și apoi în sistem eliminatoriu, între învingătoare. Între anii 1930-1932 campionatul național de fotbal a fost organizat pe ligi regionale și turneu final în care se întâlneau câștigătoarele acestora. Sistemul divizionar s-a introdus odată cu ediția 1932-1933.

²⁸⁹ Eustațiu Mărculescu, *Societatea sportivă „Mureșul”*, în „Gazeta Mureșului”, 22 octombrie 1923.

În 1923, mișcarea sportivă mureșană dovedea deja „o vitalitate îmbucurătoare”, care se datora, după cum afirma primarul, și „inimoasei conduceri a A.S.R. Principele Carol”. Orașul Târgu-Mureș era sediul unei regiuni sportive din care făceau parte 13 societăți afiliate Federației Societăților Sportive din România (F.S.S.R.), dintre care șase erau de categoria I²⁹⁰. În acel an, campionatul de fotbal al regionalei a fost câștigat de echipa societății „M.T.K.”, care a ajuns până în semifinala pe țară, fiind învinsă doar de faimoasa, la vremea respectivă, echipă „Chinezul” din Timișoara, care, ani de-a rândul, avea să cucerească titlul de campioană a României. În ediția 1923-1924, campioană de toamnă a fost, însă, „tânăra echipă română „C.F.R.-Mureșul”, care, în 1924, a ajuns în semifinala pe țară, fiind învinsă de aceeași echipă timișoreană. În total, în regiune au fost organizate 130 de meciuri de fotbal, cele mai puternice fiind cu echipele Clujului și Aradului.

În 26 august 1923, s-a ales un nou comitet al regionalei Târgu-Mureș, prezidat de dr. Victor Groza, avându-l ca secretar pe Victor Rusu. Noua conducere, având și promisiunea unui ajutor din partea Consiliului municipal, și-a propus construirea unei arene sportive moderne.²⁹¹

În anul 1924, viața sportivă a orașului ajunsese la un moment de stagnare. Comitetul regional al F.S.S.R., din cauza lipsurilor financiare, nu și-a mai putut continua opera socială a sportului de mase fără ajutorul primăriei, iar societățile sportive erau pe punctul de a-și vinde arena sportivă existentă, nemaiputând asigura susținerea acesteia. În această conjunctură nefavorabilă, Comitetul Regional s-a adresat primăriei solicitând suma de bani necesară pentru răscumpărarea arenei, ajutor pe care l-a și primit.

La Jocurile Olimpice de Vară din 1924, cunoscute sub numele oficial de Jocurile celei de a VIII-a Olimpiade, desfășurate la Colombes, lângă Paris, între 20 aprilie și 27 iunie, cu participarea a 2 956 de atleți, reprezentând 44 de țări, orașul Târgu-Mureș a fost prezent cu 4 sportivi (Cornel Nicolescu, Liviu Brătfălean, Molnar Attila și Adalbert Nuridsány), iar ca însoțitor din partea Comitetului Regional a fost desemnat Sabin S. Pasere, președintele secției de fotbal a societății „C.F.R.-Mureșul”²⁹².

În anul 1925, în 14 octombrie, Comitetul Regional Târgu-Mureș a fost desființat devenind Subcomitet Regional în componența Comitetului Regional Cluj, președinte fiind ales Ștefan Pantea, iar secretar general Teodor Boroș. Acest subcomitet administra mișcarea sportivă din localitățile Târgu-Mureș, Reghin, Târnăveni, Aiud și Uioara. Pe agenda de lucru a noului for sportiv se afla în fruntea priorităților edificarea unei noi arene sportive pe Râțul Măcelarilor, unde, în acest scop, Comisia Agrară expropriase 6 iugăre de teren.

La vremea respectivă, orașul avea două arene sportive, ambele necorespunzătoare, dintre care una situată în „Grădina de Gimnastică”, proprietate particulară, iar cealaltă, aflată în proprietatea primăriei, în Parcul Elisabeta. Dintre terenurile de tenis ale primei arene amintite, sport care, după fotbal, era foarte agreat la Târgu-Mureș, mai ales de către români, doar una singură îndeplinea normele organizării de întreceri, pe când cele trei din Parcul Elisabeta erau toate necorespunzătoare, fiind folosite doar pentru antrenamentele începătorilor. Arena sportivă din „Grădina de Gimnastică” era închiriată „pentru bani grei” de către membrii Clubului Sportiv Maghiar din localitate, iar cea din Parcul Elisabeta era folosită de Societatea Sportivă „C.F.R.- Mureșul”. Din cauza terenurilor necorespunzătoare, în anul 1925, societățile sportive din oraș nu au putut organiza nici un turneu de tenis, preferat pentru asemenea întreceri fiind Reghinul, care dispunea de zece asemenea arene confortabile și regulamentare.

²⁹⁰ Dintre acestea, cele mai cunoscute erau: „Societatea Sportivă C.F.R. –Mureșul”, președinte Teodor Boroș, „Asociația de Gimnastică”, președinte Bodo Sándor, „Asociația Sportivă „Kadimah”, președinte Nasitz Martin, „Societatea Sportivă „M.S.E.”, președinte A. Teleki, „Societatea de Gimnastică a muncitorilor „M.T.E.”, președinte Farkas Jenő, Societatea Vânătorilor din Târgu-Mureș „Diana”, președinte Victor Maior, „Societatea de vânătoare și ocrotirea vânatului din Târgu-Mureș și împrejurimi”, președinte Földesy György ș.a.

²⁹¹ „Dare de seamă”, 1923, p. 19.

²⁹² *Idem*, 1924, p. 80-81.

Dintre jucătorii pasionați de tenis din Târgu-Mureș, Dandea îi amintea, în *Darea de seamă pe anul 1925*, pe românii: A. Cantor, V. Groza, C. Nicolescu, C. Pop și P. Grigoriță, „conducătorul vieții sportive a tenisului românesc din Tg.-Mureș”, iar dintre femei pe: I. Dongoroz, A. Bârsan, M. Berzan, F. Tilea și F. Crețu. „Matadori și campioni ai tenisului unguresc” erau: O. Lány, F. Gárdos, Berekméry, F. Gyulai, Réthy ș.a.

Printre principalele întreceri sportive desfășurate la Târgu-Mureș, în 1925, demn de amintit este concursul de atletism cu orașul Cluj, la care au participat „aproape toți patinuorii din Cluj cari dețineau și titlurile de campioni în fugă la 300, 1500 și 5000 de metri precum și la figuri. La 500 metri în fugă au câștigat Marczinkievics Ludovic din Cluj, iar la 1500 și 5000 metri tânărul Gárdos Paul din Tg.-Mureș au câștigat în foarte bune condițiuni. La figuri, dintre bărbați au câștigat Dr. Hirsch Elemer din Cluj, iar dintre dame D-na Maria Lemenyi măritată Romul Pop,²⁹³ de asemenea, concursurile de atletism, gimnastică și fotbal, la care au participat toate școlile medii din localitate, desfășurate în luna iunie, pe terenul de fotbal de lângă gara mare. La atletism s-au remarcat Liceul „Al. Papiu Ilarian” și Liceul de fete „Unirea”. Întrecerea de fotbal a fost câștigată de către reprezentativa Liceului romano-catolic, care a primit drept premiu o cupă de argint donată de Sabin Pasere. Pentru câștigarea definitivă a acesteia, liceele din oraș urmau a se întrece de cinci ori în cinci ani consecutivi, iar cei care, în acest răstimp, o câștigau de trei ori consecutiv intrau definitiv în posesia ei.

Revenind la Societatea Sportivă „Mureșul”, în 1933, sub conducerea inginerului Șerban Cioran, aceasta avea șapte secțiuni: 1) de fotbal, condusă de Gh. Călușeru, care era și antrenorul echipei; 2) de atletism, al cărui președinte era David Roman; 3) de sporturi nautice, condusă de Ionel Ciupe; 4) de tenis de câmp, condusă de inginerul Pitea; 5) de patinaj și sporturi de iarnă, condusă de Cornel Pop și V. Mesaroș; 6) de canotaj, condusă de Cornel Pop și căpitanul Cosma; 7) de tenis de masă, condusă de Virgil Nilea.

În anul 1929 a început modernizarea arenei sportive din Parcul Elisabeta dar, din cauza crizei economice, până în 1934, nu s-a putut face mare lucru, astfel că refacerea acestora a reprezentat un alt succes al celei de a doua administrații Dandea, instalată la conducerea orașului, în anul amintit.

Între anii 1934-1937, principalele lucrări la această arenă, în valoare de aprox. 1 700 000 lei au fost: 1) o pistă de alergare în lungime de 400 m; 2) un teren de fotbal cu pistă de atletism cu o lungime de 400 m și o lățime de 4 m, cu drenaj și acoperit cu zgură, având o lungime de 110 m și o lățime de 75 m; 3) o tribună acoperită, de 500 de locuri pe scaune, dotată cu 5 vestiare, sală de masaj, post de prim ajutor, instalație de 8 dușuri, 2 încăperi pentru magazii, un vestiar pentru arbitri și 2 grupuri sanitare; 4) un bufet construit alături de tribună; 5) cinci terenuri noi de tenis (numărul total ajungând la 8); 6) un pavilion de patinaj, în locul celui vechi. Pe lângă aceste îmbunătățiri, proiectul de dezvoltare a parcului mai cuprindea: amplificarea lacului existent, pentru canotaj și o eventuală crescătorie de crap, prin lărgirea și întărirea malului cu un zid de beton, lucrări care ar fi costat cca. 300 000 lei; amplificarea pavilionului de patinaj cu o terasă înspre lac, în scopul deschiderii unui restaurant, lucrare evaluată la 200 000 lei; amplificarea parcului, introducerea canalizării și a apei curente, construirea aleilor pentru promenadă și autovehicole, lucrări ce ar fi costat 50 000 lei; îngrădirea parcului etc.²⁹⁴

Inaugurarea complexului sportiv a avut loc în ziua de 13 septembrie, 1936, în cadrul „Zilelor Târgumureșului”, printr-un serviciu religios oficiat de protopopul Ștefan Rusu și preotul Lazăr Cârjea, în prezența primarului Emil A. Dandea și a prefectului Porubschi, alături de care se aflau și alte oficialități ale orașului printre care: colonelul Gr. Boerescu, ing. Cioran Șerban, președintele S.S. „Mureșul”, ing. Motaș, avocatul Ionel Ciupe ș.a.

²⁹³ *Idem*, 1925, p. 66.

²⁹⁴ *Idem*, 1936, p. 47; ANDJ-Mureș, Fond Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu, doc. 11059/1937.

În alocuțiunea sa, prefectul județului arăta că, pe lângă marile realizări edilitare îndeplinite de administrația orașului, conducătorii acestuia n-au neglijat nici sănătatea tineretului, fapt pentru care adresa mulțumiri primarului căruia, în numele județului, îi promitea și în continuare sprijin moral și material. La rândul său, Emil A. Dandea prezenta progresul la care ajunsese sportul în acest oraș ca urmare a celor peste două milioane lei, investiții făcute în cel de al doilea mandat al său. Festivitatea s-a încheiat cu un meci de fotbal demonstrativ între echipele U.A.M. și Monopol, încheiat cu scorul de 0-0, partida, care a durat 30 de minute, fiind arbitrată de Fischer.²⁹⁵

Darea de seamă din anul 1934 consemnează faptul că cele mai frumoase rezultate sportive s-au obținut de către înotători, aceștia deținând, la vremea respectivă, 11 recorduri naționale, mulți dintre ei fiind și componenții celei mai tari echipe de „waterpolo” din zonă. Succesele obținute în domeniul sporturilor nautice se datorează, fără discuție, și primarului Emil A. Dandea, care, având în vedere dese accidente care aveau loc în timpul verii, victime fiind cei care căutau răcoarea în apa Mureșului, a construit, în timpul mandatelor sale, cele două ștranduri moderne pentru epoca respectivă, dintre care primul, cel din 1923, era dotat și cu un bazin special pentru asemenea sporturi, în suprafață de 500 m², cu o adâncime de până la 2 m. Alături de acesta, pentru cei care nu știau să înoate se afla un bazin de 25 m², a cărui adâncime se putea regla prin volumul de apă introdusă. Bazinul pentru înotători era dotat cu trambuline, așezate la o înălțime de 3 m, apa reînnoindu-se din 6 în 6 ore.²⁹⁶ În ansamblu, ștrandul era unul dintre cele mai corespunzătoare la nivelul întregii țări, pentru practicarea acestor sporturi, așa cum reiese din documentele vremii.²⁹⁷ Dintr-o *Anchetă asupra bazinelor de înot*, purtând data de 14 mai 1937, solicitată de Institutul Superior de Educație Fizică, rezultă că numărul persoanelor care făceau baie anual se ridica la 8-10 000, cu o medie zilnică în lunile de vară de: 500 în iunie, 4 000 în iulie și 6 000 în august. Prețul de intrare era de 8 lei plus taxa de timbru, iar cheltuielile anuale de întreținere se ridicau la 1 700 000 lei.²⁹⁸

Tot cu ajutorul primăriei, pentru încurajarea sporturilor de iarnă, în 1936, în pădurea din spatele Platoului Cornești, s-a nivelat un teren în lungime de 4 1/2 km, în vederea amenajării unei pârtii de schi.²⁹⁹

²⁹⁵ „Curentul”, 17 septembrie 1936.

²⁹⁶ ANDJ-Mureș, Fond *Primăria orașului Târgu-Mureș Târgu-Mureș, Consiliu*, doc. 11059/1937.

²⁹⁷ Într-o adresă trimisă primarului orașului, în 13 august 1929, de către membrii Subcomitetului Regional F.S.S.R., Secția de înot Târgu-Mureș, care doreau să organizeze, la ștrandul orașului, un concurs de înot la nivel național, pentru care primiseră și autorizația Comisiei Centrale a Sporturilor pe Apă, se afirma că „având în vedere că această autorizațiune este o distincție pentru sporturile din localitate, deoarece tinerimea din întreaga țară va veni la Târgu-Mureș pentru participarea la acest concurs și pentru obținerea acestei autorizațiuni în fiecare an curge o emulație nobilă între orașele din întreaga țară, totuși orașul nostru a primit în fiecare an această distincție asupra celorlate orașe mai mari decât al nostru” (*Idem*). Clubul Sportiv „Mureșul” solicita ștrandul pentru zilele de 24-25 iulie 1937 pentru concursurile de înot inter orașe, cupa „N.Savu”, iar Clubul Sportiv „Macabi” pentru un concurs de înot al societăților sportive din Organizația „Macabi”, Regionala Transilvania, care urma să aibă loc în zilele de 21 și 22 august 1937 (ANDJ-Mureș, Fond *Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu*, doc. 18322/1937 și 19925/1937).

²⁹⁸ ANDJ-Mureș, Fond *Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu*, doc. 11059/1937.

²⁹⁹ „Dare de seamă”, 1936, p. 48.

CAPITOLUL III

PROIECTE DE EDILITATE PUBLICĂ

3.1. FINALIZAREA INTRODUCERII GAZULUI METAN

Gazul metan a reprezentat întotdeauna un combustibil de primă calitate, „ideal pentru luminatul și încălzitul igienic, ușor de transportat prin conducte, neinfluențat de intemperii externe, în exploatare țâșnind prin propria sa tensiune din zăcământ, iar ca materie primă având o importanță covârșitoare pentru industria chimică, iată ce este gazul metan, sau gazul natural, întâlnit în cantități considerabile în subsolul Transilvaniei”.³⁰⁰

Suprafața bazinului transilvănean care conținea gaz metan avea, la vremea respectivă, o întindere de aprox. 20 000 km², din care, conform unei expertize făcută de specialiști americani, suprafața productivă reprezenta doar 2,2%, respectiv 515,5 km².³⁰¹

Fiind o componentă de bază a organismului economic al unei țări, după realizarea Unirii Transilvaniei cu România, societățile străine care exploatau această bogăție uriașă trebuiau naționalizate, adică în consiliile de administrație ale acestora să se regăsească și statul român ca deținător de acțiuni.

Până în anul 1926, exploatarea gazului metan din Transilvania se făcea de către statul român (domurile din hotarele comunelor Sărmășel-Cluj și Copșa Mică – Târnava Mare) și de către o societate mixtă, Societatea Ungară de Gaz Metan (U.E.G. – Ungarische Erdgas Gesellschaft), respectiv, zăcămintele din hotarul comunelor Saroș, Bazna, Ugra (jud. T-va Mică) și Șincai (jud. Mureș), care, înainte aparținuseră statului ungar. U.E.G., luase ființă în iunie 1915, în urma unui contract încheiat între Ministerul de Finanțe ungar și Deutsche Bank și exploata o suprafață de 211 km², cu obligația de a construi conducte spre Cluj, Târgu-Mureș, Oradea, Arad și să pună în stare de funcționare conductele deja existente în perimetrele orașelor Cluj și Târgu-Mureș, în timp de 3 ani, iar conductele orașului Oradea în timp de 6 ani.³⁰² Conform Tratatelor de Pace de la Paris (1919-1920), zăcămintele de gaz metan din Ardeal, care erau exploatate de capitalul străin, fost inamic, puteau fi și în continuare exploatate de către acesta încă aproape o jumătate de secol până la expirarea concesiunilor pe care le deținea. Pentru a nu înstrăina bunurile aflate pe teritoriul românesc, Societatea Ungară de Gaz Metan, la care statul maghiar participa cu 40% din acțiuni, cotă care revenea statului român prin succesiune politică, trebuia pusă sub sechestru juridic, ceea ce s-a și întâmplat începând cu anul 1919. Acțiunile de lichidare, însă, au durat până în 1934, fapt pentru care au fost întârziate și lucrările de aducțiune a gazului metan la Târgu-Mureș, Sighișoara, Luduș și Cluj. Începând cu anul 1926, exploatarea statului au trecut, prin comercializare, în proprietatea Societății Naționale de Gaz Metan (Sonametan).

³⁰⁰ Victor Lațiu, *Gazul metan din Bazinul Transilvaniei*, în *Industria și bogățiile naturale din Ardeal și Banat*, Cluj, 1927, p. 17; Lucian Giura, *Contribuții la istoria gazului metan din România*, Editura Universității „Lucian Blaga” Sibiu, 1999, p. 7.

³⁰¹ I. Iancu, *Exploatarea minieră din Transilvania și Banat în anii 1919-1928*, în *Transilvania, Banatul Crișana și Maramureșul 1918-1928*, București, 1929, p. 447; „Orașul”, Târgu-Mureș, 5 februarie 1923; vezi și Bernády György, *Az erdélyrészi földgázkérdésről* (Câmpurile de gaz natural din Ardeal), Maros-Vásárhely, 1913.

³⁰² Gheorghe Iancu, *Acțiuni ale Consiliului Dirigent în vederea reglementării exploatarea gazului metan din Câmpia Transilvaniei (1919-1920)*, în „Marisia”, IX, Târgu-Mureș, 1979, p. 399; „Orașul”, Târgu-Mureș, 5 februarie 1923.

În mai, 1934, Societatea Națională de Gaz Metan (Sonametan) a cumpărat acțiunile fostei societăți ungare, realizându-se naționalizarea completă a acestora. După această dată, în Transilvania existau 2 societăți de exploatare a gazului metan: *Societatea Națională de Gaz Metan (Sonametan)* și *Societatea Anonimă Română de Gaz Metan fostă U.E.G.*, fiecare cu concesiuni diferite. Spre deosebire de Sonametan, cealaltă societate a avut, de la început, conductele sale de transport.³⁰³

Referindu-ne la introducerea gazului metan în Târgu-Mureș, operă edilitară asupra căreia își revendică partenitatea atât fosta administrație maghiară, condusă de Bernády György, cât și cea românească în frunte cu primarul Emil A. Dandea, adevărul este că amândoi au avut un aport substanțial la realizarea acestora.

Orașul obținuse deja concesiunea relativă la utilizarea gazului metan încă din 7 aprilie 1914, prin adresa 34968 a Ministerului ungar de finanțe. În vara anului 1918, reprezentanții municipalității târgmureșene stabileau noi contacte cu cei de la U.E.G., în urma cărora s-a încheiat un contract ce stipula construirea unei conducte de gaz cu țevi din oțel fabricate în Germania, care să aprovizioneze orașul Târgu-Mureș.³⁰⁴ Simultan cu aceste tratative, U.E.G. a și început furnizarea țevelor necesare pentru conducta de aprovizionare, aducând, până la sfârșitul anului, 80 de vagoane cu țevi, pentru o lungime de 16 km, materiale care se aflau în stare de depozitare la începutul anului 1923. În luna septembrie 1918, pe baza planurilor întocmite de U.E.G. s-a realizat fixarea pe teren a traseului conductei de aducțiune. Conform acestor proiecte, lucrarea ar fi putut demara în primăvara anului 1919, de la Târgu-Mureș spre Miheșul de Câmpie-Culpiul de Câmpie până la domurile de gaz de lângă Șincai³⁰⁵. În primăvara anului 1919 toate exploatările de gaz ale U.E.G. au fost puse sub sechestru juridic, înainte de a fi adus gazul metan la Târgu-Mureș, astfel că lucrurile au rămas în impas. În martie 1921, administrația municipiului a înaintat ministerului român de resort o nouă cerere prin care, de data aceasta, se solicita concesiunea de gaz metan pentru oraș. Ministerul de Industrie și Comerț a dat, la 16 martie 1921, permisul nr. 78227 prin care autoriza administrația orașului să continue demersurile cu U.E.G. întrerupte în 1918, și să încheie cu aceasta o convenție condiționată de aprobarea ministerului român, în chestiunea aducerii gazului metan la Târgu-Mureș. La acest demers, U.E.G. a declarat că nu va încheia nici o convenție definitivă cu orașul până nu va încheia una cu guvernul român, relativă la concesionarea terenurilor de gaz metan. Astfel, tratativele intraseră, din nou, într-un punct mort, fapt cu atât mai regretabil cu cât se întârzia dezvoltarea industrială și modernizarea municipiului.³⁰⁶

Demersurile au fost accelerate prin venirea lui Dandea ca primar la Târgu-Mureș, la sfârșitul anului 1922. Problema gazului metan îl preocupase încă din 1919, când avea calitatea de referent al secției industriale a municipiului Cluj, chestiune pe care a tratat-o în ședințele Consiliului de acolo și în gazeta oficială locală „*Administrația*”, pe întreg parcursul anului 1922. Ajuns la Târgu-Mureș, va continua proiectul de la Cluj și chiar din primul număr al gazetei oficiale „*Orașul*” prezenta situația în care se afla municipiul în raport cu această chestiune. De atunci, de fiecare dată, ori de câte ori a avut ocazia, a prezentat istoricul chestiunii, a realizat „*anchete*”, a făcut petiții și intervenții personale sau prin parlamentarii județului, altfel spus, a ținut tot timpul la suprafață problema argumentând că „*spre Tg.-Mureș gravitează întreaga Câmpie românească, împreună cu Valea Mureșului. Astfel, în urma poziției sale geografice, a bogăției regiunii sale întinse, ca și în urma industriei sale dezvoltate prin gazul metan s-ar asigura o dezvoltare în proporții Americane, iar afluența de la sate, o românizare naturală și sigură a acestui oraș încă înstrăinat*”³⁰⁷

³⁰³ C.I. Motaș, *Istoricul, programul și realizările societăților de gaz metan*, București, 1934, Ed. Cartea Românească, p. 23.

³⁰⁴ Lucian Giura, *op. cit.*, p. 115

³⁰⁵ Proiectul original de alimentare a orașului cu gaz de la Șincai a fost abandonat, între timp, pe motivul că sondele nu puteau asigura cantitatea necesară, optându-se pentru câmpul de la Dumbrăvioara, pentru ca, în final, să fie ales Șaroșul Unguresc (azi Deleni, lângă Târnăveni) care dispunea de suficient gaz nevalorificat.

³⁰⁶ „*Orașul*”, Târgu-Mureș, 5 februarie 1923.

³⁰⁷ *Orașul nostru și gazul metan*, în „*Orașul*”, 1 ianuarie 1925, p. 4.

Un argument în plus îl constituia faptul că „*situațiunea orașului nostru din punctul de vedere al introducerii dar mai ales a distribuiei gazului metan este una dintre cele mai favorabile. El este nu numai relativ aproape de câmpurile de gaz, dar orașul posedă o uzină de gaz artificial și prin urmare rețeaua de distribuție în interiorul orașului se poate momentan utiliza cu puține întăriri și amplificări. Apoi tocmai din motivul că există deja uzină de gaz, multe gospodării și industrii au rețeaua introdusă în case. Deci nici greutăți financiare nu se pot ivi decât în cazurile unde încă edificiul nu are racord în rețeaua comunală din stradă, căci lucrarea aceasta cade de sigur în sarcina celor interesați. Dar, odată gazul metan introdus, comuna își va ținea de elementară datorie ca din beneficiul ce incontestabil va realiza, să întreprindă aceste lucrări, a căror cost să se replătească de cei interesați în rate mici.*”³⁰⁸

Pentru a crea o opinie favorabilă în rândul populației privind avantajele noului combustibil, mulți locuitori fiind timorați de riscurile pe care le prezenta gazul metan în condițiile exploatarei necorespunzătoare (explozii, asfixieri etc.), a fost repusă în funcțiune uzina comunală de gaz artificial (aerian) care a fost folosită și pentru iluminatul public.

Urmare a perseverențelor demersuri înaintate guvernului și mulțumită relațiilor personale de apreciere și prietenie reciprocă cu inginerul C. Motaș³⁰⁹, administrator de sechestru la U.E.G., în vara anului 1925 au demarat lucrările conductei de aducțiune, de la bariera orașului spre Mureșeni către câmpurile de gaz de la Șaroș, montându-se 14 km de conductă din cei 33 necesari, lucrări terminate, parțial, în 1926, necesitând din partea U.E.G. o investiție de cca. 50 milioane lei.³¹⁰ Întreaga conductă principală urma să se edifice pe cheltuiala Societății, urmând ca orașul să preia gazul necesar pentru a-l distribui consumatorilor de pe teritoriul său, la barieră.

Pentru dezbaterea chestiunii privitoare la introducerea gazului metan pe teritoriul orașului, Emil Dandea, a organizat o consfătuire, în cursul lunii septembrie 1925, la care au fost invitați reprezentanții băncilor locale, ai Camerei de Industrie și ai Uniunii Patronilor. În cursul acesteia, s-a hotărât, în principiu, constituirea unei *Societăți pe Acțiuni*, în care să se regăsească orașul, marea industrie și cetățenii, într-o proporție care urma să se stabilească ulterior. Din păcate, problema a rămas doar la stadiul inițial, întrucât reprezentanții industriei locale, dezorientați în privința prețurilor din viitor ale gazului natural, ca urmare a faptului că prin presă se zvonea că acestea vor fi mai ridicate comparativ cu ale celorlalți combustibili obișnuiți (lemn, cărbune și păcură), nu au ajuns la un punct de vedere comun.

Concepția lui Dandea privind introducerea gazului metan la Târgu-Mureș a fost identică cu cea expusă la Cluj, adică municipiul să primească direct de la stat concesiunea de a se aproviziona cu acest combustibil în regie comunală sau mixtă. Numai după ce s-a convins că acest lucru este imposibil de obținut, a trecut la tratative directe cu Societatea stabilindu-se, în mod principal, ca preluarea gazului de la bariera orașului și distribuirea lui în oraș să se facă de către municipiu.

Printre motivele care l-au determinat pe Dandea să procedeze astfel, în conformitate cu interesele generale ale orașului, amintim faptul că, după ce U.E.G. făcuse o investiție de 50 milioane lei, era nevoită să convină cu orașul un preț avantajos, pentru a-și putea valorifica instalațiile; orașul își putea folosi instalațiile și conductele uzinei de gaz artificial; prețul de vânzare al gazului către oraș se putea stabili în funcție de interesele sociale și economice locale; eventualele beneficii ar fi degrevat sarcinile fiscale ale cetățenilor.³¹¹

³⁰⁸ „Dare de seamă”, 1925, p. 13-14.

³⁰⁹ Pentru viața și activitatea lui C.I. Motaș vezi *Constantin Ioan Motaș. O viață de luptă*, lucrare îngrijită de Dumitru Chisaliță, Nicolaie Simescu, Michel Tănase.

³¹⁰ „Dare de seamă”, 1935, p. 30.

³¹¹ *Idem*.

În anul 1927, s-a montat ultimul tronson al conductei Târgu-Mureș-Șaroș (Deleni), cu tuburi de oțel importate din Anglia. Conducta, care urma să aprovizioneze orașul, în lungime de 33 de km, a fost finalizată în 1928, când, Bernády György, revenit pentru doi ani la conducerea orașului, a încheiat un contract cu societatea furnizoare prin care i se acorda dreptul de a monta toate conductele de distribuție în municipiu, deși, se pare, că executarea acestei lucrări în regie proprie ar fi costat cu mult mai puțin bugetul orașului. Întrucât aprobările din partea forurilor superioare (Ministerul Industriei și Comerțului și Ministerul de Interne) întârziiau, la 10 decembrie 1928, U.E.G. înaintează o adresă Ministerului Industriei prin care îi aducea la cunoștință că *„pentru Societatea noastră această amânare reprezintă pierderi materiale mari, pe care nu le va putea suporta mai mult timp fără a cere modificări în clauzele contractului, dar ele nici pe departe nu pot egala pierderile pe care le are economia națională, când un combustibil atât de valoros așteaptă de luni de zile la marginea orașului Târgu-Mureș și nu poate să ajute industria și populația în măsura posibilităților sale binecunoscute.”*³¹²

Anul 1929 reprezintă racordarea orașului Târgu-Mureș la rețeaua de gaz metan, dar fără să se încheie vre-un contract care să fixeze situația de drept și condițiile de respectat pentru ambele părți. Bernády György a lăsat distribuția pe seama Societății, admitând înlocuirea vechilor conducte, fapt ce a distrus în mare parte pavajele.

La revenirea în fruntea municipalității, Emil. A. Dandea amintea, în expunerea de motive la proiectul de buget pe anul 1934-1935, că ar fi existat mai multe proiecte de convenții, dar nimic definitiv și obligatoriu pentru părțile contractante.³¹³ Dintre acestea, cel mai avantajos i se părea cel întocmit în 1929 de către A. Popescu, președintele Comisiei Interimare, după un concept al fostului primar Bernády György, din partea orașului și Vasile Lazăr, administrator de sechestru din partea Societății, proiect de convenție care nu a fost semnat de părțile contractante, prin urmare neobligatoriu. Cum însă justiția a anulat ca fiind ilegală funcția celui amintit, repunându-l în drepturi pe C. Motaș, noua administrație a Societății nu a mai recunoscut nici măcar contractele semnate anterior. În această situație, Dandea a inițiat noi discuții cu societatea furnizoare, tratative care aveau ca bază un „*proiect de convențiune*” redactat în urma discuțiilor purtate în ultimii doi ani de diferitele comisii instituite de primarii orașului din vremea respectivă cu U.E.G, devenită, din 25 ianuarie 1932, *Societatea Anonimă Română de Gaz Metan, fostă U.E.G.* Întrucât, s-a considerat că amintitul proiect de convenție nu cuprindea maximul de avantaje pentru municipiu, după ce au fost analizate și contractele orașelor Mediaș și Turda, noul proiect, rezultat în urma acestor tratative, a fost acceptat, în principiu, de conducerea orașului, la 20 iulie 1934, urmând a se avea în vedere eventualele amendamente propuse în consfătuirea cu foștii primari, care a avut loc la 21 iulie. Această întrunire a hotărât ca proiectul să fie supus atenției specialiștilor primăriei pentru referat. Proiectul definitiv a fost redactat de Dandea împreună cu reprezentanții Societății și cuprindea tot ce se putea obține pe seama orașului: primăria încasa o redevență de 3% după consumul de gaz pentru perimetrul existent la data semnării Convenției (ceea ce reprezenta în jur de 200 000 lei), urmând ca, pentru conductele de înaltă presiune care porneau direct din coloana principală cât și pentru extinderea perimetrului municipiului, să se elibereze autorizații aparte cu taxe legale; în vechiul proiect de concesiune era prevăzută numai redevența de 3% pentru teritoriul existent, iar concesiunea era generală pentru teritoriul de totdeauna al orașului;³¹⁴ plafonul prețurilor nu putea să-l depășească pe cel din stipulațiunile convenției dintre Ungaria și Deutsche Bank; prin contract, s-a prevăzut obligația, pentru Societate, de a odoriza gazul, ceea ce lipsea din vechiul proiect; Societatea era obligată să plătească

³¹² Arhiva Națională Istorică Centrală, Ministerul Industriei și Comerțului, Fond *Direcțiunea generală a minelor*, dosar 74/1928, f. 14 (apud. Lucian Giura, *op. cit.*, p. 116, nota 55)

³¹³ „*Dare de seamă*”, 1935, p. 31-32.

³¹⁴ „*Orașul*”, Târgu-Mureș, 15 aprilie 1934, p. 95; *ibidem*, 1 august 1934, p. 145.

primăriei, cu titlul de clauză penală, suma de 3 000 lei pentru fiecare zi de întrerupere a gazului din vina acesteia, clauza fiind independentă de eventualele daune pretinse de consumatori; în caz de reziliere a convenției, primăria avea dreptul să distribuie gaz în regie proprie, primindu-l la marginea orașului, cu 30% bonificație din m³, în vigoare la data rezilierii convenției; societatea era obligată să înainteze primăriei planul general de distribuție a gazului metan pentru cazul în care primăria ar furniza gazul în regie proprie.³¹⁵

Totodată, Dandea preciza că prin convenția anterioară orașul ar fi putut mai ușor să-și asigure o redevență mai avantajoasă din partea Societății, întrucât aceasta se afla în situația în care investise deja 60-70 milioane lei în realizarea magistralei de aducțiune având, astfel, tot interesul să-și valorifice cheltuielile prin deservirea orașului cu gaz metan.

Convenția și regulamentul referitor la folosirea gazului metan, semnate de părțile contractante, au obținut aprobarea prin Ord. nr. 616/935 al Ministerului de Interne, dat pe baza Jurnalului Consiliului de Miniștri nr. 2739, din 22 decembrie 1934 și au fost publicate în gazeta oficială a municipiului din 1 și 15 aprilie 1935. Se rezolva, astfel, definitiv o problemă vitală pentru civilizația și evoluția economică a orașului.

3.2. AMPLIFICAREA SISTEMULUI DE ALIMENTARE CU APĂ A ORAȘULUI

Aprovizionarea cu apă a orașului a constituit una dintre preocupările principale ale edililor, începând, îndeosebi, cu debutul secolului XX. Chestiunile apei și a gazului metan ocupau primele două poziții dintre cele 10 obiective din proiectul de management administrativ pe care Emil A. Dandea l-a prezentat și susținut în fața cetățenilor urbei, la primul său mandat de primar al Târgu-Mureșului.³¹⁶

De-a lungul anilor s-au avansat mai multe proiecte pentru asigurarea non-stop cu apă a cetățenilor și fabricilor însă nici unul nu a ajuns în faza de realizare din cauza războiului și a crizei financiare care i-a urmat.

Uzina de apă a orașului Târgu-Mureș a fost una dintre cele mai mult analizate înainte de a fi proiectată, dar după Primul Război Mondial s-a dovedit a fi mai puțin reușită decât celelalte din România. Proiectată în anul 1907, a început de funcționeze din octombrie 1908. La început, apa provenea din 4 fântâni cu diametrul de 3 m fiecare, fiind luată ca bază de consum 80 de litri pe locuitor, adică o capacitate zilnică de 2560 m³. Adâncimea fântânilor era de 7-8 m, iar nivelul apei din ele era la 312 m deasupra Mării Adriatice. La construcția acestui stabiliment au participat: Fabrica Latzel & Kutsche din Viena, la săparea fântânilor; arhitectul Bustya Lajos, din Târgu Mureș, pentru proiectarea clădirilor; Fekete Ödön, din Budapesta, la proiectarea și execuția rețelei de distribuție a apei; firma „Lenarduzi” din Budapesta, pentru lucrările de beton; „Fabrica Fegyver și Gepgyar” din Budapesta, care a livrat motoarele necesare; „Fabrica de mașini și pompe” și Fabrica Ganz, ambele din Budapesta, care au livrat pompele hidraulice. Toate lucrările și instalațiile au costat, în prima fază, în jur de 900 000 coroane. Încă de la început uzina s-a dovedit subdimensionată pentru necesitățile orașului, astfel că în anii 1910-1911 s-au mai săpat încă 10 fântâni cu diametrul de 3 m fiecare și s-au „sfredelit” alte 5.

³¹⁵ *Ibidem*, p. 33-35.

³¹⁶ Celelalte șapte obiective erau: împrumutarea invalidilor și funcționarilor; înființarea unui tramvai sau a altui mijloc de transport public; înființarea unei gazete oficiale; eliminarii politicii din administrație; păstrarea strictei legalități și a unei onestități perfecte; înțelegerea cu celelalte autorități și cu populația care dorea să colaboreze la consolidarea țării; instaurarea administrației românești (Dr. E. Dandea, *Program și realizări*, în „Gazeta Mureșului”, 8 aprilie 1934).

Și după aceste „amplificări”, Kajlinger Mihály, directorul apeductului din Budapesta și Fekete Kálmán, reprezentant al Ministerului de Interne Maghiar, care fuseseră invitați, de către Consiliul orașului, pentru a se pronunța asupra situației aprovizionării cu apă, au constatat că sistemul de alimentare cu fântânile de pe malul Mureșului nu va da niciodată rezultate satisfăcătoare. Pentru îmbunătățirea situației, s-a cerut un proiect de la S.A. „Hidro” din Budapesta pentru construirea unei instalații de filtrare a apei Mureșului, cu o capacitate de 5 000 m³, care să înlocuiască sistemul de alimentare subteran. La vremea respectivă, lucrarea se putea executa la prețul de 1 milion coroane (aprox. 3 000 000 lei), dar lucrurile au rămas la această fază, întrucât, în urma inundațiilor din 1912, s-a constatat că era apă suficientă în fântâni. La venirea lui Dandea ca primar, executarea proiectului necesita 30-40 milioane lei, o sumă imensă pentru acele vremuri, fapt ce îl determină pe primarul român să conchidă că nici un oraș din vremea respectivă nu era în stare să-și rezolve problema alimentării cu apă fără sprijin guvernamental.

Însuși, Bernády György, primarul maghiar antebelic, sub a cărei administrație fuseseră întocmite planurile și se făcuseră lucrările, recunoștea, în 1916, printr-un raport înaintat Ministerului ungar de Interne că, în urma lipsei de apă ce s-a constatat deja la începutul funcționării uzinei, a trebuit să se îngrijească de amplificarea instalațiilor de captare pentru a se evita falimentul apeductului. La scurt timp după punerea în funcțiune a uzinei și începerea lucrărilor de racordare a consumatorilor particulari, s-a convins că cele 4 puțuri construite pe baza planului întocmit de Oficiul ingineresc –sanitar al Ministerului de Interne ungar nu puteau nici pe departe asigura cantitatea de apă necesară orașului, respectiv 2 600 m³/zi. Pe de altă parte, cu câteva săptămâni înainte ca lucrările de construcție a apeductului să fie definitivare, s-a constatat că apa conține o cantitate mare de fer, neputând fi folosită ca apă potabilă numai după ce era filtrată printr-o instalație specială.

Pentru evitarea crizei de apă, s-a hotărât amplificarea rețelei de captare a apei prin construirea de noi puțuri. Astfel, până în 1913, s-au săpat încă 6 fântâni cu un diametru de 3 m fiecare, dintre care fântâna nr. XV chiar pe malul Mureșului. În 1914 s-a săpat puțul cu nr. XVI, tot pe malul Mureșului. Întrucât a fost prost proiectat și construit, având, se pare, legătură directă cu apa Mureșului, acesta a devenit un focar de răspândire a tifosului. În 1916 s-au mai construit încă 20 de puțuri de dimensiuni mai mici, dintre care 16 pe malul Mureșului și 4 pe un teren mai îndepărtat de mal. În urma acestor amplificări, investițiile pentru uzina de apă ajunseseră la suma de 2 216 000 coroane³¹⁷

Între anii 1916-1923, nu s-a mai făcut nici o amplificare sau modernizare a uzinei. În 1923, apa nepotabilă, a provocat o epidemie de tifos, care a cuprins tot orașul, ca urmare a faptului că fântâna nr. XVI era legată direct la apa Mureșului.

Între anii 1908 și 1935, cantitatea de apă servită consumatorilor din Târgu-Mureș a fost următoarea:

Tabel nr.18

Nr. crt.	Anii	Cantitatea de apă (m³)
1.	1908	19500
2.	1909	253018
3.	1910	545914
4.	1911	699713

³¹⁷ ANDJ-Mureș, Fond *Primăria orașului Târgu-Mureș*, *Consiliu*, doc. 5422/1928, f. 35-37.

Nr. crt.	Anii	Cantitatea de apă (m³)
5.	1912	840754
6.	1913	1015391
7.	1914	1163419
8.	1915	1320720
9.	1916	1439910
10.	1917	1814251
11.	1918	1750291
12.	1919	1678611
13.	1920	1577502
14.	1921	1393656
15.	1922	1379706
16.	1923	1154389
17.	1924	1215765
18.	1925	1476838
19.	1926-1932	lipsesc datele
20.	1933	1454366
21.	1934	1550604
22.	1935	1553168

Analiza tabloului prezentat conduce la concluzia evidentă ca între anii 1908 și 1935 cantitatea de apă folosită de oraș a fost într-o continuă creștere, ceea ce denotă, pe de o parte, dezvoltarea economică concretizată prin stabilimente de tip industrial care foloseau apa în procesul tehnologic, iar pe de altă parte, gradul de civilizație ascendent al locuitorilor, care s-au racordat, în număr tot mai mare, la rețeaua de apă și canalizare.

Pentru creșterea capacității de aprovizionare cu apă a orașului, în anul 1920, s-a avansat ideea construirii unei a doua galerii de aprovizionare, cu o lungime de 200 m, dar, din cauza greutăților financiare, lucrarea a rămas la faza proiect.

În anul 1922, Direcțiunea Uzinelor elaborase un proiect de amplificare în sumă de 6 milioane care cuprindea, printre lucrările mai importante: amplificarea captării de apă prin construirea de noi galerii și fântâni; construirea unei a doua conducte aspiratoare și a unei a doua fântâni colectoare de apă; construirea unei a doua conducte principale, paralelă cu cea existentă, de la stabilimentul de pompe la fabrica de bere „Bürger”; construirea unui nou bazin de apă cu o capacitate de depozitare de 1 000 m³, împreună cu conductele de distribuție necesare; curățirea instalației de oxizii de fer depuși și dublarea capacității acesteia; repararea și verificarea apometrelor existente; montarea unei noi pompe de apă cu o capacitate de 5 000 m³/zi acționată de un motor electric.

Planul nu a fost acceptat de către Comisia administrativă a orașului, iar pentru a lămuri controversile ivite, la discutarea proiectului a fost invitat ca expert inginerul Stan Vidrighin, directorul apeductului din Timișoara. Acesta a propus executarea imediată doar a unei părți din lucrările de amplificare, care s-ar fi ridicat la suma de 600 000 lei.

Uzina orașului, așa cum constatasese în 1922 inginerul amintit, debita zilnic 4200 m³, adică 4 200 000 litri apă. În condiții normale, această cantitate trebuia să fie suficientă pentru necesitățile orașului deoarece reprezenta 135 litri de apă la zi de locuitor, orașul având atunci 30 998 de locuitori.

În pofida acestor îmbunătățiri, s-a constatat că apa nu era totuși suficientă pentru aprovizionarea consumatorilor, neîntrerupt și fără restricții timp de 24 de ore. Cartierele din partea de sus a orașului, bunăoară, nu aveau apă tot timpul din cauza consumului exagerat care se înregistra în partea de jos. În această situație, pentru ca fiecare locuitor al orașului să se poată aproviziona cu apă cel puțin într-o anumită perioadă a zilei, s-a dispus închiderea unei părți a rețelei de distribuție astfel că, în felul acesta, cartierele din partea de jos primeau apă între orele 5 și 17, iar cele din partea de sus între orele 17 și 23. Între orele 23 și 5 dimineața, întreaga rețea de distribuție a orașului era închisă pentru a se putea colecta apa în bazine pentru a doua zi, în afara conductelor de apă de pe străzile Călărașilor, Mihai Viteazu și din partea de răsărit a Pieții Regele Ferdinand, funcționarea acestora fiind determinată de siguranța împotriva incendiilor. Se punea problema amplificării uzinei de apă, astfel încât aceasta să poată deservi zilnic orașul cu cel puțin 5 000 m³.

În prima fază, inginerul amintit nu considera necesară amplificarea radicală a apeductului până când problema strângerii apei nu va fi rezolvată definitiv. După părerea lui, necesitățile crescânde de apă ale populației nu reclamau construcția unui nou apeduct principal, ci era necesară instalarea unei pompe hidraulice mai puternice, care să pompeze o cantitate mai mare de apă. Trebuia să se înlăture cu orice preț risipa apei prin constrângerea consumatorilor de a-și repara urgent instalațiile de distribuție și să-și monteze contoare de apă. Punctual, Stan Vidrighin propunea: 1.să se instaleze o pompă cu o putere de aprox. 65 litri/secundă, cu o presiune de înălțime de 90 m; 2.să se construiască un nou rezervor, modificând conductele în așa fel încât apa feruginoasă care provenea din vechile rezervoare să fie complet curățată de fer; 3. să se repare și să se verifice toate contoarele de apă, mărindu-se numărul lor, în așa fel încât nici o casă să nu consume apă fără să fie înregistrat consumul; 4.să se instaleze contoare principale de apă care să fie citite din 3 în 3 luni, consumul fiind plătit în raport cu valorile înregistrate.

La 8 mai 1924, au fost demarate lucrările unei noi galerii colectoare constând dintr-un tub de beton în lungime de 200 m și 300 mm diametru, care urma să capteze apa subterană și să o conducă spre fântâna nr. XV. Lucrarea s-a finalizat la 20 iulie, costul ei fiind de 350 000 lei. După terminarea acestei galerii, fântâna nr. XVI, care fusese greșit proiectată și executată, având legătură directă cu apa Mureșului și devenind, astfel, un adevărat focar de tifos, a fost izolată printr-un zid de beton, obturându-se comunicația cu apa râului. În urma construirii noii galerii, cantitatea mai mare de apă care trebuia transportată în rețeaua apeductului necesita cumpărarea unei pompe cu o capacitate mai mare decât a celor existente. În urma răspunsurilor la ofertele înaintate, în ședința din 24 aprilie 1923, Consiliul orașului a aprobat cumpărarea unei pompe centrifugale cu o capacitate de 65 litri/secundă și 10 atm. și a unui motor electric de 150 CP, de la firma Teudloff-Diettrich, al căror cost se ridica la suma de 350 000 lei.

Întreaga lucrare a costat 797 000 lei, 340 000 lei bani plătiți din taxa de robinet stabilită în 1922, un avans acordat de către Consiliul orașului din fondul comunal (300 000 lei) și 157 000 lei din bugetul uzinei electrice.³¹⁸

Montarea noilor utilaje a scos la iveală alte greutăți neprevăzute, cauzate fie de proiectarea greșită, fie de vechimea conductelor principale. Dificultatea cea mai mare consta în faptul că principala conductă era atât de obturată și oxidată cu fer și mangan, încât diametrul său original, de 250 mm, se redusese la 170-150 mm, devenind aproape inutilizabilă pentru transportul apei.

În această situație se punea problema așezării unei noi conducte principale, paralelă cu cea existentă, în lungime de 1700 m și cu un diametru de 350 mm, cât și a construirii unui nou rezervor colector, cu o capacitate de 1000 m³.

³¹⁸ „Orașul”, 1 august 1924, p. 138.

Repararea contoarelor de apă, a fost un pas important pentru raționalizarea consumului, lucrarea fiind executată de către Uzinele comunale din Arad și de către întreprinderea „Dacia” din localitate. Totuși, era evident că ameliorarea corespunzătoare a aprovizionării orașului cu apă se putea aștepta numai de la executarea totală a programului de amplificare, care consta în realizarea unui nou apeduct și prin construirea unor noi rezervoare colectoare.

Un prim pas în raționalizarea consumului de apă fusese făcut prin hotărârea Consiliului orașenesc din 3 aprilie 1922, prin care se mențineau taxele fundamentale de 1 leu pentru consumul normal de apă, adică pentru fiecare leu plătit consumatorul avea dreptul la 1 m³ de apă, însă pentru un plus de consum se fixau, de la 1 aprilie, 2 lei pentru plusul de consum în scopuri gospodărești și 3 lei pentru plusul de consum în scopuri industriale.³¹⁹

Pentru acoperirea cheltuielilor reclamate de lucrările necesare pentru menținerea apeductului în stare de funcționare, Direcțiunea uzinelor a înaintat o propunere urgentă către Consiliul orașului, prin care solicita ca taxele de apă și de canalizare să fie dublate începând cu 1 iulie 1924. Acestea nu mai fuseseră urcate de la 1 ianuarie 1921, astfel că dacă înainte de război costul unui m³ de apă era de 30 de fileri aur (adică 14 lei la valoarea din 1924), în același an tariful era de numai 1 leu. După majorare, prețul unui m³ se ridica la 2 lei pentru uz casnic, pentru supraconsum la 4 lei și pentru industrie la 6 lei. Prin majorarea la dublu, costul apei la Târgu-Mureș era egal cu prețul unitar cel mai favorabil din Cluj, față de celelalte orașe fiind mult mai mic: Brașov, 4 lei pentru uz casnic, 6 lei pentru industrie; Timișoara, 4,80 lei; Arad, 6 lei; București, 5,50 lei.³²⁰ În urma dezbaterii bilanțului uzinei de apă și canalizare pe 1924 și din Raportul întocmit rezulta că majorarea taxelor făcută la începutul anului 1925 nu acoperea nici măcar întreținerea acestor uzine, fără a se mai putea vorbi de îmbunătățiri sau de amplificări. Ca urmare, la 16 septembrie 1925, Consiliul orașului propunea, din nou, majorarea taxelor de apă și canalizare, cel puțin de 10 ori față de anul 1914, adică de 3 ori față de cele percepute la 1 ianuarie 1925.

Problema aprovizionării cu apă a orașului nu fusese rezolvată decât temporar prin măsurile amintite, astfel că această chestiunea rămânea și în continuare pe agenda primarului Emil A. Dandea, printre cele mai urgente și stresante. *„Ținem de datoria noastră - spunea Emil A. Dandea - a vă atrage atențiunea în acest loc asupra faptului că chestiunea aprovizionării orașului cu apă încă și astăzi este o problemă nerezolvată /.../ O conducere care ar face politica « après nous le déluge » (după noi, potopul-n.a.) poate că ar amâna rezolvarea. Dar noi nu putem intenționa crearea unei situații imposibil de rezolvat deja și pentru viitorul apropiat. Voim ca măsurile luate de noi să fie bază solidă a progresului orașului. Problema uzinei și a serviciului nostru de apă – astfel - nu se mai poate lăsa în halul fără de hal de până acum. Cum Consiliul nostru a precumpănit totdeauna măsurile paliative și în cazul de față este gata să ia mai bine asupra lui odiul majorării taxelor decât răspunderea pentru dezechilibrarea financiară - tehnice și igienice - totală a serviciului de apă.”*³²¹

Dezamăgit de rezultatele nesatisfăcătoare obținute în urma „cârpirii” sistemului de alimentare cu apă a orașului, Emil A. Dandea hotărăște o operațiune mai amplă, care să pună capăt situației care trena încă de la începuturi.³²²

³¹⁹ „Orașul”, 28 aprilie 1923, p. 72-73.

³²⁰ *Idem*, 16 septembrie 1924, p. 170.

³²¹ *Idem*, 1 februarie, 1925, p. 19-23.

³²² „E îndeobște cunoscut – scria Dandea - că, uzinele de apă, de la începutul lor, s-au dovedit insuficiente și necorespunzătoare. Aceasta, cu toate că primarul declama solemn în ședința din 1907 a Congregației Municipale că „apeductul este perfect bun”. De vre-o 20 de ani s-a tot cârpăcit la apeduct – am cârpit și noi de doi ani. Dar, în urmă ne-am convins că trebuie o soluționare radicală, fie și cu sacrificii mai mari” („Dare de seamă”, 1925, p. 24).

După ședința Consiliului comunal din 26 mai 1925, s-a anunțat licitație publică pentru lucrările necesare unei noi amplificări a uzinei de apă, astfel că, după terminarea lor, uzina să poată servi zilnic populația cu încă 5 000 m³ de apă potabilă.

Se propuneau 3 variante: 1. amplificarea în modul existent la vremea respectivă, prin construcția de noi fântâni și galerii de apă; 2. edificarea unei noi stații de filtrare cu sistem de ozonare, cu o capacitate de 5 000 m³/zi, pe lângă cel existent cu o capacitate de circa 4 200 m³; 3. captarea apei de izvor de la Gurghiu sau Deda-Bistra;³²³ 4. amplificarea prin oricare alt sistem, „după plac”.

Condițiile de plată ale lucrărilor se ordonau în felul următor: 1 000 000 lei la încheierea contractului, restul în rate semestriale timp de 5-8 ani, astfel încât rata să nu depășească 1 000 000 lei.³²⁴

Cu toate că sondajele și pompările de probă făcute între anii 1910-1914 în Valea Mureșului au arătat, iar prospecțiunile geologice au demonstrat că în această zonă cantitatea de apă existentă în sol cu greu ar fi putut asigura aprovizionarea orașului, datorită prețurilor mai accesibile ale lucrării, a fost aleasa, se pare, prima variantă, cu toate inconvenientele care țineau de prețul ridicat al lucrărilor. Cum timpul nu a mai avut răbdare cu inițiatorul demersului, acesta fiind nevoit să renunța la fotoliul de primar, după alegerile comunale din 1926, chestiunea sistemului de alimentare cu apă potabilă a orașului a rămas tot nerezolvată, banii strânși pentru realizarea lucrărilor luând, se pare, alte destinații, așa cum rezultă dintr-o interpelare adresată în Parlamentul României de deputatul de Mureș, Emil A. Dandea, miniștrilor de interne și al sănătății și ocrotirilor sociale, la începutul anului 1928.³²⁵

Din răspunsul lui Bernády György la interpelarea lui Dandea rezultă că amintita licitație fusese anulată de către Consiliul Tehnic Superior și de Ministerul de Interne întrucât, pe de o parte, procedura a avut loc în condițiile când municipiul nu dispunea de sumele necesare, iar pe de altă parte, aceasta avusese loc înainte ca planurile și devizele să fi fost aprobate de către forurile superioare amintite.

În această situație, în lipsa creditelor disponibile și a documentelor necesare, în anul 1926, s-a făcut, în cadrul prevederilor bugetare, doar o amplificare a rețelei de distribuție a apei construindu-se o nouă galerie lângă fântânile apeductului.

În 1927 s-au făcut lucrările urgente de curățire a conductelor afectate în valoare de cca 300 000 lei, prin firma „Hanowerische Maschienenbaum A.G.”.

³²³ Emil Dandea, „Dare de seamă”, 1925 p. 94-95.

³²⁴ ANDJ-Mureș, Fond Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu, doc. 5422/1928, f. 38.

³²⁵ În adresa Președenției Adunării Deputaților cu nr. 1385/1928, înaintată ministerelor amintite, se menționa, printre altele că: „domnul deputat Emil Dandea, în ședința din 30 februarie a.c., a făcut următoarea întrebare /.../ Încă în era maghiară, s-a construit, în orașul Târgu-Mureș, un apeduct comunal. Acesta, însă, cu atâta nepricepere și incurie, încât, deja, după primul an de funcționare, cantitatea apei – ce este mai grav – calitatea ei a devenit insuficientă și periculoasă sănătății oamenilor. Ani de-a rândul a bântuit în acest oraș, din această cauză, tifosul și alte epidemii cari seceră sute de vieți. Cum, consiliul comunal, care am avut onoarea să-l prezidez timp de 4 ani, a ordonat o anchetă pentru descoperirea vinovaților care au cauzat infectarea apei, se pare, cu rea voință și ulterior construcției apeductului, cu scopul de a-și ascunde păcatele în ce privește insuficiența apei, apoi a făcut lucrări de ameliorare, fântâni noi și altele în valoare de peste 2 milioane Lei, având în vedere că tot acest consiliu a publicat sub Nr. 2371, deja în luna mai 1925, licitație pentru crearea unui apeduct care să servească apa și nici să omoare cetățenii, însă actualul consiliu a lăsat baltă chestiunea apei, iar banii preluați, cari erau depuși la Banca Albina, din cari trebuia făcută această lucrare în sumă de cca 10-11 milioane lei, i-a plătit la Budapesta, în niște datorii nescadente consolidate și a căror menținere era foarte avantajoasă pentru comună, plătitu-se 4 și ½ interes inclusiv anuitățile amortizării capitalului, iar alte sume s-au dat în subvenții pentru școlile minoritare și teatrul unguresc, iar pentru apeduct trebuie contractat alt împrumut cu mult mai oneros ca cel nescadent și totuși achitat, deoarece, din această cauză, apa este și azi insuficientă, silind cetățenii să consume apă minerală, cari trebuie să le plătească scump” (ANDJ-Mureș, Fond Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu, doc. 3044/1928, f. 3).

Pentru anul 1928, în bugetul orașului, fusese prevăzută suma de 250 000 lei pentru efectuarea unor studii sanitare asupra apei și alți 250 000 lei pentru construcția unei noi galerii. Totodată, avându-se în vedere că examinările bacteriologice din primăvara anului amintit nu au fost pe deplin satisfăcătoare din punct de vedere sanitar,³²⁶ pentru studierea unor dispoziții preventive necesare pentru evitarea erupției vreunei boli molipsitoare prin apă, s-a dispus ca directorul tehnic al uzinelor municipale, împreună cu medicul șef al orașului, să studieze instalațiile de sterilizare (ozonizare) a apei de la Sibiu. După această documentare, în octombrie 1928, inginerul Becsey Ferdinand, directorul Întreprinderii Comunale, redactează un studiu în care, din nou, se avansa ideea folosirii apei de suprafață a râului Mureș, în situația în care sistemul de puțuri forate nu mai era rentabil. Purificarea apei urma să se facă prin filtrare și tratare chimică. Totodată s-a pus problema locației stației de filtrare, un amplasament preferat fiind malul stâng al râului Mureș, ferit de inundații, aflat în proxima apropiere a orașului.³²⁷ Pentru rezolvarea potabilizației apei destinată consumului, s-a luat legătura și cu Paul Staechelin, profesor la Școala Superioară Politehnică din București, care, pentru ameliorarea situației, a propus contactarea firmei „S.A. Otto și Alfred Herzog” din București, ca reprezentanți ai firmei „Chlorator-Gesellschaft m.b. H. Berlin”.³²⁸

Din Raportul Sanitar pe anul 1929, rezultă că apeductul orașului avea o apă cantitativ insuficientă, și calitativ nepotabilă, având conținut mare de fer, de amoniac, de bacterii diverse, între care, în permanență, coli, în ciuda faptului că în anul amintit s-au reparat filtrele rapide Jakobi și s-a introdus aparatul de clorinare Ornstein. Lungimea rețelei de apă era de 48 331 m., având 30 de fântâni publice și 2 037 de legături cu casele. Comparând numărul legăturilor cu numărul locuințelor, de circa 4500, rezultă că nici jumătate dintre case nu erau prevăzute cu apă curentă, iar o mare parte din cele prevăzute aveau apă doar în curte, fără a avea și în casă.

Prin urmare, era evidentă necesitatea unui nou apeduct, dat fiind faptul că existentul nu putea deveni suficient nici măcar prin amplificări. După multe discuții, expertize și planuri, în anul 1929, s-a ajuns totuși la o concluzie ce ar fi putut deveni viabilă în situația în care ar fi existat și susținere financiară. Atât primăria cât și Consiliul de Igienă și Ministerul Sănătății au adoptat principiul captării directe a apei Mureșului și potabilizarea sa prin sedimentare, filtrare rapidă și clorizare.

Întocmirea proiectului a fost încredințată firmei „Kurz A.G.” din Viena, cu reprezentanță în Bistrița. În acest scop, urma să se construiască un stabiliment de filtrare în aval de barajul centralei hidraulice, iar captarea apei să se facă în amonte de baraj, într-o porțiune a râului Mureș, unde viteza de curgere a apei era mai mare, pentru ca apa captată să fie ferită de depuneri de nămol etc. Noul apeduct urma să cuprindă: captarea apei în dispozitiv de protecție împotriva corpurilor plutitori (pești, nămol, gheață etc.), bazinul de amestec cu sulfat de aluminiu, bazinele de sedimentare pentru limpezirea prealabilă a apei, sala filtrelor și aparatelor de clorinare cu dispozitive de reglare, golire, spălare, apoi sala mașinilor, locuință pentru mecanic, ateliere etc. O a doua variantă a fost avansată de firma „Österreichische Bamag-Büttner Werke A.G.”, tot din Viena. Planurile au fost înapoiate primăriei de către Consiliul Tehnic Superior spre revizuire și modificări. În urma acestora, din diferite motive, printre care cel financiar a prevalat, ambele proiecte au fost respinse.³²⁹

³²⁶ „Calitatea apei- se spunea în Jurnalul Consiliului Tehnic Superior nr. 191 din 2 august 1929 - este rea. Analizele chimice arată că ea conține amoniac, nitriți, nitrați, clor care provine din descompunerea materialelor organice, ceea ce este o indicație de contaminare. Fierul se găsește asemenea în mari cantități ajungând la 8,2 m/m gr. la litru, mult peste limita admisă pentru o apă potabilă” (ANDJ-Mureș, Fond Primăria Târgu-Mureș, Consiliu, doc. 13563/1929).

³²⁷ Ioan Eugen Man, Târgu-Mureș, *Istorie urbană, Perioada interbelică*, Târgu-Mureș, Editura Nico, 2010, p. 438.

³²⁸ ANDJ-Mureș, *fond. cit.*, doc. 8235/1928.

³²⁹ Primăria prevăzuse, pentru anul 1929, suma de 5 milioane lei destinați pentru această lucrare, bani care au rămas neutilizați, întrucât suma la care se ridica construcția noului apeduct, fără de care nu se putea întreprinde demersurile necesare demarării lucrării, era de 25-30 milioane. Era evident faptul că trebuia accesat un împrumut, care, în condițiile crizei, era greu de obținut, sau chiar imposibil.

Dacă acest apaduct s-ar fi realizat, prin cantitatea de 320-480 m³ de apă pe oră pompată (circa 200 litri de om pe zi) s-ar fi făcut un pas deosebit de important pentru salubritatea orașului care ar fi dus la înlăturarea celorlalte anomalii privitoare la grupuri sanitare, canal și fântâni particulare.³³⁰ La sfârșitul anului 1931, primarul Maximilian Costin îl invită pe inginerul hidrolog D. Ghermani pentru rezolvarea problemei asigurării orașului cu apă. Acesta propune planul agreat de Dandea, cel din 1925, de aducere a apei din zona Deda-Bistra, care, la rândul său, este respins din motive financiare.

În această conjunctură, la 23 iulie 1933, este din nou invitat inginerul Stan Vidrighin care, la solicitarea primarului Nicolae S. Ionescu, întocmește și un proiect pentru o nouă uzină de apă, pe malul drept al Mureșului, la un preț de 2 000 000 lei.³³¹

Din motive obiective datorate, în primul rând, marii crize economice și financiare, proiectele au rămas, câțiva ani, doar la stadiul de idei, pentru a căror realizare s-au inițiat numai „pertractări” lipsite de vre-o finalitate practică.

La revenirea sa în fruntea Comisiei Interimare, în 1934, Emil A. Dandea considera din nou că „soluționarea ideală tehnică și igienică pentru Municipiul nostru rămâne – evident – aducerea apei de la Bistra, în care scop am reluat discuțiunile cu orașul Reghin”, lucru realizabil financiar dacă ar fi existat un fond de resurse ordinare în sumă de cca. 20 000 000 lei la care să se adauge un împrumut de vre-o 5 000 000 lei, precum și contribuția orașului Reghin în valoare de 30 000 000 lei.³³² După ce amintea că la plecarea sa de la primărie, în 1926, lăsase urmașului său o sumă de cca. 7 000 000 lei numerar depus, dezaprecia graba lui Bernády György de a fi folosit acești bani pentru lichidarea unor arierate antebelice către băncile din Budapesta, în condițiile în care acele datorii erau consolidate și foarte avantajoase pentru oraș (anuități de 4 ½ - 5 %, inclusiv amortizarea capitalului). Părerea sa era că aceste anuități nu trebuiau achitate anterior obligațiunii contractuale și dintr-o dată ci trebuia continuată plata ratelor anuale. Dacă s-ar fi continuat augmentarea sumei amintite fondul ar fi crescut, după aprecierea lui, la cel puțin 30 000 000 lei, fapt ce ar fi ușurat sarcina orașului în aprovizionarea cu apă sănătoasă.

În asemenea condiții, primăria municipiului a hotărât contractarea unui împrumut de 20 de milioane lei pentru continuarea lucrărilor la apaduct și pentru răscumpărarea dreptului de apă al bisericii reformate.³³³

În lipsa creditelor suficiente, proiectul din 1929 redevine de actualitate, inginerul Stan Vidrighin fiind din nou solicitat să întocmească documentația tehnică.³³⁴ În 1937, aceasta a fost aprobată de Consiliul Tehnic Superior și după cumpărarea terenului necesar de la Gh. Calboreanu,³³⁵ cu suma de 65 000 lei, s-au demarat lucrările pregătitoare pentru care s-au investit, inițial, peste 4 milioane lei.

³³⁰ ANDJ-Mureș, Fond *Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu*, doc. 6300/1930.

³³¹ Ioan Eugen Man, *op. cit.*, p. 439.

³³² *Expunere de motive la proiectul de buget pe anul 1934-1935*, în „*Orașul*”, 15 aprilie 1934.

³³³ *Împrumutul primăriei*, în „*Glasul Mureșului*”, 20 decembrie 1934.

³³⁴ „Pentru atingerea acestui scop – îl informa Dandea pe ministrul de interne, la 1 iulie 1937 – în cele din urmă a fost angajat cunoscutul specialist în chestiunile de aprovizionare cu apă, d. inginer Stan Vidrighin, care să studieze toate posibilitățile și după aflarea celei mai potrivite, să întocmească planurile și devizele necesare. D-l ing. Stan Vidrighin, luând în considerare toate împrejurările actuale tehnice și posibilitățile financiare ale municipiului, a recomandat soluția aprovizionării cu apă a orașului cu apă luată din râul Mureș și după acceptarea acestei soluții de către conducerea municipiului a întocmit toate planurile, devizele și caietele de sarcini necesare și a obținut aprobarea Ministerului lucrărilor publice prin Consiliul tehnic superior, aprobare dată prin jurnalul nr. 38 din 14 Apr. 1937 /.../ În urma acestora, cu onoare vă rugăm, Domnule Ministru, să binevoiți a aproba ca lucrările de construire a noului stabiliment de pompe, exclusiv instalațiile tehnice ca: motoare, pompe, diferite aparate etc., să fie executate de către Primărie, în regie proprie, prin inginerii săi specialiști...” (ANDJ-Mureș, Fond *Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu*, doc. 17726/1937)

³³⁵ „*Dare de seamă*”, 1936, p. 59.

Celelalte amenajări au fost evaluate la 18 milioane, o sumă de 20 000 000 lei fiindu-i promisă primarului de către Banca de Economii și Cecuri din București, încă din 1936.³³⁶ „Executându-se și punându-se în funcțiune noul Stabiliment – scria Dandea în 1937 – va fi asigurată aprovizionarea cu apă încontinuu a orașului timp de 30, respective – prin o mică adăugire (amplificare) – peste 50 de ani.”³³⁷

Din păcate, din nou s-a dovedit că Emil A. Dandea știa să viseze frumos. Noua conducere a primăriei, din ianuarie 1938, a sistat lucrările fără nici un rost și fără vre-o explicație, spre consternarea cetățenilor orașului, deși mai exista un disponibil de 417 959 lei care, împreună cu suma care se putea folosi din fondul șomerilor, banii ar fi fost suficienți până la sfârșitul anului bugetar. „Cine vrea să se convingă ce și cu câtă inimă s-a lucrat pentru noul apeduct în anii 1934-1938 – scria Dandea – o poate face ușor citind rapoartele detaliate ale serv. competent aflătoare la Primărie.” Conform acestora, în a doua administrație Dandea, s-au angajat lucrări în valoare de 7 846 858 lei (502 446 lei, în anul 1934-35, 300 000 lei, în 1936, 5 871 442 lei, în 1937, la 13 noiembrie 1937 fiind disponibili încă 1 172 940 lei).³³⁸

Amplificarea rețelei de canalizare a mers în paralel cu cea de alimentare cu apă, chestiunea aflându-se pe agenda zilnică de lucru a tuturor primarilor care s-au aflat periodic în fruntea orașului urmărindu-se atingerea unor obiective care vizau: îmbunătățirea condițiilor de viață ale cetățenilor, realizarea unei infrastructuri edilitare moderne, ca bază a dezvoltării economice.

Sistemul public de canalizare reprezenta și în perioada investigată un element definitoriu al gradului de civilizație al unei aglomerări umane. Început înainte de Primul Război Mondial, în anii 1909-1911, acesta s-a amplificat destul de greu din cauza costurilor foarte mari ce erau absolut necesare pentru realizarea unei astfel de lucrări dar, așa cum rezultă din analiza statistică, canalizarea municipiului Târgu-Mureș s-a aflat cu cel puțin un pas în fața sistemului de alimentare cu apă.³³⁹

Din dările de seamă întocmite de Dandea în timpul primului mandat de primar nu aflăm mare lucru referitor la această problemă, ceea ce ne îndreptățește să credem că sistemul de canalizare de la vremea respectivă era suficient pentru stadiul de dezvoltare demografică și economică a urbei, atenția primarului fiind focalizată spre celelalte chestiuni vitale pentru existența orașului, respectiv electricitatea și aprovizionarea cu apă. Disfuncționalitățile au apărut odată cu creșterea numărului populației, cu deschiderea de noi străzi, cu noile edificări de locuințe și sedii social-culturale etc., pentru care extinderea sistemului reclama noi fonduri financiare, de multe ori imposibil sau greu de identificat.

Inaugurat cu o rețea ce avea o lungime totală de 34 km, în anul 1923, întinderea rețelelor ajunsese la 59,41 km,³⁴⁰ iar, în 1929, sistemul avea o lungime de 70,030 km, ceea ce însemna că orașul era canalizat în proporție de 82,87%. Pentru a fi în întregime canalizat, la vremea respectivă, ar mai fi fost necesari încă 14,470 km, pentru care era nevoie de 10-12 milioane lei. În același an, lungimea apeductului era de 48,331 km, realitate care denotă că existau străzi și cartiere noi canalizate dar fără rețea de alimentare cu apă, sau invers.³⁴¹ Această insuficiență, semnalată în mai toate rapoartele sanitare, a determinat serioase greutăți în domeniul igienei și sănătății publice. Întrucât canalul nu era legat de nici un râu, ci se alimenta doar din apeduct și din apa pluvială, vara, îndeosebi, dar și în alte perioade secetoase din timpul anului, când ploile erau destul de rare, scăzând și randamentul uzinei de apă, acesta rămânea sec de multe ori, neputându-se spăla de reziduri.

³³⁶ Noul apeduct al Târgu-Mureșului, în „Glasul Mureșului”, 2 aprilie 1938.

³³⁷ „Dare de seamă”, 1936, p. 105.

³³⁸ „Glasul Mureșului”, 2 aprilie 1938.

³³⁹ Ioan Eugen Man, *op. cit.*, p. 440.

³⁴⁰ „Dare de seamă”, 1923, p. 43.

³⁴¹ ANDJ-Mureș, fond Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu, doc. 6300/1930.

În astfel de situații, atât în părțile mai joase ale orașului, dar mai ales în cele ridicate, aerul era contaminat cu mirosuri greu de suportat. Din aceleași considerente, nici grupurile sanitare, în număr de 2517 în anul 1929, aflate în dotarea edificiilor cu aglomerații umane (internate, școli, fabrici, cazărmi, cele 3 W.C. publice etc.) nu corespundeau scopurilor pentru care fuseseră făcute, întrucât nu se puteau spăla tot timpul, aflându-se într-o stare de curățenie necorespunzătoare. În aceeași situație se aflau și cele particulare. Soluția avansată era legarea canalizării direct de râul Mureș, care străbătea orașul, pentru a spăla cel puțin partea de jos, iar pentru părțile așezate mai sus, era necesară dotarea cu noi instalații de refulare.

În 1934, când Dandea a revenit în fruntea orașului, capacitatea uzinelor de apă a fost mărită considerabil prin lucrările de amplificare, încât s-a putut servi fără întrerupere tot anul apă suficientă pentru circa 60% din străzile cu apeduct, lucru ce încă nu se mai întâmplase de când existau uzinele. „Este îmbucurător, pe de o parte – scria Dandea - creșterea numărului a noilor racorduri, contribuind acestea la igiena cetățenilor, dispărând prin instalațiile interne, closetele insalubre...”³⁴²

În anul amintit, rețeaua de canalizare dispunea de 82 km conducte de canal (58 km pentru apa insalubră și 24 numai pentru apa meteorică).³⁴³ După cum rezultă din darea de seamă pentru anul 1934, se pare că legarea canalului principal de râul Mureș se realizase anterior, din moment ce din totalul de 5.869.880 m³ de apă insalubră și meteorică adunată de canal, din Mureș fuseseră ridicați prin pompe 643.940 m³, iar restul de 5 215 880 m³ fuseseră natural introduși în sistem pe cale naturală.³⁴⁴

Lucrările de apă și canal din anul amintit au vizat, îndeosebi străzile recent deschise, construindu-se un canal nou de 157 m, pe tronsonul străzilor G. Avramescu și Padeș, numai costul materialelor, conform devizului, ridicându-se la suma de 58 620 lei.³⁴⁵ Racordurile la sistem au fost în număr de 61. Darea de seamă din anul următor³⁴⁶ prezintă o amplificare a rețelei cu 437 m, după cum urmează (denumirile străzilor sunt cele de azi): str. Gheorghe Avramescu (78 m), Harghita (94 m), Bartok Béla (50 m), Cireșului (65 m), Parcul Municipal (150 m).³⁴⁷ Numai pentru străzile Gheorghe Avramescu și Harghita, primăria, prin Decizia 19751/13 septembrie 1935, aproba deschiderea unui credit în valoare de 97 200 lei.³⁴⁸ Numărul racordurilor, în anul 1935, a fost de 58. Pentru ultimii doi ani ai administrației Dandea nu avem informații despre amplificarea sistemului de canalizare, probabil acesta fiind suficient pentru perioada respectivă și nici nu se mai înregistraseră cereri pentru racord.

3.3. AMPLIFICAREA SISTEMULUI DE ILUMINAT

După război, uzina electrică se afla într-o situație similară cu a celorlalte stabilimente ale orașului care avuseseră de suferit în urma mării conflagrații mondiale, suma reparațiilor necesare, în decursul anilor 1921-1922, ridicându-se la valoarea de 600 000 lei. Veniturile aduse s-au diminuat la 40%, ceea ce a determinat o pierdere de 750 000 000 lei. Venitul uzinei a fost influențat și de prețul mic, numai de 1 leu/kw încasat de uzina de apă, înregistrându-se și în acest caz o pierdere de 1/2 milioane lei.

³⁴² „Dare de seamă”, 1934, p. 109 și 112,

³⁴³ „Dare de seamă”, 1934, p. 114.

³⁴⁴ *Idem*.

³⁴⁵ Ioan Eugen Man, *op. cit.*, p. 440.-

³⁴⁶ Atenționez pe cei care folosesc aceste documente să le interpreteze cu multă atenție, întrucât o parte din informații sunt, uneori, doar reproducerea celor anterioare. Textul capitolului *Lucrări diferite*, bunăoară, care se referă la anul 1935, este identic cu cel care se referă la anul 1934.

³⁴⁷ „Dare de seamă”, 1935, p. 106.

³⁴⁸ Ioan Eugen Man, *op. cit.*, p. 440.

Cu toate aceste greutăți, locuitorii municipiului Târgu-Mureș, deși se plâneau încontinuu, de prețul mare al curentului primit pentru necesitățile casnice, dintr-o analiză comparativă făcută de Dandea, în 1923, rezultă că doar orașele Cluj și Sibiu plăteau un preț mai scăzut, realitate care se datora și faptului că cele două orașe produceau energia electrică doar prin mijlocirea turbinelor hidraulice nu și cu motoare termice ca la Târgu-Mureș.³⁴⁹

La venirea lui Dandea la Târgu-Mureș, la începutul anului 1923, uzina electrică a orașului avea în componență: o centrală hidroelectrică cu 3 turbine de 400 kw., pe capacitatea lor maximă de 1200 kw putându-se conta numai în anotimpurile ploioase când cantitatea de apă din Mureș era suficientă; o centrală termică cu 2 motoare Diesel a câte 150 kw, care funcționa numai pentru acoperirea maximului de încărcare zilnică sau când debitul de apă al Mureșului era scăzut. În condițiile în care orașul se revigora din punct de vedere economic, iar numărul locuitorilor care doreau să se racordeze la beneficiile civilizației moderne era în vizibilă creștere, problema amplificării uzinei electrice nu mai putea suporta amânare. Chestiunea va fi prezentată Comitetului Administrativ în raportul din 25 august 1923.³⁵⁰

Un prim pas spre amplificare îl reprezentase demersul lui Dandea către Consiliul de Administrație al Băncii Românești din București, din 3 iulie 1923, prin care solicita un împrumut de 6 000 000 lei pentru achiziționarea unui agregat de 500 C.P. oferit de Societatea „Tehnica” la un „preț-chilipir” de 2 200 000 lei. *„Amplificare uzinelor electrice – motiva primarul, printre altele, în nota de fundamentare trimisă băncii – este imperios necesită de îndeplinirea rolului ei social și de utilitate publică, căci fără această amplificare toate celelalte întreprinderi industriale ale comunei nu vor putea funcționa în condițiile avantajoase, în cari au funcționat până acum”*.³⁵¹ Răspunsul finanțistilor fiind negativ, pentru momentul respectiv, problema a fost transferată pe agenda anului următor.

La sfârșitul anului 1923, numărul consumatorilor racordați legal la rețeaua electrică era de 5 980 din care 5 861 persoane fizice și 119 persoane juridice. Lungimea rețelei electrice primare (de cupru) era de 79,2 km., iar a rețelei secundare de 191 km. Pe agenda de activitate a uzinelor pentru anul 1924 se aflau: amplificarea; înlocuirea stâlpilor uzați; construirea rețelelor de protecție în punctele de încrucișare a rețelei de înaltă tensiune cu rețeaua de telegraf-telefon; repararea barajului și inspectarea tuturor instalațiilor de iluminat și forță motrică.

Pentru a pune capăt haosului care caracteriza activitatea de executare a instalațiilor de iluminat și forță motrică s-a întocmit *„Regulamentul pentru executarea instalațiilor de iluminat și încopcierea lor în rețeaua de distribuție orășenească (publică)”*³⁵² pus în aplicare cu data de 1 ianuarie 1924, regulament care prevedea și sancțiunile pentru contravențiile semnalate de controalele efectuate.

³⁴⁹ „Orașul”, 13 martie 1923, p. 42 și 28 martie, p. 49-50

³⁵⁰ „Consiliul orașului – spunea Dandea - pentru prevederea cu curent electric îndestulător industriei și pe tot timpul, s-a decis ca să amplifice uzinele electrice. În scopul acesta, orașului i-ar trebui o sumă mai însemnată, cca 6 milioane L /.../ Consiliul a decis a conchema prin camera de comerț o comisiune mixtă, unde ar fi reprezentată industria și comerțul din loc pentru a-i cere concursul, căci această amplificare, în cea mai mare parte, s-ar face numai în favorul industriei mari, ceiace, la tot cazul, ar însemna și pentru oraș un venit – cel puțin mijlocit – și totodată prevederea tuturor consumenților orașului cu curent electric fără întrerupere și în cvantitatea necesară. Chestiunea, însă, se rezolvă, fără considerare că primim sau ba ajutor dinafară” (Raportul Primarului din ședința Comitetului Administrativ), în „Orașul”, 15 septembrie 1923, p. 1-2.

³⁵¹ ANDJ-Mureș, Fond Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu, doc. 331/1923.

³⁵² „Orașul”, 15 aprilie 1924, p. 63-66 și 25 aprilie 1924, p. 71-75.

Subdimensionate și învechite fizic, situația acestor uzine nu mai oferea nici o perspectivă de dezvoltare economică a orașului, ele nemaiputând suporta înființarea de noi fabrici și ateliere, racordarea la rețea a altor consumatori, o perturbare cât de mică în funcționarea lor provocând restricții, reduceri la consumul de curent, chiar debranșări de sectoare întregi³⁵³.

Pentru ca uzinele să fie ferite de ruină și pentru ca și pe viitor să poată răspunde rolului lor economic și social se impunea o reglementare aptă, justă și corespunzătoare a prețului curentului electric în funcție de escaladarea prețurilor pentru materialele de întreținere și de creșterea salariilor angajaților. Ca urmare, începând cu 1 ianuarie 1924, un kw/oră pentru iluminat costa 6,5 lei, aceeași cantitate de curent costând pentru folosul industrial 3-4,20 lei. Prețul, de care se plângeau locuitorii orașului ca fiind exagerat, era totuși foarte moderat în comparație cu cel din orașele României și chiar cu cel al produselor de primă necesitate.

Locuitorii din Arad, de pildă, plăteau 12 lei pentru un kw/oră destinat consumului casnic și 10 lei pentru cel destinat scopurilor industriale; cei din Timișoara 8 lei și respectiv 6,5 lei,³⁵⁴ iar cei din București între 8 și 11 lei.³⁵⁵ Tot în acest context trebuie amintit faptul că, dacă cele mai multe orașe plăteau propriilor uzine electrice curentul folosit pentru iluminatul public, la Târgu-Mureș acest serviciu era prestat în mod gratuit. Referitor la preț, o comparație făcută cu anul 1914, când un kw/oră costa 9 filleri (36 lei, la valoarea anului 1924), la vremea când se făcea evaluarea, aceeași cantitate era de 6-7 ori mai mică.³⁵⁶

Întrucât capacitatea de producție a uzinelor electrice era prea mică în raport cu numărul consumatorilor care crescuse o dată cu dezvoltarea demografică a orașului, în anul 1924 s-a realizat un „*Elaborat asupra amplificării uzinei electrice orășenească a orașului Târgu-Mureș*”³⁵⁷ pe baza căruia s-a redactat caietul de sarcini pentru licitația publică având ca obiect cumpărarea, montarea și punerea în funcțiune a unui grup electrogen. Aceasta a avut loc în 30 septembrie 1924 cu participarea reprezentanților a 9 firme din țară și din străinătate.³⁵⁸

La 4 octombrie 1924, Consiliul orașului, în baza propunerilor făcute de o comisie formată din Becsey Ferdinand, directorul general al uzinelor electrice, Șerban Cioranu, director al uzinelor electrice, Kohlbert Ioan, ca reprezentant al cetățenilor, Popescu Bălteni, director al sucursalei locale a „Băncii Marmorosch Blank & Comp.” și O. Fulea, subdirector la „Banca Românească”, sucursala Târgu-Mureș, ca reprezentanți și experți ai finanței locale, a adjudecat, „în principiu”, oferta S.A. „Mecano” din București, care prevedea condiții bune de plată, în zece rate semestriale egale. După ce hotărârea a fost aprobată de prefectura orașului, dosarul a fost trimis spre aprobare Ministerului de Interne care, la 1 Mai 1925, a autorizat primăria municipiului să încheie contractul pentru suma de 6 626 500 lei plus 275 000 franci francezi, care urmau a fi convertiți în monedă națională la valoarea din momentul parafării actelor.

³⁵³ O astfel de situație se înregistrase în lunile secetoase ale anului 1921, când, între orele 3 ½ și 12, turbinele au trebuit să fie scoase cu desăvârșire din funcțiune, fapt care a condus la suspendarea activității unor industrii locale mici și la concedierea muncitorilor, iar marea industrie a fost pusă în situația de a-și procura mașini pe bază de aburi sau gaz artificial; în 13 decembrie 1922, sectoare întregi ale orașului au fost debranșate de la rețeaua publică de distribuție, cetățenii rămânând fără lumină” (*Expunere de motive ...*, în „*Orașul*”, 15 ianuarie 1925, p. 13).

³⁵⁴ „*Orașul*”, 16 ianuarie 1924, p. 17-19.

³⁵⁵ *Idem*, 15 martie 1924, p. 49.

³⁵⁶ „*Dare de seamă*”, 1924, p. 70.

³⁵⁷ ANDJ-Mureș, Fond *Primăria orașului Târgu-Mureș, Acte tehnice, Pachet CCCLVI, 1924-1925*, f. 16-23.

³⁵⁸ „*Orașul*”, 15 octombrie 1924, p. 190.

În situația în care nici uzinele și nici orașul nu dispuneau de banii necesari pentru reînnoirea utilajelor, iar Banca Națională a României nu se grăbea să dea curs cererii de împrumut înaintate de Consiliul orașului,³⁵⁹ acesta, la propunerea lui Dandea, a hotărât să acopere investițiile necesare prin creșterea prețului curentului electric luând ca model inițiativa orașului Praga care urcase prețurile și le-a menținut așa până la achitarea cheltuielilor aducându-le apoi mai la un nivel coborât decât înainte.³⁶⁰ Se făcea, astfel, un împrumut forțat de la consumatori. Conform modelului praghez, prețul curentului electric din Târgu-Mureș a fost urcat cu 2,50 lei, pe o perioadă de maxim 5 ani de zile, urmând ca, ulterior, în situația când se va fi înregistrat o producție abundentă de curent ieftin, prețul să fie redus la nivelul celui din 1925 sau chiar mai jos.

Pe parcursul lucrărilor, din cauza devalorizării monetare, firma contractantă a ridicat o serie de noi pretenții financiare (un spor de 10% și convertirea celor 275 000 de franci în dolari), fapt ce a modificat și termenul de execuție. Prin contractul amintit, amplificarea uzinei electrice presupunea două categorii de lucrări, respectiv furnizarea, montarea și punerea în funcțiune a grupului electrogen și a dispozitivelor auxiliare, care lucrare constituia obiectul contractului cu firma S.A. „Mecano” și lucrări în regie sau regie proprie care trebuiau executate de primăria orașului Târgu-Mureș și predate firmei contractante până la 15 noiembrie 1925. Suma celei de a doua categorii de lucrări se ridica la 2 788 799 lei pentru: construcția sălii cazanelor, fundația cazanelor și a grupului electrogen, izolarea conductelor etc. Întrucât această sumă nu fusese prevăzută în bugetul anului 1925 -1926, lucrările nu au fost terminate în timp util, fapt care a determinat augmentarea prețului lucrării generale cu încă 3 346 599 lei, bani care trebuiau aprobați tot de către Ministerul de Interne, spre care trebuiau înaintate noi demersuri. Între timp, în urma alegerilor locale din primăvara anului 1926, Dandea este nevoit să părăsească primăria, sarcina definitivării lucrărilor revenindu-i noului primar, Bernády György, care va semna procesul verbal de recepție definitivă la 24 noiembrie 1928.

Dintr-un *Chestionar privind exploatarea electricității în orașul Târgu-Mureș*, solicitat de Ministerul de Interne, Direcția Administrației Locale, în 7 noiembrie 1934, pentru elaborarea proiectului de lege privind organizarea și administrarea întreprinderilor comunale, se desprind unele informații interesante referitoare la situația uzinei la momentul când era din nou preluată de administrația Dandea. Astfel, aceasta alimenta cu electricitate, pe lângă orașul Târgu-Mureș și comunele Sântana, Mureșeni și Sâncrai, care localități, împreună aveau 40 000 de locuitori. Numărul total al abonaților era, însă, de numai 5 113, din care 4 192 cu contoare și 921 plăteau *à forfait*. Față de anul 1925, cel mai fast al primului mandat de primar al lui Dandea, numărul celor „încopciați” se diminuase cu 582, realitate care nu trebuie pusă neapărat pe seama diminuării capacității de producție a uzinei ci și pe posibilitatea debranșării de la rețea a celor care nu mai aveau cu ce plăti din cauza crizei economice.

³⁵⁹ În martie 1924, Dandea va înainta o nouă cerere de împrumut către Banca Națională a României, primind același răspuns de amânare, cu toate că primarul menționase că averea curată a orașului pusă garanție era, la 31 decembrie 1923, de 677 719 685 lei (ANDJ-Mureș, Fond *Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu*, doc. 9577/1924).

³⁶⁰ În expunerea de motive, Dandea menționa că: „dacă ținem seama și de adevărul elementar că una dintre cele mai primordiale condițiuni pentru dezvoltarea unui oraș este ca acel oraș să dispună de o uzină electrică puternică, atunci putem afirma că orașul nostru, predestinat a deveni un puternic centru industrial și cultural, este oprit în dezvoltarea sa firească din cauză că uzinele electrice nu corespund chemării lor de a promova dezvoltarea orașului. După ce știm toate acestea, ni se pune întrebarea: ce perspectivă de dezvoltare și naționalizare are în viitor acest oraș, când uzina lui electrică nu mai poate suporta înființarea de noi fabrici și ateliere, când încopcierile noi de iluminat public și particular sunt problematice, când o perturbare cât de neînsemnată în uzinajul acestei fabrici provoacă restricții, reduceri în consumația de curent, ba chiar descopieri a sectoare întregi” (*Expunere de motive*, în „Orașul”, 15 ianuarie 1925, p. 14).

Numărul lămpilor pentru iluminatul public era de 753, reprezentând o putere de 63 Kw., față de 526 în 1925, care reprezentau 53 de kw; din lungimea totală a străzilor orașului de 76 de km., doar 6 erau neelectrificați.³⁶¹ Personalul utilizat la uzină și în rețea era de 79 de lucrători (1 inginer, 25 de funcționari de birou, 7 mecanici, 4 montatori și după necesități aprox. 42 de zilieri), ale căror salarii se ridicau la suma de 3 353 680 lei. Din același chestionar rezultă că puterea instalată a uzinei nu mai satisfăcea cererea de energie electrică fiind necesar încă un motor de minimum 1 200 C.P.³⁶²

Numărul celor care utilizau energia electrică, element hotărâtor pentru funcționarea uzinei, era considerat mulțumitor în condițiile crizei economice și financiare care paralizase, aproape în totalitate, viața economică a orașului. Din acest punct de vedere, municipiul Târgu-Mureș ocupa un onorant loc trei la nivelul țării, cu 143 de abonați la 1 000 locuitori, în fața sa situându-se doar Timișoara, cu 197 și Sibiu, cu 188.³⁶³ Tot pe locul trei se afla orașul din punctul de vedere al iluminatului public al străzilor, în fața sa aflându-se Timișoara și Oradea, iar după el orașele: Sibiu, București, Cernăuți, Chișinău, Cluj, Iași, Craiova și Arad.³⁶⁴

La vremea respectivă, cel mai electrificat județ era Brașovul, iar cele mai multe localități alimentate cu energie electrică le avea județul Sibiu. Județul Mureș se situa pe locul 8 în ceea ce privește numărul localităților electrificate și pe locul 24 în ce privește gradul de electrificare. Comparativ cu situația pe întreaga țară, orașul Târgu-Mureș și comunele alimentate de uzina electrică se situau mult sub media de 23%, doar 12,78% din populația acestora bucurându-se de binefacerile electricității.

În urma unor lucrări care au ameliorat indirect capacitatea uzinei (repararea ecluzelor, îndiguirea malurilor Mureșului, dragarea albiei sale în aval și amonte de barajul centralei hidroelectrice etc.), din ultima *Dare de seamă*, referitoare la starea orașului în 1936, întocmită de Dandea, aflăm că în anul respectiv numărul abonaților era de 5 586, deci cu 473 mai mulți decât în 1934, iar din punct de vedere al iluminatului public, municipiul se situa tot pe locul al treilea între orașele României, după Oradea și Timișoara, cu o putere instalată de 20 kw. la 10 000 de locuitori și cu un consum mediu de 8 kw./oră pe cap de locuitor. Numai pentru iluminatul public, municipiul Târgu-Mureș avea o putere instalată egală cu întreaga putere instalată a orașului Silistra, care avea 17 000 de locuitori, iar consumul de energie electrică era mai mare de 2,2 ori decât întreaga producție a orașului amintit³⁶⁵.

3.4. EDIFICII CIVILE DE INTERES PUBLIC

3.4.1 NOUL SPITAL DE STAT

Marea problemă a sistemului de sănătate publică a orașului după Unire a constituit-o lipsa unui spital public corespunzător pretențiilor sale de civilizație. Existența lui se impunea dat fiind faptul că actul medical se desfășura într-o clădire total inadecvată pentru slujitorii lui Hipocrate.³⁶⁶

³⁶¹ „Pe arterele pe care este deja montată rețeaua electrică – scria Dandea – în general satisface din toate punctele de vedere; e departe însă de a fi modernă, deoarece sunt încă destule străzi, cari așteaptă de ani de zile electrificarea” („Dare de seamă”, 1934, p. 139).

³⁶² ANDJ-Mureș, fond *Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu*, doc. nr. 25387. Chestionarul fusese întocmit în 13 noiembrie 1934, așa că este firesc pentru cei care studiază *Darea de seamă* din 1934, să constate cifre puțin diferite față de cele prezentate.

³⁶³ „Dare de seamă”, 1934, p. 139.

³⁶⁴ *Ibidem*, p. 142.

³⁶⁵ „Dare de seamă”, 1936, p. 91.

³⁶⁶ Actuala Clinică Medicală 3, Târgu-Mureș din str. Revoluției, nr. 35.

Dintr-un articol publicat de Nicolae Oprea în *Glasul Mureșului*, din 23 februarie 1939, aflăm că: „În 1918, la întregirea Neamului nu s-a găsit un spital (în Târgu-Mureș- n.a.) care să impună pretențiunile civilizației apusene. Au avut un așa zis spital public în zidurile reci ale cetății „Avram Iancu”, unde era și închisoarea zisă tot publică. În 1811, un demnitar de viță românească a făcut toate eforturile ca să cumpere o casă grofească de pe strada Sf. Gheorghe. Din 1852 a fost destinată pentru spital. Armata noastră a găsit primitivul spital sub conducerea Dr.-lui Hinci, director chirurg, ajutat tot de un chirurg, Dr. Sangen, fiul consulului englez din Iași din acele vremi.” În preambulul adresei trimisă Președintelui Comisiei Interimare a municipiului Târgu-Mureș, respectiv lui Emil A. Dandea, în 10 ianuarie 1934, de către *Comitetul pentru edificarea noului spital*, se menționa, o dată în plus, că: „Spitalul din Târgu-Mureș, adăpostit într-o clădire veche, de aproape 200 de ani, care, în decursul vremilor, a fost adaptată la acest scop, a corespuns cerințelor de acum 50-60 de ani, azi, însă, nu mai corespunde. Mai mult, 2 secții ale spitalului sunt instalate în clădiri particulare, cari nici nu au aspectul de spital. Poate e unicul spital din întreaga țară în acest fel. Bolnavii nu pot fi izolați și tratați conform principiilor de igienă și asepse modernă. Confortul lipsește cu totul, curățenia din lipsa camerilor și a paturilor, unde bolnavii trebuie să fie înghesuiți, nu să poată menține, iar activitatea medicală nu să poată desfășura în raport cu munca și entuziasmul depus de corpul medical pentru vindecarea bolnavilor.”³⁶⁷ Această stare insuportabilă pentru sistemul de sănătate al orașului, preluată de medicul primar Petre Muscă, originar din comuna Subcetate (azi în județul Harghita), ca director al Spitalului, continua adresa, fusese pe deplin înțeleasă de Ministerul Sănătății atunci când fuseseră puse bazele unei noi construcții. La data amintită, cu ajutoarele date de către autorități în valoare de 4 ½ milioane lei, fusese ridicată clădirea noului spital până la acoperiș, dar pentru a aduce edificiul în stare de funcționare „mai este nevoie de jertfă”. Prin urmare „vă rugăm Domnule Președinte, în interesul obștesc și al suferinșilor acestui municipiu, binevoiți a lua în considerare aceasta cerere justă și a onora din noul buget al municipiului suma de 1 500 000 Lei pentru continuarea lucrărilor la noul spital.”³⁶⁸

Situația prezentată prin această solicitare era foarte bine cunoscută de către Dandea întrucât chiar el, în timpul primului mandat, făcuse demersurile necesare pentru noua construcție.³⁶⁹ Ideea fusese însă mai veche, dinainte de Primul Război Mondial, când, pe locul destinat construcției fusese depozitată o parte din cărămizile necesare. În 1924, Dandea făcea primele demersuri către Ministerul Sănătății pentru obținerea aprobării de edificare dar, dându-și seama că data începerii construcției era departe, dispune vinderea cărămizilor, pentru a nu se deteriora obținând prima sumă pentru noul edificiu.³⁷⁰ Între 1924-1926, suma s-a mărit din contribuția primăriei, apoi prin cea a Ministerului Sănătății, prin bunăvoința miniștrilor Sever Dan, I. Costinescu și Gh. Marinescu.³⁷¹

³⁶⁷ ANDJ-Mureș, fond *Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu*, doc. 1669/1934

³⁶⁸ *Idem*

³⁶⁹ În Raportul prezentat Comitetului Administrativ, în 17 mai 1924, Dandea îi informa pe membrii acestuia că: „Încredințându-mă Dl prefect, Dsa fiind oficios ocupat în Cluj, să-l înlocuiesc la masa comună care a avut loc ieri în Sovata cu Dl Săveanu, ministru al sănătății publice și ocr. soc. În cadrul folosului de binefacere, am rugat pe Dl ministru să binevoiască a pune în ordinea zilei clădirea spitalului de stat din orașul nostru. Și cu deosebită bucuri, raportează onoratului ctet adtiv că Dl ministru s-a convins de necesitatea urgentă a acestei importante instituții și în consecință a promis, în răspunsul său, în mod public, că va pune în dispoziție spre acest scop cel puțin 2 milioane lei, încă în anul curent („Orașul”, 1 iulie 1924). În 4 noiembrie, Dandea îi reamintea, de data aceasta, în mod oficial: „Considerând situația deplorabilă în care se află spitalul de stat din orașul nostru, care, în starea lui de azi la nici un caz nu mai corespunde necesităților, nemaiputându-și îndeplini misiunea sa de a lecu corespunzător sănătatea publică, cu profundă onoare vă rugăm să binevoiți a prelimina în bugetul anului viitor suma de cel puțin două milioane de lei pentru clădirea noului spital” (ANDJ-Mureș, Fond *Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu*, doc. 19857/1924).

³⁷⁰ *Acțiuni și realizări sub guvernarea liberală. Noul spital din Târgu-Mureș*, în „*Glasul Mureșului*”, 27 aprilie 1937.

³⁷¹ *Noul spital de stat*, în „*Glasul Mureșului*”, 23 februarie 1940.

În 19 iulie 1926, Gheorghe Banu, secretar general al Ministerului Sănătății și Ocrotirilor Sociale, l-a onorat cu o vizită pe primarul Bernády György, ocazie cu care a fost abordată și „starea tristă, se poate zice rușinoasă a spitalului de Stat din localitate”³⁷² În urma discuției, s-a hotărât ca, în cel mai scurt timp, să se întreprindă, în mod urgent, pașii necesari pentru zidirea unui nou spital, corespunzător cerințelor igienice și demnității statului „a cărui zidire, de altcum, s-a plănuir înaintea cu zeci de ani”.

Folosindu-se de prima ocazie, Bernády a adus chestiunea la cunoștința Consiliului Municipal în ședința din 27 august care a și oferit 6 - 800 000 bucăți cărămizi de la fabrica din localitate pentru începerea construcției.

Totodată, a fost propus, pentru aprobarea ministerială, *Comitetul pentru edificarea noului spital* care trebuia să cuprindă 30 de membri, cât și numărul de 5 membri care urmau a forma comisia executivă.³⁷³ Prin adresa cu nr. 44318 din 17 septembrie 1926, Ministerul Sănătății aproba, în principiu, edificarea unui nou spital de stat la Târgu-Mureș, cât și comitetul și comisia de executare, anunțându-l pe Bernády György că s-a intervenit la prefectura județului pentru a se prevedea, în bugetul pe anul 1927, suma de 1 000 000 lei, iar în bugetul ministerului o sumă de 2 500 000 – 3 000 000 lei „pentru a se putea duce la bun sfârșit edificarea spitalului atât de necesar acelu oraș”.³⁷⁴

La 15 octombrie 1928, văzând că situația construcției trenea nepermis de mult, Adrian Popescu, noul primar al municipiului îi aducea la cunoștință Ministrului Sănătății că, în bugetul anului 1927, se prevăzuse suma de 1 610 000 lei care reprezenta contracostul celor 700 000 bucăți cărămizi, iar în bugetul anului 1928 încă 1 150 000 lei reprezentând valoarea altor 500 000 de cărămizi. „În urmare, pentru construirea noului spital se găsesc depozitate 1 200 000 cărămizi, cari, din zi ce merge se strică.”³⁷⁵ În același timp, continua raportul, pentru a urgenta executare a planului general al noului spital, Ministrul Sănătății „l-a recercat” pe Bernády György să încerce a procura planurile care fuseseră întocmite încă în epoca maghiară și care planuri se bănuia a se afla la Ministerul ungar al sănătății din Budapesta. Pentru ca aceste planuri, pe care primarul le obținuse în urma unei călătorii în capitala Ungariei, să capete o formă finală cât mai grabnic s-a dispus ca arhitectul Eugen I. Grosu, din Direcția generală de construcții de pe lângă departamentul respectiv, să studieze vechile proiecte și să-l pregătească pe cel definitiv. În baza noilor planuri și a devizului de lucrări, s-a organizat licitația publică fără a avea loc, însă, adjudecarea ei din cauza schimbării guvernului. „Domnule Ministru –își încheia raportul Adrian Popescu – având în vedere situația dată, că dispunem de un stoc considerabil de cărămizi pentru construcție, cari, în caz că nu se vor folosi pentru scopul arătat, se vor strica găsindu-se sub cerul liber, având în vedere, apoi, faptul că Municipiul nostru și pentru anul viitor se va îngriji de prevederea în proiectul de buget a unei sume corespunzătoare, considerând, apoi, situația deja intolerabilă a actualului spital de stat, care absolut nu mai corespunde unei cerințe sanitare, cu onoare Vă rugăm să binevoiți a dispune reluarea lucrărilor și aducerea la bun sfârșit a acestei chestiuni de mare importanță sanitară, rugându-Vă, totodată, să binevoiți a ordona prevederea unei sume cât mai considerabilă în bugetul departamentului Dvs. pentru construirea noului spital din localitate.”³⁷⁶

³⁷² ANDJ-Mureș, Fond *Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu*, doc. 1669/1934

³⁷³ Pentru comitetul de edificare au fost propuși: Bogdan Florea, prefect, Dr. Aurel Baci, deputat de Mureș, Roșca Petru, subprefect, Dr. Harșia Ioan, senator de Mureș, Tilea Liviu, medic șef județean, Musca Petru, directorul Spitalului de Stat, Iustin Aurel, medicul șef al orașului, Pintican Ioan, medic primar, Pop Alexandru, medic primar, St. John Valentin, medic primar, Ziegler Carol, medic municipal, Niculescu Zeno, șef serviciu drumuri și poduri, președintele Camerei de Comerț, Bernády György, primar, Sebess Nicolae, Vancea Iosif, Rado Alexandru, Coculescu Teodor, Kovacs Alexe, consilieri, membri în Delegația Permanentă, Popescu Adrian, consilier, Rusu Aurel, Bürger Albert, Winkler Ioan, Pantea Ioan, Metz Ervin, Becsey Ferdinand, Sulică Nicolae, Bustya Ludovic, Herbert Ștefan, consilieri orășenești. Pentru cei cinci membri ai Comisiei executive erau propuși: Bernády György, Tilea Liviu, Musca Petru, Adrian Popescu și Ervin Metz.

³⁷⁴ ANDJ-Mureș, Fond *Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu*, doc. 13878/1926.

³⁷⁵ *Ibidem*, doc. 8768/1928.

³⁷⁶ *Idem*.

La 19 februarie 1929, Adrian Popescu se va adresa din nou Ministrului Sănătății înștiințându-l că fondul pentru construcția spitalului ajunsese la suma de 3 550 000 lei, bani proveniți de la primărie, prefectură și din donațiile comunelor din județ. Pentru anul amintit era preliminară, în bugetele locale, suma de 1 100 000 lei. Dacă ministerul ar fi deblocat cota parte de participare în anul 1929 s-ar fi putut construi, cel puțin, un pavilion. „Cred că nu este nevoie să mai accentuăm necesitatea edificării cât mai urgente a noului spital în Tg.- Mureș – își încheia Adrian Popescu al doilea apel către guvern - și nici a descrie mizeria ce o avem și ce o întâmpinăm în clădirea actualului spital care poate fi considerat, cu drept cuvânt, rușinea veacului în care trăim”³⁷⁷. Intervențiile lui Adrian Popescu nu au rămas fără ecou în rândul guvernanților țării, aportul statului fiind, în 1929, de 1 000 000 lei iar, în 1930, de 1 500 000 lei, clădirea ajungând, la acea dată, sub acoperiș.³⁷⁸ Situația lucrărilor la sfârșitul anului 1929 este prezentată pe scurt și în *Raportul Sanitar* pe anul amintit, document întocmit de Pompiliu Nistor, medicul șef al orașului. „S-a zidit însă un pavilion pentru chirurgie și maternitate din roșu, pus sub acoperiș, în locul destinat noului complex de spital –se menționa în raport - meritul principal și jertfa principală pentru această zidire o are orașul Târgu-Mureș, care a contribuit cu suma de peste 5 milioane, - contribuind statul cu 1 milion și județul cu 200 000 Lei - dar același merit, ca persoane, îl are și comitetul de zidire, în special Dl. Președinte al Comisiei Interimare, Dl. Dr. A. Popescu, care a făcut toate eforturile pentru a pune spitalul sub coperiș, chiar luând împrumut pe răspunderea personală,³⁷⁹ după epuizarea fondurilor”³⁸⁰.

După anul 1930, gazeta liberală consemna că: „din motive cari nu voim să le discutăm aici, nu s-a mai făcut aproape nimic, deoarece Statul nu a mai dat nici un ban și Primăria foarte puțin. Clădirea a stat așa de se ruina, ba a mai și dispărut câte ceva.”³⁸¹ Unul dintre motive este și faptul că România se afla la apogeul crizei economice, însă, din rațiuni politice, Dandea îl trecea sub tăcere.

Guvernul liberal, ajuns din nou în fruntea țării, după alegerile generale de la sfârșitul anului 1933, a reluat stăruințele pentru continuarea și finalizarea lucrărilor, Ministerul Sănătății contribuind, până în decembrie 1936, cu încă 2 681 000, din care s-au executat lucrările de tâmplărie, tencuială exterioară etc. În anul 1937, s-au realizat lucrările de apă și canal, încălzire centrală, instalațiile electrice, zugrăvirea interioară ș.a., care s-au ridicat, conform unei afirmații a lui Dandea, la o sumă de peste 10 milioane lei.

În ședința din 19 aprilie 1937, Comitetul pentru edificarea spitalului de stat a hotărât să intervină pe lângă M.S. Regina Maria, pentru ca suverana să accepte ca spitalul de stat din Târgu-Mureș să-i poarte numele iar ministrului I. Costinescu și primarului Emil A. Dandea li se aduceau cele mai recunoscătoare mulțumiri. Se pare, că, din partea Reginei mamă nu s-a primit nici un răspuns.

Făcând o evaluare comparativă referitoare la quantumul creditelor acordate de guvern de la plecarea sa de la conducerea orașului, în 1926, până la revenire, în 1934 și ale celor acordate în timpul celui de al doilea mandat al său de primar, Dandea scria, în 1937, că dacă guvernele de la 1929-1933, toate împreună, contribuiseră cu abia 3 milioane lei, guvernul liberal, revenit, în 1934, la conducerea țării dăduse, pentru această clădire, aproape 13 milioane lei „cu toate că în acești ani bugetele statului sunt mult mai reduse ca prin anii 1929-1933 și cu toate că azi se fac înarmări cari costă mulți bani”.³⁸²

³⁷⁷ ANDJ-Mureș, Fond Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu, doc. 1669/1934.

³⁷⁸ Acțiuni și realizări sub guvernarea liberală. Noul spital din Târgu-Mureș, în „Glasul Mureșului”, 27 aprilie 1937.

³⁷⁹ Totalul împrumuturilor făcut de Comitetul de edificare, girate de Adrian Popescu, era de 1100 000 lei și proveneau de la: Marmorosch Bank (350 000 lei), Banca de Scont (300 000 lei) și Banca „Albina” (450 000 lei).

³⁸⁰ ANDJ-Mureș, Fond Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu, doc. 6300/1930.

³⁸¹ Idem.

³⁸² „Glasul Mureșului”, 27 aprilie 1937.

Din adiționarea a două conturi de gestiune întocmite de Comitet, unul din 12 octombrie 1933,³⁸³ iar al doilea, din 31 martie 1939,³⁸⁴ rezultă că până la data respectivă, fusese cheltuită o sumă de 17 170 258,45 lei, dar clădirea încă nu putea fi dată în folosință. În anul 1938, lucrările au stagnat pentru a fi continuate în următorii 2 ani cu peste 7 milioane lei cheltuieli, presa consemnând, în februarie 1940,³⁸⁵ terminarea noului edificiu care costase 23 de milioane lei.³⁸⁶ La începutul anului amintit, edificiul spitalului, care avea parter și două etaje, 200 de saloane și 470 de paturi, era terminat, rămânând doar micile finisaje interioare de final. În noua clădire, urmau să se mute Chirurgia, Maternitatea, Radiologia, Internele, alte „morburii” rămânând în vechiul edificiu³⁸⁷.

Nu pot încheia acest subcapitol fără să spun câteva cuvinte despre corpul medical care a servit această instituție și care prin activitatea sa a contribuit la crearea unei adevărate școli de medicină la Târgu-Mureș, valoarea și tradiția acesteia stând la temelia viitorului centru universitar care, azi, este recunoscut atât în țară cât și în afara ei.

Primul dintre slujitorii lui Hipocrate în Târgu-Mureș, după Marea Unire, trebuie amintit internistul Petre Muscă care, în 1924, la numirea sa în funcția de director, găsisse spitalul înzestrat la limita modestiei funcționând fără secții medicale separate. Începând cu anul amintit s-au conturat secțiile de Chirurgie, Radiologie, Ostetrică-ginecologie, Maternitatea, Contagioasele și Internele.

Secția de chirurgie, care părea a fi cea mai importantă și cu cel mai mare renume, era condusă de docentul universitar dr. M. Mitrea. Acesta se făcuse cunoscut în lumea medicală prin experiența pe care o acumulase la marile clinici din Budapesta, Bratislava și Paris. A fost asistentul renumitului chirurg Iacob Iacobovici de la Cluj.³⁸⁸ „Român însuflețit de a face bine neamului – scria Nic. Oprea în „Glasul Mureșului”, din 23 februarie 1939 - *Dl Mitrea a făcut mari eforturi cu sacrificii proprii materiale /.../ Din vechiul și insalubru local a foștilor chirurghi, s-au transformat în cabinete moderne de operații, sală de dezinfectie, mobilier corespunzător, aparate, instrumente numeroase chirurgiei moderne.*” Prin urmare, considera autorul articolului, aici, putea și facultatea de medicină din Cluj să trimită studenții în stagiu.

Secția de radiologie, înființată în 1929, era condusă de medicul primar Grigore Ursace, fost combatant alături de Emil A. Dandea, în Primul Război Mondial,³⁸⁹ specializat și el la marile clinici din Franța și Germania unde mergea anual pentru a fi în pas cu ultimele noutăți din știința medicală. „*Prin stăruința dlui Ursace – scria același autor în gazeta amintită – secția sa este înzestrată cu un bogat laborator și aparatele cele mai moderne. Statul a contribuit la început, însă, majoritatea noilor instalații și materialul radiologic este din sacrificiile personale ale dlui dl. Ursace căruia se datorește în întregime că la această secție se găsesc cele mai perfecționate aparate și se fac lucrări cari sunt la înălțimea ori cărei clinici universitare.*”

³⁸³ ANDJ-Mureș, Fond *Primăria orașului Târgu-Mureș, Acte tehnice*, dosar IV/1932, f. 15.

³⁸⁴ *Ibidem*, dosar III/1932, f. 38.

³⁸⁵ „Glasul Mureșului” din 23 februarie 1940, își anunța cu satisfacție cititorii că: „*una din marele probleme sanitare a Tg.-Mureșului s-a soluționat cât se poate de corespunzător, terminându-se noul edificiu al Spitalului de Stat.*”

³⁸⁶ N. Oprea, *Intensa activitate a corpului medical dela spitalul de stat din Tg.-Mureș. Terminarea noului edificiu de 23 milioane lei*, în „Glasul Mureșului”, 23 iulie 1940.

³⁸⁷ „Glasul Mureșului”, 23 februarie 1940.

³⁸⁸ Iacob Iacobovici se naște în 1879 în județul Botoșani, comuna Costești. Urmează Facultatea de Medicină din București, fiind apoi intern și secundarul lui Toma Ionescu. După Primul Război Mondial, se numără printre fondatorii Universității din Cluj, fiind șef de clinică chirurgicală, decan și apoi rector. În 1927 publică, la Cluj, volumul „Propedeutica”, ulterior inițiind apariția primului tratat românesc de chirurgie. Din 1933 va fi profesor la Spitalul Brâncovenesc. A adus contribuții de seamă în chirurgia ulcerului duodenal, în chirurgia de război, arteriologia fetală, chirurgia litiazei biliare etc. A preconizat și a introdus în practică operația de rezecție concomitentă a coastei întâi și a nervului frenic, cunoscută sub numele de „operația Iacobovici”. Se stinge din viață în 1959. (www.conexiunimedice.ro)

³⁸⁹ Emil A. Dandea, *Politică și administrație, culegere de texte*, Târgu-Mureș, Casa de Editură Mureș, 1996, p. 48-50; Ioan Bembea, *op. cit.*, p. 112.

Secția de obstetrică-ginecologie era condusă de dr. Alexandru Pop, asistat de medicul primar Constanța Mitrea. Era vizitată anul de aprox. 200 de femei, lucru pentru care se făcea apel către medicii de circumscripții pentru ca pacienții să vină cu încredere la tratament. Dr. Constanța Mitrea oferea și consultații gratuite cam la 3 500 paciente pe an, majoritatea fiind femei sărace de la țară.

Maternitatea, condusă de medicul primar „mamoș” I. Pintican, funcționa, până la mutarea în noua clădire a spitalului de stat, într-un local impropriu, internările fiind anevoioase deoarece micile saloane erau neîncăpătoare.

Secția de contagioase, era condusă de medicul specialist dr. Enea Bota și se afla în aceeași situație cu maternitatea, funcționând cu 50 de paturi, anual putându-se interna doar 300 de bolnavi. Edificiul adăpostea și secția T.B.C., condusă de dr. Domițian Baci, care avea 55 de paturi, în situația în care era nevoie de 150.

Alături cei amintiți, se mai aflau: dr. V. Varga, la O.R.L., dr. V. Săbădeanu, oftalmolog, dr. Palade Bari, internistă, dr. Virginia Palade, ginecolog, V. Ghibu, internist, dr. Iorgu Vâlcu, chirurg, dr. Luca Margareta, epidemiolog și T.B.C. ș.a.³⁹⁰

Noul și modernul local a mai primit, în anii 1966-1968, încă un nivel prin etajare, clădirea constituind, câteva decenii, principala unitate medicală din oraș, până la edificarea impozantului Spital Județean, din strada Gh. Marinescu nr. 50.³⁹¹

3.4.2. CĂMINUL UCENICILOR ROMÂNI „AVRAM IANCU”

În condițiile avântului înregistrat de industria capitalistă românească în deceniul III al sec. XX, problema căminelor de ucenici, ca instituții de formare și educare a viitorilor muncitori calificați, devenise o preocupare importantă pentru personalitățile politice și publice din România. În jurul acestor teme și-au exersat condeiele Nicolae Iorga, Octavian Goga și altele personalități, aproape în toată presa apărând articole substanțiale care susțineau importanța acestor așezăminte. Astfel, de pildă, în ziarul „Universul”, din 3 august 1924, A.V. Gidei publica articolul „Orașele-o problemă politică națională”, în care, printre altele, se scria că „mizeria mare a ucenicilor de toate categoriile a început să îngrijoreze pe toți oamenii de bine”. Pentru a impulsiona rezolvarea problemei, la București, luase ființă „Asociația pentru ocrotirea ucenicilor industriali”, care, în urma unor repetate demersuri, reușise să obțină de la Ministerul Muncii, de la Primăria capitalei, de la alte autorități și de la industriași care își gândeau strategia pe o perioadă mai îndelungată unele fonduri, destul de anemice, însă, pentru înființarea căminelor. În lipsa unei legi care să reglementeze înființarea unor astfel de instituții și care să permită statului o implicare financiară mai consistentă,³⁹² demersurile s-au dovedit a fi slab sprijinite și cu intermitențe care puneau în pericol coerența operei. În acest context, s-a ajuns la concluzia intervenției statului a cărui lipsă de implicare ar fi condus, fatalmente, la situația ca meseriași să fie nevoiți a importa forța de muncă calificată de peste graniță.

³⁹⁰ „Glasul Mureșului”, 23 iulie 1940.

³⁹¹ Vezi și Ioan Eugen Man, *op. cit.*, p. 154-155.

³⁹² Legea pentru Căminurile de ucenici a fost promulgată în anul 1926, prin Decretul nr. 1189 (vezi Hamangiu, *Codul general al României*, vol.XV-XVI, p. 113-115 sau *M.O.*, nr. 67, 21 martie, 1926). Articolul 9 al amintitei legi stipula că „Asociațiunile pentru căminele de ucenici, pe lângă datoria de a asigura ucenicilor adăpost și hrană, vor avea ca principală grijă educațiunea și cultura acestora”. Conform acestui act juridic, „toate căminurile actualmente existente și chiar acele constituite prin legi sau statute speciale, pentru a avea o existență legală și pentru a putea funcționa, se vor conforma dispozițiilor de mai sus, până într-un termen de 4 luni de la data promulgării acestei legi, fiind supuse întru totul legii de față”.

Problema industriei românești se punea cu și mai mare complexitate în provinciile unite, unde lipseau atât industriașii cât și personalul muncitor calificat de etnie română. La nivelul orașului Târgu-Mureș, de exemplu, o statistică din 1924 a firmelor pe naționalități arăta în felul următor³⁹³:

Tabel nr.19

Industriași calificați				Industrii legate de permise				Industrii mici fabrici			
Români		Minoritari		Românești		Minoritare		Românești		Minoritare	
Nr.	%	Nr.	%	Nr	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%
14	16,67	70	83,33	25	53,19	22	46,81	-	-	2	100

Conform unei statistici mai cuprinzătoare, din 1931, o situație identică, privind etnia patronilor și lucrătorilor o regăsim și în sectorul industriei meșteșugărești.

Tabel nr. 20³⁹⁴

Categoria	Din care									
	Români		Maghiari		Germani		Evrei		Alții	
	Nr.	%	Nr.	%	Nr	%	Nr.	%	Nr.	%
Meseriași -patroni	131	9,07	1096	75,90	10	0,69	204	14,12	3	0,20
Calfe	178	14,51	67	70,71	26	2,12	89	7,25	66	5,38
Ucenici	81	14,38	413	73,75	7	1,24	60	10,65	2	0,35

Chiar și în 1940, statistica lucrătorilor și meseriașilor din județul Mureș prezenta un tablou net defavorabil elementului românesc (români, 19,22%; maghiari, 65,92%; germani, 6,37%; evrei, 8,49%). Dintre ucenici, 177 erau români, 282 maghiari, 18 germani și 36 evrei³⁹⁵.

Referitor la naționalitatea ucenicilor de la școala de profil din Târgu-Mureș, situația viitorilor muncitori calificați din industriile orașului, la sfârșitul anului școlar 1926-1927, se prezenta astfel:

Tabel nr. 21

Situația statistică a elevilor de la Școala de ucenici industriali din Târgu-Mureș în anul școlar 1926-1927³⁹⁶

Total general 1009	Din care							
	Români		Maghiari		Germani		Evrei	
	băieți	fete	băieți	fete	băieți	fete	băieți	fete
	161	15	591	152	3	2	54	31

³⁹³ „Orașul”, 1 mai 1925; Virgil Pană, *Minoritari și majoritari în Transilvania interbelică*, Târgu-Mureș, Ed. ARDEALUL, 2007, p. 174.

³⁹⁴ ANDJ-Brașov, fond *Inspectoratul muncii Brașov*, dosar 19/1931, f. 37- 43; Virgil Pană, *op. cit.*, p. 178.

³⁹⁵ *Activitatea Camerei de Muncă din Târgu-Mureș*, în „*Glasul Mureșului*”, 22 mai 1940.

³⁹⁶ ANDJ-Mureș, Fond *Primăria orașului Târgu-Mureș*, *Consiliu*, doc. 15076/1927, f. 3.

În scopul edificării unui cămin pentru ucenicii români din Târgu-Mureș (pentru cei maghiari existând deja o clădire), în anul 1920, Consiliul Dirigent al Transilvaniei, Resortul Instrucțiunii a pus la dispoziția primăriei orașului suma de un milion de coroane, adică 500 000 lei, bani aflați la dispoziția Eforiei,³⁹⁷ înființată în acest scop, la 24 iulie 1920. Aceasta era formată din din 17 membri, printre aceștia aflându-se avocatul Aurel Baci, ca președinte, I. Vescan, N. Oprean, I. Cimpoca, Gh. Vlăsa, cei doi protopopi români ș.a., având ca obiective imediate demararea acțiunii pentru recrutarea elevilor și ucenicilor, „băieți orfani, dar buni și cu tragere de inimă pentru meserii”, și construirea unui local propriu, care să devină cu timpul „un adevărat focar al culturii românești în acest spațiu”.³⁹⁸ Scopul căminului era – după părerea gazetei locale „Mureșul” – *adăpostirea și creșterea într-o atmosferă prielnic românească a ucenicilor și a elevilor de la Școala de Arte și Meserii. Indiscutabil că și numai faptul că ți-a succes să aduni 60 tineri români într-un local, unde îi poți providea cu hrană și te poți îngriji de instruirea lor este un avantaj pentru dezvoltarea viitoare a industriei românești. Îi crești și din punct de vedere moral, mai potrivit, mai înarmați contra curentelor subversive, ce se înstăpânesc zi de zi în cercurile muncitorești și în întreaga societate. Aici, prin controlul sever ce li se face, băieții sunt smulși și feriți de mocirla în care atât de ușor s-ar scufunda...*³⁹⁹

În mod provizoriu, ucenicilor români le fusese pusă la dispoziție, prin ordinul de rechiziție nr. 1239/1921, o clădire aflată în proprietatea ordinului minorităților și care adăpostea anual 40 de elevi ai școlii de arte și meserii și 20 de ucenici plasați la diferiți maiștri din oraș, administrată fiind de Ioan Boca și de învățătorul Ioan Moldovan. În 1925, localul a fost predat foștilor proprietari, elevii fiind mutați în turnurile cazarmii cercului de recrutare, fapt care a impulsionat lucrările noului edificiu, al cărui cost se ridica la suma de 8 milioane lei.

Primul pas în această temerară acțiune l-a constituit achiziționarea terenului. Norocul, așa cum se exprima Aurel Baci, a venit din partea lui Emil A. Dandea, primarul orașului care, prin hotărârea nr. 7012/1924, a donat acest teren amplasat chiar în centrul orașului,⁴⁰⁰ alături de căminul ucenicilor maghiari, în apropierea primăriei, împreună cu suma de 646 000 lei. Gazeta amintită considera, însă, că, terenul din centrul orașului, donat de Dandea, era total inadecvat pentru scopul propus.⁴⁰¹ Primarul replica prompt, peste numai două zile, în gazeta „Orașul”, demontând toate acuzațiile subiective ale viitorilor săi adversari politici⁴⁰².

³⁹⁷ Eforie - Instituție administrativă de folos public cu funcții social-culturale, un fel de consiliu de administrație.

³⁹⁸ „Orașul”, 1 martie 1926, p. 44-47.

³⁹⁹ *Căminul ucenicilor români, o operă vrednică de laudă*, în „Mureșul”, 2 noiembrie 1922, p. 3.

⁴⁰⁰ „...unde, și în 1922, era încă teren împrejmuțat cu sârmă ghimpată, sămănat cu cartofi și fasole” („Glasul Mureșului”, 15 iulie 1936).

⁴⁰¹ „Dar, să ni se dea voie să spunem că locul cedat spre acest scop e poate cel mai nepotrivit din tot ce a putut oferi orașul. Acest cămin nu trebuie să înfrumusețeze numai orașul, ci să satisfacă nevoile mari ale industriei și meseriilor române, adăpostind pe viitorii măștri români. Aceștia trebuie să fie îngrijiți și crescuți nu numai în ateliere și palat cu etaj ci și în mod sănătos. Locul de lângă banca Albina poate fi potrivit pentru o clădire, dar nu pentru un cămin care are nevoie necondiționată și de o grădină unde băieții ieșiți din aerul infect al atelierelor să poată petrece un ceas două în aer liber, să se resfețe în căldura binefăcătoare a razelor de soare. Nu va fi nici estetic ca tocmai în centrul orașului să vezi defilând de 2-3 ori pe zi sutele de elevi slab îmbrăcați - ca pentru atelier - plini de uleiuri și cărbuni și nu va fi, mai ales prielnic, pentru sănătatea acestora, ca scoși de lângă cântecul roților, să-i urci la al doilea etaj pentru culcare etc. (*Căminul ucenicilor români, o operă vrednică de laudă*, în „Mureșul”, 2 noiembrie 1922, p. 3).

⁴⁰² „Locul cerut de eforie și dat de către primărie este lângă căminul de ucenici al industriașilor maghiari. Deja, acest fapt, că lângă căminul nostru se ridică și celălalt cămin, arată că obiecțiunile care să fac de către unii contra locului nu sunt deplin întemeiate, Ba, cine este în deplină cunoaștere de cauză, știe și aceea că în alt loc, cu mijloacele cari ne stau la dispoziție, nu am fi putut ridica această instituție, atât de urgent necesară. Într-adevăr, după părerea specialiștilor, speșele de transport a materialelor, construirea mai extensivă care s-a fi impus în alt loc, mai departe de centru și mai spațios, apoi planarea și îngrădirea terenului, cheltuielile care le-ar fi necesitat instalația apeductului, canalizării și a luminei, cari toate ar fi trebuit mai departe conduse, dacă se alegea alt loc – zic toate acestea ar fi consumat o mare parte din capitalul disponibil, ori pus în vedere.../ O altă considerațiune care nu

Revenind la istoricul construcției, hotărârea pentru începerea acesteia a fost luată la 4 martie 1924. La 5 aprilie 1924, Ministerul Instrucțiunii Publice a ordonat începerea edificării, cu condiția ca lucrarea să se finalizeze în anul respectiv, în caz contrar suma urmând să intre în bugetul statului.

Din raportul înaintat ministerului, rezultă că, la 24 mai 1924, se constituise un comitet restrâns de edificare, din care făceau parte: Aurel Baci, ca președinte, Iosif Comes, Emil A. Dandea, inginerul E. Metz, revizorul școlar I. Puia, P. Muscă și A. Rusu⁴⁰³. Conducerea lucrărilor a fost încredințată meșterilor zidari Valentin Kloos și Iosif Pasztor. În 14 iunie 1924, Dandea informa, deja, Comitetul administrativ că „lucrările de edificare a noului Cămin al ucenicilor români încă curg. Suma care stă efectiv la dispoziția eforiei spre acest scop este de 1 160 000 Lei și materialul lemnos necesar. Orașul o să crediteze încă o cantitate de cărămidă și țiglă, precum el a pregătit prin șeful oficiului tehnic Dl. Șefing. Maetz planurile edificiului și Dsa conduce lucrările.”⁴⁰⁴ Planul definitiv al lucrării a fost prezentat în ședința Eforiei, din 4 august 1924, la care fusese invitat și Vladimir Mavrodineanu, consilier al Curții de Apel. La 31 ianuarie 1925, Comisia de administrare a fondurilor financiare și a materialelor de construcție s-a întregit cu noi membri: Eugen Vancu, director de bancă și George Vlasa, administrator cu preluarea materialelor, Isaia Cimpoca, profesor la Școala de Arte și Meserii și Petre Muscă, pentru administrarea banilor.

În 13 octombrie 1924, Dandea înștiința Comisia Administrativă că edificarea mergea destul de încet, în primul rând din cauza fondurilor insuficiente, care atrăgea după sine și lipsa materialelor. Prin intervenția directă a primarului și prin bunăvoința subprefectului, prefectura a pus la dispoziția Eforiei 200 000 lei, iar Camera de Comerț o „sumă aproape tot așa de mare”. De asemenea, se spera ca, în urma aprobării subsecretarului de stat Franasovici și în limita posibilității de plată a casieriei orașului, primăria să mai crediteze o sumă destul de considerabilă, care putea urca până la 500 000 lei.⁴⁰⁵ La 1 ianuarie 1925, primarul anunța Comitetul Administrativ că, la intervenția deputatului de Mureș, Simion C. Mândrescu, guvernul a aprobat, în mod gratuit, să pună la dispoziție ferul și lemnul necesar pentru terminarea construcției, iar Ministerul Muncii înscrisesse în bugetul său 1 000 000 lei.⁴⁰⁶ La 1 mai, același an, ferul, varul stins și cărămidile așteptau începerea lucrării. „Cu ajutorul celui de sus – spera Dandea – pe toamnă clădirea aceasta va fi sub acoperiș.”⁴⁰⁷ Tot cu această ocazie s-a hotărât și festivitatea punerii pietrelor fundamentale pentru cămin și Catedrala Ortodoxă, în data de 10 mai.

La sfințirea lucrărilor, celebrarea serviciului divin a fost susținută de I.P.S. Nicolae Ivan, mitropolitul ortodox al Clujului, printre personalități aflându-se: Alexandru Lapedatu, ministrul cultelor, N. Chirculescu, ministrul cooperăției și asigurărilor sociale, fostul ministru Octavian Goga ș.a.⁴⁰⁸

admite să fie plasată această instituție la o periferie, în o grădină, este și faptul că ucenicii sunt angajați în diferitele industrii cari sunt ele plasate, la rândul lor, la periferiile opuse ale orașului /.../ Excepția că nu este estetică defilarea în centrul orașului a ucenicilor plini de ulei și cărbuni, încă nu e întemeiată, ca excepție a igienei /.../ Nici ucenicii unguri din căminul de alături nu alterează «estetica», deci de ce ar fi altfel cu ai noștri („Orașul”, 17 iunie 1924, p. 109).

⁴⁰³ Pentru dinamizarea lucrărilor, în octombrie 1935, Ministerul Muncii a numit un nou Comitet de conducere al Căminului de Ucenici cu următoarea componență: Aurel Dandea, președinte; membri: Ioan Vescan, Aurel Baci, Augustin Cicioveanu, Isaia Cimpoca, Gh. Stoica (reprezentantul patronilor), Ioan Roșca (reprezentantul salariaților) protopop Ștefan Rusu (reprezentantul Cultelor), protopop Elie Câmpeanu (reprezentantul Instrucțiunii), Octavian Fulea (reprezentantul Camerei de Comerț), Gr. Petrescu (reprezentantul Camerei de Muncă) - *Noul Comitet al Căminului de Ucenici*, în „Glasul Mureșului”, 12 octombrie 1935.

⁴⁰⁴ „Orașul”, 16 iulie 1924, p. 122.

⁴⁰⁵ „Orașul”, 1 nov. 1924, p. 206.

⁴⁰⁶ *Ibidem*, 1 ianuarie 1925, p. 3.

⁴⁰⁷ *Ibidem*, 1 mai 1925, p. 58.

⁴⁰⁸ „Orașul”, 17 mai 1925, p. 109-110.

Până în martie 1926, când Dandea a părăsit primăria, această instituție contribuise cu suma de 1 885 587 lei, Ministerul Muncii, în subordinea căruia trecuseră școlile de ucenici, cu 2 120 000 lei, prefectura cu 343 000 lei, Camera de Industrie și Comerț cu 900 000 lei, alții cu 83 000 lei.⁴⁰⁹ La 31 august 1926, sumele intrate se ridicau la valoarea de 5 425 641,70 lei, bani proveniți din contribuții și donații (4 158 110, 90 lei), din dobânzi pentru sumele depuse (71 250,80 lei), de la Prefectura județului (100 000 lei), de la Camera de Industrie și Comerț (500 000 lei), din partea Ministerului Muncii (500 000 lei), din partea uzinelor orașului, sub formă de împrumut (60 000 lei), din partea notariatului ledu (400 lei) și din partea comunelor: din plasa Mureșul de Sus (4 030 lei), Oaia (500 lei), Mura Mică și Mura Mare (300 lei), Adrianul Mic și Sânvăsâi (450 lei), Reghin (30 000 lei), Sângeorgiu de Pădure (100 lei), Batoș (500 lei).⁴¹⁰ Din situația sumelor folosite, rezultă că edificiul fusese ridicat în roșu și tencuit în interior. Între anii 1927-1928, la intervenția lui Dandea, ca deputat în Parlamentul României, aceleași autorități au deblocat suma de 2 133 000 lei, iar între 1928-1933 suma de 600 000 lei. În 1934, la revenirea lui Dandea în fruntea orașului ca președinte al Comisiei Interimare, acesta intervine pe lângă Alexandru Lapedatu, ministru de stat la vremea respectivă, obținând din partea guvernului încă 3 000 000 lei pentru finalizarea construcției.⁴¹¹

Lucrările înaintau încet și cu multe greutăți inerente unei astfel de opere, „dar dacă totuși, am ajuns la aceea ca azi (1926-n.n.) să vedem acest palat sub acoperiș – spunea același Aurel Baci – o putem mulțami, în primul rând, Dlui primar Dr. E. Dandea, care, ca în toate acțiunile românești și-a vărsat toată căldura sufletului lui de moț, care, prin gesturile care le făcea, părea să repare nedreptățile seculare îndurate de înaintașii lui, cari așa mult au știut să sufere pentru noi.” Memorabile cuvinte, dacă ne gândim că peste un deceniu, Aurel Baci avea să devină adversarul politic al lui Dandea, atribuindu-i acestuia tot felul de nereguli imaginare în actul de administrație!⁴¹²

În raportul susținut în fața Eforiei⁴¹³, președintele acesteia evidențiază serviciile inginerului-arhitect Ervin Metz, care se dovedise tot timpul – fără răsplată bănească – înțelegător cu noile probleme sociale ale vremii, servind cauza ca și când ar fi fost a sa personală. La fel de laudativ se exprima A. Baci și la adresa meșterilor Kloos și Pásztor, primul dintre aceștia conducând și lucrările Catedralei Ortodoxe.

Clădirea fusese proiectată pe 5 nivele, cu subsol, parter și 3 etaje. La primul nivel se aflau camerele pentru alimente, spălătoria, bucătăria și sala de mese. Parterul fusese închiriat pentru 9 magazine, în vederea creșterii veniturilor proprii. Considerându-se veniturile aduse ca necorespunzătoare, în 1938 s-a renunțat la acest mijloc de susținere a bugetului, sălile rămase disponibile fiind puse la dispoziția procesului de învățământ. La etajul I se afla biblioteca, o sală de conferințe care servea și ca sală de cursuri, casina meseriașilor români, cancelaria căminului și locuința administratorului constând din 3 camere și dependințe. La etajele II și III se aflau câte o infirmerie cu farmacie, câte 3 dormitoare și grupuri sanitare. Întregul edificiu era prezentat drept „o pompoasă clădire și fabuloasă realizare românească, care s-a început în primăvara anului 1924, când era în fruntea municipiului același neobosit, care este și azi, Dl. E. Dandea”.⁴¹⁴

Prin Avizul cu nr. 96/1936 semnat de Emil A. Dandea și prof. Augustin Cicioveanu, directorul Căminului,⁴¹⁵ se publica concursul de admitere pentru 1 septembrie, fiind specificate următoarele condiții:

⁴⁰⁹ „Glasul Mureșului”, Târgu-Mureș, 14 septembrie 1934.

⁴¹⁰ *Conspect al edificării căminului de ucenici Târgu-Mureș, încheiat în 31 August 1926*, în „Orașul”, 1 oct. 1926, p. 138.

⁴¹¹ *Idem*.

⁴¹² Vezi „Orașul”, 1 decembrie 1937, p. 5-9.

⁴¹³ „Orașul”, 1 martie 1926.

⁴¹⁴ *Idem*, 1 decembrie 1935, p. 150.

⁴¹⁵ Profesorul Cicioveanu, a deținut direcțiunea până la 1 august 1938, când a fost înlocuit cu Vasile Macavei.

1. ucenicul să aibă cel mult 16 ani și cel puțin 14 ani împliniți;
2. să fi absolvit cel puțin 4 clase primare;
3. să aibă consimțământul părinților sau al tutorelui legal;
4. să fie sănătos și normal dezvoltat;
5. Să aibă aptitudini cerute pentru meseria aleasă.

Taxa de întreținere era de 400 lei lunar, iar ucenicii merituosi puteau primi scutire parțială sau chiar totală.⁴¹⁶

Deși, căminul a început să funcționeze cu data de 1 septembrie, deschiderea festivă a primului an școlar a avut loc la 11 octombrie 1936, în prezența cadrelor didactice, a viitorilor ucenici și calfe. Se inaugura astfel, o nouă instituție care-și deschidea larg porțile și pentru tinerii români dornici de a îmbrățișa și a se dedica unei meserii din industria și comerțul românesc.⁴¹⁷ În fața celor 98 de elevi, veniți din județele Mureș, Turda, Târnave și Alba, printre care se aflau și câțiva tineri din satul natal al lui Emil A. Dandea,⁴¹⁸ și a personalului de conducere, corul ucenicilor, condus de pedagogul Ioan Moldovan, a interpretat Imnul Regal, după care, directorul, „*prin cuvinte rostite cu adevărat simțământ părintesc și românesc*”, a subliniat rolul binefăcător al instituției în formarea caracterului profesional și a conștiinței românești a ucenicului. Din partea elevilor, a răspuns Cristolovean Dionisie care, în spiritul celor spuse de director, a vorbit despre „*prosperarea industriei și comerțului românesc prin elemente românești, ridicarea conștiinței naționale și păstrarea patrimoniului*.”⁴¹⁹

3.4.3. PALATUL ADMINISTRATIV

Problema unei noi clădiri pentru prefectura județului Mureș s-a pus înainte de Primul Război Mondial, ca urmare a constatării că vechea clădire din Str. Bolyai nr. 5, în care instituția funcționase până atunci nu mai corespundea nici din punctul de vedere al spațiului, nici al arhitecturii și nici al amplasării, aflându-se într-o poziție excentrică față de celelalte clădiri impozante existente deja (fosta primărie, azi sediul Consiliului Județean și al Prefecturii județului Mureș, construită între anii 1905-1907) sau care erau proiectate a se edifica (Palatul Culturii, construit între 1911-1913, Banca „Albina”, în 1913 și alte edificii în stil secesion).

La modul concret, debutul proiectului l-a reprezentat analiza planurilor întocmite de arhitecții deja tradiționali pentru oraș, respectiv cuplurile Komor Marcell-Jakab Dezső și Kós Károly-Thoroczkai Wigand Ede, întâlnire care a avut loc în 30 septembrie 1910, în clădirea fostei prefecturi. Alături de aceștia a mai participat la concurs și Melha Tibor, tot din Budapesta, ca și ceilalți amintiți, de altfel. Proiectul premiat a fost cel întocmit de primii doi arhitecți, aceștia propunând o clădire, de o ținută sobră, inspirată din secesionul maghiar, ei fiind și proiectanții Palatului Culturii, inițiat în 1907, cu ocazia sărbătoririi a 40 de ani de la încoronarea regelui austro-ungar Franz Iosif.⁴²⁰ Din cauza Primului Război Mondial, însă, proiectul câștigător nu a fost valorificat.

În primii ani de după război, problema părea a fi de domeniul istoriei, alte priorități aflându-se pe agendele guvernanților, în situația în care nici bugetele nu erau excedentare. Chestiunea redevine de actualitate în anul 1926, când s-a sugerat ca fiecare primărie să vină în ajutor, acolo unde era cazul, cu o anumită sumă pentru formarea unui fond de construcție.

⁴¹⁶ „Glasul Mureșului”, 1 august 1936.

⁴¹⁷ *Idem.*

⁴¹⁸ Ioan Bembea, *Patriotul Emil Dandea și vremurile în care a trăit*, Cluj-Napoca, 2010, p. 166.

⁴¹⁹ Începutul anului școlar la Căminul de Ucenici „Avram Iancu” din Tg.-Mureș, în „Glasul Mureșului”, 17 octombrie 1936.

⁴²⁰ Schiffer Miksa, *A marostordavarmegyei szekház tervpályázata*, în *Magyar építőművészet*, Budapest, VIII, martie 1910, nr. 3, p. 18, apud Ioan Eugen Man, *Tîrgu-Mureș, Istori urbană. Perioada interbelică*, III, Editura NICO, Târgu-Mureș, 2020, p. 226, nota 1.

În ședința Consiliului Municipal Târgu-Mureș, din 20 septembrie 1926, având la ordinea de zi chiar această chestiune, părerile erau împărțite. Consilierul Adrian Popescu, de pildă, nu susținea acordarea vreunui ajutor care ar fi însemnat, după părerea sa, un „bacșiș” dat de către municipalitate Ministerului de Interne, în timp de Aurel Rusu, mai realist, era de acord, fiind Ministerul de Interne cel mai înalt for administrativ, de care depindea și primăria⁴²¹.

Chestiunea se va afla prioritar pe agendele primarului și consilierilor începând cu anul 1930, când se studia posibilitatea realizării unui sediu nou pentru prefectura județului, amplasat în zona centrală a orașului. Cum prefectura deținea un teren în suprafață de 9 413 mp. situat în capătul actualei străzi Köteles Sámuel (fostă Regele Caro I), respectiv locul actualului parc din fața Administrației Bazinale de Apă Mureș, în faza de început era necesar un schimb de terenuri cu unul situat în zona centrală, pe care îl deținea primăria orașului Târgu-Mureș și totodată realizarea unei legături stradale cu centrul orașului.⁴²² În 1933, s-a ajuns la înțelegerea ca prefectura să cedeze primăriei 394 mp. din cei 9413, necesari pentru trasarea celor două străzi, iar primăria să ofere, în schimb, 308 mp. pentru amplasamentul clădirii. După mai multe dezbateri, schimbul de terenuri, care urma să se facă pe bază de gratuitate a fost aprobat de către Consiliul orașului, în ședința din 10 iulie 1933, fără însă să se întocmească formele legale de schimb. Ministerul de Interne, care, conform uzanțelor vremii, trebuia să-și dea acceptul, era informat, în 31 iulie, că totul se făcea „*exclusiv în interesul sistematizării municipiului nostru*.”⁴²³ Nu cunoaștem care a fost motivul înghețării demersurilor în această fază. Probabil, din cauza campaniei electorale care a inflamat viața politică și administrativă la sfârșitul anului 1933 și începutul celui următor.

Schimbarea primarilor în urma alegerilor locale de la începutul anului 1934 și revenirea lui Dandea în fruntea orașului a necesitat reluarea demersului chiar de la primele faze. Astfel, la 14 noiembrie 1934, prin adresa cu nr. 24155,⁴²⁴ prefectura îi solicita primăriei amintitul schimb de terenuri,⁴²⁵ pe care primarul îl aprobă, dar cu condiția ca Palatul Administrativ să fie finalizat până cel târziu la 31 decembrie 1937.⁴²⁶

⁴²¹ ANDJ-Mureș, Fond *Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu*, doc. 13878/1926

⁴²² Din procesul-verbal de expertiză, încheiat la sediul Serviciului Județean de Drumuri, în 10 noiembrie 1934, între Zeno A. Miculescu, șeful serviciului amintit și ing. Ervin Metz, șeful Serviciului Tehnic al municipiului Târgu-Mureș, rezultă că terenul deținut de prefectură, la adresa menționată, era impropriu unei construcții de dimensiunile imaginat, întrucât „*este situat pe deal, fără accese potrivite acolo unde există cu pante prea mari, iar în alte două părți fără acces și fără posibilitatea ca în viitorul mai apropiat, cu cheltuieli obișnuite, să se poată crea accese potrivite. Terenul fiind în pantă, costul unei eventuale construcții ar fi simțitor mai mare decât pe un teren plan*”. În schimb „*terenul situat în centrul orașului, lângă primărie și celelalte edificii publice importante, are suprafață suficient de mare și este bine situat pentru a servi construcției Palatului Administrativ. Acest teren are accese potrivite din trei părți, are trotuare largi, în bună stare, jur împrejur toate conductele necesare (apă, canal, gaz etc.)*” - ANDJ-Mureș, *Acte tehnice, pachet CCCXCIX (1936-1945)*, doc. 15797.

⁴²³ *Idem*, doc. 15794.

⁴²⁴ *Idem*, doc. 24155

⁴²⁵ „*Prefectura noastră nu are alt teren pentru clădirea viitorului palat administrativ – se scria în adresă – decât cel din Str. Regele Carol, iar acest teren nu este propriu pentru această clădire din punct de vedere edilitar al Municipiului, nu avem nici fonduri pentru a cumpăra teren potrivit unei clădiri impozante cum dorim să edificăm. Primăria, în schimb, având terenul din fața Camerei de Comerț potrivit unei asemenea clădiri și fiind acest teren disponibil, vă rugăm Domnule Primar să binevoiți a ceda acest teren prefecturei noastre pentru scopul susamintit. În schimbul acestui teren am cere consiliului nostru cedarea terenului proprietatea județului din Str. Regele Carol*” (*Idem*).

⁴²⁶ „*Schimbul acesta se face pentru ca Prefectura județului Mureș să edifice terenul dat, cel mai târziu până la 31 decembrie 1937 palatul său administrativ. Acest palat va avea cel puțin 3 etaje și se va edifica conform regulamentului de edificare și după planul aprobat de organele municipale, pentru a corespunde recerînțelor edilitare de ansamblu și de înfrumusețare a municipiului*” (ANDJ-Mureș, Fond *Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu*, doc. 25912/1934).

Terenul prefecturii din Strada Regele Carol I a fost destinat, o parte, pentru un mare parc public și cealaltă parte pentru crearea de locuri de casă pentru funcționarii publici.⁴²⁷ În ședința Comisiei Interimare, din 13 noiembrie 1936, se decide deschiderea parcului și a unei noi străzi în jurul acestuia, hotărârea fiind motivată de faptul că grădina cultivată cu porumb și legume aranjată pe terenul prefecturii, era situată în centrul orașului, cu toate utilitățile necesare (apă, canal, lumină electrică, gaz, asfalt etc.). Pe de altă parte, mulți funcționari publici, față de care primarul se obligase să îi împrumutească, doreau să-și construiască locuințe proprii, dar erau împiedicați prin lipsa de locuri virane mai centrale. Prin urmare, se considera că aceste parcelări puteau contribui, în mod efectiv, la edificare de locuințe și, indirect, chiar la atenuarea șomajului. Primăria ar fi avut numai de câștigat din aceste amenajări, având în vedere că utilitățile pentru viitoarele construcții erau incluse în prețul de vânzare al parcelelor.⁴²⁸

După aprobarea schimbului de terenuri de către Consiliul de Miniștri, la 11 ianuarie 1935, prefectul Francisc Porubski dispunea publicarea concursului pentru întocmirea proiectelor, fixând pentru realizarea construcției suma de 20 de milioane lei. Fondul de premiere era de 100 000 lei, fiind destinați 50 000 lei pentru locul I, 30 000 lei pentru locul II și 20 000 lei pentru locul III.

Din cele 14 proiecte prezentate, locul I a fost câștigat de cel semnat de Eugen I. Grosu din București,⁴²⁹ altele de luat în seamă fiind ale arhitecților Várodi Árpád, Gáál Pál și Struhl Iosif din Târgu-Mureș, primul dintre aceștia situându-se pe locul al II-lea.

Relativ la fondurile bănești pentru ridicarea viitorului palat administrativ, gazeta „Mureșul”, organul de presă al național-țărăniștilor din județ, semnalând hotărârea luată de a se începe construirea edificiului, făcea următoarea notificare: *„O însemnăm această hotărâre pentru că toți banii ce s-au destinat pentru noua clădire – aproape 5 milioane – sunt bani cruțați și depuși la bancă de către fostul nostru prefect d. Dr. Ioan Vescan. Să știe tot județul acest lucru, căci mâine poimâine iar vor scrie liberalii că ei au făcut și acest lucru”*⁴³⁰. Față de această afirmație tendențioasă, Dandea venea cu unele precizări, așezând etapele într-o ordine și ierahie firească, fără urmă de malițiozitate politică. Suma de 6 136 120 lei existentă la data demarării lucrării fusese „cruțată” de către prefectură de-a lungul timpului după cum urmează: 1. din bugetul anului 1930 (prefect Ioan Vescan) – 2 077 009; 2. din bugetul anului 1931 (prefect E. Răileanu) – 697 879; 3. din bugetul anului 1933/1934 (prefect Francisc Porubski) – 700 000 lei; din bugetul anului 1934/1935 (prefect Francisc Porubski) – 1 349 625 lei; 5. din bugetul anului 1935/1936 (prefect Francisc Porubski) – 276 607 lei; 6. din bugetul anului 1936/1937 (prefect Francisc Porubski) – 1 035 000 lei.⁴³¹ Si pentru a fi și mai convingător, Emil A. Dandea menționa că bugetul județului fusese, în 1930, de 28 de milioane lei, pe când cel din 1934 fusese mai mic cu 8 milioane. Un simplu calcul conducea la concluzia favorabilă liberalilor din rândul cărora făcea parte și primarul de Târgu-Mureș, că dintr-un buget mai mare cu 8 milioane, în 5 ani, național-țărăniștii alocaseră, pentru palat, 2 milioane lei, iar, în ultimii 2 ani de guvernare liberală, suma economisită se ridica la aproape 3 milioane și jumătate.

⁴²⁷ La 29 octombrie 1936, șeful Serviciului Bunuri din componența primăriei, Tr. Roșu, îi propunea lui Dandea ca „terenul să fie utilizat pentru parc public, în așa fel ca dealungul părții interioare, adică dinspre grădinile vecine, să se taie o fâșie suficientă pentru 9 parcele de lucrări de casă /.../ iar, paralel cu locurile de case, să se traseze stradă și restul terenului să rămână parc. Astfel, s-ar deschide o stradă nouă, constatatoare din 2 părți, cu o intrare dinspre strada București, iar cu alta dinspre strada Regele Carol I”- ANDJ-Mureș, fond cit., doc. 25246/1936.

⁴²⁸ În urma licitației, la care au participat 32 de competitori, cele 9 parcele destinate ca locuri de casă, din Strada Regele Carol I, au fost adjudecate de: Ștefan Rusu, cu 85 500 lei; Aurel Ciupe, cu 101 000 lei; Ioan Murgoi, cu 101 000 lei; Adela Drăghiciu, cu 100 000 lei; Ioan Grama, cu 102 000 lei; Ioan Bogdan, cu 111 000 lei; Ioan Dolejan, cu 90 500 lei, Traian Roșu, cu 127 100 lei (ANDJ-Mureș, fond cit., doc. 23315/1937).

⁴²⁹ „La concursul ce s-a deschis pentru a se alege un plan pentru noul edificiu, s-au prezentat 14 planuri trimise de către cei mai iscusiți arhitecți. Dintre planurile expuse a fost ales cel al Dlui arhitect Grossu, care a și luat premiul I de 50.000 lei. Acest edificiu va fi clădit pe terenul din fața căminului de ucenici și va fi lucrat într-un frumos stil românesc” (Spre o nouă operă liberală la Târgu-Mureș, în „Glasul Mureșului”, 24 mai 1935, p. 4.)

⁴³⁰ Fondurile pentru clădirea viitorului palat al prefecturii, în „Glasul Mureșului”, 24 mai 1936.

⁴³¹ Idem.

Eugen Grosu a imaginat o clădire monumentală, înzestrată cu elemente vechi de arhitectură românească, care se desfășoară pe 4 niveluri: un subsol, un parter și două etaje. Prin Jurnalul 27 al Consiliului Tehnic Superior se prevedea ca intrarea principală să fie dispusă în mijlocul fațadei principale dând acces la un hol mare și la o scară de onoare. În plan, mai figurau încă două intrări în fațadele laterale dinspre străzile Primăriei și Francezilor, precum și un culoar carosabil de intrare în curte dinspre strada Francezilor. **Primul nivel** a fost destinat, în general, anexelor, garajelor și locuințelor pentru personalul administrativ. **Parterul** cuprindea 3 intrări și un hol de onoare. **Corpul central** al acestuia cuprindea holul de intrare, birourile registraturii, ale veterinarilor și pretorilor; **aripa stângă** cuprindea biroul prim-pretorului, serviciul sanitar, registratură, sală de conferințe, camere de oaspeți, iar **aripa dreaptă**, diverse birouri. **Etajului I** îi erau rezervate spațiile cu destinație mai deosebită. **În centru compoziției** se afla sala festivă și salonul prefectului; **în aripa stângă** erau proiectate birouri pentru serviciul administrației comunale, serviciul administrativ, locuința prefectului compusă din 6 camere, inclusiv dependințele; **în aripa dreaptă** se aflau birouri pentru prefect, director, dactilografe și sala delegației județene. **La etajul al II-lea, corpul central** cuprindea partea superioară a sălii festive și birouri pentru serviciul veterinar; **în partea stângă** se aflau birourile serviciului tehnic, cele patru culte, personal, jurist-consult, inspector județean, iar **în partea dreaptă** birouri pentru revizorul școlar și dactilografe.

După aprobarea documentației de către Consiliul Tehnic Superior, Comisia Interimară a Municipiului Târgu-Mureș emite, la 29 mai 1936, acordul de construire,⁴³² în octombrie 1939 clădirea afându-se într-o fază finală de construcție. „*Sub prefectoratul rodnic al Dlui prefect Fr. Porubschi, cu contribuția primariatului Dr. Emil A. Dandea, a dlui pref. Colonel I. Dimitriu, iar acum a dlui prefect St. Pantea și Dl General Curta – scria o gazetă mureșană - lucrările s-au accelerat urmând a se face cât mai curând întreaga înzestrare cu cel mai modern mobilier și amenajamente interioare. În acest măreț palat se vor instala: Prefectura, Inspectoratul școlar, Serviciul sanitar, Administrațiile financiare cu percepțiile, Legiunea de Jandarmi și alte instituții județene, pentru care se achită anual mari chirii care vor deveni economii*”.⁴³³

Emil A. Dandea a insistat ca în noua împărțire administrativ-teritorială ce avea să se întâmple în 1938, când județele au fost grupate în 9 regiuni, ca reședința regiunii Mureșul, din care făcea parte și județul cu același nume, să fie la Târgu-Mureș, nu la Alba Iulia. În sprijinul solicitării sale, primarul român amintea, printre altele, și clădirea palatului administrativ, care ar fi putut adăposti numeroasele servicii reclamate de noua organizare.⁴³⁴

Odată cu ocupația vremelnică maghiară, începând cu septembrie 1940 până în septembrie 1944, mai multe clădiri cu arhitectură în stil românesc au fost demolate, transformate sau lăsate în paragină. În rândul acestora se înscrie și edificiul Palatului Administrativ din Târgu-Mureș, care, în 3 ani, a fost transformat, devenind aproape de nerecunoscut. Sub atenta supraveghere a arhitectului Kotsis Iván se elimină tot ce era specific arhitecturii românești, fațadele în stil brâncovenesc primind forme aparținătoare arhitecturii neomaghiare.

⁴³² După cum rezultă din procesul-verbal, încheiat la 8 august 1936, între reprezentanții primăriei și ai antreprizei de construcții A. Macor, putem considera că lucrările construcției au demarat la data respectivă, odată cu preluarea de către amintita antrepriză a terenului.

⁴³³ *Terminarea Palatului Administrativ al Jud. Mureș*, în „*Glasul Mureșului*”, 12 octombrie 1939.

⁴³⁴ „*Din 1937 – scria N. Oprea în gazeta condusă de Dandea – în centrul municipiului se ridică un măreț Palat Administrativ cu etaje și o rară arhitectură, care costă multe milioane. Era destinat să fie măreț edificiu al prefecturii județului. Ce destinație i se va da, dacă serviciile administrative ale județelor cum știm la minimum de atribuțiuni și cu o mare reducere de personal administrativ. Suntem informați că fosta conducere a municipiului Tg.-Mureș a fotografiat Palatul Administrativ în construcție și cu un memoriu documentat a fost trimis Președenției Consiliului de Miniștri ca să se dea reședința cuvenită Tg.-Mureșului și regiunii lui eteroglate (Stăruințele Târgului Mureș să fie reședința Regionalei „Mureșul”, în „Glasul Mureșului”, 26 iunie 1938).*”

Sub această formă, rămâne până în anul 1992, când este restaurat la inițiativa fostului primar Victor Suciu, clădirea primind, cu mici excepții, aspectul inițial.⁴³⁵

3.4.4. AEROPORTUL CIVIL „AUREL VLAICU”

Discuții preliminare privind amenajarea unui teren pentru aterizări și decolări la Târgu-Mureș avuseseră loc între autoritățile locale (prefectura județului și primăria orașului Târgu-Mureș) și Secretariatul de Stat al Aerului (S.S.A.) încă din anii 1932-1933, dar din cauza lipsei de fonduri pentru realizarea unui studiu serios privind problema, proiectul s-a târăgănat până la cel de-al doilea mandat de primar al lui Emil A. Dandea.

În 29 august 1936, s-a întrunit, la Târgu-Mureș, o comisie formată din: reprezentantul Ministerului de Interne, inspectorul general-administrativ N. Ștefănescu, al Subsecretariatului de Stat al Aerului (S.S.A.), inspectorul de exploatare Ionescu Desandre, delegații prefecturii județului, ai primăriei municipiului, al Garnizoanei și al Camerei de Comerț și Industrie, în urma întrevederii încheindu-se un proces-verbal, care stabilea în detaliu, prin 18 puncte, etapele realizării acestei lucrări.

Se hotăra că aeroportul orașului Târgu-Mureș se va edifica pe terenul proprietatea urmașilor Bissingen, situat la cca. 2 km de centrul orașului, lângă Fabrica de Zahăr, singurul loc care îndeplinea condițiile necesare pentru amenajarea unui aeroport comercial, având o suprafață plană și un singur obstacol în partea estică, respectiv amintita fabrică, condiții care nu reclamau cheltuieli prea mari pentru amenajare. În acest scop, Primăria municipiului urma să urgenteze demersurile pentru exproprierea, în interesul apărării naționale, a unui teren de 800 m² din proprietatea celor amintiți.⁴³⁶ Costurile terenului, al lucrărilor de amenajare și al construcțiilor necesare (clădirea aerogării, hangarul, postul T.F.F., stația meteorologică etc.) urmau a fi suportate de către primărie.

Totodată, se stabileau obiective concrete privind amenajarea terenurilor ajutătoare de la Sovata, Ungheni, Reghin și Toplița. Lucrările pentru amenajarea, în mod provizoriu a aeroportului comunal de la Ungheni, situat la 13 km. depărtare de Târgu-Mureș, care trebuia să deservescă orașul până la finalizarea aeroportului comercial, urmau a fi suportate de către primăria municipiului (montarea hangarului, construcția aerogării provizorii și a depozitului de benzină și a instalării telefonului) și de Prefectura județului (amenajarea terenului).

În cazul deschiderii liniei aeriene București – Brașov – Cluj - Satu Mare, Primăria municipiului Târgu-Mureș se obliga să asigure fondurile necesare pentru funcționarea aeroportului (plata personalului, cheltuieli de întreținere etc.), S.S.A. suportând, în întregime, cheltuielile de exploatare a liniei. Încasările provenite din taxele de aterizare, garare, accesul în aeroport etc., urmau a intra în bugetul Primăriei Târgu-Mureș, spre a fi folosite la acoperirea cheltuielilor amintite.

La solicitarea Ministerului de Interne, primăria municipiului trebuia să ordonanțeze și să depună la Banca Națională suma de 245 000 lei, necesară achiziționării, prin S.S.A., a unui autovehicul pentru transportul pasagerilor de la aeroport în oraș.

În final, se preciza că lucrările de edificare a clădirii aerogării și a hangarului să se facă după planurile întocmite de S.S.A.

⁴³⁵ Ioan Eugen Man, *op. cit.*, p. 123.

⁴³⁶ Suprafața terenului aparținător aeroportului a fost, în final, de 716 800 m², în care se cuprindeau pista și suprafețele ocupate de construcții (hangarul - 1 080 m², aerogara - 257 m², stația gonio - 70 m²), stația T.F.F. (130 m²) fiind construită pe terenul uzinei de apă și canalizare. Din proprietatea celor amintiți, s-au expropriat 128 iugăre și 242 stj., iar din proprietatea comunei Mureșeni 1 iug și 1436 stj. pentru drum. Despăgubirile s-au ridicat la suma de 5129680 lei, din care 2000000 lei urmau a fi plătiți de către Primăria Târgu-Mureș și restul din Fondul Național al Aviației (ANDJ-Mureș, Fond *Primăria Târgu-Mureș, Consiliu*, doc. 174/1937).

În 24 octombrie 1936, Ministerul de Interne, prin Direcția Administrației Locale, trimitea planurile și devizele, împreună cu invitația organizării licitației publice cu termen scurt, pentru 19 noiembrie 1936, fără a se informa, însă, dacă există creditele bugetare necesare angajării unor asemenea cheltuieli.

În dosarul aeroportului, se găsește o notă telefonică, din 4 noiembrie 1936, prin care, inspectorul general-administrativ Al. N. Ștefănescu, solicita ca, la această licitație, să fie invitate următoarele firme: 1) Reșița, 2) Concordia Ploiești, 3) August Schmidingen, 4) Gheorghe Liteanu, București, 5) Arh. Gheorghe Marian din Arad, 6) Liviu Ciulei din București. În notă se făcea și precizarea ca licitația să se țină necondiționat, indiferent dacă chestiunea proprietății terenului fusese sau nu rezolvată, întrucât această lucrare prezenta caracter de urgență, prin faptul că privea apărarea națională.

Graba cu care s-a procedat la angajarea licitației, în condițiile în care sezonul înaintat nu mai permitea demararea lucrărilor, a creat unele suspiciuni de incorectitudine și chiar acuzații de corupție, ce au planat și asupra primarului, care s-a grăbit să-și pună rezoluția favorabilă.

Dintre cele 6 firme invitate, doar 2 au depus oferte: 1) Antrepriza Gh. Liteanu, București și 2) Antrepriza Ioan Marian, Arad. Prima ofertă nu a fost acceptată întrucât nu era însoțită de garanția legală și de dovezile de capacitate. A doua ofertă prevedea executarea construcției aerogării cu 1 384 377 lei, cu un plus de 17% față de prețurile din deviz, iar a hangarului metalic, pentru care ofertantul arăta că a întocmit singur prețurile unitare, pentru suma de 3 463 200 lei, plus încălzirea centrală ce se obliga a o executa conform devizului, pentru suma de 240 000 lei.

Pe de altă parte, Emil A. Dandea a solicitat Serviciului tehnic al primăriei, cu câteva zile înainte de ținerea licitației, să întocmească un deviz din care să rezulte costul lucrărilor, dacă acestea ar fi fost realizate în regie proprie. Din declarația inginerului Ervin Metz, dată în 1939, cu ocazia anchetei referitoare la construcția aeroportului, rezultă că, după ținerea licitației, i-a făcut cunoscut primarului că, pe baza devizului său sumar, în regie proprie lucrările ar fi costat cu 1 milion de lei mai puțin. Tot din această declarație mai aflăm că, atunci când i-a întrebat pe reprezentanții ministerului dacă ar fi cazul ca lucrarea să fie executată de către primărie, aceștia i-au răspuns că datorită caracterului secret, aceasta nu putea fi realizată decât de antreprenori de încredere.⁴³⁷

Din contractul încheiat între Primăria Târgu-Mureș și antreprenorul Ioan Marian din Arad reținem mai multe stipulații care nicicând nu au fost respectate. La punctul 1 se preciza că „*DI. Marian Ioan se angajează la executarea lucrărilor de construire a clădirii aerogării Tg.Mureș pentru suma de lei 1 384 377 și a hangarului metalic tip. I/32 pentru suma de lei 3 703 200.*” Cu toate că, prin punctul 8 al contractului se stipula că „*Prețurile unitare cu care se încheie acest contract vor rămâne neschimbate. Ele nu se vor putea majora pentru nici un motiv și nici odată în cursul execuției contractului, nici după terminarea lucrărilor*”, suma inițială de 5 087 876 lei, necesară pentru toate dotările aeroportului (aerogara, hangarul, stația T.F.F., stația de goniometrie, platforma de îmbarcare etc.) devenise, în final, 10 651 163 lei, în aceasta adăugându-se și cele avansate prin oferta de licitație pentru clădirea aerogării și pentru hangar de 5.087.577 lei, împreună, care, în final, crescuseră la 8.088.240 lei.

⁴³⁷ Suspiciunea de corupție l-a vizat, în mod deosebit, pe antreprenorul care câștigase licitația, despre care se bănuia că are relații de afaceri cu unii funcționari din S.S.A. „Impresia mea – declara Ervin Metz – a fost că antreprenorul acestor lucrări, DI. Ioan Marian este supus la obligații grele, din care cauză nu-și afla stabilitatea, călătorind încontinuu, neputând sta pe șantier și neputând dispune niciodată la timp așa cum ar fi trebuit, pentru bunul mers al lucrărilor, încontinuu fiind chemat în stânga și în dreapta de către organele centrale din București, din care cauză numitul a petrecut timp mai mult cu călătoriile decât pe șantier.” (ANDJ-Mureș, Fond Primăria Târgu-Mureș, dosar 174/1937, f. 22.

O altă stipulație ignorată a fost termenul de execuție. Dacă la punctul 4 se scria că „*Antreprenorul este obligat să se conformeze instrucțiunilor și îndrumărilor serviciului tehnic al Municipiului și să termine lucrările până la 1 iulie 1937, sub sancțiunea plățirii unei penale contractuale de lei 5 000 lei pentru fiecare zi de întârziere*”, lucrările mari s-au încheiat abia după 16 luni de la demararea lor, la 19 iulie 1938, fără ca nimeni să plătească vre-o amendă.⁴³⁸

Cu toată graba pentru angajarea lucrării, din corespondența primăriei cu S.S.A., din perioada ulterioară încheierii contractului cu antreprenorul arădean, rezultă, pe de o parte, lipsa planurilor și devizelor necesare pentru construcția aerogării și a hangarului, iar pe de altă parte, lipsa documentelor pentru exproprierea terenului destinat aeroportului.

În ceea ce privește planurile necesare pentru efectuarea lucrărilor, care trebuiau întocmite de S.S.A., dintr-un referat aflat la dosarul anchetei, semnat de A. Păcurariu, consilier la Curtea Administrativă, acestea „*nu au fost complet studiate și întocmite de arhitecții proiectanți (C. Jojea și Al. Șerban – n.a.), lipsurile trebuind a fi suplinite de serviciul tehnic (al primăriei Târgu-Mureș – n.a.)*.” Din declarația inginerului Erwin Metz, rezultă că pentru aerogară planurile au fost făcute de arhitectul C. Jojea, care nu a executat însă un plan definitiv ci numai simple schițe, fără planuri de execuție. Acestea au fost făcute, pe parcursul executării lucrărilor de către autorul declarației și contrasemnate de C. Jojea. Cu toate aceste nereguli, la 23 octombrie 1936, când nici nu se ținuse licitația de dare în antrepriză a lucrărilor, iar planurile încă nu parveniseră primăriei, Ministerul de Interne, ca urmare a adresei S.S.A., a solicitat primăriei Târgu-Mureș plata imediată a onorariilor legale pentru arhitecții și inginerii care întocmiseră documentația, respectiv C. Jojea și Al. Șerban, care, împreună au încasat suma de 44 1601 lei.

În concluzie se poate spune că aeroportul Târgu-Mureș a fost conceput fără să existe un plan de ansamblu, atât în ceea ce privește partea tehnică cât și cea financiară. Din această cauză, s-au înregistrat abateri de la dispozițiile legilor în vigoare. S-a ținut o licitație fără să existe planuri complete, caiete de sarcini etc., care să permită, concurenților să se informeze exact asupra naturii și volumului lucrării. În acest chip, s-a ajuns de la o lucrare, inițial angajată pentru 5 087 876 lei, prin diferite lucrări suplimentare la considerabila sumă de 10 631 163 lei, fără ca în ea să se cuprindă totalitatea lucrărilor necesare aeroportului (canalizarea, instalația electrică etc.). O atât de importantă lucrare a fost angajată pentru a fi executată pe un teren, desemnat de o comisie ad-hoc, lipsită de specialiști și fără a fi făcute sondajele necesare, care ar fi arătat de la început că terenul era impropriu din punct de vedere geologic, din cauza infiltrațiilor de apă și fără a se ține seama de împrejurarea că o latură a terenului, fiind formată din malul Mureșului, va necesita o îndiguire viitoare costisitoare. La insuficiența documentației tehnice pregătitoare precum și la absența specialiștilor pentru desemnarea unui teren potrivit, fapte imputabile S.S.A., acesta a făcut presiuni nejustificate pentru a imprima tuturor fazelor de angajare a lucrării o grabă ce s-a dovedit păgubitoare. Deși Ministerul de Interne cât și Subsecretariatul de Stat al Aerului aveau în persoana inspectorilor Al. N. Ștefănescu și Ionescu-Desandre mijloace speciale de supraveghere și informare, totuși, se pare, că acestea au omis să semnaleze viciile arătate mai sus, de care nu se sesizează nici Ministerul de Interne, căruia i s-a înaintat dosarul licitației, atunci când i-a aprobat rezultatul.

⁴³⁸ „*Glasul Mureșului*” din 11 decembrie 1938 își informa cititorii că se depuneau „*Stăruințe pentru terminarea înzestrărilor la Aero-port*”, respectiv „*Amenajarea terenului de aterisaj, introducerea luminii și gazului în edificii, terminarea canalizării și amenajarea b-dului „Aurel Vlaicu”*”, iar numărul din 30 aprilie 1939 anunța că „*cursele de avioane încep de pe aero-portul Târgu-Mureș la 1 Mai*”, astfel că la Cluj vom putea ajunge în 30 de minute, iar la București în mai puțin de 2 ceasuri. Taxa va fi cam aceeași ca și cu trenul cl. II.” În 14 mai 1939, însă, aceeași publicație își informa cititorii despre „*Stagnarea lucrărilor pentru deschiderea aeroportului Tg.-Mureș*”, întrucât vechile probleme rămăseseră nerezolvate, fiind dependente de bugetul primăriei pe anul 1939/1940.”

„În acest fel – scria A. Păcuraru – organele de inspecție susmenționate cât și Ministerul însuși se asociază la răspunderea Subsecretariatului de Stat al Aerului și Primăriei Târgu-Mureș.” La adăpostul interesului apărării naționale, spunea acesta în continuare, pretext sub care s-a respins executarea lucrărilor în regie proprie cu un preț de aproximativ un milion lei mai mic s-a nesocotit legalitatea în ceea ce privește îndeplinirea formalităților și s-a înlăturat concurența. De altfel, este greu de explicat, după aprecierea lui A. Păcuraru, neconcordanța dintre afirmația privind apărarea secretului de stat în refuzul ca lucrarea să se execute prin serviciul tehnic municipal, atâta timp cât acesta era însărcinat cu supravegherea ei. Sau, în ce măsură firma Schmiedigen asigura într-o mai mare măsură secretul decât serviciul tehnic al primăriei?

Darea în funcțiune a aeroportului „Aurel Vlaicu” din Târgu-Mureș, în perioada investigată și în scopul pentru care fusese înființat, rămâne, cel puțin până în momentul actual, o enigmă. La 17 iunie 1939, o altă persoană care a făcut obiectul anchetei, respectiv inginerul Cornel Pop, „referentul chestiunilor aviatice ale Primăriei Târgu-Mureș”, declara că „primăria nu a beneficiat deloc în urma construirii aeroportului deoarece nici până în prezent nu este complet terminat și nu s-a deschis nici linia aeriană proiectată”. După cedarea Transilvaniei de N-V, aeroportul a intrat sub controlul armatei germane, fiind folosit și în scopuri militare.

3.5. EDIFICII CU CARACTER RELIGIOS

Analizând impresionanta activitate de zidire de biserici românești în Transilvania interbelică, îndeosebi ortodoxe, unii autori consideră că, prin aceste construcții, statul român ar fi urmărit să sublinieze atât „recucerirea” simbolică a teritoriului, dar și să dea o nouă înfățișare, românească, orașelor transilvănene. Și cum ortodoxia a jucat un rol important în păstrarea etnicității transilvănene, construcția unor asemenea biserici-catedrale impozante, la vremea respectivă, ar fi reprezentat unul din principalele mijloace de naționalizare a teritoriului, fiind investite cu serioase conotații politice. Monumentalitatea acestora era unul dintre atributele majore ale acestor construcții, menite să româneze spațiul urban și să marcheze teritoriul. Considerațiile de acest gen sunt, totuși, discutabile, având în vedere că edificarea acestor biserici nu a fost inițiată de către stat ci de către municipalități, la care, însă, s-au asociat și guvernele din dorința firească de a-și demonstra atașamentul față de valorile românești.⁴³⁹

3.5.1. BISERICA (CATEDRALĂ) ORTODOXĂ

Problema lăcașelor românești de cult în Târgu-Mureș, a fost prezentă pe agenda primarului român încă de la înscăunarea sa, determinată fiind, în primul rând de creșterea simțitoare a românilor ortodocși și greco-catolici în peisajul municipiului, situație în care cele două biserice, construite între anii 1793-1794, deveniseră neîncăpătoare pentru oficierea serviciului divin.

Unirea religioasă din anul 1700 adusesese dezbinarea confesională în rândul românilor din Transilvania, implicit între cei din Târgu-Mureș. În 1762, uniții, protejați de stăpânire, au luat cu forța biserica ortodocșilor. În locul acesteia, veche și destul de slabe, episcopul Ioan Bob a clădit, în 1794, actuala biserică greco-catolică din piatră. Ortodocșii au rămas fără lăcaș de închinăciune până în aprilie 1793, când comerciantul Constantin Stoian cumpără de la Ilyés Mária, cu 550 de florini, un loc pe care s-a construit micuța biserică de lemn a acestora.

⁴³⁹ Liliana Iuga, *Monument și spațiu public românesc în Clujul interbelic. Cazul Catedralei Ortodoxe*, în „Marisia”, XXX-XXXI, 2011, p. 303-318.

În 1924, biserița era frecventată de circa 5 000 de credincioși, majoritatea elevi și militari. Putred și dărăpănat, lăcașul de închinăciune devenise extrem de periculos, o adevărată rușine a orașului și a religiei ortodoxe, proclamată ca fiind națională prin Constituția anului 1923. La sărbătorile naționale, când participarea autorităților, armatei și a școlilor era obligatorie, doar 200 de persoane puteau sta înăuntru, restul pe dinafară.

Catedrala ortodoxă română a fost înălțată cu caracter de biserică comemorativă în genul vechilor ctitorii domnești, ca monument închinat victoriei în războiul de întregire a neamului, din 1916-1919, drept pentru care a fost ales ca hram praznicul Înălțării Domnului, Ziua Eroilor. Piatra de temelie s-a pus la 10 mai 1925, iar sfințirea s-a făcut la 2 decembrie 1934, la a 16-a aniversare a intrării armatei române în Târgu-Mureș. Strângerea fondurilor a început încă din anul 1907, cu prima colectă a credincioșilor din comunele Podeni și Remetea, în sumă de 172 lei (344 coroane). Acțiunea s-a aflat permanent în atenția credincioșilor prin stăruința protopopului Ștefan Rusu care, în ședința Comitetului parohial din 10 mai 1919, a decis să ceară Consistoriului Arhiepiscopiei din Sibiu întocmirea unui plan și a unui proiect preliminar de cheltuieli.

Ca și în cazul Monumentului Ostașului Român, acțiunea de strângere a sumelor necesare concretizării proiectului a început prin sensibilizarea credincioșilor și a asociațiilor culturale și lucrative românești, cărora li s-au trimis deja cunoscutele *Apeluri*.⁴⁴⁰ Printre acestea s-au aflat: Fundația „Șaguna”, mecenatele „Stroiescu”, „Reuniunea Ortodoxă a Femeilor Române” din București, Direcțiunea Generală de Aprovizionare, Banca Română, Banca Marmorosch. În 17 februarie 1923, Comitetul constata că fondul disponibil ajunsese la 558 171 lei, bani suficienți pentru demararea proiectului.⁴⁴¹ La 13 aprilie 1923, se cere schimbarea amplasamentului destinat clădirii, din piața „Albina”, amplasament pe care astăzi se află fosta Catedrală greco-catolică devenită ortodoxă după 1990, teren destinat de către prefectul orașului, la 31 martie 1920, cu unul corespunzător, în piața Regele Ferdinand (azi Piața Trandafirilor).⁴⁴² În ambele situații, măsura a fost contestată de către populația maghiară prin condeiul lui Kovács Elek.

Actul de schimb a fost încheiat în 12 noiembrie 1924, între Emil A. Dandea, reprezentantul orașului municipal Târgu-Mureș și Ștefan Rusu, paroh-protopop-senator.

„1. Orașul municipal Târgu-Mureș – se scrie în acest document – în baza autorizației nr. 81498 din 6 noiembrie 1923 a Ministerului de Interne, dă în schimb Comunității Bisericești ortodoxe Române Tg. Mureș, terenul de 710 stânjeni pătrați /.../ 2. Comunitatea Bisericească ortodoxă română Tg. Mureș dă, în schimb, orașului municipal Tg. Mureș, terenul viran /.../ pe care numitul oraș prin prezenta i-l primește /.../ 7. Părțile nu iau nici o răspundere pentru cazul când vreunul dintre terenurile schimbate vor fi expropriate, astfel nu pot pretinde nici o despăgubire sub acest titlu” etc.⁴⁴³

⁴⁴⁰ „Comitetul parohial al bisericeii ortodoxe române din Târgu-Mureș, în ședința sa din 13 aprilie a.c. – glăsuia un Apel trimis Reuniunii meseriașilor români din Brașov – având în vedere că consiliul orășenesc a donat un teren pentru edificarea unei noi biserici ort. române în cea mai frumoasă poziție din oraș, în piață, care edificare reclamă mari cheltuieli - a decis să apeleze la simțul de jertfă al tuturor Românilor, rugând pe fiecare să contribuie cu obolul său la ridicarea unui frumos Sion românesc în acest oraș de pe Valea Mureșului. Biserica actuală modestă, de lemn, făcută în 1793 din o magazie donată de un negustor, dovedește sărăcia noastră cauzată de regimurile trecutului și de aceia apelăm la ajutorul tuturor oamenilor de bine.” (ANDJ-Mureș, fond Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu, doc. 1181/1923).

⁴⁴¹ Ioan Eugen Man, *Târgu-Mureș. Istorie urbană. Perioada interbelică, III*, Târgu-Mureș, Editura NICO, 2010, p. 162.

⁴⁴² Pentru mai multe informații cu caracter istoric și arhitectonic privind catedrala ortodoxă din Târgu-Mureș vezi Ioan Eugen Man, *Catedrala Mare Ortodoxă din Târgu-Mureș – monument de artă neobârâncovenească*, în *Anuarul Arhivelor Mureșene*, III, Târgu-Mureș, 2004, p. 201-214 sau *Târgu-Mureș. Istorie urbană*, p. 162-179.

⁴⁴³ ANDJ-Mureș, Fond Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu, doc. 4074/1926.

După aprobarea schimbului, Comitetul decide publicarea concursului pentru planul de construcție. Dintre proiectele înaintate de către arhitecții Ioan D. Traianescu, Toma Socolescu și Iosif Victor Vlad, consiliul parohial,⁴⁴⁴ după îndelungi discuții, a hotărât, la 21 septembrie 1924, să aprobe pe al celui din urmă, acest arhitect fiind și profesor la Școala politehnică din Timișoara.⁴⁴⁵

La baza proiectului său, fusese pusă istorica cruce grecească, cu brațe egale, având fiecare 48 m. lungime. După concepția arhitectului, numai această formă asigura o desfășurare amplă a cupolei, care se sprijinea pe patru pătrate de beton armat, cu o adâncime în pământ de 5 m., deși, după opinia avizaților, ar fi fost suficienți și 3,50 m. La suprafață, pătratele se dezvoltă în patru piloni de beton armat, creându-se, astfel, deschizături care permit și din cel mai retras loc vederea spre altar. Cele patru turnuri vin să completeze sistemul de rezistență al cupolei și al întregii clădiri. Zidurile laterale suportă doar greutatea lor, orice alte forțe dizolvându-se în masivitatea celor patru pătrate de beton, care așa sunt construite încât ar mai putea suporta o greutate de două ori mai mare decât cea existentă.

Interiorul catedralei prezintă 3 secvențe spațiale, respectiv pronaosul, naosul și altarul, fiecare cu semnificația sa rituală.⁴⁴⁶ Pronaosul, care simbolizează trecerea din spațiul laic în cel divin, printr-o inițiere treptată, era destinat femeilor. Naosul este împărțit, prin intermediul coloanelor, într-un spațiu central și două nave laterale. Altarul este delimitat de naos printr-o catapeteasmă de mare valoare artistică, de 12 m lungime și 6 m înălțime, realizată de profesorul de la Școala de Arte și Meserii din Târgu-Mureș, Traian Bobletec⁴⁴⁷ și decorată de pictorul Virgil Simionescu din Lugoj.⁴⁴⁸ Brațele de Est, Nord și Sud încheindu-se cu câte o absidă, orânduiesc o intrare principală la Vest și câte una pe cele două laturi de Sud și Nord destinate credincioșilor. Orientarea bisericii respectă prescripțiile rituale, având altarul spre Est, intrarea făcându-se prin urcarea a 12 trepte care întruchipau pe cei 12 apostoli.

La vremea respectivă, în România nu exista o altă biserică de proporțiile celei din Târgu-Mureș. Suprafața acesteia este de 1 300 de m², iar cea utilă, destinată exclusiv credincioșilor, de 973 m², însumând parterul și balconul.

⁴⁴⁴ Consiliul parohial de la vremea respectivă avea următoarea componență: Stefan Rusu, protopop-președinte; Dr. Aurel Baci, decanul baroului avocaților; Iuliu Bărdășan, agricultor; Aurel Bersan, președintele Curții de Apel; Sabin Boldor, comerciant; Iacob Breja, agricultor; Ioan Budiu, director de bancă; Ioan Cetățean, consilier al Curții de Apel; Dr. Iosif Comes, medic primar; Mihail Cormoș, agricultor; Petru Cristo, agricultor; Dr. Ioan Drecin, primnotar; Dr. Gheorghe Drimba, inspector judecătoresc; Ioan Fechete, agricultor; Octavian Fulea, director de bancă; Dr. Valeriu Ghibu, avocat; Iuliu Henteș, casier; Ilie Hoța, agricultor; Simion Hoța, agricultor; Ioan Mălaiu, Inspectorul muncii; Nicolae Oprean, comerciant; Sabin Pasere, șeful Antistiei comunale; Dr. Octavian Popescu, primpreședintele tribunalului; Constantin Popescu-Bălteni, director de bancă; Pavel Popa, primnotar județean; Ieronim Puia, revizor școlar; Petru Roșca, subprefectul județului; Romul Triteanu, inspector C.F.R.; Dr. Ioan Vescan, avocat; Nicolae Vulcu, proprietar. Epitropi: Emil Dandea, Ioan Macavei și Teodor Duca.

⁴⁴⁵ „*DL. prof. Vlad – scria publicația „Gazeta Mureșului”, din 3 septembrie 1934 – a dovedit că stăpânește de minune toate referințele privitoare la vechea artă românească, pe care a cunoscut-o mai adânc, în dese peregrinări în înseși izvoarele acestei arte semănate pe tot cuprinsul țării. S-a identificat cu ea, crează cu elementele românești ce s-au integrat definitiv în gândirea sa artistică, este un înțelegător, înțelept și duios al evlaviei poporului român*”. De altă părere era, însă, Stefan Dumitrescu, care locuia în Târgu-Mureș, pe strada Gen. Praporgescu, nr. 5, de formație arhitect sau critic de artă, care, după propria-i afirmație, scrisese, în jurnalul „Epoca”, din toamna anului 1933, 19 articole despre Mănăstirea Bisericei Episcopale din Curtea de Argeș. Comparativ cu aceasta, după părerea celui amintit, „*Catedrala, ortodoxă din Târgu-Mureș nu corespunde absolut întru nimic scopului și intențiilor care au presidat la înălțarea ei...*” (vezi și Anexa III).

⁴⁴⁶ Vezi și descrierea de pe www.old.netsoft.ro/catedrala/.

⁴⁴⁷ Tr. Dușa, *Octavian Bobletec*, Târgu-Mureș, 1970, p. 4. Același meșter tâmplar a realizat și cele 42 de scaune (strane) cu speteaza de 2 m. și 30 de scaune cu speteaza de 1,30 m., toate în valoare de 152100 lei (ANDJ-Mureș, Fond *Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu*, doc. 422/1935, f. 1).

⁴⁴⁸ Iconostasul Bisericii Ortodoxe din Târgu-Mureș îl are drept model pe cel al Bisericii Sfântu Gheorghe Nou din București, ctitorie a lui Constantin Brâncoveanu.

Un simplu calcul ne arată că lăcașul putea și poate adăposti 1 900 de credincioși, dacă luăm în considerare că pe fiecare m² se puteau plasa comod câte 2 persoane, sau chiar 2 700 credincioși, dacă pe fiecare m² s-ar fi aflat, în cazuri excepționale, câte 3 persoane. Înălțimea interioară este de 46 m., iar cea exterioară, până la vârful crucii, de 52 m. O atenție specială fusese acordată crucii de pe cupolă, care avea o înălțime de 40 m, cu 10 m mai înaltă decât crucea Bisericii romano-catolice aflată în apropiere.⁴⁴⁹ Nu putem încheia aceste scurte considerații privind arhitectura edificiului, fără a aminti unele soluții avangardiste pentru vremea respectivă, cum este și cea propusă a se folosi pentru încălzirea lăcașului de cult. Conform acesteia, catedrala urma a fi încălzită printr-un sistem ingenios de tuburi de calorifere așezate sub pardoseală, într-o dispoziție patrulateră.⁴⁵⁰

După aprobarea hotărârii și de către Consistoriul Eparhiei Vadului, Feleacului și Clujului, piatra fundamentală a fost pusă la 10 mai 1925, în prezența Ministrului Cultelor de la acea vreme, Alexandru Lapedatu, a foștilor miniștri Octavian Goga și D. Chirculescu, a oficialităților locale și a altor invitați. Într-o atmosferă de mare înălțare sufletească și de adevărată sărbătoare națională ceremonialul a fost oficiat de însăși I. P. S. Episcopul Nicolae Ivan al Clujului, înconjurat de înaltul cler al eparhiei.⁴⁵¹ Satisfăcut de proiectele sale, care prindeau, încet dar sigur contur, Dandea aducea la cunoștința celor prezenți faptul că „s-a hotărât ca în sfânta zi de azi să punem pietrele fundamentale a Catedralei românești și a căminului de ucenici, două temple – una a lui Dumnezeu, cealaltă a muncii.”⁴⁵²

La 15 martie 1926, lucrările se aflau la 6 m față de suprafața străzii, dar, lipsa banilor făcea imposibilă continuarea lor. Cu toate că era conștient de faptul că zilele sale ca primar îi erau numărate, Emil A. Dandea se adresa lui Alexandru Lapedatu, Ministrul Cultelor și Artelor, cu rugămintea de a aproba o subvenție, în valoare de 7 milioane lei din excedentul bugetar al anului 1925, „pentru ca, astfel, să putem desăvârși opera începută sub ocrotirea înțeleghătoare a D-Voastră”.⁴⁵³

Mersul anevoios al construcției nu poate fi pus în exclusivitate pe seama primarului Bernády György și a celorlalți edili români, care i-au succedat lui Dandea, în perioada anilor 1926-1934, așa cum afirma cel din urmă amintit și mai nou unii onorabili biografi ai primarului român, care face obiectul acestei lucrări. În fundamentarea acestei afirmații venim cu două documente din vremea respectivă, care scot în evidență, atât învinuirea gratuită a primarului maghiar cât și situația financiară din timpul mării crize economice din anii 1929-1933, când, cu siguranță, fondurile destinate investițiilor se diminuaseră substanțial.

Astfel, o ofertă a primăriei, care datează din iulie 1927, din vremea primariatului lui Bernády György, consta în acordarea unor subvenții de câte 500 000 lei pentru biserica ortodoxă și cea greco-catolică, era astfel concepută: „Având în vedere că este un interes național ca aceste două biserici să fie ridicate în cel mai scurt timp, pentru fala națiunii și bunilor credincioși. Avându-se în vedere că vechile biserici românești aflate în oraș sunt în ruină, mai ales biserica greco-orientală, care fiind construită din lemn de mai bine de 100 de ani și care este cu totul putrezit din cauza vechimei și intemperiei /.../ Așa deci, acordarea acestui avans s-a făcut pentru servirea intereselor românești și ca bun român, am făcut acest gest pentru ambele biserici românești.”⁴⁵⁴

⁴⁴⁹ „Orașul”, 15 aprilie 1925.

⁴⁵⁰ Pentru desăvârșirea Catedralei Ortodoxe, în „Gazeta Mureșului”, 26 august 1934.

⁴⁵¹ „Fondurile inițiale – scria „Gazeta Mureșului” - erau de numai 700 000 lei. Avându-se însă în față exemplul catedralei dela Cluj, care, deși, era de proporții mari, fusese începută cu sume tot atât de mici, mureșenii au pornit la înfăptuire înflăcărați numai de un mare optimism (astăzi ne dăm seama cât de bine au chibzuit) și de /.../ planurile mărețe ale d-lui Vlad. Subzidiile nu au conținut să vină din toate părțile: dela stat, dela comună, dela județ și dela particulari, cheltuindu-se, până la terminarea lucrărilor din toamna aceasta, suma de aproape 20 milioane lei. La Cluj, s-a cheltuit, pentru lucrările ajunse în același stadiu, suma de 60 000 000 lei”.

⁴⁵² Cu ocaziunea punerii pietrei fundamentale la catedrală, în „Orașul”, 1 iunie 1925, p. 115.

⁴⁵³ ANDJ-Mureș, Fond Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu, doc. 4986/1926.

⁴⁵⁴ ANDJ-Mureș, Fond Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu, doc. 13049/1927.

La 2 martie 1929, protopopul Ștefan Rusu se adresa președintelui Comisiei Interimare a orașului, dr. Adrian Popescu, cu rugămintea acordării unei noi subvenții de 500 000 lei, „*doritori a da în anul curent construcției începute toată forța noastră morală și materială*”.⁴⁵⁵

Răspunsul a fost negativ „*deoarece Primăriei i s-a impus diferite cheltuieli imediate. Așa, de ex. plata celor 30 sergenți de poliție, dar în afară de aceasta, Primăria nu poate acorda subvenții și pentru motivul, că este nevoită a satisface alte lipsuri urgente și de mare importanță dintre cari prima este chestia alimentării cu apă, care nu poate suferi amânare și care reclamă cheltuieli foarte mari.*” Pe de altă parte, „*vă comunicăm că nu putem satisface cererea D-voastră, deoarece, pe deoparte, pe baza principiului de echitate, dacă v-am acorda D-voastră subvenția cerută, ar urma să acordăm pentru fiecare biserică din localitate astfel de subvenție, ceea ce, având în vedere numărul destul de însemnat al bisericilor, s-ar urca la o sumă foarte mare, iar de altă parte, municipiul se află în prezent într-o situație financiară atât de precară încât îi este imposibil a-și lua asupra sa obligamentul suportării unei cheltuieli atât de mari.*”⁴⁵⁶

În aceste condiții deloc favorabile din punct de vedere financiar, lucrările de construcție au durat aproape zece ani, suma finală a acestora, la momentul târnosirii bisericii, ridicându-se, ca urmare a devalorizării monetare și a crizei economice, de la 10,4 milioane lei, cât se estimase la început, la 17 321 773,38 lei, banii provenind din: subvenții de la Primăria municipiului Târgu-Mureș, 6 364 355 lei⁴⁵⁷; de la Prefectura județului Mureș, 4 947 000 lei; de la statul român, 3 760 000 lei; din colecte, donații etc., 2 250 418,38 lei.⁴⁵⁸ Din alte surse reiese că, edificiul, pentru care se folosiseră 800 000 de cărămizi, care cântăreau 3 200 tone sau 320 de vagoane, costase 20 000 000 lei.⁴⁵⁹

Din lipsă de fonduri suficiente, la momentul sfințirii era pictată doar cupola mare, decorarea interiorului finalizându-se abia între anii 1970-1986.⁴⁶⁰

Festivitatea inaugurării Bisericii Ortodoxe, din 2 decembrie 1934, s-a prăznuit într-o impresionantă însuflețire, în prezența a 3 000 de invitați. Din partea regelui Carol al II-lea, care nu a putut fi prezent, așa cum fusese la Cluj cu un an înainte, a participat generalul Condeescu, iar guvernul a fost reprezentat de C. Angelescu, ministru secretar de stat la Departamentul Instrucțiunii, Cultelor și Artelor, și de Alexandru Lapedatu, ministru de stat.

„În vederea festivităților – scria „*Gazeta Mureșului*”, din 9 decembrie 1934 – orașul și-a îmbrăcat haina zilelor mari. Drapele, verdeață, curățenie peste tot”. Duminică, 2 decembrie, la ora 9, clerul local, în frunte cu episcopul de Argeș și „*vrednicul păstor local, Păr. Protopop Ștefan Rusu*”, înconjurați de înalții oaspeți ministeriali, de autoritățile orașului și de parlamentarii județului, au pornit în pioasă și sărbătorească procesiune, de la vechea biserică spre catedrala din piață, „*sub cupola limpede a cerului de decembrie, sub razele de aur ale unui soare, vesel parcă și el.*”

Serviciul religios a fost oficiat de un sobor de 30 de preoți, în frunte cu Episcopul Nichita Duma de la Argeș, fost protopop al Reghinului, originar din comuna mureșană Săcalu de Pădure. Întrucât, noua biserică s-a dovedit neîncăpătoare pentru mulțimea prezentă, cei de afară au putut audia sfânta liturghia prin intermediul a două difuzoare.

⁴⁵⁵ Documentul poartă doar numărul de înregistrare al Consiliului parohial ortodox român din Târgu-Mureș (138/1929).

⁴⁵⁶ ANDJ-Mureș, Fond *Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu*, doc. 4916/1929.

⁴⁵⁷ Conform *Dării de seamă pe anul 1934*, p. 103, în timpul primariatelor lui Dandea, construcția a fost subvenționată cu peste 5 milioane lei.

⁴⁵⁸ „*Glasul Mureșului*”, 29 nov. 1934.

⁴⁵⁹ *Minunea de la Târgu-Mureș. Catedrala ortodoxă*, în „*Gazeta Mureșului*”, 12 august 1934

⁴⁶⁰ Pictura bolții mari a fost încredințată de către protopopul Ștefan Rusu, în iulie 1935, pictorilor Alex. Popp, Aron Demian și Aurel Ciupe. Între timp, Alex. Popp s-a retras, fiind chemat la Timișoara pentru organizarea Academiei de pictură de acolo. Până în toamna anului amintit, fuseseră terminate două mari serii de picturi: *Liturghia îngerilor* și *Puterile cerești*. Paralel cu lucrarea de pictură, a început și tencuirea interiorului („*Gazeta Mureșului*”, 10 septembrie 1935).

După încheierea slujbei, oficiată de vlădica Duma, protopopul Stefan Rusu, care, „*prin inițiativă, prin osârdie și prin neîntrerupta-i stăruință apostolicească, merită a fi socotit adevăratul ctitor al catedralei*”, precum aprecia amintita gazetă, a ținut o scurtă cuvântare mulțumindu-i lui Dumnezeu pentru marea bucurie ce i-a fost hărăzită de a vedea terminat, în amurgul vieții sale, acest locaș de închinăciune românească. Drept răsplată pentru eforturile sale în serviciul ortodoxiei, a primit, prin decretul citit de episcopul Argeșului, aurita cruce de stavrofor.

Stelian Popescu, directorul ziarului „*Universul*”, prezent și el la festivitate, a adresat felicitări călduroase populației românești din Târgu-Mureș și primarului orașului, „*cari, au reușit să înalțe în centrul orașului, o catedrală ortodoxă, atât de frumoasă, cum nu există nici în Capitala țării*”.

Înainte de a părăsi biserica, Emil A. Dandea, marele susținător într-u terminarea acestui sfânt lăcaș a spus:

„*lubiții noștri oaspeți, reprezentanți ai înaltelor autorități bisericești, civile și militare a mândrei țări Românești și cetățeni veniți la sărbătoare. Vă salutăm cu dragoste sinceră între zidurile mult încercatei cetăți a Tg.-Mureșului, de triste dar și glorioase amintiri din trecutul neamului nostru de pe aceste plaiuri și plină de nădejdi îmbucurătoare pentru viitorul lui /.../ Ne-am dat toată străduința și credem că am reușit măcar în parte să dovedim că neamul nostru, care a fost ținut veacuri grele în întuneric și umilință, se înalță în mod irezistibil. Pilda înălțătoare de muncă și osârdie a P.S.S. episcopul nostru Nicolae al Clujului a fost urmată aici, după modestele noastre puteri; așa am ajuns și la împlinirea celei mai ferbinte dorințe a românilor de aici: azi luăm în folosință un demn lăcaș de închinare, care este o podoabă a Tg.-Mureșului și căruia i se potrivesc cuvintele poetului: «Catedrală, sufletul pe care-l porți / Este supraviețuirea milioanelor de morți!» Zidurilor mărețe le vom aduce sufletul cald, creștin și mândru românesc al credincioșilor*”.

De la catedrală, autoritățile locale, împreună cu oaspeții guvernamentali, s-au îndreptat spre primăria orașului Târgu-Mureș, în a cărei sală de festivități fusese aranjată o recepție,⁴⁶¹ prilej cu care generalul Condeescu îl decorează pe Dandea, în numele regelui Carol al II-lea, cu „*Meritul cultural pentru biserică*”.⁴⁶²

Din documente de arhivă aflăm că sfințirea Bisericii ortodoxe a fost înregistrată pe peliculă, iar filmul a fost difuzat ca *Jurnal de actualități* în cinematografele din țară⁴⁶³ și immortalizată printr-un număr de 750 de fotografii 6/9 cm.⁴⁶⁴ Din păcate, aceste documente au dispărut în negura vremii, sau, poate, se mai află prin colecțiile particulare, ascunse privirilor celor doritori să cunoască istoria și cultura urbei de pe Mureșul Superior.

Ca urmare a dimensiunilor sale monumentale și a suprafeței foarte mari de pictură murală interioară, Biserica-catedrală se numără printre cele mai importante edificii ortodoxe din România. Din punct de vedere arhitectonic, catedrala este construită în stilul neo-bizantinismului interbelic, cu un plan de cruce grecească, prelungit spre vest cu „tinda femeilor”, o cupolă centrală și patru cupole mai mici amplasate deasupra turnurilor de pe colțuri. Spațiul interior este compartimentat conform prescripțiilor ortodoxe în pronaos, naos și altar. Între pronaos și naos nu există zidul despărțitor prezent în celelalte monumente ortodoxe, delimitarea fiind marcată prin patru coloane de marmură, fapt ce se dorește a sugera trecerea graduală din spațiul laic în cel spiritual. Totodată, impresia pe care o produce vizitatorului este impunătoare, cu largi perspective. Deasupra pronaosului și a brațelor laterale ale naosului se aflau balcoane susținute de coloane din marmură, decorate cu motive geometrice și vegetale, sculptate în relief, elemente arhitectonice neîntâlnite în altă parte, fapt ce îi conferă catedralei unicitate și inedit. Altarul este plasat spre răsărit conform cerințelor de construcție a locașurilor de cult creștine.

⁴⁶¹ Conform planului de aranjare a mesei, la acest banchet au participat 207 invitați care, „*fiecare, și-a plătit tacâmul în valoare de 100 lei*” (ANDJ-Mureș, Fond Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu, doc. 422/1935, f. 104).

⁴⁶² „*Orașul*”, 15 decembrie 1934, p. 228.

⁴⁶³ ANDJ-Mureș, Fond Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu, doc. 28533/1934, f. 12.

⁴⁶⁴ *Idem*.

3.5.2. BISERICA (CATEDRALĂ) GRECO-CATOLICĂ

Din puținele documente existente la momentul scrierii acestei cărți, cu greu se poate „confectiona” o istorie coerentă și exhaustivă a acestui monument de arhitectură, majoritatea surselor arhivistice referindu-se, îndeosebi, la partea financiară a chestiunii, în contextul corespondenței dintre conducătorii parohiei greco-catolice și administrația orașului din epoca respectivă. Totuși, în funcție de acestea se pot stabili atât etapele cronologice ale construcției cât și atitudinea primarilor municipiului față de necesitatea acesteia.

Până la sfințirea noii bisericii-catedrală greco-catolică, care face obiectul acestui subcapitol, credincioșii acestei confesiuni aveau un singur lăcaș de cult, respectiv „Biserica de piatră” sau „Biserica lui Bob”, construită, ca și învecinata „Biserică de lemn” a ortodocșilor, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, care, de-a lungul timpului, devenise neîncăpătoare. Diferența dintre ele, care a dus la stabilirea priorității în ceea ce privește construcțiile religioase românești din Târgu-Mureș, a constituit-o gradul de uzură al acestor edificii, biserica de lemn ortodoxă, pe lângă faptul că era și mai mică, se afla și într-o stare de degradare avansată, punând în orice clipă în pericol securitatea celor care se aflau în interiorul ei. În altă ordine de idei, creșterea numărului de credincioși greco-catolici a dus la fracturarea parohiei în două entități separate, a doua fiind lipsită de lăcaș pentru oficierea serviciului religios.

Această realitate a fost sesizată de către primarul Emil A. Dandea încă de la numirea sa, lucru care se poate proba prin faptul că printr-un „*Memoriu în chestiunea apropiierilor*” îi solicita Comisiei Județene de Ocol pentru expropriere și împrumut să aibă în vedere și un teren pentru viitoare construcție a bisericii greco-catolice⁴⁶⁵.

La scurtă vreme de la sfințirea temeliei bisericii ortodoxe, curatorul parohiei II greco-catolice, la 16 iulie 1925, a făcut primul demers pentru construirea unui nou edificiu, înaintând o cerere către „*Onoratul Consiliu al orașului municipal Tg.-Mureș*”, solicitându-i primarului, pe un ton lipsit de diplomație, să dea dovadă de un tratament egal pentru cele două biserici surori.⁴⁶⁶ „*Văzând cererea curatorului bisericei române-ortodoxe unite din localitate, pe lângă constatarea că tonul aceleia este neuzitat între instituțiuni cari sunt în cele mai cordiale relațiuni și reciprocă apreciere, cum este cazul între biserică și consiliul nostru*”, Dandea se angaja să-și facă datoria de conștiință și față de biserica unită, după cum o merită aceasta instituție, manifestându-și încrederea că slujitorii săi vor demara de îndată o acțiune productivă și că ar fi fericit ca, în orașul pe care îl administrează, s-ar înălța amândouă sfinte lăcașuri de cult.⁴⁶⁷

⁴⁶⁵ „*Orașul*”, 29 iunie 1923, p. 112 și urm., Ioan Eugen Man, *op. cit.*, p. 179.

⁴⁶⁶ „Curatorul bisericii române gr. cat. Din Tg.-Mureș – constatând că această biserică din localitate, care numără mai mulți credincioși (6265, în 1925 - n.a.), în privința materială stă, totuși, îndărăptul bisericii soră română ortodoxă – își ține de a sa datorie a vă prezenta următoarea adresă-rugare /.../ Având în vedere faptul incontestabil – întărit și prin textul constituției țarei românești – că biserica română gr. cat. este tot atât de națională și românească ca și biserica soră cea română ortodoxă. Având în vedere că în Târgu-Mureș aceste 2 biserici surori deopotrivă lipsite de mijloace materiale, sunt și deopotrivă de neîncăpătoare pentru numărul credincioșilor lor și că ambele deopotrivă le incumbă datoria de a lupta pe toate terenurile pentru înălțarea demnității noastre naționale și pentru consolidarea acestei țări. Având în vedere că din un buget al orașului ce se simte în putere a ajuta o biserică românească, trebuie să fie și a 2-a biserică românească în aceeași vreme și cu aceeași sumă ajutată, fie chiar împărțindu-se frățeste suma ce poate orașul jertfi pentru culte /.../ ne credem în drept a accepta dela consiliul orașului ca această adresă, care e totodată și o cerere a noastră și care cuprinde un incontestabil drept al nostru, să fie desbătută și rezolvită în proxima ședință a consiliului /.../. Elie Câmpănu s.s. paroch-președinte, Victor Maior s.s. curator primar. Membri curatorului: Dr. Aurel Rusu, Dr. Petre Stoina, Dr. Petre Musca, Dr. Tilea, Dr. Victor Suciu, Dr. I.Pantea, N. Țielcu, G. Grama, Vasile Togănel, Gavril Husar, I. Pădureanu (vezi textul integral în „*Orașul*”, 30 iulie 1925, p. 139-140).

⁴⁶⁷ *Idem*.

Prin decizia 7572 luată în ședința Consiliului orașului din 24 iulie 1925, care a avut ca obiect principal de dezbatere *Cererea curatorului bisericii ortodoxe unite*, prin art. I se hotăra, în principiu, subvenționarea construirii celei de a doua biserici române unite, cu suma cea mai importantă admisă de situația financiară a epocii respective. Art. II, însă, preciza că „*suma se va satori după ce fondul pentru această clădire va fi constituit fie din cotizațiunile credincioșilor, contribuirea arhiereului ori a Statului și după ce planul și devizele noiei construcții aprobate de forurile competente vor fi prezentate serviciului tehnic al acestui consiliu, întocmai ca și în cazul bisericei surori*”, pentru ca ultimul articol să stabilească faptul că plățile efective se vor face „*deodată și condiționat de începerea lucrărilor pe teren, condiție pusă și bisericei surori*”⁴⁶⁸, subliniere prin care se dorea să se impulsioneze începerea imediată a lucrărilor. Chiar dacă nici una dintre aceste solicitări nu fusese întru totul rezolvată, totuși, la 20 noiembrie 1925, Consiliul orașului a votat o subvenție de 100 000 lei, care s-a dovedit a fi insuficientă pentru începerea lucrărilor. De altfel, demararea proiectului nu avea cum să se întâmple, întrucât nici terenul pentru construcție, din strada Aliaților, cu care fusese împroprietărită parohia, nu satisfăcea dorința acesteia, fiind considerat excentric. Totuși, la 30 decembrie 1925, în urma ședinței comune a curatorilor ambelor parohii greco-catolice, se redactează o adresă către Consiliul Orășenesc prin care, printre altele, acesta era rugat să respecte prevederea constituțională privind egalitatea de tratament a celor două culte ale Bisericii Române, iar subvențiile să se acorde în mod proporțional cu numărul credincioșilor fiecăreia.⁴⁶⁹

La 15 septembrie 1926, când în fruntea orașului, după alegerile din primăvara anului, se afla o conducere maghiaro-liberală în frunte cu primarul Bernády György, curatorul primar al bisericii greco-catolice din oraș, Al. Birtolom, împreună cu parohul Ioan Dedrețianu și protopopul Elie Câmpeanu, se adresează noului Consiliul orășenesc aducându-i la cunoștință că parohia greco-catolică din Târgu-Mureș, în scopul de a satisface necesitățile sufletești ale credincioșilor săi „*înmulțiți în acest oraș municipiu*”, se despărțise în 2 parohii independente, a II-a dintre ele neavând lăcaș de închinăciune. Întrucât forțele materiale ale credincioșilor erau departe de a fi îndeustulătoare „*ca să ne putem și noi ridica o biserică vrednică de Dzeu, vrednică de orașul municipal a cărui podoabă vrem să fie. De aceea, bazați pe bunăvoința On. Consiliu orășenesc, cere și dorește dezvoltarea și înflorirea poporului gr. cat. din această parohie, ceea ce fără biserică și morală nu se poate la nici un popor; mai departe, având înaintea ochilor bunăvoința On. Consiliu or. No 2473/1926, din 6 Faur 1926, în care se promite că «se va lua pe deplin în considerare principiile de egalitate între bisericile surori» /.../ ne rugăm să binevoiți a lua în considerare cele aici scrise și a ne acorda un ajutor mai însemnat ca să putem începe lucrările de edificare a noiei biserici spre mărirea lui Dzeu și podoaba orașului*”.⁴⁷⁰

La 22 septembrie 1926, curatorul primar solicită Consiliului Orășenesc ca, în schimbul terenului desemnat de Comisia de Reformă Agrară pentru construcția bisericii greco-catolice, în strada Aliaților, să i se dea terenul în suprafață de 625 stânjeni pătrați (în jur de 1300 m²) din fața Camerei de Comerț și Industrie, care, la vremea respectivă, era un loc de joacă pentru copii. „*Pe acest voim să edificăm apoi o biserică pompoasă care să fie în consonanță cu edificiul de visaviz, al Palatului Cultural*”.⁴⁷¹ După ce primăria a acceptat schimbul, la 16 iunie 1927, parohul Ioan Dedrețianu îi solicita primarului permisul de edificare. „*Orientarea bisericii –se menționa în cerere - se va face conform indicațiunilor date de D-voastră în 16 mai a.c. cu ocazia ieșirii la fața locului, adică cu fațada principală spre Palatul Cultural*”.⁴⁷²

⁴⁶⁸ „Orașul”, 30 iulie 1925, p. 140.

⁴⁶⁹ ANDJ-Mureș, Fond Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu, doc. 33374/1926.

⁴⁷⁰ Ibidem, dosar 4449/1937, f. 14.

⁴⁷¹ Ibidem, fila 15.

⁴⁷² ANDJ-Mureș, Fond Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu, dos. 4449/1937, f. 24.

Eliberarea autorizației de construcție a fost posibilă abia după doi ani, ca urmare a ordinului Ministerului de Interne, din 18 aprilie 1927, prin care primăriilor municipale le era interzisă, sub responsabilitate personală, eliberarea permiselor de construcție sau de împrejmuire a terenurilor expropriate prin Reforma Agrară, situație în care se afla și terenul amintit anterior. Abia la 18 ianuarie 1929, când deja construcția bisericii se afla sub acoperiș, primarul municipiului se adresa ministrului de Interne, aducându-i la cunoștință că terenurile intravilane ale orașului au fost expropriate printr-o hotărâre a Comitetului Agrar, din 15 februarie 1924, inclusiv terenul pe care se afla construcția în curs. De altfel, biserica greco-catolică a ajuns în posesia acestui teren în cursul procedurii de împrumut de către organele de reformă agrară din localitate, adică atunci când s-au împărțit terenurile expropriate în mod definitiv, în anul 1926. Municipiul neavând nici un interes ca biserica greco-catolică să nu primească terenul de construcție, care, oricum nu se mai afla în proprietatea sa, acesta a ajuns în proprietatea reală a acesteia. Problema a fost însă intabularea acestui drept în cartea funciară, fără de care nu se putea da autorizația de construcție. Pentru acest lucru era necesar un acord formal al vechiului proprietar, adică primăria municipiului, care nu se putea face fără acordul ministerului.⁴⁷³ În 26 februarie 1929, Ministerul de Interne, Direcțiunea Comunală, îi comunica primarului de Târgu-Mureș că „*n-are nimic de obiectat contra împrumutării bisericii gr. catolice cu terenul situat în Piața Regele Ferdinand, cu atât mai mult cu cât biserica este edificată.*”⁴⁷⁴

Fără a mai aștepta rezolvarea încălțită a formalităților, în contextul unui climat juridic care cu greu se limpezea, construcția bisericii a demarat în 16 iunie 1927, temelia fiind sfințită în 15 august, prilej cu care, credincioșii greco-catolici, îi îndemneau pe confrății lor ortodocși la pace și armonie în contextul tulburărilor religioase care vor căpăta, totuși, accente stradale, în anul următor.⁴⁷⁵ Proiectul, care a fost întocmit de către inginerul arhitect Iosif Victor Vlad, profesor la Școala Politehnică din Timișoara și aprobat de către Consistoriul Arhiepiscopiei de Blaj, imagina o copie mai redusă a Bazilicii „Sfântul Petru” din Roma.

Lucrările înaintau încet și fără continuitate din lipsa resurselor financiare diminuate de criza economică care a cuprins România cu mult înainte de anii 1929-1933, dată la care s-a înregistrat, de fapt, punctul ei culminant. Odată cu reducerea numărului donatorilor, a scăzut și cuantumul sumelor puse la dispoziție de bugetul local. La 21 noiembrie 1927, bunăoară, parohia II greco-catolică a cumpărat, de la fabrica de cărămizi, aflată în proprietatea orașului, pe un credit al primăriei, un stoc de cărămizi în valoare de 448 875 lei.⁴⁷⁶ La 31 octombrie 1928, achitase din datorie suma de 249 517 lei, rămânându-i de plată încă 199 358 lei. La 27 aprilie 1929, a mai cumpărat materiale de construcții de la aceeași fabrică în valoare de 175 426 lei. La 2 decembrie 1931, parohia s-a adresat primăriei cu rugămintea de a fi scutită de plata acestei datorii, menționând că, în 1927, în bugetul municipiului i-a fost aprobată o subvenție de 500 000 lei, din care nu i s-a plătit decât 350 000 lei. Comisia Interimară, întrunită în ședința din 18 decembrie 1931, pe motiv că „*parohia greco-catolică este cea mai săracă dintre toate cele din localitate*”, a hotărât ca din suma totală, cu care era datoră, să fie scutită de plata a 150 000 lei, rămânându-i, totuși, să mai ramburseze 224 784 lei.⁴⁷⁷

⁴⁷³ *Ibidem*, f. 34.

⁴⁷⁴ *Ibidem*, f. 77.

⁴⁷⁵ „*Trebuie să o considerăm ziua aceasta ca o sărbătoare românească. Trebuie să dispară în această zi orice neînțelegere dintre noi și împreună să ne bucurăm când se sfințește temelia unui locaș de închinăciune. Toți românii trebuie să ia parte la această solemnitate, când se pune piatra fundamentală unei cetăți românești*” („Astra”, Târgu-Mureș, 11 august 1927, p. 1, apud Cornel Sigmirean, *Slujitor al bisericii și al neamului său*, în *Elie Câmpeanu – omul și faptele sale*, Târgu-Mureș, 1999, 32).

⁴⁷⁶ Din procesul verbal al celei de a șaptea ședințe a Consiliului municipal, din 17 septembrie 1927, rezultă că s-a pus în discuție cererea parohiei II greco-catolice pentru a i se da pe credit 300000 bucăți de cărămizi, la un preț de 2150 lei la mie (ANDJ-Mureș, Fond *Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu*, dos. 4449/1937, f. 84).

⁴⁷⁷ ANDJ-Mureș, Fond *Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu*, dos. 4449/1937, f. 85.

Până în 1932, nu s-a mai lucrat nimic, cauza fiind lipsa de fonduri. Lucrările au fost reluate în 1933, pentru ca, la a doua preluare a primăriei de către Emil A. Dandea, la începutul anului 1934, să rămână de rezolvat doar probleme legate de finisaje și dotări interioare. La 15 februarie 1934, reprezentanții parohiei greco-catolice se adresau noului primar cu rugămintea de a se prevedea în bugetul municipiului, în exercițiul financiar 1934/1935, „*un maxim de ajutor posibil pentru terminarea bisericii*”. Acest ajutor, se spunea în continuare, ar fi servit două mari interese vitale ale municipiului, „*de o parte vom ajunge a avea un local de închinăciune încăpător, căci azi 500 de elevi ai școlilor primare nu au unde lua parte la Sf. Liturgie, cu toate că se fac în biserica noastră trei liturgii consecutive, în Dumineci și sărbători. De altă parte, noi cu banii edificăm, dând de lucru atâtor cetățeni cari cer pâinea de toate zilele tot de la DVoastră, deci de la contribuabili vin, pentru contribuabili lucrăm și contribuabililor îi predăm*”.⁴⁷⁸ Pe colțul din stânga sus al documentului era notată cu creionul suma de 300 000 lei.

Cu toată solicitarea solid întemeiată, la prima vedere, în proiectul de buget al municipiului pe anul 1934/1935 fuseseră prevăzute drept ajutoare pentru bisericile românești suma totală de 1.350.000 lei, respectiv 1 050 000 lei pentru biserica ortodoxă și amintita sumă de 300 000 lei pentru biserica greco-catolică. „*Considerând că această sumă este jignitoare pentru noi – se scria în nota de protest trimisă primarului – cu onoare vă rugăm să binevoiți a reveni în sensul de a atribui ambelor biserici românești, oricare ar fi, cantitatea ajutoarelor proiectate, câte o sumă egală*”. Principalele motive invocate erau: 1. Articolul 22 din constituție care declara ambele biserici drept biserici românești, adică naționale (apreciere, evident greșită, întrucât națională era desemnată doar cea ortodoxă - n.a.), prin urmare trebuiau să se bucure de același tratament; 2. Ordinul circular al Ministerului de Interne nr. 575/1925 care dispunea că toate ajutoarele acordate din bani publici să se distribuie ambelor biserici românești proporțional cu numărul credincioșilor și nevoile fiecărei biserici; 3. faptul că, de când s-a început edificarea acestor biserici, au fost întotdeauna împărțite cu sume egale.

Pe colțul din stânga documentului, se află recomandarea lui Dandea de prezentare a cererii în ședința din 17 aprilie 1934.⁴⁷⁹ La 30 aprilie 1934, parohiei greco-catolice i se aducea la cunoștință că în ședința de votare a bugetului pe anul 1934/1935, Comisia Interimară luase decizia de respingere a reclamației, „*deoarece nu avem fonduri pentru a mări prevederea bugetară, iar bisericei ortodoxe i s-a dat o sumă mai mare pentru că confesiunea ortodoxă dispune numai la periferia orașului, de o colibă de lemn, în care plouă și care constituie un permanent pericol pentru viața autorităților și credincioșilor cari o cercetează, biserica fiind mereu primejduită de năruire și de incendiu. Credincioșii gr. cath. au tot acolo o biserică de piatră în stare bună, deși insuficientă și aceasta*.” În continuare, se scria că trebuia avută în vedere urgența finalizării construcției catedralei ortodoxe, atât din considerentele pomenite cât și pentru faptul că prestigiul statului și al municipiului pretindea că biserica în care se țineau *Te-Deum* - urile oficiale să fie la înălțime. Pentru acordarea unei sume mai mari bisericii ortodoxe, mai pleda și împrejurarea că edificiul acesteia fusese început mai demult, iar necontinuarea în ritm susținut a lucrărilor însemna deteriorarea celor deja executate (schelăria care era deja în faza de putrezire, una nouă necesitând încă un milion de lei; periclitarea picturii cupolei, care costase circa 400 000 lei etc.). De asemenea, mai era menționat faptul că suma prevăzută, împreună cu cele promise de județ și minister făceau posibile finalizarea și târnosirea bisericii ortodoxe în toamna anului 1934. Totodată, se dădeau asigurări că „*în bugetul viitor se va putea asigura suma necesară pentru ca pe finea anului 1935 și biserica soră să-și poată deschide porțile pentru credincioșii ei*.”⁴⁸⁰

⁴⁷⁸ ANDJ-Mureș, Fond *Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu*, doc. 12060/1934.

⁴⁷⁹ *Ibidem*, doc. 3599/1934.

⁴⁸⁰ ANDJ-Mureș, Fond *Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu*, dos. 4449/1937, f. 45.

Pentru a avea certitudinea că subvenția de 300 000 lei va fi folosită doar în scopul construcției edificiului, Comisia Interimară a municipiului a decis, în ședința din 19 mai 1934, ca suma să se ordonânțeze în 5 rate lunare egale, *„aceasta condiționat însă că acești bani îi veți întrebuința exclusiv pentru lucrări de construcție, pentru a se combate și prin aceasta lipsa de lucru și câștig. Cu această ocazie, rugăm să binevoiți a întrebuința la lucrări muncitori de pe teritoriul acestui oraș și cu posibilitatea de a-i schimba cât mai des, ca, astfel, să ajungă la lucru un număr cât mai mare de șomeri”*.⁴⁸¹ Deoarece, în luna mai se ordonânțaseră, deja, 60 000 lei, se solicita un raport privind folosirea lor, pentru a se putea debloca tranșa a doua. Totodată, se mai preciza încă o dată că acești bani trebuie folosiți exclusiv pentru lucrări, altfel, ajutorul se sista.⁴⁸²

În 17 februarie 1935, Elie Câmpeanu și Ioan Dredețianu îl rugau pe Dandea ca, în proiectul bugetului pe anul 1935/1936, să aibă în vedere un ajutor de 1 500 000 lei pentru finalizarea bisericii, pentru care, conform unui deviz estimativ⁴⁸³ întocmit de arhitecții Victor Vlad și Erwin Metz, mai erau necesari 2 920 000 lei.

La 22 aprilie 1935, Emil A. Dandea le făcea cunoscut reprezentanților bisericii greco-catolice că, așa cum le promisese anul anterior, în bugetul anului 1935/1936 fusese prevăzută o subvenție de un milion lei, la care se adăugau 450 000 lei din partea prefecturii și 200 000 lei obținuți de la Departamentul Instrucțiunii, Cultelor și Artelor, prin relația sa personală cu Alexandru Lapedatu, ministru de stat. Împreună cu disponibilul aflat în casieria Comitetului pentru edificarea bisericii,⁴⁸⁴ suma totală se ridica la valoarea stabilită prin deviz, cu care, spera primarul, lucrările se puteau termina pentru ca sfințirea să se facă în toamna anului respectiv. Prin urmare, *„vă rog să binevoiți a începe de urgență și să continuați lucrările din sumele disponibile, cum am arătat mai sus, fixând și data inaugurării, cunoscând că subvenția din partea primăriei s-a votat cu această condiție”*.⁴⁸⁵

În ședința sa din 1 iulie 1935, Comisia Interimară a decis ca subvenția din partea primăriei să se plătească în rate lunare de câte 200 000 lei, începând cu luna iulie a anului amintit, cu condiția ca la primirea unei rate, să fie justificată cea anterioară. *„Totodată – se mai scria în adresa către oficiul greco-catolic II – ținem să vă mai comunicăm că, în dorința ca și catedrala gr. catholică să fie cât mai curând terminată, suntem dispuși a plăti subvenția din chestiune în cadrul necesității, oricând, rugându-vă a accelera lucrările în general, și celea a terminării pe dinafară, în special”*.⁴⁸⁶

⁴⁸¹ *Ibidem*, doc. 3599/1934, f. 41.

⁴⁸² La 26 mai 1934, președintele Comisiei Interimare a municipiului, Emil A. Dandea aducea la cunoștința protopopului Elie Câmpeanu că nu dispunea de fondurile necesare susținerii unui cor bisericesc și ca subvenția de 300 000 lei fusese acordată pentru construcția bisericii (ANDJ-Mureș, fond *Protopopiatul greco-catolic Târgu-Mureș*, dosar 1700/1934, f. 56).

⁴⁸³ Devizul, întocmit la 30 noiembrie 1934, luase în calcul: pardoseala din interior și sistemul de încălzire centrală de sub ea, în valoare de 300 000 lei; încălzirea centrală cu aburi, 250 000 lei; tâmplărie, uși, scaune, mobilă, 500 000 lei; iconostas, pictură și „auritură”, 300 000 lei; pictură figurală și decorativă, 500 000 lei; clopote, 350 000 lei; scări, 200 000 lei; tencuieli interne și finisări, 500 000 lei; neprevăzute, 200 000 lei (ANDJ-Mureș, Fond *Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu*, dos. 4449/1937, f. 39); vezi și Ioan Eugen Man, *op. cit.*, p. 181-182).

⁴⁸⁴ Dintr-un convocator din 11 octombrie 1935, aflăm că membrii Comitetului de Construcție a Catedralei Greco-Catolice erau: Iuliu Bucur, Maxim Roman, Nicolae Suciu, Ioan Pruteanu, Petru Muscă, Victor Turcu, Nicolae Țielcu, Nicolae Neagoe, Gheorghe Vlassa, Augustin Togănel, Petre Rațiu, Cornel Pop, Ștefan Pantea, Grigore Ciortea, Traian Popa, Simion Șandor, Maximilian Radu, Iustin Nestor, Ioan Florian, Oliver Perhaița, Petru Stoina, David Roman, Gavril Grama, Ioan Buza, Victor Cătană, Gavril Husar, Vasile Mera, Victor Boroș, Aurel Kö...?, Ervin Maetz (ANDJ-Mureș, Fond *Protopopiatul greco-catolic Târgu-Mureș*, dosar 1722/1935, f. 8).

⁴⁸⁵ ANDJ-Mureș, Fond *Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu*, dos. 3599/1934, f. 41. Respectând ordinea priorităților, Biserica Ortodoxă primise, pentru continuarea lucrărilor, doar 400 000 lei de la Primărie și 200 000 lei de la Prefectură. Referindu-se la conducătorii orașului, sursa folosită menționa că: *„ei cred că nu este nici românesc, nici creștinesc principiul care îl avea un conducător al orașului din 1929-30, că nu ne trebuie biserică”* („Glasul Mureșului”, 25 aprilie 1935).

⁴⁸⁶ ANDJ-Mureș, Fond *Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu*, dos. 4449/1937, f. 35.

Cu toate eforturile financiare ale primăriei aflată și ea într-o situație precară la acest capitol și cu toate îndemnul lui Dandea, lucrările se desfășurau într-o cadență de un pas înainte și doi înapoi sau chiar mai rău. Cauza rămâne o nebuloasă, chiar dacă ar fi să dăm credit inițiatorilor acesteia care doreau o operă durabilă care să-i asigure perenitatea. Dar nu putem ignora nici o afirmație a părintelui Ioan Dredețianu, care, ne duce cu gândul, mai degrabă, la respingerea ofertei lui Dandea, din motive asupra cărora refuz a mă pronunța, dar care pot fi ușor intuite.⁴⁸⁷

Întrucât, nici după două adrese din partea primăriei, nu s-au ridicat banii și lucrările stagnau în continuare,⁴⁸⁸ pentru a depăși această situație, care afecta, în primul rând, interesele credincioșilor greco-catolici din oraș, după cum însuși protopopul Elie Câmpeanu afirmase, primarul i-a cerut un sfat ministrului Valer Pop, președinte al AGRU-lui, care l-a îndrumat să raporteze această anomalie Mitropoliei din Blaj.⁴⁸⁹

Astfel, printr-o adresă trimisă „Veneratului Consistor Arhiepiscopesc” al Blajului, în 6 august 1935, primarul Emil A. Dandea aducea la cunoștința acestuia faptul că, încă din 13 aprilie, parohia greco-catolică fusese înștiințată despre asigurarea mijloacelor materiale pentru terminarea construcției. La 22 aprilie 1935, în lipsa oricărui răspuns s-a revenit cu mențiunea că primăria ținea la dispoziția construcției suma de 2 milioane lei, dar cu condiția ca sfințirea lăcașului să aibă loc în anul respectiv. În situația în care lucrările „mergeau cu puteri reduse” și nu se solicitase nimic din suma alocată, primăria a intervenit cu o nouă adresa, la 1 iulie 1935, solicitând începerea lucrărilor pentru tencuirea exterioară. „De atunci, nu s-a terminat nici cel puțin construirea schelăriei, continuându-se tândălirea lucrărilor; cu toate că am repetat că banii stau oricând la dispoziție, s-a ridicat numai suma de 200 000 lei /.../ Suntem informați, de asemenea, că din sumele acordate anii trecuți, s-au achitat ceva interese în sumă de cca. 700 000 lei, fapt care ar fi cu totul contrar scopului căruia trebuie să se destine ajutoarele cari le acordă instituțiile publice.”⁴⁹⁰

Se pare că intervenția lui Dandea la forurile superioare de la Blaj a avut ca efect o primă atenționare a autorităților greco-catolice de la Târgu-Mureș, fapt ce rezultă dintr-o adresă către primar, concepută la 28 august 1935, care însoțea procesul verbal al Comitetului pentru edificarea bisericii, luat în ședința din 14 august, „în conformitate cu rezoluția Ordinariatului Arhiepiscopesc de Blaj, din 12 august 1935, Nr. 4778”. Cu această ocazie, protopopul Elie Câmpeanu și Ioan Dedrețianu, paroh II, îi transmiteau acestuia că, „ne simțim îndatorați a Vă aduce, atât subsemnații, ca conducătorii acestei opere monumentale, cât și a credincioșilor noștri parochieni, cea mai caldă mulțumită pentru ajutorul generos-patriotic manifestat de la începutul lucrărilor de edificare a acestei biserici, până în anul acesta, în care ne apropiem cătră terminarea ei /.../ Primiți Domnule Primar asigurarea celei mai sincere recunoștință și nestrămutatul nostru devotament.”⁴⁹¹

⁴⁸⁷ Din lămuririle date superiorilor săi de către Ioan Dredețianu, secretarul Comitetului de Construcție, în 13 august 1935, rezultă că „cei din jurul domnului Dandea scriu așa pentru că ei și D-I Dandea țin cu orice preț ca biserica noastră să fie consacrată cu mare alai sub actuala conducere a municipiului, chiar cu riscul de a ploua în ea, cum au pățit ortodocșii” (ANDJ-Mureș, Fond Protopopiatul greco-catolic Târgu-Mureș, dosar 1722/1935, f. 67). Din document mai aflăm că ultimele lucrări se ridicau la suma de 2495000 lei: zidăria interioară și pavimentul-330000 lei; iconostasul – 320000 lei; tâmplăria: 415000 lei; pictura – 850000 lei; finisajul exterior, «la dorința D-lui Dandea», 580000 lei).

⁴⁸⁸ Prin adresa nr. 823 din 28 august 1935, însuși protopopul greco-catolic, Elie Câmpeanu, informa Ordinariatul Arhiepiscopesc din Blaj că, în 5 august 1935, primise o adresă din partea Primăriei Târgu-Mureș prin care i se reproșa că Parohia Târgu Mureș II, cea mai interesată în edificarea noii biserici începând din 1927, nu depusese toate eforturile pentru terminarea lucrărilor, lucru pe care îl recunoștea și el.

⁴⁸⁹ „Dare de seamă”, 1935, p. 19.

⁴⁹⁰ ANDJ-Mureș, Fond Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu, dos. 4449/1937, f. 32.

⁴⁹¹ *Ibidem*, f. 28.

Din procesul verbal anexat, rezultă că, la data respectivă, suma disponibilă pentru lucrări era de 1 965 397 lei, care proveneau din: a) subvenția prevăzută la bugetul municipiului, 1 000 000 lei; b) subvenția prevăzută în bugetul județului, 450 000 lei; c) subvenția primită de la Ministerul Cultelor, 200 000 lei și d) 315 397 lei aflați la dispoziție în 31.XII.1934. Față de această sumă, erau angajate lucrările: de zidărie în interior și pardoseală, 330 000 lei; de tâmplărie, 415 000 lei; pentru iconostas,⁴⁹² 320 000 lei; pentru pictură, 850 000 lei, pentru finisajele exterioare, 880 000 lei; total, 2.495.000 lei.

Prin adresa 5127/1935, redactată în urma ședinței consistoriale din 3 septembrie 1935, protopopul Elie Câmpeanu era din nou atenționat să grăbească lucrările. *„După ce și Frăția Ta recunoști⁴⁹³ că nu s-au depus toate sacrificiile posibile pentru terminarea bisericii și că e îndreptățită imputarea ce se aduce conducătorilor, din partea D-lui primar Dandea /.../, te invităm, ca, în calitate de protopop și președinte al Comitetului de Construcție, să faci tot posibilul pentru accelerarea lucrărilor și terminarea încă în toamna aceasta a Sf. Lăcaș. O reclamă aceasta nu numai numărul mare al credincioșilor cari nu au unde să asiste la serviciile divine ci și respectarea dorinței acestora cari au luat în prevederile bugetare ale orașului frumoasa sumă de 2 000 000 lei pentru terminarea lucrărilor.”*⁴⁹⁴

Totodată, Mitropolia Română Unită–Blaj, îi trimitea lui Dandea scrisoarea cu nr. 5127/1935, semnată de Victor Macaveiu, vicar capitular, care lăsa să se înțeleagă că se transmisese protopopului Elie Câmpeanu cât și Comitetului de Construcție dorința autorităților eclesiastice de la Blaj ca *“încă în toamna aceasta sf. Lăcaș să poată fi dat destinației sale, plinind prin aceasta dorința credincioșilor noștri și onorând și gestul frumos al Dvoastre, prin luarea în buget a sumelor necesare pentru terminarea lucrărilor”*.

Răspunzând scrisorii din 28 august, semnată de Elie Câmpeanu și Ioan Dedrețianu, prin care era transmis procesul verbal din 14 august, printr-o adresă trimisă în 5 septembrie 1935, edilul orașului, după ce le mulțumea *„pentru aprecierea binevoitoare a modestului nostru rol în sprijinul ce s-a dat acelei opere, sprijin care l-am considerat și-l considerăm numai ca o elementară obligație și ca o îndeplinire a unei îndatoriri românești, de care vă asigurăm și pe viitor,”* încerca să-i lămurească pe conducătorii greco-catolicilor că urgentarea lucrărilor nu era un moft sau un motiv de cosmetizare a figurii sale politice, ci, pur și simplu, clădirea bisericii greco-catolice era componenta unui proiect edilitar care trebuia urmărit și îndeplinit în toate detaliile sale. *„În ce privește dorința conducerii municipiului de a se termina construcția în anul acesta, cum se accentuează și în procesul verbal susmenționat –scria Dandea – ea este executarea unui program edilitar chibzuit anul trecut, terminarea bisericii ortodoxe, a arenei sportive și începerea asfaltării intensive, anul curent continuarea asfaltării, terminarea bisericii greco-catolice, a căminului de ucenici și a parcului Cornești, apoi începerea lucrărilor de apeduct etc.”*

Cu toate eforturile depuse în a doua jumătate a anului 1935, condițiile pentru organizarea unei sfințiri provizorii în anul respectiv erau imposibil de a fi întrunite, fapt pentru care, la 9 noiembrie, Dandea ia hotărârea de a renunța la această idee, rugând a se stabili ziua festivă în perioada 1-15 septembrie 1936, în cadrul programului marii sărbători a „Lunii Târgumureșului”, când municipiul găzduia „Congresul Uniunii Orașelor” și pe cel al AGRU-lui (Asociația Generală a Românilor Uniți).

⁴⁹² Planul iconostasului pentru biserica Greco-catolică fusese conceput de profesorul Virgil Simionescu din Lugoj, urmând a fi executat de sculptorul Samuil Keresztesi din Tășnad (ANDJ-Mureș, Fond *Protopopiatul greco-catolic Târgu-Mureș*, dosar 1722/1935, f. 24).

⁴⁹³ Prin adresa nr. 823 din 28 august 1935, însuși protopopul greco-catolic, Elie Câmpeanu, informa Ordinariatul Arhiepiscopesc din Blaj că, în 5 august 1935, primise o adresă din partea Primăriei Târgu-Mureș prin care i se reproșa că Parohia Târgu Mureș II, cea mai interesată în edificarea noii biserici începând din 1927, nu depusese toate eforturile pentru terminarea lucrărilor, lucru pe care îl recunoștea și el.

⁴⁹⁴ ANDJ-Mureș, Fond *Protopopiatul greco-catolic Târgu-Mureș*, dosar 1722/1935, f. 68.

Insistând ca ritmul lucrărilor restante să fie menținut la aceeași intensitate, precum cel din ultimele luni, primăria aducea la cunoștința celor interesați că donează bisericii 2 table din marmură, care urmau a fi inscripționate și așezate la intrarea în lăcașul sfânt.⁴⁹⁵

La începutul anului 1936, mai erau necesari 2 441 236 lei pentru terminarea lucrărilor de construcție. Pe lângă suma existentă în casieria primăriei, se face din nou apel la cheta publică. Parohii români uniți din parohiile I și II, în numele Comitetului de Construcție, făceau apel, în acest sens, la simțămintele de caritate și solidaritate creștinească a coreligionarilor și conaționalilor din județ pentru a-și oferi ajutorul în vederea achiziționării a 3 clopote și a altor materiale de primă necesitate. Numele binefăcătorilor care contribuiau cu mai mult de 100 lei urmau a fi trecute în "Cartea de Aur" a bisericii și în publicația "Unirea" din Blaj.⁴⁹⁶ La 18 august 1936, Comisia Interimară a Primăriei Municipiului Târgu-Mureș, în urma cererii parohiei greco-catolice române prin care solicita un ajutor de 100 000 lei pentru cumpărarea unui clopot, decide aprobarea unui credit suplimentar, pe lângă cele 2 000 000 lei.⁴⁹⁷

Recepția lucrărilor de construcție a bisericii române unite din Târgu-Mureș a avut loc în 25 august 1936, conform ordinului Prea Veneratului Consistor Arhiepiscopesc din Blaj nr. 520 din data de 11 ale lunii amintite. După cum rezultă din procesul verbal, comisia condusă de protopopul Elie Câmpeanu constata că: 1. lucrarea s-a executat conform proiectului aprobat de Prea Onoratul Consistor cu nr. 2980 din 14 mai 1927, respectându-se dimensiunile proiectului aprobat, dar s-au făcut îmbunătățiri față de acesta, la fundații și acoperiș, folosindu-se, la învelirea turlor și cupolei, în loc de tablă zincată, tablă din aramă de 0,4 mm grosime; 2. construcția a început la 16 iunie 1927 și s-a terminat în roșu în anul 1929, iar în anii 1930-1932 nu s-a lucrat, din lipsă de fonduri; lucrările au fost reluate în anul 1933 și s-au terminat la începutul lunii august 1936; 3. din 1929 până la data întocmirii procesului verbal nu se ivise nici un defect organic din punct de vedere constructiv; 4. lucrările erau executate *"bine, precis și în conformitate cu regulile de artă constructivă"*; 5. în baza celor constatate, *"comisia de recepționare declară și propune ca toate lucrările, afară de tâmplăria, să fie recepționate în mod definitiv"*; 6. lucrările de tâmplărie *"urmează a se recepționa în mod definitiv numai după expirarea timpului de garanță, adică, la 10 septembrie 1937"*; totodată se menționa că tâbliile ușilor exterioare erau crăpate vertical la mijloc aproape toate, prin urmare urmau a fi înlocuite din material perfect uscat *"conform prescripțiilor din contract"*; 7. tot ulterior, urmau a fi recepționate lucrările de artă (pictura, iconostasul, amvonul) clopotele și instalațiile de apă și de încălzit.

Toate lucrările de construcție, se constata la final, s-au executat în regie proprie sau în în bună învoială, sub îngrijirea directă a Comitetului de Construcție, sub îndrumarea arhitecților Erwin Maetz și Iosif Victor Vlad, acestea fiind angajate în baza ofertelor cerute și primite de la industriașii locali.⁴⁹⁸

Referindu-se la cheltuielile pentru ridicarea *"monumentului de artă dela Târgu-Mureș"*, gazeta „Unirea” din Blaj, în numărul său din 12 septembrie, 1937, scria că edificiul a costat 12 500 000 de lei, bani proveniți din partea: statului (700 000 lei), a județului (3 452 000 lei), a municipiului (3 940 000 lei), a Reuniunii Femeilor din localitate (500 000 lei) și a Ordinariatului (1 355 000 lei), restul din danii mai mici sau mai mari.

Festivitățile de sfințire a noului lăcaș de cult, al căror cost fusese subvenționat de către primărie și prefectură, cu câte 5 000 lei fiecare, au avut loc în zilele de 8 și 9 septembrie 1936.

⁴⁹⁵ ANDJ-Mureș, Fond *Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu*, doc. 4076/1936.

⁴⁹⁶ ANDJ-Mureș, Fond *Protopopiatul greco-catolic Târgu-Mureș*, dosar 1722/1935, f. 72..

⁴⁹⁷ ANDJ-Mureș, Fond *Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu*, dos. 4449/1937, f. 12.

⁴⁹⁸ ANDJ-Mureș, Fond *Protopopiatul greco-catolic Târgu-Mureș*, dosar 1743/1936, f. 25.

„Sfințirea noiei splendori arhitectonice opera (d. ing. V. Vlad) și zugrăvicesți (d. Simonescu) – scria gazeta mai sus amintită – s-a săvârșit prin I.P.S. Dr. Alexandru Nicolescu, mitropolitul Blajului,⁴⁹⁹ care a sosit în localitate încă din preziua. Și cu Excelența Sa a mai venit și altă lume, din Blaj și aiurea. Din Blaj au participat la solemnitățile de la Târgu-Mureș: Iluștrițiile lor: Dr. V. Macaveiu și Iacob Popa, apoi părinții canonici: Dr. Tătar și I. Moldovan, cu păr. Dr. S. Todoran și păr. I. Cristea. Tot din Blaj, dar reprezentând Reuniunea Femeilor Române Unite, a fost dna Hopârtean și dnele Hossu și Micu.

Actul sfânt al consacrării noului locaș a fost oficiat în sobor de 12 preoți, în prezența d. Valer Pop, președ. Agrului și ministru al Industriei și comerțului, mai fiind de față și alte notabilități, ca Dr. Porubski, prefectul județului, d. Dr. Dandea, preș. comisiei interimare, păr. Rusu, protopopul ortodox al Tg. Mureșului, Jaross Béla, parohul – abate, dr. Florian, medicul-șef al orașului, prof. Dr. Bozdoc, Tr. Popa ș.a. cât nu i-a mai încăput noua clădire la care au venit într-o procesiune impozantă, dela vechea biserică”.

3.6. MONUMENTE ȘI PLĂCI COMEMORATIVE

3.6.1. MONUMENTUL OSTAȘULUI ROMÂN

Primarul Emil A. Dandea a înțeles mai repede, se pare, decât oricare dintre semenii săi, sensul dictonului conform căruia cel care nu-și cunoaște trecutul merită a-l retrăi sau că istoria ne învață că oamenii nu învață nimic din pășaniile înaintașilor. În viziunea sa, monumentele de for public reprezentau adevărate mesaje ale trecutului pentru urmași, un memento permanent al devenirii istorice a nației române, în cazul nostru, altare de adevărată pioșenie, rugă și cinstire.

După Marea Unire, viața românească începea timid a se înfiripa și în municipiul Târgu-Mureș, devenind vizibilă, în primul rând, prin simbolistica națională care și-a găsit expresia materială în chipurile dăltuite în piatră de-a lungul perioadei interbelice, opere care au dispărut, însă, în condițiile vitrege ale anului 1940. O parte dintre ele au fost din nou inaugurate după cel de al II-lea Război Mondial, uneori cu sensuri complet altele decât ale celor dispărute (vezi ca exemplu, actuala Statuie a Ostașului Român, a cărei figură îl reprezintă, de fapt, pe cel sovietic), celelalte nu și-au mai regăsit niciodată locul în ambianța artistică a municipiului.

La numai câteva zile de la instalarea sa ca primar al municipiului Târgu-Mureș, în 12 ianuarie 1923, Emil A. Dandea lansa o *Invitare* la Adunarea Generală, care urma să hotărască începerea unei acțiuni sociale pentru ridicarea, în Târgu-Mureș, a Monumentului Soldatului Român. Evenimentul la care, așa cum era scris în invitație, „*puteau lua parte și dame*” urma să aibă loc în duminica din 21 ianuarie, în sala nr. 83 a primăriei orașului. Ordinea de zi cuprindea cinci puncte, dintre care pct. 2 se referea la elaborarea statutelor, iar pct. 3 la constituirea asociației și la alegerea comitetului și președintelui.⁵⁰⁰

⁴⁹⁹ Episcopul greco-catolic Alexandru Nicolescu s-a născut la 8 iulie 1882, la Tulgheș, comitatul Ciuc și a plecat într-o cele veșnice la 5 iunie 1941, la Blaj. A studiat la Reghin, Blaj și la Roma, unde și-a luat doctoratul în teologie. A fost profesor la Academia Teologică din Blaj. În timpul Primului Război Mondial, a refuzat să semneze Declarația de loialitate față de Austro-Ungaria, fapt pentru care a fost considerat de către autorități drept trădător. În 1922 este ales episcop de Lugoj. Ca senator de drept, a apărut cu curaj drepturile Bisericii Române Unite și principiile moralei creștine. După 13 ani de episcopat la Lugoj, în mai 1935, a fost ales mitropolit al Bisericii Române Unite, cu sediul la Blaj, unde a fost instalat la 19 aprilie 1936. În 1940, când a fost chemat, în calitate de membru al Consiliului de Coroană, în problema Dictatului de la Viena, a refuzat să semneze cedarea nordului Transilvaniei către Ungaria hortistă.

⁵⁰⁰ ANDJ-Mureș, Fond *Primăria orașului Târgu-Mureș, Acte culturale*, f. 16

Din procesul verbal încheiat cu această ocazie rezultă că președinți de onoare urmau a fi: ministrul de interne, ministrul de război, ministrul cultelor și artelor și I.P.S.S. Dr. Elie Miron Cristea, mitropolitul primat al României. Președinte activ fusese numit generalul Constantin Șerbescu, comandantul Diviziei XX Inf. Ca vicepreședinți, fuseseră investiți: primarul orașului, prefectul și subprefectul județului. Primnotarul județean și secretarul primăriei ocupau funcțiile de secretari, iar directorii băncilor „Albina” și „Marmorosch Blank”, pe cele de cenzori.⁵⁰¹ Tot la această primă întrunire a comitetului s-au luat în discuție sursele de finanțare, propunându-se ca, pe lângă subscripțiile publice, să se instituie taxe speciale pe biletele cinematografului orășenesc și pe ale „Băii de Vară Ritz”.⁵⁰²

Totuși, așa cum se menționa și în *Apelurile* făcute către populația județului, „din prisosul bogaților și din obolul săracilor, trebuie să se înalțe acel monument care va fi dovada tăriei conștiinței și a solidarității naționale, de care trebuie să fie pătruns în aceste clipe sufletul tuturor românilor adevărați”.⁵⁰³

În scurtă vreme, asemenea comitete de inițiativă au luat ființă în majoritatea comunelor românești din județ, fapt ce rezultă și din listele de donații. Cu regretul de a nu avea o situație completă în legătură cu subscripțiile publice, considerăm utilă pentru urmașii donatorilor, îndeosebi, publicarea celor care s-au păstrat, lăsând spațiu deschis și pentru cele care, poate, odată și odată vor ieși la lumină.

Finanțarea proiectului a fost susținută și de unele organizații culturale și lucrative românești din orașul Târgu-Mureș. Una dintre acestea a fost Reuniunea Meseriașilor Români, care, în ședința Comitetului din 23 ianuarie 1923, a hotărât a-și da tot concursul său moral și material, prin donarea unui procent de 1% din suma totală a lucrărilor executate pentru municipalitate (reparații de clădiri, edificări, lucrări de tâmplărie etc.), în condiții de prețuri egale oferite de ceilalți meseriași.⁵⁰⁴ La rândul său, Cercul studentesc din Cluj, „Câmpia și Mureșul Superior”, care reunea studenți din Târgu-Mureș și împrejurimi, a organizat, în favoarea monumentului, în 28 iulie 1923, un „Festival național” cu concursul mai multor artiști de la Opera Română din Cluj, acompaniați fiind de orchestra Regimentului 82 Inf., urmat de o serată dansantă în Sala de oglinzi a Palatului Cultural. În urma acestui spectacol, s-au strâns 4 954 lei.

Sumele adunate au fost completate printr-o serie de sponsorizări în materiale, obținute prin mijlocirea primarului român. Astfel, valoarea monumentului a fost diminuată prin folosirea soclului pe care fusese așezată, anterior, o placă de bronz reprezentându-l în basorelief pe Pethöfi Sándor în uniformă de honved cu sabia în mână. Reprezentarea poetului maghiar fiind anacronică în noile condiții politico-statale, placa a fost îndepărtată la scurt timp după Unire chiar de către Consiliul maghiar al orașului. Întrucât acest soclu fusese realizat cu bani publici,⁵⁰⁵ Dandea și-a permis să-l refolosească pentru noul său proiect, după ce, în prealabil, fusese adaptat după planurile arhitectului-șef al Ministerului Cultelor. În schimb, pentru a înlătura nemulțumirile populației maghiare, a promis o statuie pentru Pethöfi, de data aceasta în ținută civilă, care să fie amplasată într-un viitor parc al orașului.⁵⁰⁶

⁵⁰¹ De-a lungul perioadei de funcționare, Comitetul pentru ridicarea monumentului a avut o componență diferită, ultima fiind: gen. Constantin Șerbescu, președinte, V. Maior, prefect, P. Roșca, subprefect, Emil Dandea, primar (toți trei ca vicepreședinți); Gh. Drăghicescu, procuror general, G. Cariadi, prefectul poliției, P. Cristea, A. Dupont, Aurel Baciuc, Mavrodineanu, I. Rădulescu, Popescu Bălteni (ANDJ-Mureș, *fond cit.*, f. 201).

⁵⁰² *Ibidem*, f. 95-96.

⁵⁰³ *Ibidem*, f. 88.

⁵⁰⁴ ANDJ-Mureș, *fond. cit.*, f. 167.

⁵⁰⁵ „Orașul”, 29 septembrie 1923.

⁵⁰⁶ ANDJ-Mureș, *fond. cit.* f. 35-36; Consiliul orașului a oferit suma de 200000 lei pentru ridicarea unui nou monument închinat marelui poet maghiar, dar cei care au refuzat oferta au fost membrii societății „Kemény Zsigmond”, situație

Tot în urma intervențiilor lui Dandea, Ministerul de Război a pus la dispoziția Comitetului un vagon de alamă,⁵⁰⁷ iar Ministerul Comunicațiilor a aprobat transportul gratuit pe calea ferată a pieselor de bronz turnate la București.⁵⁰⁸

Situația finală a sumelor obținute prin colectă publică rezultă dintr-o adresă trimisă de Emil A. Dandea primului ministru al României, Ionel I.C. Brătianu, pe care îl ruga să nu amâne dezvelirea monumentului hotărâtă pe data de 2 decembrie 1923, întrucât fusese deja făcută promovarea evenimentului. „Idea a fost îmbrățișată cu deosebire caldă – îi scria Dandea premierului – de toți patrioții, fără deosebire de confesiune religioasă sau politică, ba și unii dintre cetățenii minoritari⁵⁰⁹ au luat parte la acțiune, contribuind cu peste 7000 lei. Intelectualii și țăranii noștri au dovedit însuflețirea lor prin fapte, anume în abia cinci luni s-au adunat din contribuție publică peste 100 000 lei pentru monument.”⁵¹⁰

Tabel nr. 22

Listă de donații pentru fondul ridicării Monumentului Ostașului Român⁵¹¹

Nr. crt.	Numele și prenumele donatorului	Domiciliul	Suma donată (în lei)
1	Lomasi S.A.	Gălăuș	500
2	S.S. Gudeamest. Grassl	Lunca Bradului	500
3	Beszterce-Nasod S.A.	Gheorgheni	500
4	S.S. Deda-Bistra	Târgu-Mureș	500
5	Faipar & Aru R.T.	Târgu-Mureș	500
6	S. Neferu	Târgu-Mureș	100
7	M.G.Verne	Târgu-Mures	100
8	Coop. Agric. Secui	Târgu-Mures	500
9	Artur Buchler & Co	Târgu-Mures	300

în care Dandea a lăsat chestiunea „cu totul la aprecierea cetățenilor noștri maghiari dacă voesc sau nu voesc să pornească acțiune socială pentru un monument Petőfi, dacă cred că trebuie sau nu trebuie să facă uz în cadrul unei eventuale asemenea acțiuni de oferta consiliului” (Atitudinea noastră în chestiunea statuei Petőfi, în „Orașul”, 1 decembrie 1925, p. 219; vezi și „Szekélyföld”, 24 noiembrie 1923.

⁵⁰⁷ Ibidem, f. 13.

⁵⁰⁸ Ibidem, f. 3.

⁵⁰⁹ „Szekely Napló excepționează că am primit donațiuni pentru «Soldatul Român» și de la unguri. Noi, însă, nu de la unguri ci de la cetățenii români am primit sumele- altcum modeste-oferte de ei, cari au înțeles că soldatul român le asigură siguranța și liniștea lor. Că soclul pe care se ridică monumentul e zidit din bani publici, am dovedit deja prin documente, deci nu mai revenim. La aceea, că în locul nostru nu ar fi creat statuia după modelul unui soldat maghiar - nu avem ce răspunde. Visează”. („Orașul”, 23 octombrie 1923, p. 197.) „Szekelyföld are hipocrizia să scrie că «partea leului» din suma incursă pentru monumentul «Soldatului Român» este oferită de cetățenii noștri cu naționalitate maghiară. Totuși, partea «leilor» în suma incursă deja-aproape 100000 lei e abia 7600 lei.” (Idem)

⁵¹⁰ Ibidem, f. 184; Nu la fel de participativă la demersul lui Dandea s-au dovedit presa maghiară și unii meșteri minoritari locali. „Trebuie să atribuim avântului său tineresc – scria Székely Napló, din 4 ianuarie 1923 – promisiunea care se vede prematură că Monumentul eroilor trebuie să împodobească cât mai degrabă piața acestui oraș. Apoi, pe aceasta ne vine să tușim”. „Si totuși – se scria în „Orașul”, din 15 decembrie 1923 - în 2 decembrie s-a dezvelit monumentul cu toate că maeștrii locali au denegat să ia parte la lucrări, iar două zile înainte uneltorii au banchetuit de bucurie că au reușit să zădărnicească desvălire.”

⁵¹¹ O parte din această listă, respectiv până la poziția 145 inclusiv, a fost publicată în gazeta „Orașul” din 16 iulie 1923, p. 122-123, cu mențiunea de a publica și partea a doua, dar acest lucru nu a mai avut loc. Pozițiile următoare au fost reconstituite pe baza documentelor arhivistice (vezi și ANDJ-Mureș, fond cit., f. 158-161).

Nr. crt.	Numele și prenumele donatorului	Domiciliul	Suma donată (în lei)
10	Iosefina Demeter	Târgu-Mures	100
11	Gheorghe Crețiu	Târgu-Mures	20
12	Nagy Dani	Târgu-Mures	10
13	Aurel Cheresteșiu	Târgu-Mures	20
14	Dr. Kiss Ödön	Târgu-Mures	10
15	Paul Erözdi	Târgu-Mures	3
16	Tutsek Gerö	Târgu-Mures	3
17	Elisaveta Nagy	Târgu-Mures	5
18	Văd. I. Bitay Gavril	Târgu-Mures	5
19	Crețiu N.	Târgu-Mures	5
20	Elisaveta Fogarasi	Târgu-Mures	5
21	Adalbert Adam	Târgu-Mures	5
22	Darabont Mihaly	Târgu-Mures	5
23	Penczel István	Târgu-Mures	3
24	Geza Fülöp	Târgu-Mures	20
25	Garda Dominic	Târgu-Mures	2
26	Valeria Roșca	Târgu-Mures	2
27	Maria Nagy	Târgu-Mures	2
28	Soós Ilonka	Târgu-Mures.	3
29	Dr. Groza	Târgu-Mureș	20
30	Dr. Gergely	Târgu-Mureș	20
31	E. Marieșan	Târgu-Mureș	10
32	Căpt. Lațiu	Târgu-Mureș	20
33	Dr. Domokos	Târgu-Mureș	20
34	N.N.	Târgu-Mureș	5
35	Deák Erzsike	Târgu-Mureș	10
36	Victor Boroș	Târgu-Mureș	20
37	Buzea N.	Târgu-Mureș	10
38	Mendel Iov	Târgu-Mureș	10
39	Dr. Schmidt	Târgu-Mureș	20
40	Garda Ákos	Târgu-Mureș	10
41	Dupont N.	Târgu-Mureș	10
42	Löw Béla	Târgu-Mureș	10
43	Indescifrabil	Târgu-Mureș	5
44	Dr. T. Co. Murgu	Târgu-Mureș	20
45	Banca de scont	Târgu-Mureș	5000
46	Mihail Piroșka	Crăciunești	10
47	Ioan Rozalia	Crăciunești	2
48	Iani Ioan	Crăciunești	2

Nr. crt.	Numele și prenumele donatorului	Domiciliul	Suma donată (în lei)
49	Suciu Alexandru	Crăciunești	2
50	Țirbuș Ioan	Crăciunești	2
51	Țirbuș Elisaveta	Crăciunești	2
52	Mureșan Maria	Crăciunești	2
53	Mureșan Elisaveta	Crăciunești	2
54	Tarzási Ioan	Crăciunești	2
55	Tarzási Ilieana	Crăciunești	2
56	Tarzási Iuliana	Crăciunești	2
57	Tarzási Gheorghe	Crăciunești	2
58	Tarzási Mihail	Crăciunești	2
59	Chirileu Maria	Crăciunești	2
60	Moldovan Iosif	Crăciunești	2
61	Moldovan Ilieana	Crăciunești	2
62	Mureșan Ilieana	Crăciunești	2
63	Ignat Gheorghe	Crăciunești	2
64	Ignat Adrian	Crăciunești	2
65	Tamás György	Troița	2
66	Regian Mihai	Troița	2
67	Máté Maria	Troița	2
68	Tamás Gábor	Troița	1
69	György Sándor	Troița	2
70	Márton Imre	Troița	2
71	Moldovan Gergely	Troița	2
72	Indescifrabil	Troița	2
73	Radu Mihály	Troița	2
74	Sándor Iános	Troița	2
75	Máté Mihály	Troița	2
76	Máté András	Troița	2
77	Orosz György	Păsăreni	2
78	Orosz Lajos	Păsăreni	2
79	Pap György	Păsăreni	2
80	Ilés Miklos	Păsăreni	1
81	Pálosi Mihály	Păsăreni	2
82	Román Sándor	Păsăreni	2
83	Olá György	Păsăreni	3
84	Olá Iános	Păsăreni	1
85	Magas Ioan	Sântandrei	1
86	Moldovan Alexandru	Sântandrei	2
87	Moldovan Todor	Sântandrei	1

Nr. crt.	Numele și prenumele donatorului	Domiciliul	Suma donată (în lei)
88	Magas K. Ioan	Sântandrei	5
89	Szávuy Ioan	Sântandrei	2
90	Lucaciu Ștefan	Sântandrei	3
91	Simon Ioan	Sântandrei	1
92	Antal Iosif	Sântandrei	1
93	Magas Alexandru	Sântandrei	2
94	Cizmadia George	Sântandrei	1
95	Maior Iosif	Sântandrei	3
96	Cornea Alexandru	Sântandrei	2
97	Cornea Nicolae	Sântandrei	5
98	Ban Gheorghe	Sântandrei	1
99	Molnár George	Sântandrei	5
100	Ioan Borșian	Deda	20
101	Elevii claselor IV-VI prim.	Deda	110
102	Nechita Pașca	Deda	10
103	Pavel Suciu	Deda	15
104	Ioan Ghidui	Deda	10
105	Dr. Neagoș	Deda	10
106	V. Constantinescu	Târgu-Mures	5
107	Gheorghe Panu	Târgu-Mures	5
108	Dr. L. Kelemen	Târgu-Mures	5
109	Török Wilhelm	Târgu-Mures	5
110	Dr. E. Hunvald	Târgu-Mures	5
111	D. Luca	Târgu-Mures	10
112	Coculescu N.	Târgu-Mures	5
113	Indescifrabil	Târgu-Mures	5
114	Dr. Jakab Béla	Târgu-Mures	5
115	Dr. Jarda	Târgu-Mures	5
116	Arnold Fejér	Târgu-Mures	5
117	Ioan Bögözi	Târgu-Mures	5
118	Maria Markus	Târgu-Mures	5
119	I. Gheorghe	Târgu-Mures	5
120	A. Felszeghi	Târgu-Mures	5
121	Ioan Colceriu	Târgu-Mures	5
122	Soția I. Ștefan Benedek	Târgu-Mures	5
123	Mihály Ida	Târgu-Mures	5
124	Maria Blum	Târgu-Mures	5
125	Indescifrabil	Târgu-Mures	5
126	Dr. Ioan Pantea	Târgu-Mures	5

Nr. crt.	Numele și prenumele donatorului	Domiciliul	Suma donată (în lei)
127	Iosif Sarer	Târgu-Mures	5
128	Francisc Cazacu	Târgu-Mures	5
129	Aladár Vajda	Târgu-Mures	5
130	Dr. Aurel Baci	Târgu-Mureș	20
131	Indescifrabil	Indescifrabil	10
132	S.S. Dimitrie	Târgu-Mures	5
133	S.P. Augustin	Târgu-Mureș	20
134	Eugen Gherasim	Târgu-Mureș	10
135	Ioan Alexandru	Târgu-Mureș	10
136	Verona Kupferstein	Târgu-Mureș	10
137	Elena Niculescu	Târgu-Mureș	10
138	A. Dolejan	Târgu-Mureș	15
139	R.R. Vezea	Târgu-Mureș	10
140	Ghițulescu	Târgu-Mureș	10
141	Indescifrabil	Târgu-Mureș	10
142	N.T. Stoenescu	Târgu-Mureș	10
143	Ioan Suci	Târgu-Mureș	10
144	Gheorghe Luca	Târgu-Mureș	5
145	Oana Oanca	Târgu-Mureș	5
146	Banca "Albina"	Filiala Târgu-Mureș	400
147	Banca Națională a României	Sucursala Târgu-Mureș	1000
148	Banca Românească	Sucursala Târgu-Mureș	5000
149	Banca Marmorosch Blank	Sucursala Târgu-Mureș	10000
150	Prefectura județului Mureș-Turda		860
151	Regimentul 82 I (colectă)	Târgu-Mureș	12073
152	Regia Monopolurilor Statului	Depozitul Târgu-Mureș	2235
153	Camera de Comerț și Industrie	Târgu-Mureș	700
154	Primăria Deda	Deda	200
155	Primăria Petriș	Petriș	100
156	Primăria Morăreni	Morăreni	100
157	Primăria Săcalu de Pădure	Săcalu de Pădure	50
158	Primăria Brâncovenești	Brâncovenești	50
159	Cercul stud. „Câmpia și Mureșul		
160	Azilul de copii	Târgu-Mureș	705
161	Protopopiatul Pogăcea	Pogăcea	82
162	H. Grünbaum H. Confecții dame	Târgu-Mureș	255

În septembrie 1923, comanda pentru executarea monumentului i-a fost înmănată sculptorului Ioan Schmidt Faur (1883-1934) care, după anii de studii la Viena, și-a început activitatea la Școala de Arte și Meserii din Odorhei și apoi, a continuat-o la Școala Superioară de Arte și Meserii din București.⁵¹² Conform ofertei sale, lucrarea se ridica la suma de 100 000 lei, care urmau a fi plătiți în două tranșe.⁵¹³

Autorul a conceput monumentul sugerând România printr-o piramidă de piatră brută cu înălțimea de 5,15 m. În registrul inferior al acesteia a fost montată o placă de marmură pe care erau inscripționate cuvintele. „*Ostașului Român, poporul recunoscător 1923*”. În partea superioară a fost amplasat un vultur cu aripile ridicate, având o înălțime de 1,75 m și o extensie de 2,20 m, măsurați între vârfurile aripilor întinse, cu o cruce în cioc și o spadă în gheare. În fața piramidei, flancând placa, a fost așezat, pe o platformă ridicată la 0,80 m față de sol, un ostaș român în uniformă de campanie, prezentat în postura de observator al zărilor, cu arma la picior, ținută cu mâna dreaptă, iar mâna stângă ridicată la nivelul căștii. Atât vulturul cât și statuia propriu-zisă a ostașului au fost turnate în bronz la București.⁵¹⁴

În dimineața mohorâtă a zilei de 2 decembrie a anului 1923, pregătirile pentru inaugurare erau finalizate. Manifestarea a debutat la ora 8³⁰ printr-un „*Te Deum*”, ținut în toate bisericile din oraș, în prezența delegațiilor oficiale din care făceau parte reprezentanți ai autorității administrative, ai armatei și ai învățământului. În biserica ortodoxă, a oficiat P.S. S. Nicolae Ivan, episcopul ortodox al Clujului, asistat de 8 preoți. La slujbă a participat și Gh. Tătărescu, subsecretar de stat pentru minorități, în calitate de trimis oficial al guvernului, fiind cel dintâi ministru al României întregite care a vizitat orașul.⁵¹⁵

La ora 10, clerul, împreună cu autoritățile bisericești, s-au îndreptat spre monumentul în fața căruia a avut loc un serviciu divin într-u cinstirea Unirii și a intrării trupelor române în oraș, în urmă cu cinci ani. „*Toate școlile locale – scria oficiosul primăriei – armata, toate persoanele oficiale, o mulțime de delegați din comunele învecinate, din București și din alte orașe din vechiul regat și Ardeal au dat manifestării un decor din cele mai impunătoare*”⁵¹⁶

⁵¹² Pentru viața și activitatea sculptorului vezi: Virgiliu Z. Teodorescu, *Informații referitoare la activitatea sculptorului Ioan Schmidt-Faur*, în: „*Revista Muzeelor și Monumentelor*”, seria „*Monumente Istorice și de Artă*”, București, anul XX, nr. 2, 1989, p. 38-55; *Idem*, *Contribuții la cunoașterea autorului monumentului „Eroilor Aerului” din București*, în „*Muzeul Național*”, X, 1997, București, p. 197-210; *Idem*, *Simboluri ale cinstirii dedicate lui Mihail Eminescu – Mărturii documentare*, în „*Revista Arhivelor*”, București, anul LXXVI, vol. LI, nr. 2, 1989; *Idem*, *Mihail Eminescu – Simboluri ale cinstirii*, București 2000, tipărită la Monitorul Oficial; *Ibidem*, *București – Pe urmele lui Mihail Eminescu*, București 2000, 80 p., tipărită la Monitorul Oficial; *Ibidem*, *O comemorare: sculptorul Ioan Schmidt-Faur*, în: *Statul major general în arhitectura organismului militar românesc 1859-2009*, Centrul Tehnic-Editorial al Armatei, București, 2009; *Ibidem*, *Monumentele de for public din centrele orașelor. Studiu de caz: creațiile sculptorului Ioan Schmidt-Faur*, în: „*Monumentul*”, – Lucrările celei de a XI-a ediții a Simpozionului Național Monumentul – Tradiție și Viitor, Iași 2009, Iași, 2010, partea a 2-a, p. 463-507.

⁵¹³ ANDJ-Mureș, *fond cit*, f. 172.

⁵¹⁴ Vergiliu Z. Teodorescu, *Monumente – simbol al cinstirii – distruse prin intoleranță*, în *Marisia*, fasc. Arheologie – Istorie, 1996, p. 436; ANDJ-Mureș, *fond. cit.*, f. 70.

⁵¹⁵ „*Până atunci nu mai văzusem nici un ministru – scria Vasile Netea în amintirile sale – și nici nu știam măcar ce e acela un ministru. Ni se spusese numai că e un domn „mare”, din cei care conduc țara. Și într-adevăr, ministrul văzut fusese un domn «mare» – Gh. Tătărescu era foarte înalt. Alături de el se afla primarul orașului, Emil Dandea, care era mic de statură și pe care apropierea de Gh. Tătărescu îl făcea și mai mic /.../ Era vocea lui, gravă, pe care, mai târziu, aveam s-o aud atât de des și pentru care aveam atâta admirație. Ea părea atât de răsunătoare, cu cât vocea primarului se auzea abia șoptit, coardele vocale ale acestuia fiind foarte modeste*” (Vasile Netea, *Memorii*, p. 223).

⁵¹⁶ „*Orașul*”, 15 decembrie, 1923, p. 227.

Conform unui cotidian maghiar, numărul celor care veniseră să asiste la sărbătoarea națională de la Târgu-Mureș se ridica la aproximativ 4 000 de persoane.⁵¹⁷ La ora 11, a avut loc dezvelirea propriu-zisă a monumentului în aclamațiile mulțimii, amplificate de muzica militară și în sunetul asurzitor al celor 21 de salve de tun și al clopotelor bisericilor din oraș, care, toate, au vestit, timp de trei minute, realizarea primului simbol românesc în capitala secuimii. Un fast deosebit l-a oferit sărbătorii prezența drapelului Reg. 16 Războieni însoțit de o delegație de aproximativ 30 de militari (ofițeri, gradați și soldați din Regimentele 14,16 și 27 Inf. și 4 Artilerie) cât și a generalului Anton Gherescu, care, deși invalid și bolnav, a ținut să se afle la Târgu-Mureș, la comemorarea biruinței sale.⁵¹⁸ Primul care s-a adresat mulțimii a fost Gheorghe Tătărescu.

care, în numele guvernului, a spus, printre altele că: „Aici, în locurile acestea, soldatul român a venit să întemeieze o viață nouă, clădită pe dreptate pentru toți cetățenii acestei țări, fără deosebire de credință și de naționalitate; el a venit aici să pună piatra de încheagare a României Mari, nu numai prin hotare, dar mare prin dreptate și toleranță. Noi, biruatorii, am uitat și pentru totdeauna dușmăniile ce s-au năpustit asupra neamului nostru de-alungul timpurilor și am alungat din sufletele noastre până și sămânța a tot ceea ce poate fi ură sau resentiment; am întins mâna deschisă, mâna frățască celor de altă limbă cari conviețuiesc cu noi, asigurându-le tuturor libera dezvoltare și păstrarea credinței lor, a tradițiilor lor și necerându-le în schimb nimic, decât respectul față de legile și așezămintele țării și credința față de statul acesta încheagat cu jertfă și sânge.”⁵¹⁹

În continuare, gen. Gherescu a omagiat eroismul sodaților români, iar gen. Serbescu a predat monumentul autorităților orașului, prilej cu care primarul Emil A. Dandea a spus: „... ca reprezentant al orașului preiau acest monument și declar solemn că îl vom păstra și îngriji cu sfințenia cuvenită mărețului simbol național.”⁵²⁰ Din partea primarului capitalei, care nu a putut fi prezent la Târgu-Mureș, a vorbit deputatul reghinean Simion Mândrescu, seria discursurilor încheindu-se cu cele ale lui Victor Rusu, student în drept și Ion Focșan, secretarul primăriei Constanței.

Evenimentul a fost relatat cu lux de amănunte chiar și de către presa românească potrivit lui Dandea, în schimb, cea maghiară l-a înregistrat ca pe un fapt divers, fără prea mare importanță, uneori chiar cu anumite note ironice.⁵²¹

După festivitatea din fața monumentului, în holul primăriei a fost dezvelită de către subprefectul județului Mureș-Turda, o placă comemorativă pe care era inscripționat următorul mesaj: „Astăzi anul una mie nouă sute douăzeci și trei luna Decembrie ziua două, ziua dezvelirii monumentului «Soldatul Român», ridicat din recunoștința cetățenilor orașului municipal Târgu-Mureș și a județului Mureș-Turda, în al zecilea an (sic!) de glorioasă domnie a M.S. Regelui Ferdinand al tuturor românilor.

⁵¹⁷ „Az Ellenör, 4 decembrie 1923.

⁵¹⁸ În 7 iulie 1936, în cadrul ședinței primăriei s-a hotărât conferirea cetățeniei de onoare a orașului generalului Anton L. Gherescu, „aceasta deoparte ca un omagiu armatei române, de altă parte pentru meritele dvs. militare și într-u amintirea evenimentului măreț a intrării trupelor române triumfătoare în Tg. Mureș, sub conducerea dvs. la 2 Decembrie 1918” (ANDJ-Mureș, Fond *Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu*, doc. 14094/1936). Festivitatea înmânării diplomei a avut loc în 14 august, cu ea inaugurându-se „Luna Târgumureșului”. Generalul Anton L. Gherescu a fost prima personalitate care a primit titlul de cetățean de onoare al orașului.

⁵¹⁹ „Orașul”, 15 decembrie, 1923, p. 228.

⁵²⁰ „Orașul”, 15 decembrie 1923, p. 229.

⁵²¹ „În primul rând – scria „Az Ellenör”, din 5 decembrie 1923” - *acea statuie care a fost dezvelită duminică a.m., nu este a soldatului necunoscut. Scuze pentru sinceritate, dar statuia soldatului necunoscut ar trebui să fie mult mai universală, o compoziție mult mai cuprinzătoare. Prin construcția ei primitivă, această statuie este a soldatului român. Dar ordinul e ordin și dacă e vorba de câștig, de ce să nu câștige acest Schmidt, acest chilipirgiu. Adică figura «Soldatului Român» nu o vede intuiția sinceră așa cum o prezintă maestrul Schmidt, sub forma unei siluete de handicapat. Soldatul lui Schmidt privește cu niște ochi lacrimoși înainte. Nu înțeleg nici de ce își ține mâna în fața ochilor. Salută sau privește în viitor? Ambele păreri sunt naive. Ca salut, e mult prea elegant, ca de general, ca privire curioasă fața e prea simplă /.../ Acele cute ale pantalonilor și picioarele crăcănate de spaimă ne fac să zâmbim. Întreaga siluetă e fără culoare, uscată, face impresia unei figuri emotive în ochii cunoscătorilor de artă”*

*Așezatu-sa această placă comemorativă în palatul Primăriei în amintirea împlinirii a cinci ani de la 2 Dec. 1918, când a intrat în Târgu-Mureș cel dintâi detașament din glorioasa Armată română sub comanda colonelului Gherescu L. Anton cu Regimentul Războieni No. 16, Bateria 1 din Regimentul 4 Artilerie și Escadronul 1 din Regimentul 6 Roșiori.*⁵²²

În septembrie 1940, piesele monumentului au fost demontate și transportate la Turda. La 34 de ani distanță, la 15 august 1974, a fost inaugurată, cu mare fast, o altă statuie a ostașului român, în Piața Trandafirilor, pe locul fostei statui a lui Avram Iancu. Operă a sculptorilor Iszák Márton și Csorvász István, monumentul este închinat soldaților români căzuți în lupta pentru eliberarea țării de sub dominația fascistă.

3.6.2. MONUMENTUL LATINITĂȚII

Monumentul Lupa Capitolina este întruchiparea materială a uneia dintre minunatele legende care vorbesc despre fondarea Romei. Întemeierea Cetății Eterne se leagă, în primul rând, de numele lui Eneea, ginerele lui Priam, regele troienilor, care, a fost nevoit să ia drumul pribegiei pe mare, după căderea Troiei în mâinile grecilor. După o călătorie plină de peripeții, acesta a ajuns în Latium unde a întemeiat cetatea Lavinium, iar mai târziu, fiul său Ascanius, a fondat cetatea Alba-Longa, la poalele munților Albani. Unul dintre regii care au domnit după moartea lui Ascanius a fost Amulius, a cărei fiică, Rheea-Silva, a fost iubită de Marte, zeul războiului, dând naștere gemenilor Romulus și Remus. Aflând vestea, Amulius, care își simțea tronul în primejdie, a poruncit uciderea celor doi copii, prin aruncarea lor în râul Tibru. Coșul în care se aflau cei doi micuți a fost întâi scos la mal de curenți și adăpostit sub un smochin. Se spune că zeul Marte a trimis o lupoaică să alăpteze copii.

Când băieții s-au făcut mari și au aflat povestea lor, cunoscându-și acum originile regale, au hotărât să întemeieze o nouă cetate în ținutul în care crescuseră, acolo unde Tibrul, ieșit din munți, se îndrepta spre mare. După un conflict izbucnit între cei doi frați în legătură cu numele noii cetăți, locul de amplasare, pe colina Palatin sau Aventin, viitorul rege, Remus, este ucis de fratele său, Romulus, care, în 753, va fonda cetatea Roma.

Pe teritoriul României, monumente sculpturale (basoreliefuri) cu emblema Romei au fost descoperite în centrele urbane și militare, dar numai în Dacia transilvană: la Apulum (Alba Iulia), Aiud, Ilișua (judetul Bistrita Nasaud), Cristești (doua piese) și Brancovenești (judetul Mures). Cele șase monumente sculpturale din Dacia demonstrează, o dată în plus, și pe aceasta cale, că în provincia carpatică conștiința apartenenței la romanitatea Imperiului era și este vie și puternică în conștiința locuitorilor săi, fenomenul fiind prezent și la alte popoare neolatine: italieni, francezi, spanioli, portughezi. Omagiind sentimentul originii latine a românilor, statul italian a făcut cadou României, în 1921, copii ale celebrului monument din Roma, care au fost amplasate în București, Cluj, Timișoara și Chișinău. În afara statuiilor primite cadou din partea statului italian, această emblemă a Romei poate fi găsită, azi, în numeroase alte localități din România.

Edilii locali s-au întrecut în a realiza copii după originalul roman, astfel încât, în prezent, Lupa Capitolina poate fi întâlnită mai ales în Transilvania (la Satu Mare, Târnăveni, Brad, Iernut, Luduș, Alba Iulia, Sighișoara, Dej, Năsăud, Leșu și Cristeștii Ciceului, dar și în alte orașe, precum Constanța și Galați.

Pentru Târgu-Mureș, s-a ales modalitatea realizării în țară, a unei replici după exemplarul bucureștean primit în dar de la Roma, suma necesară fiind prevăzută în bugetul orașului.⁵²³

⁵²² ANDJ-Mureș, *fond cit.*, f. 4.

⁵²³ Vezi Vergiliu Z. Teodorescu, *Monumente-simbol al cinstirii...*, în „Marisia”, XXV, 1996, p. 437 și „Orașul”, 1 iulie 1924, p. 113.

În anul următor dezvelirii Monumentului Ostașului Român, municipalitatea mureșană i-a încredințat tot lui Ioan Schmidt Faur lucrarea-simbol pentru caracterul latin al poporului care locuia acest spațiu geografic și anume *Monumentul Lupoaiței cu Romulus și Remus*.⁵²⁴ Lucrarea impozantă, pentru vremea respectivă, având o înălțime totală de 3,30 m a fost amplasată în parcul din fața primăriei, pe un soclu cu înălțimea de 2,40 m, care avea în registrul superior o friză cu decorațiuni, susținută de zece pilaștri cu capiteliuri. Postamentul a fost proiectat de către sculptor și realizat de către inginerul constructor E. Maetz din Târgu-Mureș. Pe acesta, trecătorul putea citi inscripția „*Latinității, orașul municipal Târgu-Mureș, 1924*”.

Monumentul a fost inaugurat în 10/23 mai 1924, în cadrul „Zilelor Târgului”, ocazie cu care Emil A. Dandea a spus: „*Frați cetățeni! În ziua aceasta frumoasă de 10 mai, când românii de pretutindeni serbează celea mai mărețe etape a vieții noastre naționale, consiliul nostru orășenesc a crezut de bine, ca se mai așeze o cărămidă la temelie Târgu-Mureșului românesc și prin ridicarea și desvălirea acestui monument, care „simbolizează conștiința latinității noastre care a contribuit mult la conservarea și păstrarea conștiinței naționale a poporului român și prin urmare la realizarea idealului nostru milenar.*”⁵²⁵

În discursul rostit cu ocazia dezvelirii Lupoaiței, primarul român le promitea mureșenilor prezenți edificarea altor monumente și instituții românești printre care Statuia Iancului, a lui George Coșbuc și a lui Alexandru Papiu Ilarian. Dar, dificultățile financiare ale orașului, atunci prezente și care au urmat, au făcut ca finalizarea unora să fie amânată, iar la altele s-a renunțat, așa cum a fost cazul monumentului care urma să fie dedicat lui George Coșbuc, poetul țăranimii române din Ardeal. Statuia Lupoaiței a rămas în fața primăriei din Târgu-Mureș până în septembrie 1940, dată la care a fost evacuată în orașul Turda prin grija și preocuparea generalului Ioan Georgescu-Pion.⁵²⁶

Actualul Monument al Latinității din municipiul Târgu-Mureș este o reproducere aproximativă după statuia aflată la Turda și a fost dezvelit în 30 noiembrie 1991.

⁵²⁴ Despre înălțarea unui monument al latinității la Târgu-Mureș a fost informat, de către Dandea, Comitetul Uniunii Latine, cu sediul la Paris, dovada fiind faptul că, la 1 februarie 1924, Comitetul, al cărui președinte de onoare era Paul Deschanel, fost președinte al Republicii, iar președinte executiv, Raymond Poincaré, prim-ministru la vremea respectivă, a acordat, fără taxă, orașului Târgu-Mureș, titlul de membru fondator, prin următoarea adresă: „*Paris, le 1er Février 1924. Monsieur le Dr. Dandea, Maire de Târgu-Mureș (Roumanie). Monsieur le maire, Une erreur d'adresse a retardé de plusieurs semaines l'arrive de votre très intéressante et aimable lettres aux Bureaux de l'Union Latine et a retardé d'autant les vifs remerciements dont je m'empresse de vous envoyer la fraternelle et cordiale expression. Votre sympathie a trouvé, pour s'exprimer, les mots les plus justes et les plus encourageants. Permettez à la notre de se formuler par un acte, en offrant à la Ville de Târgu-Mureș le titre de Membre fondateur de l'Union Latine. Le Comité Central tient à lui témoigner la haute estime qu'il fait d'une adhésion si précieuse – tout versement d'argent étant rendu inutile par la délibération du Bureau et le titre ainsi décerné/.../ Enfin, je vous prierais de vouloir bien nous prévenir aussitôt que vous aurez arrêté la date de l'inauguration de votre monument de l'Union Latine; quel que soit le procédé qui tiendra à honneur de s'y faire représenter.*” („Orașul”, 1 martie 1924)

⁵²⁵ „Orașul”, 17 iunie 1924, p. 108; Ioan Silviu Nistor, *op. cit.*, p. 58.

⁵²⁶ Ioan Pavel Georgescu - Pion (25 decembrie 1883, Zănoaga, jud. Romanați, azi Olt – 22 iunie 1956, București). General de brigadă, pensionat în 1941; în 1942 a fost avansat general de divizie în rezervă. În condițiile politico-militare din anul 1939, generalul de divizie a fost detașat de la Târgu Mureș pe granița de nord-vest, primind misiunea de a realiza lucrări defensive care să contribuie la apărarea teritoriului național. La momentul raptului, se afla la comanda Garnizoanei Militare din Târgu Mureș. Intuind comportamentul viitoarelor trupe de ocupație a trecut operativ la salvarea, prin evacuare, inclusiv a unor opere de artă, asigurând operațiunile de transport spre noile locuri de predare (vezi și: „Universul”, București, 3 noiembrie 1939, p. 10; A.N.-D.A.N.I.C., fond M.C.A. D.A., inv. 819, dosar 65/1942, f. 17; Dumitru Botar, *Fiii Romanatului*, Editura Lotus Co., Craiova, 1996.

3.6.3. MONUMENTUL AVRAM IANCU

Istoria monumentelor dedicate memoriei lui Avram Iancu este, azi, îndeobște cunoscută,⁵²⁷ dar, cu toate acestea, mai există încă “spații albe” care urmează a fi investigate, iar paginile publicate mai trebuie nuanțate, tocmai pentru a îngroșa tușa celor asupra cărora autorii au insistat mai puțin. Ceea ce nu au subliniat îndeajuns cei care s-au ocupat de acest subiect al perpetuării imaginii Craiului Munților în istorie este faptul că poate nici o localitate de pe cuprinsul Ardealului nu era mai potrivită pentru un monument național închinat eroului de la 1848, ca orașul Târgu-Mureș. Aici, în casa în care locuia Avram Iancu, care, în 1848, pe când era cancelist la Tabla Regească (Curtea de Apel), au tresărit de fiorii dragostei de neam sufletele a treizeci de tineri români, aflați în practică la Curtea de Apel din Târgu-Mureș. Cuprinși de vraja libertății naționale, canceliștii români au jurat sus și tare că își vor jertfi energiile pe altarul neamului; aici, s-a plămădit Marea Adunare de la Blaj din Dumineca Tomii. În casa sa din Târgu-Mureș, s-au coborât în sufletul Iancului toate suferințele și durerile, toate lacrimile și tot sângele care a înroșit țărâna pământului, toate durerile spuse și nespuse ale românilor din Transilvania. „*Veniți, dar cu toții – chema la strângerea rândurilor o gazetă târgmureșană - să aducem obolul nostru celui mai mare erou național din cetățuia Carpaților, veniți să eternizăm pentru vecie figura aceluia care s-a jertfit pe altarul neamului; veniți să ridicăm din rodul muncii noastre, în orașul nostru, pe Regele Munților, ca să fie o pildă vie pentru toate neamurile, de eroism, idealism și jertfirea de sine pentru binele și fericirea neamului și a țării.*”⁵²⁸

La 8 decembrie 1923, sub patronajul primarului Emil A. Dandea, a luat ființă *Comitetul de inițiativă* pentru colectarea fondurilor necesare realizării unui monument de proporții, pentru epoca respectivă, spre cinstirea memoriei lui Avram Iancu. Acesta număra peste 100 de membri provenind din diverse medii sociale, de la reprezentanți ai autorităților de stat și ai administrației locale până la meseriași, comercianți și proprietari de pământ.⁵²⁹

⁵²⁷ Vezi în acest sens: Paul Abrudan, *Pentru un monument lui Avram Iancu*, Sibiu, 1972; Octavian Tătar, *Colectă pentru monumentul Avram Iancu*, în „Restituiri”, V, Deva, 1977; Virgil Pană, *Pentru un monument național Avram Iancu la Târgu-Mureș*, în „Marisia”, XXVI, fascicula Arheologie - Istorie, Târgu-Mureș, 2000, p. 291-297.

⁵²⁸ „Mureșul”, Târgu-Mureș, II, 47, 16 decembrie 1923.

⁵²⁹ Pentru sprijinul moral și material acordat acestei opere de adevărat românism, considerăm că trebuie eternizate numele tuturor celor care au sprijinit inițiativa: Înalțul patron: Ionel I.C. Brătianu, prim – ministru; I.P.S.S. E. M. Cristea, Mitropolitul primar al României; I.P.S.S. V. Suci, Arhiepiscop și Mitropolit de Alba Iulia și Făgăraș; I.P.S.S. N. Bălan, Mitropolit al Ardealului; I.P.S.S. Ivan, Episcop al Clujului; Nicolae Iorga, prof. univ.; gen. Alexandru Averescu; Iuliu Maniu; Octavian Goga. Președinți activi: gen. C. Șerbescu, cdt. Div. XX; Romul Pop, prim preș. al Curții de Apel. Vicepreședinți: C. Albu, fost prefect, notar public; P. Brătășanu, senator; A. Băciu, decanul baroului avocațial; I. Jumanca, fost ministru; Simion C. Măndrescu, deputat; V. Maior, prefect; A. Popescu, fost prefect, deputat; N. Petroviciu, fost prefect; Șt. Russu, protopop, senator; P. Roșca, subprefect; L. Tilea, medic-șef; I. Vescan, senator. Cenzori: Octavian Fulea, director al Băncii Românești. Secretar general: Emil Dandea, primarul orașului. Secretari: Șt. Pantea, prim notar; S. Pasere, șeful Antistiei comunale (serviciul industrial al primăriei); S. Pantea, secretarul primăriei. Membri: col. B. Antonescu; E. Andreșan, preot; Al-George V., directorul Casei cerc, președintele Despărțământului ASTRA Tg. Mureș; T. Anucuța, primpretor; I. Bărdășan, proprietar; col. I. Berindei; A. Bersan, preș. Senatului Curții de Apel; F. Bogdan, deputat; V. Bogdan, avocat; S. Boldur, comerciant; col. Gh. Boerescu; C. Budiu, director de bancă; I. Bucur, insp. închisorii; col. Gr. Cartian; Gh. Cantacuzino, director de bancă; A. Cada, proprietar; Gh. Cazan, proprietar; Al. Cornoș, proprietar; F. Coman, comerciant; med. Col. Curta; I. Codarcea, primpretor; A. Cristea, director de bancă; I. Comes, comerciant; N. Criștiu, comerciant; P. Cristea, director gen. zooteh; I. Câmpian, protopop; I. Comes, medic; Gh. Crețu, preș. Sedriei orfanale; col. I. Dimitriu; Donescu Donea, preot; dir. Lic. „Al. Papiu Ilarian”; dir. Școlii de Arte și Meserii; dir. Școlii Normale; dir. Școlii prof. „Mihai Eminescu”; dir. Școlii Comerciale; col. A. Dan; I. Florian; P. Florian, insp. financiar; col. D. Georgescu; V. Groza; dir. Liceului „Unirea”; V. Ghibu, avocat; A. Hălăcean, șef de gară; I. Harșia, avocat; I. Henteș, casier la Banca „Albina”; I. Ivan, hotelier; V. Idu, subvizor; Șt. Ieremia, consilier orășenesc; A. Iustin, medic; I. Jarda, avocat; P. Muscă, medic; I. Mălai, inspector al muncii; M. Maier, inginer; Gh. Maior, preot; P. Matei, primpretor; V. Muntenescu, preot; T. Muică, preot; Z.

Într-o atmosferă entuziastă, după cum relatează presa timpului, s-a hotărât cu însuflețire demararea acțiunii pentru că, în 1924, când se împlineau 100 de ani de la nașterea eroului, statuia să poată fi dezvelită în mijlocul pieții, în locul monumentului lui Iosif Bem. Principala sursă de finanțare a acestei opere de demnitate națională urma să fie, ca și în cazul Statuii Ostașului Român, tot obolul populației românești din întreg județul.

În pofida entuziasmului dovedit de Comitetul de Inițiativă în prima sa ședință, timpul s-a dovedit a fi prea scurt pentru concretizarea demersului, anul 1924 fiind marcat, în municipiul Târgu-Mureș, doar prin manifestări cultural-istorice, prin dezvelirea de plăci comemorative și montarea lor pe diferite clădiri din oraș care aminteau de Revoluția de la 1848. Totodată, în cuvântarea sa din ședința Comitetului administrativ, din 19 septembrie 1924, primarul Dandea propunea ca locurile istorice din municipiu să fie astfel însemnate: 1. fereastra mare a Sălii Festive a primăriei să fie împodobită cu figura lui Avram Iancu, pictată pe sticlă; 2. să se dispună pictarea unui tablou al revoluționarului, care să fie așezat într-o sală a primăriei; 3. Comitetul administrativ împreună cu consiliul orășenesc să ia măsurile potrivite pentru a se prevedea la buget o sumă corespunzătoare pentru inițierea unei colecte publice și a altor măsuri pentru a se ridica, în anul următor, Statuia Avram Iancu;⁵³⁰ 4. să se intervină la eforia Căminului de ucenici pentru ca acesta să adopte numele lui Avram Iancu; 5. să se comemoreze, printr-o placă așezată pe una dintre clădirile de pe Str. Sfântu Gheorghe, faptul că acolo a fost ucis Constantin Romanu-Vivu, prefectul Legiunii a XII-a;⁵³¹ 6. fixarea unei plăci comemorative pe prefectură care să marcheze locul unde a fost omorât Florian Micaș.⁵³²

La 1 mai 1925, gazeta „Orașul” anunța că proiectul ajunsese în stadiul de execuție, Comitetul, care, avea la dispoziție o sumă de peste 600 000 lei, hotărând publicare concursului pentru executarea negativului pentru 1 septembrie 1925. Conform publicației „Foaia Poporului”, din 12 iulie 1925, Despărțământul ASTRA Târgu-Mureș hotărâse și el, în vara anului 1925, organizarea unui concurs pentru alegerea executantului unei statui ecvestre Avram Iancu la Târgu-Mureș.

Publicată în 15 iunie 1925, înștiințarea de concurs cuprindea următoarele puncte:

a. să se realizeze, după tablouri și tradiție, proiectul unei statui în bronz care să-l reprezinte pe Avram Iancu din anii 1848-1849;

b. în cazul în care se opta pentru o statuie ecvestră, înălțimea minimă să fie de cel puțin de două ori mai mare decât înălțimea naturală (aprox. 3 m și 30 cm);

c. proiectul să fie la scara de 1:10; d. cheltuielile necesare pentru statuie, inclusiv soclul și ridicarea la fața locului nu puteau depăși suma de 1 000 000 lei. Comitetul își rezerva dreptul de a executa fundația și soclul în regie proprie și de a pune la dispoziție bronzul necesar turnării.

La concursul din septembrie 1925, au participat șapte sculptori cu 8 machete, Ioan Schmidt-Faur din București, participând cu două modele. Ceea ce a surprins juriul în mod neplăcut a fost atât numărul mic al concurenților, cât și sărăcia de inspirație pe care au dovedit-o machetele etalate.

Nicolescu, inginer; I. Nistor, avocat; S. Neagoș, farmacist; A. Nilca, protopop; maior V. Nădejde; N. Oprean, comerciant; Popescu-Bălteni, director bancă; Octavian Popescu, preș. tribunalului; S. Pop, comerciant; prefectul poliției; E. Popa, primpretor; președintele meseriașilor români; I. Pantea, avocat; A. Popa, protopop; L. Popescu, primpretor; I. Puia, revizor școlar; L. Popescu, dir. bancă; Maria Pop, președinta orfelinatului; I. Rădulescu, dir. Bancă; A. Rusu, deputat; C. Șogan, proprietar; I. Sălăgean, adm. protopop.; Z. Sasu, preot; Z. Zbârcea, primpretor; A. Simion, meseriaș; P. Suci, preot; N. Suci, învățător; V. Saltelechi, preot; V. Suci; P. Stoina, notar public; șeful Siguranței; R. Tritean, insp. C.F.R.; V. Tătulea, medic veterinar; A. Târnoavean, protopop; col. Gh. Vlădescu; N. Vulcu, proprietar; Gh. Vlasa, meseriaș; S. Zehan, preot (cf. „Mureșul”, 16 decembrie 1923)

⁵³⁰ „Din partea mea personală, după modestele mele puteri – spunea Dandea – am onoarea a subscrie și solvi prin aceasta 3000 lei” (cf. „Orașul”, Târgu-Mureș, 1 octombrie 1934).

⁵³¹ La 30 noiembrie 1924, la aniversarea a șase ani de la Marea Unire, s-a dezvelit o placă comemorativă în memoria eroului Câmpiei Ardelene, Constantin Romanu-Vivu, care a fost așezată pe edificiul școlii primare din Piața Sf. Gheorghe, strada și școala urmând să poarte numele „Constantin Romanu”.

⁵³² Vezi discursul lui Emil A. Dandea în „Orașul”, Târgu-Mureș, 1 octombrie 1924.

Explicația putea fi găsită în faptul că primăria nu fixase premii pentru cele mai reușite machete și că devizul monumentului – un million de lei – n-ar fi fost stimulat pentru artiști, cu toate că același lucru se petrecuse și în cazul statuii de la Cluj, al cărui deviz se ridicase la suma de 2 500 000 lei, iar premiile fuseseră numeroase și mari.

Dintre cele opt machete au fost remarcate, totuși, negativele sculptorului Ioan Schmidt-Faur, dar soclurile prea mult stilizate contrastau, în mod negativ, cu figurile expresive din epoca mărețului Iancu. „*Fără regret* – scria o gazetă mureșană – *s-a trecut peste machetele sculptorilor Benő Nagy și Iosif Tompa Papor care l-au înfățișat pe Iancu în postura unor în faze comice și ridicole.*”⁵³³ Singurul sculptor expozant care înțelesese cât de cât sufletul Iancului și caracterul grandioasei mișcări naționale de la 1848 s-a dovedit a fi I. Dimitriu- Bârlad din București, autorul mai multor monumente care înnobila piețele unor orașe din România.⁵³⁴ Totuși, figura Craiului Munților a fost considerată nu tocmai nimerită, ca și basoreliefurile care nu erau îndeajuns de expresive, fapt pentru care concursul s-a amânat.

La al doilea concurs, cel din 15 decembrie 1925, s-au prezentat trei sculptori: I.C. Dimitriu-Bârlad, I. Schmidt-Faur și Mihail Kara, personalități cu realizări personale aproape identice.⁵³⁵

În aprecierea valorii artistice a machetelor, sarcina juriului a fost mult ușurată chiar de concurenți. Mihail Kara a prezentat un model care reprezenta un călăreț care strivea două făpturi umane, lucrare interesantă, totuși ca valoare artistică, dar care avea marele păcat că nu avea nimic comun nici cu Avram Iancu, nici cu mișcarea națională românească din Transilvania. I. Schmidt-Faur prezenta aceeași machetă de la concursul anterior, deloc revăzută, deși fusese respinsă și atunci. Macheta sa înfățișa un Avram Iancu așezat comod pe un cal de o rasă „*curioasă*”, cu palma dreaptă ridicată spre cer și cu mâna stângă încleștată în coama calului. Așa cum se exprima editorialistul gazetei „*Viitorul Mureșului*”, în care a fost publicat rezultatul concursului, imaginea era mai degrabă a unui țaran chefliu decât a marelui Iancu.⁵³⁶

Lucrarea lui I.C. Dimitriu-Bârlad, care, de altfel, a fost acceptată de către comisia de validare⁵³⁷ îl înfățișa pe Iancu îmbrăcat în portul moților, în clipa în care urca munții, cu brațul vînjos întins spre culmi. Figura lui era dârză și hotărâtă, iar mișcarea calului era, după cum apreciau specialiștii, de un realism incontestabil. Privită în ansamblu, opera prezenta linii de o rară armonie, iar din întreg grupul statuar se degaja un aer de maiestate care impresiona profund privitorul. Basoreliefurile laterale, reprezentând scene din Revoluție, constituiau o fidelă reconstituire istorică a vremurilor mari de la 1848.

În martie 1926, Comitetul de inițiativă pentru realizarea monumentului Avram Iancu din Târgu-Mureș încheiase contractul cu sculptorul I.C. Dimitriu-Bârlad pentru suma de 1 000 000 lei, lucrarea urmând a fi finalizată în primăvara anului 1927.⁵³⁸

⁵³³ „*Viitorul Mureșului*”, Târgu-Mureș, 20 septembrie 1925.

⁵³⁴ C. Dimitriu-Bârlad era autorul Monumentului Cavaleriei din Iași, al Aviatorului din Roman, al statuii lui Mihai Eminescu din Sân-Nicolaul Mare și al altor busturi și statui răspândite prin toate orașele țării.

⁵³⁵ Mihail Kara era cunoscut îndeosebi în Transilvania, fiind autorul celor două mari statui din Oradea, respectiv a Reginei Maria și a regelui Ferdinand I. I. Schmidt era autorul statuii „Soldatul Necunoscut” din București și a „Soldatului român” din Târgu-Mureș (vezi Virgiliu Z. Teodorescu, *Informații referitoare la activitatea sculptorului Ioan C. Dimitriu-Bârlad*, în „*Revista Muzeelor și monumentelor*” seria „*Monumente istorice și de artă*”, XVIII, nr. 1, 1987, p. 38-55).

⁵³⁶ „*Viitorul Mureșului*”, Târgu-Mureș, 20 decembrie 1925.

⁵³⁷ Din această comisie făceau parte: prefectul N.S. Ionescu, ca președinte, subprefectul I. P. Roșca, V. Al. George, directorul Casei Cercuale, col Gh. Boerescu, Nicolae Opreanu, I. Henteș, Ieronim Puia, revizor școlar, consilierul Ștefan Ieremia, Octavian Fulea, inspector de bancă, P. Stoina, notar public și primarul Emil Dandea („*Orașul*”, 4 ianuarie 1926; vezi și Dimitrie Poptămaș, *Philobiblon mureșean*, Fundația Culturală „Vasile Netea”, Târgu-Mureș, 2003, p. 160).

⁵³⁸ „*Orașul*”, Târgu-Mureș, IV, 7, 15 martie 1926, p. 56.

Din raportul *Comitetului pentru ridicarea monumentului Avram Iancu*, din 31 decembrie 1927, rezultă că toate lucrările costaseră 1 163 085 lei, banii provenind de la: a) particulari, colectele diferitelor autorități administrative din județul Mureș, unități militare etc.: 157 774,45 lei; b) ajutoare de la primăria orașului Târgu-Mureș: 592 608 lei (din care 542 608 lei fuseseră oferți în timpul primului mandat de primar al lui Emil A. Dandea); c) ajutoare de la Prefectura Județului Mureș: 288 792,50 lei; dobânzile capitalului depus la băncile „Banca Românească”, „Banca Albina” și Banca „Mureșiana”-Reghin: 123 910,05 lei⁵³⁹.

Conform afirmațiilor lui Paul Abrudan, sculptorul I. Dimitriu-Bârlad nu a executat, în mod special pentru Târgu-Mureș, o nouă statuie Avram Iancu ci a predat acestui oraș statuia executată pentru clujeni. Între timp, la Cluj se convenise să se ridice statuia „Lupoaica și copiii”, iar monumentul național ridicat în memoria lui Avram Iancu să rămână cel din Târgu-Mureș.⁵⁴⁰ Cele scrise de amintitul autor sunt adevărate în ceea ce privește monumentul de la Cluj, faptul fiind confirmat și de alți autori. Clujul se lansase și el în acțiunea de a materializa un asemenea simbol, încă din anul 1920, ajungând până în faza desemnării artistului modelator, în persoana lui I. Dimitriu-Bârlad. După realizarea componentelor, o analiză financiară a municipalității a determinat renunțarea la acest obiectiv pentru a putea continua lucrările la Catedrala Ortodoxă, moment în care primarul municipiului Târgu-Mureș, Emil A. Dandea, a preluat lucrarea deja începută.⁵⁴¹ Așa s-a ajuns la definitivarea componentelor, la recepția lor în stadiul de piese turnate în ipsos. După avizarea componentelor sculpturale, s-a reușit ca, în primele luni ale anului 1927, să fie înaintate spre turnarea în bronz la cunoscuta firmă „V.V. Rășcanu”⁵⁴² din București și ulterior aducerea la Târgu Mureș și amplasarea în forul public în centrul orașului, pe esplanada dintre cele două catedrale ortodoxă și greco-catolică.

Terminată pe parcursul anului 1927, statuia ecvestră a Iancului, după ce a zăcut vre-o doi ani în curtea primăriei, a fost pusă pe soclu și dezvelită abia la 10 mai 1930. Firesc, se naște întrebarea: de ce așa târziu? De ce festivitatea nu a avut loc, de pildă, în anul 1928, când s-au sărbătorit 80 de ani de la Revoluția Română din Transilvania și 10 ani de la Unirea cea Mare?⁵⁴³

Din investigațiile în arhivele mureșene și din studierea fondului Consiliului Municipal Târgu-Mureș, care păstrează toate procesele verbale și protocoalele din anii 1927-1930, nu am aflat mare lucru, atât doar că problema monumentului Avram Iancu s-a pus o singură dată în această perioadă, dar și atunci indirect, în ședința din 19 octombrie 1928, când s-a discutat și situația statuii lui Iosif Bem, pe locul căreia urma să fie amplasată statuia eroului român de la 1848. La propunerea primarului Bernády György, ca monumentul lui Bem să fie predat Ministerului român de externe pentru a fi făcut cadou Poloniei, o parte din consilierii maghiari, care au participat la ședința amintită, au opinat ca această statuie să rămână lângă cea a Iancului, întrucât, conform opiniei consilierului Sebestyén Miklós: „...numai acea națiune poate aștepta stima prezentului său, care stimează trecutul altor națiuni”.

⁵³⁹ ANDJ-Mureș, Fond *Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu*, doc. 5812/1928

⁵⁴⁰ Paul Abrudan, *op. cit.*, p. 111.

⁵⁴¹ *Ibidem*, p. 102; În vara anului 1925, Despărțământul ASTRA Târgu - Mureș a hotărât ținerea unui concurs pentru definirea realizatorului unei statui ecvestre Avram Iancu („*Foaia Poporului*”, 12 iulie 1925).

⁵⁴² Vasile V. Rășcanu (1877–1963) După studii primare la școala din Țifu, satul său natal, jud. Vaslui, devine bursier al Școalei Superioare de Arte și Meserii, din București, specialitatea turnătorie în metal. Între anii 1900-1905, efectuează o specializare în Germania, Franța, Austria și Italia, ca bursier al statului român. Revine în țară și cu sprijinul lui Frederic Storck realizează întreprinderea „V.V. Rășcanu & comp.” în București, str. Felix nr. 89, care a ființat până în 1945, realizând cele mai dificile lucrări de artă. A contribuit la formarea unei noi generații de turnători, care i-au continuat munca în cadrul Combinatului Fondului Plastic (Virgiliu Z. Teodorescu, *Contribuții la istoricul turnătorilor artistice în metal din România*, în „*Muzeul Național*”, vol. X, București, 1998, p. 181-188).

⁵⁴³ În 29 noiembrie 1927, generalul D. Popescu, președintele Comitetului pentru ridicarea monumentului Avram Iancu, se adresa primarului orașului solicitându-i cuprinderea în bugetul anului următor a unei subvenții de 200000 lei pentru definitivarea monumentului, care urma a fi dezvelit, „cel mai târziu”, în primăvara anului 1928, când se împlineau 80 de ani de la Revoluția din 1848. Deși cererea a fost rezolvată pozitiv, inaugurarea statuii a mai avut de așteptat încă 2 ani.

Conform unui alt document recent descoperit, motivul real pare a fi fost amenajarea ambientală a plasamentului statuii prin eliminarea sau modernizarea vespasienei publice, care, la vremea respectivă se afla chiar în perimetrul spațiului destinat pentru amplasamentul statuii.

Monumentul a fost dezvelit în 10 mai 1930, în cadrul unei ample solemnități. la care au luat parte, în afara oficialităților, un număr mare de intelectuali și simpli cetățeni de pe Valea Mureșului, a Someșului și din Munții Apuseni.⁵⁴⁴

Ca și în cazul dezvelirii „Soldatului Român”, presa maghiară, care nu fusese invitată oficial, a tratat evenimentul ca pe un fapt divers. Făcând abstracție de orice parti-pris politic, după propria-i expresie, ziarul „A ma” comenta festivitatea doar din punct de vedere artistic: *„Artistul –scrisa publicația amintită – l-a reprezentat pe lancu pe un pur sânge englezesc, cu sabia (sic!) întinsă spre depărtări, dorind astfel să simbolizeze că lancu a fost mai mult conducătorul spiritual al mișcării decât conducător militar”*.⁵⁴⁵

Publicația „Maros” amintea că, alături de oficialitățile române au fost invitați și reprezentanții cultelor minoritare: Jaross Béla, parohul Bisericii romano-catolice, Tothfalusi József, protopop reformat, Halmágyi János, protopop unitarian, Bayer Fülöp, protopop luteran, dr. Lövy Ferencz și Sofer Manno, rabini-șefi din partea izraeliților.⁵⁴⁶

Din păcate, nu putem face considerații asupra manierei în care acest eveniment a fost reflectat în presa locală românească. Din cauza precarității acesteia, în raport cu cea maghiară (15 cotidiene maghiare și nici unul românesc, 21 de gazete românești și 25 maghiare), revistele și gazetele românești neacoperind niciuna perioada manifestărilor de la Târgu-Mureș.

În septembrie 1940, după căderea județului Mureș sub incidența Dictatului de la Viena, statuia lancului din Târgu-Mureș a fost demontată și transportată la Câmpeni, unde a fost așezată pe un soclu pregătit din timp.⁵⁴⁷ Astfel că: *„alături de moții care se reîntorceau prin Câmpeni spre locurile lor de baștină, orașelului i s-a dat statuia de bronz a lui Avram lancu care, din piața Câmpenilor unde este așezat /.../ privește încruntat pe sub strașina căciulii sale moțești. El scrutează zărilor de unde a venit furtuna”*.⁵⁴⁸

După 38 de ani, municipiul Târgu-Mureș devenea, din nou, centrul memorial al Revoluției de la 1848. La 12 noiembrie 1978, a fost amplasat, în centrul orașului, în Piața Trandafirilor, un nou monument Avram lancu, operă a talentatului sculptor bucureștean Florin Codre. Împreună cu soclul, statuia are 11 metri înălțime și este amplasată într-un loc central care permite o bună punere în valoare a monumentalității sale.

Dintre toate discursurile rostite atunci de oficialități, îl reținem pentru posteritate, pe cel al lui Hajdú Gyözö, la vremea aceea președinte al Consiliului Județean al oamenilor muncii de naționalitate maghiară, redactor șef al fostei reviste „Igaz Szó” (Cuvânt adevărat) care, printre altele, a spus: *„Te salutăm acum și întotdeauna pe tine, Avram lancu, noi oameni ai muncii români, maghiari și de alte naționalități ai acestei patrii. Te salutăm, suflet nobil, curat și bărbătesc care ai știut să fii din cap până în picioare român, revoluționar și om. Te salutăm pe tine tribun strălucitor, nobil și plin de poezie...”*⁵⁴⁹

⁵⁴⁴ *Ibidem*, p. 112-113.

⁵⁴⁵ „A ma” (Azi), Târgu-Mureș, 11 mai 1930.

⁵⁴⁶ „Maros” (Mureșul), Târgu-Mureș, 13 mai 1930.

⁵⁴⁷ „Calendarul Universul 1941”, București, p. 202, își informa cititorii că, la 10 septembrie 1940, statuile Avram lancu și Sentinela Română de la Târgu Mureș au fost evacuate la Turda (Paul Abrudan, *op. cit.*, p. 116); „Curentul”, din 13 septembrie 1940), își informat cititorii că statuia Avram lancu a fost îndreptată spre Câmpeni, iar Sentinela Română spre Turda.

⁵⁴⁸ Paul Abrudan, *op. cit.*, p. 117-120.

⁵⁴⁹ „Vörös Zászló” (Steagul roșu), Târgu-Mureș, 14 noiembrie 1978.

3.6.4. ALTE MONUMENTE ȘI PLĂCI COMEMORATIVE

Insuficiența documentelor ne pune în imposibilitatea descrierii mai detaliate a unor monumente și însemne evocatoare care au fost inițiate și realizate cu sprijinul direct al primarului Emil A. Dandea, acestea fiindu-ne cunoscute mai mult din consemnările presei timpului și din imagini fotografice.

3.6.4.1. Monumentul dedicat cinstirii memoriei lui Vasile Pop

A fost amplasat spre comuna Mureșeni, proiectul aparținându-i arhitectului Cornel Șildan, iar realizarea Societății „Cultul Eroilor” din București. Se prezenta sub forma unei cruci, având înscris textul: *„În amintirea martirului Vasile Pop din Nasna, născut în 1827, jertfit pe aceste locuri pentru cauza națională la 1848”*.⁵⁵⁰ A fost dezvelit la 1 Decembrie 1935. Nu cunoaștem mare lucru despre implicarea primarului Dandea în realizarea monumentului, dar, cu siguranță, acest lucru a avut loc. Doar două documente, cu totul întâmplător, se mai află în fondurile primăriei. Unul dintre ele reprezintă o chitanță, din 2 decembrie 1935, semnată de Isaia Cimpoca și Incze Ludovic, din care aflăm *„despre lei 1 300 (una mie trei sute), care sumă s-a primit de subsemnații pentru proiectul, executarea și montarea plăcii cu inscripție de pe soclul monumentului”*, fapt ce denotă că unele componente ale monumentului au fost executate pe plan local.⁵⁵¹ În 9 decembrie 1935, primăria Mureșeni înainta către primăria municipiului Târgu-Mureș o *“Notă de cheltuieli suplimentare la crucea Vasile Pop”*, în valoare de 4 000 lei, cu solicitare de ajutor, în urma căreia, președintele Comisiei Interimare a orașului aproba o subvenție de 3 000 lei. Cu siguranță că aceste documente nu au o prea mare valoare în economia proiectului atâta timp cât nu știm suma totală cu care Emil A. Dandea a contribuit, dar ele sunt, totuși, o dovadă a implicării primăriei din Târgu-Mureș. Pe de altă parte, analizând bugetele anuale ale municipiului pe perioada anilor 1934-1935, observăm că subvenții pentru acest monument nu erau trecute la nici un capitol, ceea ce ne îndreptățește să credem că această lucrare a fost gestionată de primăria comunei Mureșeni.

Monumentul a fost distrus în condițiile vitrege ale lunii septembrie a anului 1940.

3.6.4.2. Monumentul închinat memoriei lui Constantin Romanu - Vivu⁵⁵²

A fost dedicat prefectului Legiunii a XII-a,⁵⁵³ unitate militar-administrativă în timpul revoluției de la 1848-1849 din Transilvania, și a viceprefectului protopop Ștefan Moldovan.

⁵⁵⁰ Vezi Virgiliu Z. Teodorescu, *Preocupări de dotare a forului public în orașele transilvănene între cele Două Războaie Mondiale*, în „*Marisia*” XXX-XXXI, Târgu-Mureș, 2011, p. 251-264).

⁵⁵¹ ANDJ-Mureș, Fond *Primăria orașului Târgu-Mureș*, Consiliu, doc. 758/1936.

⁵⁵² Constantin Romanu Vivu s-a născut la Pantic, județul Bistrița-Năsăud, în anul 1821. În 18 octombrie 1848, a fost ales prefect al Ținutului Mureșului de Sus, cu sediul la Reghin. În această calitate a organizat și condus Legiunea a XII-a română. A fost omorât la 9 februarie 1849, la marginea localității Sângeorgiu de Mureș, la locul numit Căpâlna. Primul istoric român care a dat informații despre acest martir al neamului românesc a fost Silviu Dragomir în studiul intitulat *„Un precursor al unității naționale, profesorul ardelean Constantin Romanu Vivu”*.

⁵⁵³ Comitetul Național Român din Transilvania a decis organizarea a cincisprezece legiuni înarmate pentru a înlătura administrația ungară și pentru a se apăra de efectele deciziei Dietei maghiare din Cluj de unire a Ardealului cu Ungaria, împotriva voinței românilor și a sașilor. La 6/10 octombrie 1848, Constantin Romanu Vivu este numit prefect al Legiunii XII Mureș. Prefectura condusă de Constantin Romanu-Vivu cuprindea 104 sate pornind de la Târgu-Mureș, Teaca și Reghin până la Toplița, pe Valea Gurghiului până la Lăpușna și pe Valea Beicii până la Urisiu de Sus. Din acest areal geografic se vor recruta luptătorii Legiunii XII Mureș. Ca ajutor l-a primit pe unchiul său, Ștefan

Inițiativa privind înălțarea monumentului îi aparține în exclusivitate primarului Emil A. Dandea care a făcut-o publică chiar în fața locuitorilor comunei Pintic, locul de baștină al eroului.⁵⁵⁴ Din bugetul anului 1935 s-au dat Comitetului pentru edificarea statuii suma de 50 000 lei,⁵⁵⁵ iar pentru terminarea ei, în bugetul anului 1936-1937, la capitolul „Construcții” era prevăzută suma de 164 224 lei.⁵⁵⁶

Serbările ocazionate de dezvelirea monumentului au fost organizate de despărțământul „ASTRA” din Târgu-Mureș și de Societatea „Tinerimea română,”⁵⁵⁷ iar evenimentul a avut loc în contextul „Lunii Târgumureșului”, cu ocazia Congresului Orașelor, în 14 septembrie 1936.⁵⁵⁸ Alături de oficialii locali, se afla și V.G. Bârcă, subsecretar de stat însoțit de alți reprezentanți din partea diferitelor ministere. În fața oaspeților, a autorităților civile și militare, în frunte cu prefectul Francisk Porubsky și primarul Emil A. Dandea, a armatei, a parlamentarilor județeni și a mulțimii venite la sărbătoare, s-a oficiat un serviciu divin, la care răspunsurile au fost date de corul Conservatorului municipat din Târgu-Mureș, sub conducerea maestrului Alexandrescu. După ceremonialul religios, monumentul, acoperit de un uriaș tricolor, a fost dezvelit de doi subsecretari de stat, după care a urmat seria alocuțiunilor. În numele „Astrei”, a vorbit profesorul Traian Popa, care, își încheia patriotica cuvântare cu cuvintele „*Societatea «Astra», prin mine, își pleacă cu evlavie drapelul cernit deasupra mormântului de eroi și făgăduiește că toți membrii săi vor păstra vie în sufletele lor amintirea acestor eroi martiri cari le vor încălzi sufletele în lupta pentru țară, neam și tron*”.⁵⁵⁹

După cuvântarea reprezentantului studențimii mureșene, tânărul Focșa, delegatul comunei Pintic, preotul Moraru, după ce îndemna asistența să nu-i uite pe cei care au căzut pentru nație, a înclinat drapelul comunei, vechi de la 1848, pe care era brodată inscripția „*Acum ori niciodată*”.

Pentru românizarea ambientului, izvorul „Sandor Iános”, situat în apropierea monumentului „a fost botezat cu denumirea «Izvorul Constantin Romanu», refăcându-i-se clădirea pe al cărui frontispiciu s-a așezat o placă de marmură cu numele eroului martir.”⁵⁶⁰

Simbolurilor românești până aici amintite, li s-au alăturat și un număr însemnat de plăci comemorative care aminteau de dăinuirea românilor în acest spațiu geografic, de lupta lor pentru a fi recunoscuți ca națiune făuritoare de stat, pentru libertate și unire cu frații lor din Regatul României.

Moldovan, cu gradul de viceprefect. Ca structură, Legiunea XII Mureș a fost organizată în nouă tribunate, un tribunat fiind recrutat de pe raza a 10-12 localități din prefectură. În cadrul Legiunii s-au aflat sub arme mai mult de 3000 voluntari.

⁵⁵⁴ „Actuala conducere a orașului Târgu-Mureș – scria gazeta „Glasul Mureșului” din 28 iulie 1935 – e pe cale de a-și lega numele de o nouă operă națională. Dl Dr. Dandea, primarul orașului, asistând la serbările de la Pintic, organizate în amintirea marelui prefect Constantin Romanu-Vivu, n-a înțeles să omagieze glorioasa amintire numai prin cuvinte, ci a anunțat că în curând se va ridica la Târgu-Mureș un monument reprezentând pe viteazul căpitan român. Declarația Dlui Dandea n-a fost simplă promisiune, ci pornirea spre faptă s-a văzut imediat. Până acum s-a constituit un fond de 50000 lei pentru acest monument și deja s-au primit oferte de la sculptori. În decursul anului viitor statuia va fi deja ridicată”.

⁵⁵⁵ „Dare de seamă”, 1935, p. 21.

⁵⁵⁶ *Ibidem*, p. 75.

⁵⁵⁷ *Ibidem*, p. 45.

⁵⁵⁸ „Azi, 14 Septembrie, la orele 8,30 – își informa cititorii ziarul „Universul”, din 17 septembrie 1936 – autoritățile civile și militare, împreună cu primarii veniți din diferite unghiuri ale țării, s-au dus cu autobuze, automobile și trăsurile pe șoseaua județeană Târgu-Mureș-Reghin, la jumătatea drumului între oraș și comuna Sf. Gheorghe, în fața monumentului ridicat în amintirea eroului român din revoluția de la 1848, fostul prefect al legiunii a 12-a, Constantin Romanu și a viceprefectului protopop Ștefan Moldovan.”

⁵⁵⁹ *Idem*.

⁵⁶⁰ „Dare de seamă” 1936, p. 22-23.

3.6.4.3. Tabla comemorativă cu întemnițații din 1916-1917

A fost închinată celor care au avut curajul de a-și face cunoscute sentimentele românești, atunci când, în anul 1916, România intra în Primul Război Mondial alături de Puterile Antantei cu scopul, bine precizat și afirmat, de unire a Transilvaniei cu țara-mamă.

Demersul primarului Emil A. Dandea datează din 15 noiembrie 1935, când înaintează o invitație către cei care fuseseră internați în beciurile închisorii de sub turnul primăriei, pe care îi chema la o consfătuire pe data de 5 decembrie 1935, ora 11, în sala 83.⁵⁶¹

Din listele care cuprind numele celor către care fusese trimisă această invitație, putem reconstitui, cu aproximație, totuși, tabloul celor întemnițați conform tabelului următor⁵⁶²:

Tabel nr. 23
Românii întemnițați în anii 1916-1917 în închisoarea orașului Târgu-Mureș⁵⁶³

Nr. crt.	Nume și prenume	Ocupația	Domiciliul	Obs.
1	Bondrea Gregoriu	agricultor	Râpa de Jos	
2	Borșean Ioan	învățător	Deda	
3	Boțian Augustin	preot	Dumbrava	
4	Branea Ioan	preot-ort.	Aluniș	decedat
5	Cadar Petru	preot-ort.	Stânceni	
6	Caiser Ioan	comerciant	Reghin	
7	Cotta Coloman	notar	Bilbor	decedat
8	Crușit Gheorghe	agricultor	Tulgheș	
9	Dogariu Grigore	agricultor	Șardu-Nirajului	decedat
10	Fărcaș Pompei	avocat	Cluj	
11	Gafton Nicolae	preot	Brașov	
12	Gliga Nicolae	preot-ort.	Râpa de Sus	decedat
13	Gligor Alexandru	preot-ort.	Șardu-Nirajului	
14	Hanganu Dumitru	agricultor	Bilbor	
15	Hanganu Gheorghe a Cucului	agricultor	Bilbor	
16	Hulea Nicolae	notar pens.	Idicel	decedat
17	Ionaș Ioan	agricultor	Suseni	
18	Lupan Alexandru	preot greco-cat.	Sânmărtin	decedat

⁵⁶¹ „Stimate domn. În anul 1916, cu ocazia intrării României în războiul pentru întregirea neamului, o seamă de români din acest ținut au fost prinși și întemnițați în beciurile edificiului primăriei acestui municipiu, unde se aflau închisorile poliției comunale. Cum se împlinesc 20 de ani dela acea dată, conducerea acestui municipiu a luat inițiativa așezării unei table comemorative care să eternizeze numele acelora care atunci au suferit pentru idealul național. Pentru ca dezvăluirea acestei table comemorative să se poată face cu fastul cuvenit și pe lângă arătarea tuturor suferințelor ce au trebuit să fie îndurate, s-a hotărât convocarea la o consfătuire prealabilă a acelora cari atunci au fost deținuți spre a comunica amănunte din întâmplările de pe atunci.” (ANDJ-Mureș, Fond Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu, dosar 20205/1935, f. 5).

⁵⁶² Autorul își cere scuze pentru omiterea, din lipsă de documente, a unor persoane și roagă pe cei apropiați acestora să-i sesizeze lipsurile.

⁵⁶³ ANDJ-Mureș, Fond Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu, dosar 20205/1935, f. 8 și 9.

Nr. crt.	Nume și prenume	Ocupația	Domiciliul	Obs.
19	Maier Gavril	preot ort.	Toplița	
20	Maier Emil	subșef gară	Târgu-Mureș	
21	Miclăuș Ioan	comerciant	Râpa de Jos	decedat
22	Morariu (?)	agricultor		
23	Muntenescu Vasile	preot greco-cat.	Solovăstru	
24	Nașcu Nicolae	preot ort.	Răstoșnea	
25	Nicolescu Alexandru	preot ort.	Aluniș	
26	Oprea Victor	învățător	Dumbrava	
27	Petra Octavian	preot ort.	Ibănești	decedat
28	Pop Zaharia	teolog	Adrian	decedat
29	Popa Hariton	protopop gr. cat.	Reghin	
30	Popovici Victor	agricultor	Râpa de Sus	
31	Popovici Alexandru	agricultor	Râpa de Sus	
32	Roman Alexandru	agricultor	Mădăraș	
33	Rusu Ștefan	protopop ort.	Târgu-Mureș	
31	Suciu Ioan	agricultor	Mureșeni	
32	Tăslăuanu Ioan	preot greco-cat.	Bilbor	decedat
33	Tăslăuanu Cornel	tipograf	Bilbor	
34	Todea Mihail	preot ort.	Idicel	decedat
35	Vintilă Ioachim	preot greco-cat	Ibănești	decedat

Tabla, dezvelită în 14 august 1936, a fost distrusă în septembrie 1940 și repusă în 1992.

3.6.4.4. Placa comemorativă închinată poetului național Mihai Eminescu

A fost pusă, cu ocazia împlinirii a șapte decenii de la trecerea poetului prin Târgu-Mureș, în drumul străbătut pe jos de la Cernăuți spre Blaj, pe casa unde acesta a poposit. Pe ea se afla gravat textul:

*„Într-u amintirea popasului făcut aci, în vara anului 1866 - grăiau slovele scrise pe placă - acum șeptezeci de ani, de către marele nostru poet Mihail Eminescu, în trecerea prin Tg.-Mureș. Vizionar de 16 ani, a devenit mai târziu cea mai înaltă expresie a poeziei românești și a aspirațiilor de unitate națională a neamului românesc. Admirație și recunoștință marelui poet.”*⁵⁶⁴

Dezvelirea plăcii s-a făcut în 14 august 1936 cu o solemnitate deosebită, în fața reprezentanților autorităților civile și militare din localitate și a unui public numeros.

Serviciul religios a fost oficiat de către protopopul ortodox Ștefan Rusu și preotul militar Cârje pe o extradă improvizată în fața casei unde odinioară se odihniise poetul. Răspunsurile liturghiei au fost date de corul Conservatorului local, dirijat de maestrul Alexandrescu.

După serviciul divin, personalitatea lui Mihai Eminescu a fost evocată de prof. Cicioveanu, din partea „Astrei”, de dr. Baci, în numele tineretului, de Emil A. Dandea, primarul orașului, de învățătorul Butnariu, reprezentantul dascălilor din județ și de reprezentantul studențimii mureșene.

La sfârșitul solemnității, primarul Emil A. Dandea, a predat placa în grija dr. Iacob Bucur, care a luat-o în primire în numele părintelui său, proprietarul casei.

⁵⁶⁴ „Dimineața”, București, 15 septembrie 1936.

CAPITOLUL IV

PROIECTE CULTURALE

4.1. ÎNFIINȚAREA INSTITUȚIILOR ROMÂNEȘTI DE CULTURĂ

Ani întregi, după Unire, orașul Târgu-Mureș a suportat acuzația de a fi un loc impropriu preocupărilor culturale cu manifestări publice, fiind socotit o metropolă maghiară în care spiritul românesc nu se putea concretiza într-o mișcare de mare amploare pentru a cuceri sufletește palatele ce s-au zidit drept leagăne pentru o cultură în care nu se regăseau și românii. Dar, „*grație înțelegerii largi - scria viitorul istoric Vasile Netea - pe care primarul orașului, Dl. Dr. Dandea a arătat-o celor capabili de a da suflet unei mișcări culturale, Tg.-Mureșul trăiește acum, sub aspect cultural, zile de energetică manifestare culturală românească, trezind inimi și cugete ce, parcă, se miră că, totuși, se poate face ceva cultural și la Tg.-Mureș.*”⁵⁶⁵ Mulți au crezut în această acuzație ca într-un destin irefutabil, pentru care orice revoltă era inutilă. „*Ziarele românești locale apăreau și dispăreau atât de efemere – continua cel amintit - încât cronicarul cultural nici nu le-a putut nota existența /.../ multe din trupele teatrale bucureștene ne înconjurau, în sfârșit, în afară de viața culturală afirmată de școlile secundare, Tg.-Mureșul nu avea nimic care să-l scoată de sub povara acestei acuzații.*”⁵⁶⁶ Ca urmare, însă, a deschiderii de care Emil A. Dandea a avut-o către intelectualii capabili de a însuflă mișcarea culturală, orașul a cunoscut, în timpul primăriile sale, o efervescentă manifestare culturală românească, trezind tână intelectualitatea românească, dintr-un adevărat *dolce farniente*. Dar, în buna tradiție politicianistă a românilor, de a se bârbi unul pe celălalt, nu de puține ori, Dandea a fost, uneori, paradoxal, ținta atacurilor unor așa ziși intelectuali români, aflați într-o veșnică opoziție politică.⁵⁶⁷

4.2. MUZEUL DE ARHEOLOGIE ȘI ETNOGRAFIE

Județul Mureș se află printre județele cu un patrimoniu cultural de o mare bogăție și diversitate. Conservarea și punerea sa în valoare a reprezentat o preocupare continuă de-a lungul timpului a autorităților locale, care au creat instituțiile specifice și necesare (respectiv muzeele) cât și a colecționarilor pasionați.

Preocupările muzeologice și muzeografice la Târgu-Mureș coboară în timp până spre finele secolului al XIX-lea, când a luat ființă *Asociația Culturală și Economică a Secuilor* (Székely Művelődési és Közgazdasági Egylet). Având printre obiective înființarea unui muzeu de artă industrială, asociația a deschis prima expoziție la 27 iunie 1886, iar între 1890-1893, a construit clădirea Muzeului Secuiesc de Artă Industrială (actuala clădire a Muzeului de Științele Naturii de pe strada Horea, nr. 24), dată în folosință la 2 iulie 1893.

După cum rezultă din puținele documente care s-au mai păstrat, la 15 decembrie 1905 muzeul, la construcția căruia au contribuit cu donații în numerar, natură și prestații în muncă, diferite ministere maghiare, instituții publice, instituții particulare și firme economice și comerciale, a fost statificat de

⁵⁶⁵ Vasile Netea, *Târgu-Mureșul cultural*, în „*Glasul Mureșului*”, 17 mai 1935.

⁵⁶⁶ *Idem*.

⁵⁶⁷ Referindu-se la un articol pro Dandea, bunăoară, apărut în ziarul „*Curentul*”, din 28 august 1936 sub semnătura lui Pamfil Șeicaru, deputatul național-creștin de Mureș, Aurel Baci, un fost admirator al primarului în perioada când acesta nu făcea parte din nici un partid politic, îl informa pe autor că „*Luna Târgu-Mureșului*” s-a organizat cu scopul de a se arunca praf în ochii lumii pentru acoperirea gravelor abuzuri și pagube care se urcă la câteva zeci de milioane săvârșite de acest neastâmpărat reclamagiu” (Dr. Aurel Baci, deputat, *O mică rugămintă*, în „*Drum Drept*”, Târgu-Mureș, 1 septembrie 1936).

către Ministerul de Comerț maghiar, clădirea și colecțiile de obiecte fiind cumpărate de stat pentru suma de 21 000 de coroane.⁵⁶⁸ După această dată, a fost anexat Școlii de Arte și Meserii din Târgu-Mureș, fiind întreținut exclusiv de Ministerul maghiar de Comerț, până la Unire. În timpul administrației românești, odată cu trecerea amintitei școli la Ministerul Instrucțiunii Publice, tacit a trecut și muzeul sub autoritatea acestui minister, deși, având în vedere profilul său, mai nimerit ar fi fost să fie sub egida Ministerului Industriei și Comerțului. Acest muzeu, spre deosebire de celelalte din Transilvania secolului respectiv, s-a remarcat prin profilul său atipic pentru zilele noastre. Având drept scop impulsivarea economiei prin promovarea progresului tehnic, exponatele sale au servit și drept material didactic pentru viitorii meșteri. În principiu, muzeul era organizat în două secțiuni. Într-una dintre acestea, urma să se constituie un depozit format din produse ale industriei casnice capabile de a deveni articole de comerț și pe cât posibil, să se găsească și piață de desfacere, iar cei interesați să obțină informații precise și prompte. În cadrul celei de a doua secțiuni, se urmărea rezolvarea unor probleme speciale interesând industria mică și anume, pe de o parte să se colecționeze obiecte de muzeu, în așa fel încât să se dea posibilitatea industriașilor de a cunoaște noi modele renumite din țară și străinătate, iar, pe de altă parte să se facă cunoscute cele mai avansate mijloace tehnice de producție. În dorința de a se ridica nivelul calitativ și artistic al industriei manuale, în sălile muzeului s-au organizat atât cursuri de specializare pentru diferitele bresle ale industriei mici, cât și expoziții permanente și temporare cu produsele micilor industriași din regiune. A fost primul muzeu de acest gen înființat în Transilvania, într-o perioadă când în Europa asemenea așezăminte de știință, învățământ și cultură ființau deja la Viena, Budapesta, Praga, Brün, Liöv, Linz, Innsbruck etc. Colecțiile sale erau alcătuite, îndeosebi, din produse etalon ale diferitelor stabilimente industriale din Budapesta, Viena și din diferite zone ale teritoriului austro-ungar, exponatele pornind de la cele mai simple, până la cele mai complexe, cea mai mare parte, însă, reprezentând industria casnică. Noua instituție își propunea să devină un centru de studiu pentru viitorii meseriași, expoziția de bază, deschisă în anul 1893, în clădirea nou construită, putând fi considerată pe drept cuvânt, *mutatis mutandis*, un fel de precursor al marilor târguri industriale de azi.⁵⁶⁹

De mare valoare istorică și documentară, colecția Muzeului de Artă industrială s-a pierdut aproape în întregime în timpul celui de al doilea Război Mondial. Doar un număr neînsemnat de exponate au intrat în colecția Muzeului de Arheologie și Etnografie redeschisă în Palatul Culturii, în anul 1949. A fost salvată, în schimb, valoroasa colecție de ceramică și faianță, piesele sale constituind, azi, bunuri de valoare ale colecției Muzeului de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca.

Bazele unui muzeu, în sensul contemporan al cuvântului, au fost puse de Aurel Filimon, alături de el aflându-se, o perioadă, protopopolul greco-catolic Elie Câmpeanu, care au insistat încontinuu pe lângă oficialitățile locale pentru obținere de fonduri și spații de expunere.⁵⁷⁰ La 1 mai 1921, Aurel Filimon a fost numit, de către primăria orașului Târgu-Mureș, custode al Muzeului, dată considerată ca moment al întemeierii instituționale a Muzeului Județean de azi.

⁵⁶⁸ ANDJ-Mureș, Fond *Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu*, doc. 3319/1937. Pentru amănunte vezi: Bónis Johanna, *Székelyföldi Iparmúzeum*, Târgu-Mureș, 2003, p. 16; Gherghina Boda, *Muzeele din Transilvania între 1817-1905*, Ed. SAMUEL, Mediaș, 2008, p. 195.

⁵⁶⁹ Obiectele expuse și firmele expozante au fost grupate în 13 categorii: 1. Industrie minieră și chimică (18 expozanți); 2. Industria prelucrării pietrei, lutului și sticlei (27 expozanți); 3. Industria ferului și a metalelor (81 expozanți); 4. Industria lemnului și mobilei (51 expozanți); 5. Industria împletirii nuielor, teiului, rogozului și paielor (16 expozanți); 6. Industria jucăriilor (5 expozanți); 7. Industria textilă (18 expozanți); 8. Industria de încălțăminte (17 expozanți); 9. Ramuri industriale mixte (73 expozanți); 10. Utilaje și unelte (30 expozanți); 11. Obiecte de artă industrială, pictură și sculpturi (24 expozanți); 12. Colecția de modele pentru desen, cărți de specialitate; 13. Surse de achiziții (cataloge, illstrate, liste de prețuri etc.)- Apud Gherghina Boda, *op. cit.*, p. 196-197, Bónis Johanna, *op. cit.*, p. 70-71.

⁵⁷⁰ Melinte Șerban, *Mărturii prin vreme*, Târgu-Mureș, 1999, p. 22.

Personalitate enciclopedică, complexă, ca arheolog și etnograf, de numele său se leagă descoperiri de mare însemnătate științifică care înnobilează colecțiile de arheologie și etnografie ale muzeului județean de azi.⁵⁷¹

Întrucât nu ne-am propus să scriem un studiu cu caracter strict biografic privind personalitatea lui Aurel Filimon, vom încerca, în continuare, să deoalăm relațiile de natură profesională existente între el și Emil A. Dandea primarul municipiului, atât cât ne permit sursele editate și inedite. Din studierea acestora, chiar dacă nu rezultă în mod explicit ajutorul financiar oferit de instituția primarului, acordat pentru buna funcționare a instituțiilor de cultură din municipiu, totuși, din subsidiarul textelor rezultă că Dandea nu a fost indiferent față de proiectele culturale bine motivate, iar afirmația privind lipsa totală de sprijin a autorităților pentru acordarea unui local adecvat muzeului nu este susținută de documente, mai ales când se referă la primarul aflat în discuție.⁵⁷² O dovadă în sprijinul acestei afirmații este și o primă adresă trimisă de Filimon Consiliului Orășenesc, în 3 decembrie 1925, prin care cel amintit aducea la cunoștința primarului Dandea și consilierilor săi că deține o colecție de paleontologie „foarte interesantă”, formată din 260 de piese, pe care o propunea primăriei spre cumpărare, la suma de 30 000 lei.⁵⁷³ Întrucât, pentru completarea pinacotecii și a muzeului exista suma de 100 000 lei, edilul orașului s-a arătat deosebit de receptiv la demersul lui Filimon, încredințând expertizarea acesteia lui V. Mavrodineanu, consilier la Curtea de Apel din localitate și profesorului I. Bujoru, de la Liceul „Al. Papiu- Ilarian.”⁵⁷⁴ Din expertiza celor amintiți, reiese că „colecția Dsale este de o valoare științifică de netăgăduit și ca atare ar fi o achiziție constructivă, servind de bază unei secții paleontologice ce de present lipsește /.../. Suma de 30 000 lei ce o cere Dl. Filimon, în interesul științei, credem că nu ar fi exagerat, căci azi cheltuielile pentru căutarea lor ar ajunge acea sumă”.⁵⁷⁵

Problema, pusă în discuția Delegației Permanente, la 29 iulie 1926, după ce Dandea fusese înlocuit, a primit aviz negativ, întrucât „neavând acoperirea bugetară, deocamdată trece la dosar.”⁵⁷⁶ Și acolo a rămas pentru totdeauna.

Problema unui spațiu corespunzător și adecvat pentru funcționarea unui muzeu în interesul comunității cât și a resurselor financiare necesare l-a preocupat pe cel care se îngrijea de starea colecțiilor, cu multă trudă adunate, pentru obținerea acestuia, apelând tot la înțelegerea lui Emil A. Dandea.

⁵⁷¹ Fondatorul Muzeului de Arheologie și Etnografie din Târgu-Mureș. Aurel Filimon a văzut lumina zilei în comuna Ponor, județul Bistrița –Năsăud, la 6 martie 1891. Între anii 1898-1910, a urmat studiile elementare și gimnaziale la Școala Civilă din Bistrița, apoi la Școala Normală din Deva. Între anii 1910-1913 a fost învățător în comuna Vișeu de Sus, jud. Maramureș. Pe lângă activitatea didactică, desfășoară a bogată activitate culturală, adunând folclor din regiune, întocmind o colecție de 2700 de piese. În anii 1912-1913, i se publică în revista „Etnographia” din Budapesta o culegere de folclor, datini și credințe din zona Bistriței. La numai 21 de ani devine membru al Societății Maghiare de Etnografie, al Societății maghiare de științe Naturale și al Societății Maghiare de Geologie. Între 1913-1914, urmează studii universitare la Budapesta și Berlin, unde audiază cursuri de istorie, arheologie, filologie și științe naturale. În condițiile Primului Război Mondial trece în România, la București, devenind asistent al cunoscutului și apreciatului profesor Al. Tzigara-Samurcaș, secretar al Muzeului de Artă Națională. În anul 1917, este arestat de către trupele de ocupație germane din București. Fiind considerat dezertor din armata austro-ungară, este deținut în închisorile militare din Cluj și Sibiu. După demobilizarea generală se stabilește la Târgu-Mureș unde se și căsătorește în anul 1918. Aici se dedică activității științifice și de organizare a vieții culturale românești din zonă, propunând, printre altele, organizarea unui muzeu arheologic și etnografic la Târgu-Mureș (Amănunte privind personalitatea complexă a lui Aurel Filimon vezi *Aurel Filimon-consacrare și destin*, Fundația Culturală „Vasile Netea”, Târgu-Mureș, 2001.)

⁵⁷² Afirmația aparține D-nei Aurelia Veronica Filimon, fiica lui Aurel Filimon (vezi Aurelia Veronica Filimon, *Consacrare și destin*, în op. cit., p. 32).

⁵⁷³ „Împrejurările nenorocite material mă silesc să mă despart de această muncă plină de sudori pentru a putea trăi pe cariera destinată de destinul nenorocit. Această colecțiune ar putea împodobi dulapurile goale din Pinacotecă, tot odată ar lăsa și o impresie satisfăcătoare vizitatorilor. În viitor, colecțiunea ar putea fi îmbogățită, devenind cu timpul un mic muzeu paleontologic. Pentru completa colecțiune cer 30000 lei” (ANDJ-Mureș, Fond Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu, doc. 12720/1925, f. 2).

⁵⁷⁴ *Ibidem*, f. 5.

⁵⁷⁵ *Ibidem*, f. 8.

⁵⁷⁶ *Ibidem*, dosar 1968/1926, f. 13.

La sugestia acestuia, Aurel Filimon se va adresa, la 8 decembrie 1925, ministrului Culturii, pe care îl informa că „ am intervenit pe lângă primăria orașului Târgu-Mureș care este dispusă a trece colecțiunea între instituțiile ei îngrijindu-se de cele necesare, întreținere, funcționari, însă cu condiția ca ea să rămână instituție orășenească. Vă rog, printr-o adresă, a comunica că, întrucât Primăria se obligă la dezvoltarea acestei colecțiuni și va trece-o ca Muzeu orășenesc, Ministerul n-are nimic contra.”⁵⁷⁷ Printr-o adresă din 15 decembrie 1925, ministrul îi solicita lui Dandea să-i răspundă dacă acceptă dorința lui Aurel Filimon, în caz afirmativ, muzeul trecând în patrimoniul cultural al orașului. După primirea adresei ministeriale, primarul îi solicită lui Filimon, care era și secretarul Societății de Istorie, sub patronajul căreia se afla muzeul, să convoace, pentru consultare și aviz, o ședință la care să fie invitat și Ștefan Ieremia, consilierul cultural al primăriei. În același timp, considerând afirmația ministerului incompletă, Dandea i se adresează cu rugămintea de a-i comunica, încă o dată, dacă renunță în mod expres la orice drept de proprietate în legătură cu muzeul, în cazul în care această instituție ar fi întreținută de către oraș, trecând astfel în proprietatea acestuia. Întrucât, aceeași cerere va fi adresată și de către urmașul lui Dandea, respectiv noul primar Bernády György, la 29 iulie 1926, ne îndreptățește să credem, în lipsa documentelor, că ministerul nu a mai revenit cu precizările cerute, problema rămânând în așteptare până la revenirea lui Dandea în fruntea orașului, în 1934.

Acestea fiind spuse, nu putem admite unele afirmații despre o atitudine de indiferență față de actul cultural și istoric chiar la Emil A. Dandea, cunoscând, deja, realizările sale în spiritul cultivării valorilor naționale românești și nu numai.⁵⁷⁸ Dacă am accepta acest lucru, ar fi greu de explicat cum de muzeul devenise pentru el o realizare cu care se mândrea, iar Aurel Filimon, ctitorul său, o personalitate de admirat, fapt ce rezultă din *Dărilor de seamă* pentru anii 1924 și 1925.⁵⁷⁹ Este posibil ca starea de inerție și chiar ineptie dovedită de unii membri de conducere ai Societății, niciunul dintre ei specialist pe probleme de patrimoniu cultural, să fi întârziat finalizarea actului cultural, dar acest aspect reprezintă doar o umbră pasageră, de producerea căreia nu poate fi învinuit cel mai „român” dintre primarii români interbelici ai municipiului. Dovada se află chiar în etapele de dezvoltare a acestei instituții. În perioada anilor 1922-1926, deci în perioada primului mandat de primar al lui Dandea, prin subvențiile acordate de către primărie, a avut loc faza de acumulări cantitative, de constituire a patrimoniului cultural fără de care nu putea fi înființată o astfel de instituție. Valoroasele obiecte de arheologie și etnografie au stat, însă, departe de ochii vizitatorilor, din lipsă de spațiu de expunere și de specialiști. A doua etapă este cea a anilor 1927-1933, când Dandea nu se mai afla la conducerea orașului, perioadă în care, eforturile pentru îmbogățirea colecțiilor cu noi obiecte provenite din săpăturile arheologice sau din achiziții au fost dublate prin demersurile Societății pe lângă autorități pentru organizarea administrativă a muzeului și pentru obținerea unui local adecvat. Eforturile, care, în ciuda celor afirmate de unii dintre cei care s-au mai ocupat de acest subiect, au sensibilizat, totuși, și pe ceilalți primari ai municipiului din perioada 1926-1934, într-o epocă marcată de efectele dezastruoase în plan economic generate de criza mondială.

⁵⁷⁷ *Ibidem*, fila 5; colecțiile muzeului strânse cu multă trudă și pricepere de Aurel Filimon se aflau în proprietatea Societății de Istorie, Arheologie și Etnografie din Târgu-Mureș, înființată în 1924, din care făcea parte și cel amintit

⁵⁷⁸ „La compunerea bugetului municipal – spunea Dandea în 1934 – s-a cumpănit la fiecare articol necesitatea, utilitatea și urgența cheltuielilor preliminate /.../ Ba am creat și așezăminte culturale și economice noi. Toate acestea sunt cheltuieli care nu se pot reduce prea mult, decât cu riscul ca nivelul cultural și economic al comunei să scadă. Ca, de exemplu, pentru cultură nu putem cruța este evident. Doar ea ne va aduce nivelarea diferențelor de clasă, tot așa ca și a celor naționale. Intr-adevăr cultura e principalul – deși nu singurul – mijloc pentru atingerea scopului de stat sus amintit” („Dare de seamă despre starea generală a municipiului Târgu-Mureș....în anul 1934/35”, p. 14).

⁵⁷⁹ „Pentru a da un avânt culturei românești s-a înființat, pe lângă mari greutăți, sub conducerea harnicului nostru bibliotecar Aurel Filimon, în edificiul Palatului Cultural, un muzeu de istorie, arheologie și etnografie, având menirea de a concentra aici toate monumentele și documentele de viață culturală de pe teritoriul județului nostru.” (vezi „Dare de seamă despre starea generală a orașului municipal Târgu-Mureș și activitatea Consiliului din același an, Târgu - Mureș, 1924, p. 43 sau Aurelia Veronica Filimon, loc. cit., p. 30), iar *Darea de seamă* pe anul 1925, p. 54, consemna: „Activitatea muzeului de arheologie și etnografie s-a desfășurat prin agilitatea harnicului director A. Filimon. D-sa, prin multă muncă a reușit să facă descoperiri foarte prețioase, îmbogățind acest tânăr muzeu.”

Așa numitul Muzeu de Antichități, care deținea un tezaur valoros, multe din piesele sale fiind unicate pentru întreaga țară, se afla depozitat, în 1932, într-o singură încăpere a Palatului Culturii, așa cum îl lăsase Dandea la expirarea primului său mandat.⁵⁸⁰ Starea sa precară a alarmat intelectualitatea română din Târgu-Mureș, care, prin repetate intervenții prin presă, solicita Primăriei un local adecvat pentru realizarea unei expoziții permanente și pentru punerea acestuia în valoare.⁵⁸¹

Intervențiile prin presa vremii, nu au rămas fără ecou la nivelul conducerii orașului, care a rezonat cu dorința „intelighenței” române, luând unele măsuri în sprijinul rezolvării problemei privind spațiile de expunere. Astfel, într-o adresă a Primăriei municipiului Târgu-Mureș, din 14 martie 1933, semnată de primarul Ioan Pantea și trimisă lui Petru Stoina, președintele Societății, se aducea la cunoștința acestuia că „la cererea Dvs. cu No. 4-1933, prin care solicitați un local în Palatul Cultural, din celea ce se vor evacua de către firma Szekely-Reti, avem onoarea a vă aduce la cunoștință că îndată ce aceste localuri vor deveni libere, vi se va pune la dispoziție localul solicitat. Totodată, se aprobă ca obiectele muzeului Dvs. se rămână, până atunci, în camerele ce le rețineți în prezent în palatul cultural al municipiului nostru.”⁵⁸² În 4 martie 1932, Elie Câmpean, președintele Societății de Istorie, Arheologie și Etnografie, era înștiințat de președintele Comisiei Interimare, Petre Muscă, că „la adresa Dv. cu No 4/1932, prin care solicitați un adăpost pe seama Muzeului arheologic-etnografic al Societății Dv. avem onoarea a vă comunica că suntem de acord cu celea cerute de către Dv.”⁵⁸³

La 14 iulie 1933, Delegația Consiliului Municipal al cărui președinte era, de data aceasta, Petre Muscă, lua decizia prin care „se aprobă în mod provizoriu cedarea sălii din imediata vecinătate a antreului destinată pentru muzeu, în scopul de a aranja în acea sală secția etnografică a muzeului, astfel ca muzeul să fie compus din 2 săli mari și una anticameră mică la etajul II stânga.”⁵⁸⁴ În 30 octombrie 1933, noul președinte al Societății îi aducea primarului „cele mai vii mulțumiri pentru bună voința ce a-ți avut de a ceda salile și dulapurile disponibile din Palatul Cultural pentru amenajarea muzeului regional, a cărui inaugurare sperăm să o putem sărbători în curând.”⁵⁸⁵ În 18 martie 1934, președintele Societății îi trimitea primarului N. Crețu, o adresă prin care „presidenția acestei societăți, în dorința de a da muzeului o dezvoltare mai amplă, este dispusă a ceda Municipiului acestui oraș dreptul de proprietate în condițiile formulate în alăturatul act de donație.”⁵⁸⁶ Demersurile privind trecerea muzeului în administrarea primăriei s-au finalizat în 20 septembrie 1935, în al doilea primariat al lui Emil A. Dandea, când președintele Asociației, după ce obținuse decizia Comisiei Interimare privind modificarea unei fraze din punctul 5 al actului de donație,⁵⁸⁷ scria, în partea finală a adresei trimise către primărie că „prin aceasta, Societatea de Istorie, Arheologie și Etnografie din loc. consideră actul de donație a muzeului către municipiul Tg.-Mureș definitiv încheiat.”⁵⁸⁸ Primăria, care prelua întregul inventar al muzeului, se obliga să aloce în bugetul său anual, suma de 100 000 lei pentru suportarea cheltuielilor în legătură cu administrarea acestuia, cu săpăturile arheologice, cu editarea unui buletin etc.⁵⁸⁹

⁵⁸⁰ „După o străduință de mai mulți ani, cu mijloace materiale modeste și cunoștințe speciale poate tot așa de modeste – menționa un document al Societății din 12 VI 1933 - s-au strâns obiectele ce se află astăzi depozitate în palatul cultural al acestui oraș, în număr de circ. 2000 /buc.” (Arhiva Muzeului Județean Mureș, inv. 85, f. 496)

⁵⁸¹ În atenția primăriei. Muzeul arheologic, în publicația „Înainte”, Târgu-Mureș, 2 octombrie 1932; Aurelia Veronica Filimon, loc. cit., p. 32.

⁵⁸² Arhiva Muzeului Județean Mureș (în continuare AMJM), inv. 85, f. 407.

⁵⁸³ Ibidem, inv. 85, f. 366.

⁵⁸⁴ Ibidem, f. 335.

⁵⁸⁵ Ibidem, f. 345.

⁵⁸⁶ Ibidem, f. 468.

⁵⁸⁷ Redactarea textului fusese concepută, așa cum rezultă din afirmația președintelui Societății, de către Dandea, în felul următor: „Din această sumă în fiecare an se va prevedea în buget și se va pune la dispoziția Comitetului Societății lei 10000 (zece mii) pentru cheltuieli de administrație, iar restul sumei în măsura necesității pentru lucrări aprobate și de municipiu, justificându-se, cu acte în regulă, sumele primite.”

⁵⁸⁸ AMJM, inv. 85, f. 526.

⁵⁸⁹ „Dare de seamă” ...în anul 1936, p. 41.

Conducerea era asigurată prin Societatea de Istorie, Arheologie și Etnografie, care, la vremea respectivă avea următorul comitet: dr. Petre Stoina, președinte; Isaia Cimpoca, vicepreședinte; Al. Cantor, cassier; dr. Iustin Nestor, jurist-consult; Matei Pompei și Aurel Ciupe, cenzori; Ștefan Ieremia, N. Bozian, C. Romanescu, I. Cicioveanu, Laurian Maior, membri.⁵⁹⁰

Referitor la subvențiile acordate de primărie Societății, suma negociată a fost, în general de 20 000 lei,⁵⁹¹ cu mențiunea expresă, după cum rezultă din actul de donație, ca 15 000 să fie folosite în interesul instituției muzeale, pentru aranjarea științifică a acesteia.⁵⁹² Dacă necesitățile bine argumentate o impuneau, subvenția se putea mări.⁵⁹³

Înainte de a vorbi despre demersurile făcute pentru organizarea științifică a colecțiilor muzeale, trebuie amintit faptul că, în urma unor neînțelegeri ivite între Aurel Filimon, fondatorul de fapt și de drept al muzeului și membrii de conducere ai Societății, acesta va demisiona, în 1929, din funcția de secretar al acesteia, iar în februarie 1931 *„a fost debarcat de la conducerea muzeului, tocmai pentru motivul că uneori confunda interesele muzeului cu afacerile sale personale”*.⁵⁹⁴ După cum rezultă dintr-un „Chestionar” referitor la organizarea instituției muzeale, întocmit în 9 XI 1933, aceasta nu mai avea nici custode, nici director, conducerea efectivă fiind încredințată unui Comitet ales pe timp de un an, din care făceau parte: Petre Stoina, președinte; colonel în retragere Ioan Petrov, vicepreședinte; Ioan Cantor, contabil la filiala locală a Băncii Românești, cassier; Matei Pompei și Aurel Ciupe, cenzori; prof. Isaia Cimpoca, secretar; Petre Roșca, Iustin Nistor, Ștefan Ieremia, Ionel Ciupe, Ștefan Pantea și Laurian Maior, membri.⁵⁹⁵ Dintr-o adresă a Societății către Departamentul Instrucțiunii, Cultelor și Artelor, din 13 VIII 1935, semnată de vicepreședinte, acesta se adresa ministrului cu rugămintea de a nu-l numi pe Isaia Cimpoca la Liceul din Oradea, având în vedere că *„numitul având calitatea de secretar și conservator al muzeului acestei societăți, a avut și are încredințarea de a pune în ordine arhiva, precum și a aranja și înfrumuseța colecțiile muzeului sub directivele Dlui Prof. Univ. C. Daicoviciu. De aceea, rămânerea d-lui prof. Isaia Cimpoca în această localitate este cât se poate de utilă și Vă rugăm respectuos Domnule Ministru a dispune în consecință”*.⁵⁹⁶

Între timp, Aurel Filimon va ieși și din grațiile primarului Emil A. Dandea, ca urmare, se pare, a influenței pe care Ștefan Pantea, cumnatul său, o avea asupra acestuia, numai așa explicându-se lipsa de sprijin pentru revenirea la conducerea muzeului. Elocventă în acest sens este Decizia din 20 martie 1934 a Comisiei Interimare prin care se aducea la cunoștința Societății că *„se ia din nou act că între Societatea de Istorie, Arheologie și Etnografie și Dl. Aurel Filimon nu mai există nici un raport de drept”* și în consecință *„se invită Dl. Aurel Filimon de a restitui parafa, precum și cele 23 volume din «Buletinul Societății Monumentelor Istorice»”*.⁵⁹⁷

⁵⁹⁰ „Dare de seamă despre starea generală a municipiului Târgu-Mureș și activitatea administrativă în anul 1934, de dr. Emil Dandea, IV-XIII, p. 70.

⁵⁹¹ „Dare de seamă” ... 1935, p. 21.

⁵⁹² Printr-o decizie a Comisiei Interimare, din 7 noiembrie 1935, se deschidea un credit extraordinar de 20000 lei pentru plata subvenției cuvenită Societății, din care *„după aprobarea deschiderii acestui credit de către forurile tutelare, se cere ordonanțarea către Societatea de arheologie și etnografie a sumei de lei 15000, drept subvenție cuvenită conform actului de donațiune a muzeului”* (AMJM, inv. 85, f. 543)

⁵⁹³ Dintr-o adresă trimisă de către Societate primarului Emil Dandea, rezultă că, pentru aranjarea colecției de etnografie, *„contrariu obiectele cumpărate se distrug, iar muzeul nu va putea funcționa”* se solicitau cca 30000 lei (AMJM, inv. 85, f. 554). La 21 august 1937, din cei 30000 lei aprobați, se ordonanța un avans de 5000 lei (*Ibidem*, f. 570).

⁵⁹⁴ AMJM, inv. 85, f. 428.

⁵⁹⁵ *Ibidem*, f. 351.

⁵⁹⁶ *Ibidem*, f. 521.

⁵⁹⁷ *Ibidem*, f. 469. Se pare că această decizie fusese luată în mare grabă fără a se mai analiza și temeiul legal. Aurel Filimon, pe drept cuvânt, considera că „debarcarea” sa fusese ilegală, întrucât nu Societatea îl numise custode al muzeului ci primăria municipiului, prin persoana lui Dandea, în anul 1924. Prin urmare, doar aceasta îl putea demite. În această situație, el s-a considerat și pe mai departe director al muzeului, reținând și una dintre ștampile, de care s-a sevit în

Neînțelegerile existente între membrii Societății și Aurel Filimon, care fusese unul dintre fondatorii acesteia, pe de o parte, și între acesta și intriganții de la primărie, care încercau să-i eclipseze prestigiul, dăruirea sa științifică fiind considerată o naivitate,⁵⁹⁸ intrigi cărora le-a căzut victimă însuși Emil A. Dandea, s-au transformat în atacuri veninoase, așa cum rezultă și din expertiza făcută colecției de științe naturale, pe care Filimon o oferise primăriei spre cumpărare, în 1937. Deși, cel care o redactase nu avusese curajul să o și semneze cu numele întreg, totuși, din singura inițială aflată la sfârșitul documentului, presupunem că este vorba de Isaia Cimpoca. Amestecând ranchiuna cu lipsa de competență, acesta își încheia informarea amintind, fără nici un rost, în acest context, că „*unele antecede ale Dlui.Filimon (pământuri obținute de la reforma agrară și folosite în scop pur personal, săpături făcute cu săteni din Cristești concentrați ad-hoc și după cum afirmă primarul de acolo ilegal, sume permise de la autorități și neînregistrate sau defectuos justificate) nu ne îndreptățește a crede că tot ce afirmă dânsul este neîndoielnic și pur științific. Se naște întrebarea oare întradevăr acele resturi de animale preistorice au așteptat sute de mii poate milioane de ani în luncile Muscelului să vină Dl. Filimon să le culeagă. Ori, Domnia sa a făcut și acolo săpături?*”⁵⁹⁹

După înlocuirea lui Aurel Filimon, un erudit de necontestat în cercurile științifice, indezirabil, însă, în fața unor intelectuali care „animau” viața culturală românească a orașului, s-a pus problema identificării unor specialiști pentru clasarea și catalogarea obiectelor muzeale care să fie puse la dispoziția publicului printr-o expoziție permanentă bine articulată pe etapele de evoluție a românilor în arealul geografic al Mureșului Superior.

Pe 18 martie 1932, pentru aranjarea expoziției de etnografie și artă populară, a fost invitat la Târgu-Mureș Romulus Vuia, directorul Muzeului și Parcului Etnografic din Cluj, primul muzeu în aer liber din România și al șaselea din Europa, la epoca respectivă, deschis la 12 aprilie 1929, după un plan tematic realizat, în 1927, de către cel amintit. „*Cum în sânul societății s-au iscat divergențe de păreri în ceea-ce privește alegerea apartamentului care să corespundă mai bine muzeului - i se adresa președintele Petru Stoina cunoscutului profesor – comitetul a hotărât să recurgă la luminile și experiența Domniei-Voastre rugându-vă respectuos a Vă deplasa până la Târgu-Mureș în scopul fixării localului în care se va aranja obiectele deja adunate sau destinate muzeului.*”⁶⁰⁰ Cunoscutul profesor clujan a răspuns cu promptitudine invitației, în 6 aprilie 1932, „*spre a vă da îndrumări în ceea ce privește alegerea localului pentru muzeul DV. precum și pentru aranjarea vitrinelor.*”⁶⁰¹

Pentru sistematizarea materialului arheologic, în 12 iunie 1933, Petru Stoina i-a adresat o invitație prof. univ. Constantin Daicoviciu, de la Universitatea din Cluj. „*După informațiile ce avem – scria președintele Societății – a-ți avut prilejul a cunoaște într-o-câtva situația muzeului sau mai bine colecției arheologice și etnografice din Tg.- Mureș*”⁶⁰² /.../ *Comitetul societății noastre a decis, în ședința din 31.V. a.c., să vă adresăm prezentul apel, solicitând bunăvoința Domniei-Voastre de a fi îndrumătorul și povățuitorul în opera de înfăptuire a muzeului ce dorim a înființa în acest oraș.*”⁶⁰³

continuare, ca și cum nu s-ar fi întâmplat nimic. La această stare de lucruri se referă și invocarea celor 23 de volume din *Buletinul Societății Monumentelor Istorice*, pe care le comandase în numele muzeului, dar care, așa cum rezultă din documente, niciodată, nu au ajuns acolo, nota de plată fiind făcută, însă, pe numele Societății. Simțindu-se nedreptățit, Aurel Filimon s-a adresat justiției, obținând, se pare, câștig de cauză. (ANMJ, inv. 85, f. 501; Aurelia Veronica Filimon, loc. cit. p. 33).

⁵⁹⁸ Vezi și prof. dr. Laurian Someșan, *Aurel Filimon, omul*, în *Aurel Filimon, consacrare și destin*, p. 138-139.

⁵⁹⁹ AMJM, inv. 85, f. 566.

⁶⁰⁰ *Ibidem*, f. 371.

⁶⁰¹ *Ibidem*, f. 375.

⁶⁰² Constantin Daicoviciu urmărise îndeaproape săpăturile arheologice de la Cristești, efectuate de Aurel Filimon în colaborare cu arheologii clujeni Dumitru M. Teodorescu, Emil Panaitescu și Alexandru Ferenczy (apud Dr. Valer Pop, *Muzeograful*, în *Aurel Filimon-consacrare și destin*, p. 76).

⁶⁰³ *Ibidem*, f. 496.

După cum stă scris în *Darea de seamă* pe anul 1934, p.130, Constantin Daicoviciu nu a fost la Târgu-Mureș, dar l-a delegat pe asistentul său, Octavian Floca, care, în 1936, pe când ajunsese director al Muzeului Regional Deva, a fost, din nou, solicitat „în vederea întocmirii unui catalog științific al obiectelor arheologice aflate în Muzeul pe care D-voastră l-ați aranjat.”⁶⁰⁴

Un pas înainte în realizarea visului „intelighenței” române din oraș l-a reprezentat vizita în Târgu-Mureș, în anul 1932, a marelui istoric Nicolae Iorga, prim-ministru al României la epoca respectivă, care, atunci când s-a interesat de existența muzeului a rămas neplăcut surprins că, de fapt, acesta nu exista și că valoroasele piese, pe care le studiasse cu mult interes cu ocazia primei sale vizite în oraș, în 1925, stăteau risipite prin mansardele Palatului Culturii, departe de ochii publicului. „*Dorința strălucitului istoric și mare român transmisă d-lui prefect se va traduce cât de curând în fapt*”, încheia autorul articolului amintit, dar vor mai trece aproape 2 ani până la înfăptuirea sa.

„Un înălțător eveniment cultural s-a desfășurat în ziua de 22 aprilie (1934 - n.n.) în Sala Mare a Palatului Cultural. Aici a avut loc în fața unui public numeros și select serbarea inaugurării noului muzeu de arheologie și etnografie”.⁶⁰⁵ În cuvântul de deschidere, Petru Stoina, președintele Societății de Arheologie, Istorie și Etnografie, aducea omagii, în primul rând, lui Constantin Mavrodineanu și lui Sică Popescu, fostul comandant al Diviziei 20 din Târgu-Mureș „*cari au depus muncă, entuziasm și dragoste la înființarea muzeului*”. După ce îi amintește, în treacăt fie spus, pe Aurel Filimon, fostul custode al muzeului, pe profesorii Constantin Daicoviciu și Octavian Floca, care se ocupaseră cu sistematizarea științifică a obiectelor, lui Petre Roșca, inspector general administrativ, G. Drăghicescu, consilier la Curtea de Apel și lui Isaia Cimpoca, președintele mulțumește tuturor primarilor pentru prețiosul concurs oferit Societății și în special lui Emil A. Dandea, arătând că doar atunci s-a putut deschide acest muzeu, când în fruntea orașului a revenit inimosul român, fiu al Munților Apuseni.

În alocuțiunea rostită, Emil A. Dandea, președintele Comisiei Interimare a orașului Târgu-Mureș, aprecia că: „*Gestul Dvs. al Societății de Istorie, Arheologie și Etnografie din Târgu-Mureș, de a dona municipiului prețiosul muzeu, adunat cu osârdie, sacrificii și pricepere, dovedește că preocupările Dvs. sunt de ordin absolut ideal numai pentru interesul superior al științei și al dragostei de neam, fără urmă din egoismul așa de des întâlnit în zilele noastre*”, asigurând pe cei prezenți că „*municipiul, cu dragă inimă, se alătură acestor străduinți când preia cu mulțumire donațiunea acestui tezaur național și vă încredințează pe Dvs. și pe toți care se interesează de aceste probleme că-l va conserva, dezvolta și face accesibil tuturor, în condițiile convenite.*”

Din intervențiile celorlalți participanți, reținem pe cea rostită de O. Popescu, delegat din partea Muzeului Național de Antichități din București, care evidenția importanța vestigiilor arheologice și a muzeelor din provincie pentru istoria și cultura națională „*îndeosebi în împrejurările de astăzi, când bate vântul tuturor stupidităților revizioniste*” și când „*culturalul și naționalul trebuie să meargă mână în mână întru afirmarea trecutului nostru, ba chiar de multe ori culturalul trebuie să prevaleze naționalul.*”

După festivitate, publicul a fost invitat să viziteze expozițiile, organizate în sălile de la etajul II al Palatului Culturii, protopopul Al. Runcanu, oficiind un serviciu divin în vechea bisericuță românească de la Căcuci, locaș de cult datând din timpul împărătesei Maria Tereza, ai cărei pereți au fost recuperați, în 1924 de către Aurel Filimon, reconstituită și restaurată pentru a fi prezentată vizitatorilor. La sfârșit, bătrânul protopop, Elie Câmpeanu, profund emoționat și cu ochii înlăcrimați și-a manifestat satisfacția de a fi contemporan cu evenimentul, rostind: „*Acum slobozește pe robul tău stăpâne, că văzură ochii mei ridicându-se acest muzeu românesc în interiorul acestui palat care a fost ridicat cu intențiunea de a fi un puternic bastion de deznaționalizare a poporului român.*”

⁶⁰⁴ AMJM, inv. 85, f. 544.

⁶⁰⁵ Inaugurarea Muzeului Societății de Arheologie și Etnografie a județului Mureș, în „Orașul”, 1 mai 1934, p. 101-102.

Promisiunea lui Dandea, făcută cu ocazia inaugurării, s-a dovedit a nu fi de conjunctură, dacă ne gândim doar la faptul că, în 1936, cu ocazia „Lunii Târgu-Mureșului” primăria a achiziționat, pentru secțiunea de artă populară a muzeului, toate obiectele de etnografie expuse cu titlu personal de Aurel Filimon, cu suma de 54 000 lei.⁶⁰⁶ Inițiativa lui Dandea pare și mai lăudabilă în situația în care, așa cum am văzut și conform presei locale potrivnice acestuia, relațiile dintre cei doi, la vremea respectivă, nu erau prea cordiale.⁶⁰⁷

4.3. ÎNFIINȚAREA BIBLIOTECII MUNICIPALE ROMÂNEȘTI

Urbea de pe Mureș, s-a aflat tot timpul în vizorul factorilor politici și de cultură ai regimurilor politice maghiare anterioare anului 1918, capitala secuilor fiind dotată cu instituții de cultură recunoscute în întregul imperiu, alături de școli, bibliotecile, ca tezaure ale civilizației deținând un loc de frunte. Doar cu titlu de inventar și de exemplu amintim Biblioteca Gimnaziului reformat, ale cărei baze au fost puse în 1557, odată cu înființarea Școlii Particula, Biblioteca Teleki, declarată de către fondator, în anul 1802, bibliotecă publică și alte biblioteci de profil care au apărut odată cu înmulțirea școlilor și cu diversificarea acestora.⁶⁰⁸ De-a lungul timpului, toate deveniseră tezaure științifice, dar numai pentru inițiați, unele dintre ele căpătând și caracter de muzeu.

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, problema accesului general la lectură, devenise o cerință a timpurilor moderne, bibliotecile publice fiind singurele care puteau satisface apetitul de cunoaștere al societății capitaliste.

Necesitatea va fi rezolvată prin noul proiect austro-ungar de organizare a actului de cultură, care prevedea concentrarea instituțiilor de profil sub cupola unui singur așezământ, cel al viitoarelor palate culturale. Unul dintre acestea a fost și impozantul Palat Cultural din Târgu-Mureș, proiectat în 1907, când se împlineau 40 de ani de la înscăunarea împăratului austriac și totodată rege al Ungariei, Franz Jozseph. Construit între anii 1911-1913, edificiul urma să adăpostească principalele instituții de cultură ale orașului, printre care se afla și o bibliotecă publică.

La data inaugurării, în 1913, aceasta se afla în corpul C al clădirii, în aripa stângă, la etajul I, cu perspective și pentru etajul II, fiindu-i destinat un spațiu pentru un depozit ce putea înmagazina circa 100 000 de volume, o sală de lectură pentru 80 de cititori și o încăpere rezervată împrumutului la domiciliu.⁶⁰⁹

Patrimoniul de carte, fără de care nu putea funcționa ca instituție publică, era, la data amintită, de 319 unități, pentru ca în anul următor, ca urmare a investițiilor făcute de primăria municipiului, să ajungă la 7 340, iar în 1918 la 11 986, formând colecții de mare diversitate tematică și de limbă, dar fără vre-un titlu și în limba română.⁶¹⁰

Alături de Molnár Gábor, mai întâi custode și apoi director al bibliotecii, până în anul 1935, în 1922, este angajat ca bibliotecar și Aurel Filimon, care „*va începe o activitate fără precedent în adaptarea acestei instituții la noile realități, fără a aduce atingere dezvoltării culturii maghiare în strânsă armonie cu mentorul său în profesie.*”⁶¹¹ Aurel Filimon este, fără discuție, artizanul dezvoltării fondului de carte românească, majoritatea lucrărilor provenind din donațiile diferitelor persoane fizice sau juridice.⁶¹² Între anii 1926-1933, completarea fondului de carte s-a făcut din surse diferite, situația fiind întâlnită și în timpul primăriatelor lui Emil A. Dandea:

⁶⁰⁶ I.C. Murășanu, *Cronica Luna Tg.-Mureșului. Reflexii postume. Expoziția A. Filimon*, în „Progres și cultură”, Târgu-Mureș, 1936, nr. 9-10, nov.-dec., p. 40.

⁶⁰⁷ Vezi amănunte în „*Drum Drept*”, Târgu-Mureș, 1 septembrie 1936.

⁶⁰⁸ Pentru amănunte, vezi Dimitrie Poptămaș, *Bibliotecarul*, în vol. *Aurel Filimon – consacrare și destin*, Fundația culturală „Vasile Netea”, Târgu-Mureș, 2001, p. 81-83 și Traian Dușa, *Pagini de istorie, artă și cultură*, vol. II, Târgu-Mureș, Editura Ansid, 2002, p. 87-88.

⁶⁰⁹ Traian Dușa, *op. cit.*, p. 87.

⁶¹⁰ Dimitrie Poptămaș, *loc. cit.*, p. 84 și Traian Dușa, *op. cit.*, p. 88.

⁶¹¹ Dimitrie Poptămaș, *loc. cit.*, p. 85.

⁶¹² Dintr-o adresă către „*Onorat Consiliu Orășenesc*”, din 11 octombrie 1923, trimisă de către directorul bibliotecii, Molnár Gábor, rezultă numărul mic al cărților științifice românești, „*aproape întregul material pe care-l avem este dăruit de*

Tabel nr. 23
Completarea fondului de carte la Biblioteca publică între anii 1926-1933⁶¹³

<i>Anul</i>	<i>Prin cumpărare</i>	<i>Donații</i>
1926	388	1123
1927	24	1474
1928	448	391
1929	611	234
1930	26	270
1931	57	1349
1932	22	566
1933	436	406
Total	2012	5813

Prin urmare, cărțile și publicațiile achiziționate prin cumpărare reprezentau doar 25,71% din total. Cele achiziționate prin donații, deși reprezentau un număr mare, de cele mai multe ori prezentau lipsuri de continuitate, care, cu tot efortul lui Aurel Filimon, n-au fost eliminate în totalitate, constituind și azi destule insatisfacții pentru cercetători.

În scurt timp, Aurel Filimon a devenit adevăratul animator al bibliotecii publice, preluând activitățile privitoare la achizițiile de carte, la completarea fondului cu cărți românești, la reprezentarea bibliotecii în relațiile cu primăria, depunând toate eforturile posibile pentru identificarea modalităților de atragere a banilor necesari îmbogățirii colecțiilor.⁶¹⁴

După cum afirma profesorul târgmureșan Ion Chinezu, într-un articol de presă, Aurel Filimon a găsit, la numirea sa, un fond de carte de aproximativ 25 000 de cărți ungurești și 3 000 de cărți românești, de multe ori inaccesibile cititorilor tineri.⁶¹⁵ După numai trei ani, în 1925, din totalul de 33 207 volume, cărțile științifice și beletristice în limba română reprezentau un procent de 14,5%.⁶¹⁶

An de an, patrimoniul românesc al bibliotecii a crescut și ca urmare a viziunii lui Emil A. Dandea privind însemnătatea actului cultural în viața municipiului multinațional, în care elementul românesc era defavorizat în raport cu majoritatea maghiară. An de an alocațiile bugetare au crescut, nespectaculos, dar constant. Dacă, în 1923, bibliotecii îi erau puși la dispoziție 23 000 lei, în 1924, suma a crescut la 50 000 lei, iar în 1925, la 70 000 lei.

diferite instituțiuni, în urma intervențiunii noastre". În situația în care, pentru achiziția și întreținerea cărților fuseseră alocați doar 23000 lei, la care se adăugau și cei 3000 lei primiți de la Ministerul Cultelor și Artelor, în urma unei intervenții a primarului, directorul propunea ca: „*Consiliul orășenesc să încredințeze pe Dl. Aurel Filimon să plece la București, care, prin cunoștințele sale la diferite instituțiuni științifice, să procure aceste cărți cu un preț eventual din timpurile normale*” (Arhiva Bibliotecii Județene Mureș, în continuare Arhiva BJM, dosar 1/1923, f. 12)

⁶¹³ Dimitrie Poptămaș, *loc. cit.*, p. 84; Traian Dușa, *op. cit.*, p. 88.

⁶¹⁴ Dimitrie Poptămaș, *loc. cit.*, p. 85.

⁶¹⁵ Melinte Șerban, *Mărturii prin vreme*, Fundația „Vasile Netea”, Târgu-Mureș, 1999, p. 18.

⁶¹⁶ Din totalul de 33207 volume 4817 erau scrise în limba română, 4526 în germană, 331 în latină, 22988 în maghiară, 349 în franceză, 107 în engleză, 89 în italiană (Arhiva BJM, dosar 1/1925, f. 20; „*Dare de seamă*”, 1925, p. 50).

Numărul limitat de cărți cumpărate, ca urmare a acestor sume insuficiente, a fost completat cu lucrările donate de diferitele instituții ale statului român, ca urmare a demersurilor făcute de bibliotecarul Aurel Filimon și chiar de către primar însuși. Pentru sensibilizarea acestora în sprijinul cauzei românești, s-a folosit un spectru larg de motivații, aspectul național aflându-se pe loc fruntaș.⁶¹⁷

În proiectul de management public al lui Emil A. Dandea, în cel de al doilea mandat de primar, printre obiectivele prioritare menite a adapta orașul noilor realități istorice, pe un loc de frunte se afla cel privind continuarea operei de dezvoltare și modernizare începută de înaintașii săi, care, fără încurajarea factorului cultural, nu putea fi concepută. La o discuție privind componentele bugetului comunal pe anul 1934, satisfacerea necesităților reclamate de acest modul se aflau printre cele prioritare, pe același plan cu cele cu caracter economico-social. *„Că pentru cultură nu putem cruța este evident. Doar ea ne va aduce nivelarea diferențelor de clase, tot așa ca și a celor naționale. Într-adevăr cultura /.../ realizează acest scop deoparte prin aceea că ne învață a ne cunoaște și înțelege reciproc, iar de altă parte face să se asimileze, absoarbă în națiunea română o parte din elementul străin care ne folosește limba și cultura. Și de altfel, cum zice românul: Cine are carte are parte.”*⁶¹⁸

Informațiile despre sprijinul financiar concret acordat de Dandea, în perioada anilor 1934-1937, pentru buna funcționare a bibliotecii publice municipale, sunt foarte limitate și nici măcar din dările de seamă nu ne putem face o imagine bine conturată,⁶¹⁹ dar dacă recurgem la o analogie cu sprijinul acordat celorlate instituții de cultură ale orașului (muzeului, pinacotecii, conservatorului de muzică etc.), concluzia conduce la existența unui tratament asemănător.

De altfel, profesorul Dimitrie Poptămaș, fost ani la rând director al Bibliotecii Județene Mureș, deci un avizat cunoscător al istoricului instituției, afirmă în studiul citat, că, atât procurarea cărților și periodicelor din alocațiile bugetare cât și din donații se făceau cu mari sacrificii materiale și intelectuale din partea lui Aurel Filimon,⁶²⁰ sumele prevăzute fiind de cele mai multe ori suficiente doar pentru întreținerea spațiului și plata personalului. *„Între primarii care au sprijinit biblioteca – afirmă cel amintit – se numără Emil Aurel Dandea (1922-1926 și 1934-1937). Situația deconturilor și alocațiilor a devenit problematică între cele două mandate (1927-1933) datorită bugetelor de austeritate survenite în anii crizei financiare.”*⁶²¹

⁶¹⁷ Într-o adresă trimisă președintelui Fundațiilor Regale Carol al II-lea, în 17 IV 1935, Aurel Filimon scria că; *„Avem onoarea a vă ruga să bine-voiți a ne trimite o listă despre lucrările editate de către Fundația Reg. Carol II, cuprinzând autorul, titlul și prețul rugându-vă a ne face și un rabat oarecare din suma globală având în vedere că biblioteca noastră în această regiune unde ori ce activitate culturală românească era condamnată să stea pe loc, astăzi trebuie să facă eforturi mari ca să poată pune gradul de cultură a poporului Român la locul său. În acest Palat Cultural, unde ungurii au construit în 3 etaje o bibliotecă cu 2 săli de lectură și rafturi pentru 300000 volume ne putem imagina scopul pe care l-a urmărit în serviciul deznăționalizării regiunii. Pe lângă astfel de condițiuni, răspunsul nostru nu poate fi altceva decât utilizarea acestor rafturi în serviciul culturii naționale putând da posibilitate nu numai elementului românesc dar și celui minoritar să se familiarizeze cu produsele literare-științifice românești”* (Arhiva BJM, dosar 1/1935, f. 57).

⁶¹⁸ *„Dare de seamă”, 1924, p. 15.*

⁶¹⁹ *„În marginile posibilității, a cadrelor bugetului – scria Dandea în publicația „Orașul”, în numărul din 1 ianuarie 1924 - am căutat să sprijinim și arta-cultura, favorizând teatrele și concertele, cumpărând cărți și tablouri pentru biblioteca și pinacoteca orașului și urcând salariile profesorilor de la excelentul nostru conservator”.*

⁶²⁰ Din rapoartele sale către primărie, rezultă faptul că lipsei de bani i se alăturau și o serie întreagă de opreliști venite, ca și în cazul înființării muzeului, din partea unor funcționari care nu înțelegeau pe deplin rolul instituției în viața comunității. *„În anul 1927 – îi scria Aurel Filimon primarului – am adus peste 500 de volume de cărți gratuite de la București fără autorizație (răsplata a fost amenințarea cu cercetare disciplinară). În anul 1927 am cerut să aduc cărți gratuite cu delegație, răspunsul a fost că nu sunt bani. În anul 1927 am cerut să cumpăr cărți, răspunsul a fost că am adus deja cărți gratuite (fără delegație)”* –Arhiva BJM, dos. 1/1931, f. 59.

⁶²¹ Dimitrie Poptămaș, *loc. cit.*, p. 96.

În condițiile în care cartea românească reprezenta, la venirea lui Dandea în Târgu-Mureș, doar 12% din din fondul total al bibliotecii municipale, este ușor de înțeles că eforturile primarului român s-au îndreptat, în primul rând, spre completarea acestuia cu opere ale scriitorilor români. Astfel, în 1925, dintr-un total de 33 157 cărți, numărul celor românești ajunsese la 4 817, reprezentând 14,52%.⁶²²

Din informațiile prezentate, coroborate comparativ cu cele din rapoartele trimise de directorul Gavril Molnár primarilor din perioada 1926-1934,⁶²³ rezultă că, în perioada mandatelor lui Emil A. Dandea, biblioteca municipală, la fel ca și celelalte instituții de cultură din oraș, au cunoscut o perioadă de vizibilă dezvoltare, cultura și civilizația românească pătrunzând cu greu dar sigur în cotidianul orașului.

Prin strădania lui Aurel Filimon, în 1934, când Dandea își începea al doilea mandat de primar, numărul cărților românești crescuse la 10 000 dintr-un total de circa 35 000, adică 28,57%. Deși fondul de carte era bogat și diversificat, începând cu anul 1926, numărul cititorilor și al cărților împrumutate, indicatori de bază pentru evoluția sau involuția instituției, scăzuse constant și aproape dramatic (al cititorilor, de la 904, în 1926, la 145, în 1934), cauzele fiind de mai multe feluri: creșterea taxei de înscriere de la 20 de lei la 200 lei; neachiziționarea de literatură beletristică maghiară de ultim moment; înființarea bibliotecilor de împrumut pe lângă librăriile locale etc.⁶²⁴ Pentru remedierea situației, primăria a decis, în 1934, diminuarea taxei de înscriere la 100 de lei, hotărâre ce a relansat activitatea, în 1935, numărul cititorilor fiind de 1929.⁶²⁵ Totodată, au crescut și alocațiile bugetare, astfel că în 1935, pe lângă donațiile de 517 volume, s-au mai achiziționat 285, pentru care s-au plătit 150 000 de lei, fondul de carte ajungând la 37 000 de volume, dintre care 13 000 opere românești (35,14%). În anul următor, s-au cumpărat cărți în valoare de peste 200 000 de lei, numărul acestora ajungând la 38 500 de volume, dintre care cele românești reprezentau 36,88%.⁶²⁶

În situația creșterii numerice a fondului de carte, regăsirea informației într-un mod cât mai rapid și ușor devenise o prioritate care trebuia tratată cu multă seriozitate. În contextul varietății domeniilor pe care le abordau cărțile din biblioteca publică, căutarea unei cărți prin intermediul unui catalog devenise o prioritate pentru utilizatorul interesat de regăsirea rapidă a cărții căutate. Pentru aranjarea cărților, a fost aleasă Clasificarea Zecimală Universală (CZU), care era folosită în România încă din 1908, când Alexandru Sadi-Ionescu a utilizat-o pentru periodicele de la Biblioteca Academiei, iar din 1915 a extins-o și pentru cărți.

Prin dispoziția 8063/1935, semnată de Emil A. Dandea, Aurel Filimon este numit director cu delegație provizorie, fiind însărcinat cu organizarea bibliotecii pe baze științifice moderne, „*luând în considerare că biblioteca publică trebuie reorganizată, materialul nou inventariat și catalogat după autori și conținut, toate aceste lucruri absolut necesare însă inexistente la acea bibliotecă*”. Pentru realizarea lucrărilor, la dispoziția noului director au fost puși Vasile Netea și Vasile Ruja, primul cu 1 500 lei lunar, iar secundul cu 2 200 lei.⁶²⁷

După ce a fost cumpărată lucrarea *La classification Décimale Universelle*, publicată la Paris, între anii 1927-1933, la 12 aprilie 1935, Comisia Interimară aproba imprimarea a 10 000 de fișe pentru cartotecă.⁶²⁸

⁶²² „*Dare de seamă*” 1925, p. 50.

⁶²³ Referindu-se la alocațiile bugetare insuficiente, în raportul citat, adresat primarului orașului din 1931, Aurel Filimon sublinia că: „*În anul 1928, biblioteca n-a avut articole la buget, s-a dat o sumă de la fondul cultural când a ajuns la distribuție. În anul 1930 n-am fost trecuți în buget /.../ Pe lângă astfel de împrejurări mi-a rămas singura cale pe care o cunoașteți și dumneavoastră, a cerși și a aduna cărți românești după posibilitățile existente*” (Arhiva BJM, dos. 1/1931, f. 59)

⁶²⁴ *Idem*, 1934, p. 73-74.

⁶²⁵ *Idem*, 1935, p. 71.

⁶²⁶ *Idem*, 1936, p. 39.

⁶²⁷ Arhiva BJM, dosar 1/1935, f. 12.

⁶²⁸ *Idem*, f. 28.

4.4. CREAREA PATRIMONIULUI CULTURAL ROMÂNESC LA PINACOTECA

După afirmația pictorului Aurel Ciupe, această instituție, care, de la înființarea ei și până în 1934, a funcționat la etajul al III-a al Palatului Culturii, era considerată, alături de galeriile de artă din Sibiu, Timișoara, Arad și Cluj, printre cele mai frumoase și de valoare din Transilvania acelor vremuri. Prin analogie cu celelalte, galeria orașului Târgu-Mureș se aseamua cel mai mult cu colecția de pictură a Palatului Culturii din Arad. Originea celor două se găsește în amintitul program politico-cultural al Ungariei antebelice. Ministerul maghiar de Instrucție, în intenția de a ajuta și dezvoltarea culturală a provinciilor, în orașele mai importante ale țării, a înființat pinacotece și muzee, pe care le-au dotat cu opere aparținând muzeelor din Budapesta, la care s-a adăugat și concursul municipiilor respective.⁶²⁹ Astfel, în 1913, primarul Bernády György înaintează o cerere către Ministerul maghiar al Instrucțiunii, în urma căreia primește 68 de tablouri de valoare, la care adaugă alte 15 pânze din cele 25 pe care le cumpărase cu bani proveniți din contribuția locuitorilor orașului sau din donații de lucrări făcute de persoane particulare, asociații culturale etc., piese care stau la baza actualului muzeu de artă.⁶³⁰

Primele tablouri semnate de artiști români au fost cumpărate odată cu numirea lui Dandea ca primar, respectiv 4 peisaje, 3 aparținând pictorului Alexandru Pop și unul lui Grigore Negoșanu, la care se adaugă unul semnat de „tânărul Ciupe”. În 1924, pinacoteca adăpostea 94 de tablouri de la 45 de autori, printre acestea aflându-se „*Venus dormind*” și „*Muza cu harpă*” de Lotz Carol, „*Spălătoresele*” de Munkácsy Mihály, „*Alhambra*” de Wagner Sándor, „*Culesul cartofilor*” de Pataky Lajos, „*Berbeci la stână*” de Pallik Béla, „*Băiat de țigan*” de Ioan Valentini ș.a.⁶³¹ În același an, pentru „*aranjarea și îngrijirea tablourilor din pinacoteca orașului*”, a fost numit custode Parizek Ferencz, absolvent al Academiei de Belle Arte din Praga.

Pentru a îmbogăți colecția, în număr corespunzător, cu pânze de autori români, Dandea se va adresa, în 1924, Ministerului Cultelor și Artelor cu rugămintea de a i se dăruia orașului Târgu-Mureș, câteva tablouri „*din stocul pe care îl posedă și să facă în pinacoteca noastră o expoziție permanentă din tablourile autorilor români mai buni*.”⁶³² Rezoluția pusă de cei de la minister era promițătoare în sensul că, după terminarea inventarelor, în cazul în care se identificau tablouri în tiraj mai mare (dublete, triplete etc.), un număr dintre acestea se vor trimite la Târgu-Mureș. În *Darea de seamă* pe anul 1925, după ce amintea că „*pinacoteca orașului a fost vizitată de către foarte mulți oaspeți din toate părțile țării și chiar și de mulți străini*”, Dandea își exprima regretul că „*afară de tablourile cari în decursul anului trecut le-am cumpărat dela Pop, Negoșanu și Ciupe, Ministerul Artelor nici până azi nu ne-a satisfăcut cererea prin care am cerut expunerea unui număr mai mare de capo d'opere românești*.”

În 23 ianuarie 1925, „pictorul academic” Aurel Ciupe⁶³³ oferea primăriei spre cumpărare patru tablouri: „*Nud de bărbat*”, cu 12 000 lei, „*Italianca*”, cu 10 000 lei, „*Giardino degli aranci (Roma)*” și „*Peisaj din Palatin*”, ultimele două cu câte 5 000 lei.⁶³⁴ La 17 februarie 1925, Consiliul orașului admitea cumpărarea a trei dintre aceste picturi („*Italianca*”, *Giardino degli aranci*” și „*Peisaj din Palatin*”), în preț de 15 000 lei.⁶³⁵

⁶²⁹ Aurel Ciupe, *Pinacoteca municipală*, în „*Orașul*”, 1 august 1934, p. 150-151.

⁶³⁰ Vezi și Traian Dușa, *op. cit.*, p. 151-152.

⁶³¹ „*Darea de seamă*”, 1924, p. 42-43

⁶³² *Idem*

⁶³³ Aurel Ciupe (n. 16 mai 1900, Lugoj - d. 18 iulie 1988, Cluj-Napoca) a fost un pictor și desenator român. Este autorul a numeroase portrete compoziționale, naturi moarte și peisaje. A fost profesor la Institutul de Arte Plastice din Cluj și director al Muzeului Banatului. Între anii 1932-1940 a activat și la Târgu-Mureș, în calitate de director al pinacotecii municipale.

⁶³⁴ „*Recomand aceste lucrări binevoitoarei Dvs. atențiuni – îi scria autorul primarului Dandea – pentru ca aceste tablouri și mai târziu altele ale altor artiști plastici Români să fie posibilă aranjarea, în cadrele Pinacotecii orașului, unei secții de artă Românească atât de dorită pentru încurajarea și propagarea culturii Românești în acest oraș*”

⁶³⁵ ANDJ-Mureș, fond *Primăria orașului Târgu-Mureș*, *Consiliu*, doc. 1549/1925.

Demersurile au fost continuate și după ce Dandea a plecat de la primărie, în 1926, dar abia în 1929 ministerul a asigurat un împrumut de 10 lucrări, dintre care, doar câteva, au întrunit exigențele pentru a fi expuse.⁶³⁶

Un pas important în evoluția pinacotecii spre viitorul muzeu de artă l-a reprezentat anul 1931, când s-a constatat că în lipsa unui custode specialist⁶³⁷, galeria de tablouri, care valora câteva milioane de lei, era în pericol de distrugere biologică. În aceste condiții, Comisia Interimară a orașului, avându-l ca președinte pe Dr. Petre Muscă, dându-și seama de valoarea și menirea culturală a pinacotecii, s-a sesizat la timp, numindu-l pe Aurel Ciupe custode, însărcinându-l cu reorganizarea și conducerea acesteia. Totodată, cel amintit va crea, în 1932, tot cu sprijinul Comisiei Interimare, condusă de această dată de Dr. Ioan Pantea, prima școală românească de pictură și sculptură la Târgu-Mureș, „o adevărată școală de belle-arte căreia îi prezicem un mare viitor, bineînțeles dacă va fi sprijinită de cei în drept”,⁶³⁸ care, a funcționat, parțial, în localul pinacotecii.

În calitate de custode al pinacotecii, Aurel Ciupe a efectuat, în primul rând, inventarierea după principii științifice a patrimoniului, apoi a întocmit un plan de reorganizare în vederea realizării unei expoziții permanente destinate publicului. Tot pe criterii științifice a trecut la regruparea tablourilor, în cea mai mare parte opere ale artiștilor maghiari din ultimele decenii ale secolului al XIX-lea și începutul celui următor, conducându-se „după principiul cronologic, ținând seamă de diferitele școli și tendințe artistice, căutând, totodată, ca să scot în evidență operele cele mai de valoare.”⁶³⁹ Expoziția se întindea pe suprafața a șase săli. Printre lucrările valoroase din sala I se aflau „Spălătoresele” lui Munkácsy; două pânze de Lotz, în special „portretul fiicei artistului”; „Interior de pădure” și „Amurg” ale lui Paál Lajos, un adept al școlii de la Barbizon⁶⁴⁰ etc. Sala a II-a, mai mică ca dimensiune, găzduia, printre altele, „Culesul cartofilor” de Pataky „și un minuscul peisaj intim și sentimental, datorită sensibilității artistului Carol Lotz”. Sala a III-a, fiind puțin avantajată de lumină, grupa lucrări mai puțin importante. În sala a IV-a se aflau peisaje de Szlányi, Kacziány, Olgyay ș.a. Sala a V-a găzduia trei peisaje ale pictorului român Alexandru Pop, „Interiorul” lui Reti István, un peisaj de iarnă semnat de Szlányi ș.a. Sala a VI și ultima era una dintre cele mai interesante, aici fiind expuse „Coborârea de pe Cruce” al lui Ferenczi Károly (șeful și cel mai viguros reprezentant al școlii de la Baia-Mare, alături de Holosy Simon, Reti István și Thorma János⁶⁴¹), „Vinerea Mare” a lui Zemplény Tivadar, „Biserică și ruină,” un plein-air de Poll Hugo, „Râul” de Fényes Adolf etc.

„Dar din această frumoasă galerie – scria Aurel Ciupe, la 1 august 1934 – lipseau aproape cu desăvârșire opere de ale artiștilor români. Informând despre acest fapt pe Dl. președinte al comisiei interimare Dr. Emil A. Dandea, domnia-sa înțelegând din primul moment importanța chestiunii și-a însușit ideea D-lui vicepreședinte al acestei comisii, profesorul Mihail Demetrescu, de a face un călduros apel către Ministerul Instrucțiunii și al Artelor și către artiștii români, rugându-i să dăruiască pentru acest colț înstrăinat lucrări de ale artiștilor noștri.”⁶⁴²

⁶³⁶ Traian Dușa, *op. cit.*, p. 153.

⁶³⁷ Primul custode al galeriei, până în 1917, a fost Pánczél Eméric fiind urmat de pictorul Robert Demeter, care a rămas în funcție până în 1923.

⁶³⁸ Mihail Demetrescu, *Un oraș demn de văzut...*, p. 14.

⁶³⁹ Aurel Ciupe, *loc. cit.*, p. 150.

⁶⁴⁰ Școala de la Barbizon a reunit un grup de pictori francezi la mijlocul secolului al XIX-lea. Numele vine de la mica localitate Barbizon situată la sud de Paris, în apropierea pădurii din Fontainebleau (departamentul Seine-et-Marne), locul preferat de întâlnire și de creație al artiștilor, devenind astfel leagănul unei școli de pictură. Membrii fondatori ai acestei școli au fost Jean-Baptiste Camille Corot, Théodore Rousseau, Jean-François Millet și Charles François Daubigny, la care se alătură încă un mare număr de alți artiști, printre care și Nicolae Grigorescu. Sub influența peisagiștilor olandezi și englezi, artiștii barbizonieni situează în prim-plan pictura de atmosferă, renunțând în mare parte la stlul clasicist. Termenul a apărut pentru prima dată în istoria picturii în anul 1890, datorită lucrării criticului de artă scoțian David Croal Thomson intitulată „The Barbizon School of Painters”.

⁶⁴¹ Școala de pictură din Baia Mare, înființată în 1910, a devenit, la scurt timp, un alt Barbizon, unde veneau pictori din toate colțurile lumii pentru a studia pictura în aer liber (plain air-ul), ridicând școala de pictură băimăreană la nivel internațional.

⁶⁴² Aurel Ciupe, *loc. cit.*, p. 151.

Mihail Demetrescu, pe care îl amintește Ciupe, sub influența acestuia, prezintă, în fața Comisiei Interimare a municipiului Târgu-Mureș, condusă de Dandea, la 30 martie 1934, o informare asupra situației pinacotecii prin care consilierilor le era adus la cunoștință faptul că „din aceste 113 tablouri, cu regret însă am constatat că numai 8 sunt semnate de pictori români, restul fiind toate opere ale artiștilor maghiari”, acest lucru constituind, atât pentru prestigiul municipiului, oricare i-ar fi fost conducerea, cât și pentru prestigiul național românesc „o dureroasă știrbire”.⁶⁴³ „În primul rând – continuă documentu – pentru că în fața vizitatorilor și publicului minoritar, noi Românii apărem pe tărâmul artistic într-o cu totul nedreaptă și jignitoare inferioritate; în al doilea rând, pentru că tinerii români ai școalelor secundare locale, pentru a căror inițiere și educare artistică ar trebui să servească pinacoteca, sunt lipsiți tocmai de opere românești necesare să le înnobileze în acest sens sufletele și să le crească mândria de a fi Români.”⁶⁴⁴

Pentru remedierea cât mai grabnică a acestei deplorabile stări de lucruri și știind bine că municipiul nu dispunea de mijloacele bănești necesare achiziționării unui număr mai însemnat de tablouri de valoare, profesorul Mihail Demetrescu propunea că „întrucât toate Ministerele din București posedă numeroase tablouri de ale pictorilor români, tablouri care, în marea lor majoritate nu servesc decât doar de a împodobi pereții diferitelor birouri”, să se constituie o delegație formată din 2-3 persoane, din care să facă parte neapărat și custodele pinacotecii, care, în numele ideii și prestigiului românesc, care trebuie întărite în acest colț de țară, să solicite, pe seama pinacotecii unele din tablourile amintite. Prin decizia adoptată la sfârșitul ședinței, se delegau Mihail Demetrescu, Aurel Ciupe, și „domnii parlamentari ai județului Mureș, să execute propunerea, în care scop se vor deplasa la București, ocazional, când vor avea și alte chestiuni de aranjat în Capitală.” În 16 aprilie 1934, erau puși la curent cu această hotărâre: senatorii Ștefan Rusu și Marius Georgescu, precum și deputații Nicolae Ionescu, Gh. Bogdan-Duică, Dumitru Gafton, Aurel Baciș și Oskar Hann.

Prima deplasare la București a lui Demetrescu și Ciupe a avut loc după 10 zile și s-a soldat cu achiziționarea gratuită a 12 lucrări, dintre care două aparținând sculptorului O. Han, care le-a promis că va interveni personal la Ministerul Instrucției, Cultelor și Artelor pentru a obține 10 lucrări de artă plastică, pe seama pinacotecii municipale.⁶⁴⁵

La sfârșitul raportului, întocmit la 8 mai 1934, Mihail Demetrescu propunea trimiterea unei delegații și la Iași unde se afla o veche Academie de Arte Frumoase și unde trăiau o seamă de mari artiști români: Octav Băncilă, Nicolae Tonitza, Richard Hette, Jean Leon Cosmovici, Petru Remus Troteanu, Alexandru D. Atanasiu ș.a.

Se pare că deputații O. Hann și Gh. Bogdan-Duică au intervenit, așa cum au promis, pe lângă Ministerul Instrucției, Cultelor și Artelor, din moment ce, la 29 mai 1934, Pinacoteca municipală primea, sub formă de împrumut, un număr de 15 tablouri și unele busturi semnate de artiști români.⁶⁴⁶ La 19 iunie 1934, Aurel Ciupe îl informa, însă, pe Dandea că doar unele dintre ele îndeplineau exigențele pentru a fi expuse, celelalte „nu ating nivelul artistic al galeriei noastre.”⁶⁴⁷

⁶⁴³ ANDJ-Mureș, Fond Primăria Târgu-Mureș, Consiliu, doc. 3215/1935.

⁶⁴⁴ *Idem*.

⁶⁴⁵ Printre cele 12 lucrări achiziționate (nu știm prin ce mijloace și de la cine), în afara celor două amintite, se aflau: Peisaj de la Muntele Athos de Marius Bunescu, Peisaj din sudul Franței de Paul Miracovici, Cap de expresie de Aurel Kessler, o statueta în plastilină Ardeleanca și Bustul lui Bourdelle, ambele de sculptorul M. Onofreiu, Bustul lui Delavrancea și Bustul lui Goga, ambele de sculptorul Corneliu Medrea, Cap de satir de D. Paciurea, Cântărețul din balalaică, o statueta a sculptorului Serova Medrea, basorelief reprezentându-l pe Popovici-Bănățeanu de R. Ladea (donație a lui Aurel Ciupe).

⁶⁴⁶ Cele 15 tablouri erau semnate de: I. Dan, *Fântâna cu turcoaice*; Ion Tolea, *Peisaj*; C. Artachino, *Pe punte la Cernica*; Henri Visconte, *Plajă*; Mina Maria Stăncescu, *Peisaj de toamnă*; Aurel Pop-Ludoșanu, *Din Sibiu*; Augustin Pall, *Dobrogea*; L. Zamfiropol-Dal, *Fetița*; Ionel Ioanid, *La lucru*; G. Nichita, *Natură moartă*, I. Teodorescu-Sion, *Peisaj*; Corneliu Michailescu, *Chiostrul înflorit*; Constantin Petrescu-Dragoe, (?); Costin Petrescu, *Marea*; Adam Bălțatu, *Peisaj*

La 11 ianuarie 1935, Emil A. Dandea se adresa direct ministrului Al. Lapedatu mulțumindu-i pentru lucrările de valoare donate de către ministerul pe care îl conducea, dar „*cum însă lucrări de ale celui mai specific pictor român, N. Grigorescu, azi nu se mai găsesc decât la muzee și colecționari și chiar dacă s-ar găsi se vând pe o sumă foarte mare, iar primăria noastră ne dispunând de fonduri, cu onoare Vă rugăm ca să binevoiți a ne dona, sau a ne trimite în depozit permanent pentru galeria noastră, după avizul prealabil, care nu ne îndoim că va fi favorabil, dat fiind scopul românesc al acestei cereri, al direcțiunii pinacotecei statului, măcar un tablou de N. Grigorescu, cu atât mai vârtos, cu cât, după informațiile ce deținem, pinacoteca statului posedă 120 de Grigorești, la care se vor adăuga și tablourile maestrului ce vor reveni de la Moscova /.../ Fiind convinși că cererea noastră este și în intențiunile Înalțului Guvern atunci când căutăm să naționalizăm instituțiunile de cultură din Ardeal, avem ferma convingere că vom fi înțeleși și rugarea noastră va fi satisfăcută*”.⁶⁴⁸

Intervenția primarului a fost și de data aceasta onorată și „*mulțumită înțelegerii cu care ne-a distins totdeauna d. Alexandru Lapedatu, Ministrul Artelor, domnia sa ne-a donat un Grigorescu original de la Pinacoteca Statului, reprezentând «Carul cu boi.»*”⁶⁴⁹

Dintr-un articol publicat de Aurel Ciupe, în 1935, aflăm că, pe lângă cele „*o sută și ceva*” de tablouri care se aflau în inventarul pinacotecii până la revenirea primarului român, în 1934, „*mulțumită sprijinului dat de către Dl. Emil A. Dandea, președintele comisiunii interimare, s-au mai putut achita încă 27 de lucrări de autori români /.../ Prin cele 27 de opere românești nou achiziționate și prin cele ce vor mai urma se caută a se pune în echilibru lucrările de netăgăduită valoare ale artiștilor unguri existente deja în această galerie cu opere țâșnite din sensibilitatea noastră românească*”.⁶⁵⁰ Așa cum rezultă dintr-o „precizare” făcută ca răspuns la un articol apărut în „*Keleti Ujság*”, din 17 aprilie 1935, prin care autorul acestuia se întreba de ce Emil A. Dandea, care afirmase că pentru cumpărarea de lucrări de la artiștii maghiari se alocase, de către fostul consiliu, din fondul cultural al primăriei, suma de 20 000 lei, nu amintea și de valoarea sumei cheltuite, de către același consiliu, pentru achiziționare de tablouri românești, Aurel Ciupe afirma că primăria, în fruntea căreia se afla edilul amintit, nu cheltuise decât 4 500 lei pentru achiziționarea unei lucrări a sculptorului Ioan Vlasiu. „*Dar, luând în considerare că valoarea lucrărilor ungurești din Pinacoteca municipală – scria Ciupe – calculată după prețul de cumpărare în coroane aur se ridică la suma de 7 milioane lei, chiar dacă s-ar fi cheltuit o sumă egală acesteia pentru înzestrarea galeriei cu lucrări de la autori români, nu s-ar fi făcut decât un act de dreptate culturale noastre artistice care a fost desmoștenită înainte de război și neglijată și după război de către fostele consilii comunale*”⁶⁵¹

În vederea continuării programului de achiziționare a operelor românești de valoare, Comisia Interimară a municipiului a înscris în bugetul său, pe anul 1935-1936, pentru prima dată după război, suma de 25 000 lei „*pentru cumpărături de tablouri*”. Totodată, pentru vizitarea galeriei de tablouri, care era deschisă pentru public doar duminica și de sărbători, s-a fixat taxa de 5 lei, dându-se, totuși, posibilitatea elevilor de liceu, atunci când se prezentau în grupuri, la acces gratuit.

Din suma alocată aferentă anului 1935, s-au cumpărat 2 lucrări ale pictorului Gh. Năsturel și un peisaj din Balcic, semnat de Petre Iorgulescu-Yor. Pe cale de donații, s-au achiziționat 2 tablouri de C. Muhoși, 1 peisaj de Wiedmann Valter și unul de E. Cornea.⁶⁵²

(ANDJ-Mureș, Fond Primăria Târgu-Mureș, Consiliu, doc. 6955/1934; Îmbogățirea Pinacotecei municipale, în „*Gazeta Mureșului*”, 10 iunie 1934.

⁶⁴⁷ Printre acestea se aflau operele pictorilor: Zamfiropol Dal, I. Dan, Augustin Pall, Adam Bălțatu, Ionel Ioanid și Ioan Tolea (ANDJ-Mureș, Fond Primăria Târgu-Mureș, Consiliu, doc. 3215/1935).

⁶⁴⁸ ANDJ-Mureș, *fond. cit.*

⁶⁴⁹ „*Dare de seamă*”, 1934, p. 75.

⁶⁵⁰ Pinacoteca Municipală Târgu-Mureș, în „*Glasul Mureșului*”, 14 aprilie 1935.

⁶⁵¹ Aurel Ciupe, *O precizare*, în „*Glasul Mureșului*”, 25 aprilie 1935.

⁶⁵² „*Dare de seamă*”, 1935, p. 72.

În aprilie 1936, Aurel Ciupe, având asupra sa suma de 11 087 lei, bani proveniți tot din cei alocați pentru Pinacotecă în exercițiul bugetar 1935-1936, se prezintă la „cumpărături” la Salonul Oficial de Artă de la București, unde își va demonstra și talentul de negociator, făcând economii însemnate, care și ele vor fi direcționate tot spre achiziții de lucrări de artă. Astfel, din raportul pe care îl prezintă primarului, după întoarcerea din Capitală, aflăm că a cumpărat un tablou semnat de Teodorescu Sion și intitulat „*Simphonie cromatică*”, la prețul de numai 7 000 lei față de 15 000 lei cât era trecut în catalog. Pentru un alt tablou, semnat de Lucian Grigorescu, a plătit 3 000 lei față de 8 000 prețul oficial. De la Gheorghe Pătrașcu, obține un tablou („*Case din Veneția*”), cu suma de 8 000 lei față de cea din catalog de 18 000 lei. Acestuia îi plătește doar un avans de 900 lei, angajând restul de bani pe seama exercițiului financiar 1936-1937. La fel procedează și cu „*Peisaj de la Muntele Athos*”, semnat de Marius Bunescu, pe care îl obține cu 7 000 lei față de 18 000 prețul de catalog; cu pictorul Dumitru Ghiață de la care cumpără un tablou reprezentând o stradă din București, la preț de 4 000 lei față de 10 000 lei (acesta a făcut și o donație, un peisaj care ar fi valorat 3 000 lei); cu Jean Alexandru Steriadi, de la care cumpără tabloul „*Peisaj din Balcic*”, pentru suma de 5 000 lei. „*Îmi permit a aduce la cunoștința Onoratei Comisiuni Interimare – scria A. Ciupe în încheierea raportului – că lucrările achiziționate de mine sunt opere de cei mai reputați pictori români contemporani, care, înțelegând importanța galeriei noastre, ca instituțiune culturală ce trebuie să fie româniată, au înțeles să aducă sacrificii considerabile, făcând reduceri sub jumătatea prețului de catalog. În același timp am onoarea a Vă comunica via satisfacțiune a acelor Cercuri Culturale și Artistice din Capitală cu care am avut ocaziunea să convin, față de nobilul gest al Dlui Președinte al Comisiunii Interimare pentru hotărârea cu care a înțeles să sprijine mișcarea artistică-națională.*”⁶⁵³

După amintita reorganizare pe principii științifice a pinacotecii și realizarea expoziției permanente, pentru promovarea valorilor culturale ale galeriei, Aurel Ciupe, întocmește, în 1934, „*Catalogul Pinacotecii Municipiului Târgu-Mureș*” format din două părți distincte. În prima se face istoricul instituției și se prezintă întreg patrimoniul existent până la data respectivă, care cuprindea 138 de lucrări, cu titlul acestora, numele și biografia artiștilor care le-au creat, iar în partea a doua sunt reproduse 14 lucrări în alb-negru.⁶⁵⁴ Albumul tipărit într-un tiraj de 600 de exemplare, pe hârtie cromo, în română și franceză, a costat 12 324 lei.⁶⁵⁵ Din acestea, 14 exemplare fuseseră trimise la depozitele legale ale bibliotecilor din țară, 36 diferitelor autorități și instituții, în mod gratuit, iar, pentru recuperarea banilor investiți și pentru un profit simbolic, restul de 550 au fost puse în vânzare cu 25 de lei exemplarul.⁶⁵⁶ Catalogul va fi revăzut, adăugit și retipărit în 1939.

4.5. PAȘI CONCREȚI PENTRU ÎNFIINȚAREA UNEI ORCHESTRE SIMFONICE

Acest proiect cultural propus de către primarul Emil A. Dandea se leagă indisolubil de Conservatorul de Muzică, instituție de învățământ și cultură de prestigiu în viața urbei, un adevărat *spiritus rector* al vieții spirituale din Târgu-Mureș și împrejurimi.⁶⁵⁷

Deschiderea festivă a cursurilor avusese loc în 6 ianuarie 1908, prilej cu care primarul orașului, Bernády György, afirma, în alocuțiunea festivă, că „*prin fondarea școlii de muzică, Consiliul municipal nu vrea numai să compenseze absența ei de decenii, ci totodată urmărește prin această instituție să deschidă izvoarele științei muzicale pentru toți acea care doresc să aibă parte de ea*”.⁶⁵⁸

⁶⁵³ ANDJ-Mureș, Fond Primăria Târgu-Mureș, Consiliu, doc. 7023/1936.

⁶⁵⁴ „*Dare de seamă*”, 1935, p. 75.

⁶⁵⁵ *Catalogul Pinacotecii din Tg.-Mureș*, în „*Gazeta Mureșului*”, 28 octombrie 1934.

⁶⁵⁶ ANDJ-Mureș, Fond Primăria Târgu-Mureș, Consiliu, doc. 3205/1935.

⁶⁵⁷ Traian Dușa, *Pagini de istorie, artă și cultură*, vol. I, Editura Ansid, Târgu-Mureș, 2002, p. 113.

⁶⁵⁸ Pentru amănunte, vezi Traian Dușa, *op. cit.*, p. 34-48.

Intențiile bune afișate public de primar, s-au dovedit doar parțial realizabile. Până la venirea lui Dandea la Târgu-Mureș, din cauza insuficientei atenții acordate de primărie acestei instituții de învățământ, Conservatorul era un fel de școală de muzică pentru copiii celor înstăriți, copiii românilor, puțini la număr, cu greu puteau suporta plata taxelor.

În timpul primului său primariat, Emil A. Dandea a fost preocupat atât de situația mizerabilă din punct de vedere material al dascălilor,⁶⁵⁹ indiferent de naționalitatea acestora, dar și de întocmirea unei strategii pe timp îndelungat conform căreia această școală, care forma profesioniști doar în ale muzicii, să devină o instituție de cultură complexă, capabilă să deservească întreaga comunitate.

După decesul „*ambitiosului și neobositului*” Adalbert Metz, primul director al Conservatorului, în 27 iunie 1925, Consiliul orașului a publicat concurs pentru ocuparea postului, la care s-au prezentat 4 candidați, dintre ei fiind ales violonistul Maximilian Costin, director al Conservatorului din Timișoara, acesta fiind propus și de către Inspectoratul Artelor din Cluj.⁶⁶⁰

Rămas, la scurt timp, fără sprijinul lui Dandea, prin plecarea acestuia de la primărie, „*Maximilian Costin, directorul Conservatorului, era prins în pânda de păianjen a unei inerții sufocante. Frumoasele gânduri ce i se zbăteau sub tâmpile erau sortite unei așteptări chinuitor de lungă. Odată cu revenirea lui Dandea la primărie, destinul Conservatorului a primit o nouă dezlegare. De perfect acord cu primarul, au stabilit jaloanele unei noi activități ale cărei manifestări publice au determinat și schimbarea fizionomiei culturale a orașului [...]. Proiectele directorului încep să se transforme în realități. În abia câteva luni, Conservatorul a desfășurat o activitate culturală și artistică surprinzătoare. Festivaluri, concerte, reprezentații teatrale executate numai cu elemente românești, care și-au îndeplinit rolurile în mod strălucit, în fața unui public numeros și a elitei orașului.*”⁶⁶¹

Prima inițiativă comună a primarului și a noului director a fost proiectul înființării unei orchestre simfonice a orașului având în vedere cererea publicului pentru acest gen de muzică dovedită prin participarea în număr mare la concertele de sfârșit de an ale elevilor de la Conservator.

Convins fiind de rolul cultural pe care îl au în viața socială și artistică a orașului asemenea instituții, Emil A. Dandea considera că nici un sacrificiu nu putea fi prea mare pentru înființarea acestora, dând ca exemplu marile orașe occidentale unde arta era susținută din fondurile culturale ale primăriilor. Din păcate, această inițiativă a venit prea târziu, la 29 decembrie 1925, cu numai trei luni înainte de a părăsi fotoliul de primar, proiectul rămânând, astfel, la stadiul incipient, care va prinde contur abia în al doilea primariat.

Pentru realizarea unui studiu economic privind posibilitatea de înfăptuire a proiectului a fost desemnat Maximilian Costin, din al cărui raport,⁶⁶² datat cu 26 ianuarie 1926, aflăm că pentru înființarea corului fusese contactată „Societatea Tinerimii Române” din Târgu-Mureș, care, în scurt timp, a și constituit o secție muzicală pusă la dispoziția Conservatorului. Totodată, s-a făcut apel către publicul interesat al orașului organizându-se o selecție de „diletanți” cu aptitudini, pentru faza inițială a corului. Coriștii nu primeau, la început, nici un fel de retribuție, urmând a li se acorda doar unele facilități precum reduceri la concerte sau la cinematograful orășenesc, iar mai târziu o cotă procentuală din eventualele câștiguri realizate din concerte.

Referitor la orchestra simfonică și la fanfară, după analiza făcută, aceste instituții se puteau înființa luând în calcul un deficit de circa 200 000 lei pentru primul an. În anul următor, veniturile urmau să acopere cheltuielile, iar pe viitor, cu o bună administrare, s-ar fi putut spera chiar la crearea unui fond propriu pentru dezvoltare și scopuri culturale.

⁶⁵⁹ „Consiliul or.,- scria Dandea - pentru a ajuta profesorii de la Conservatorul de muzică, le-a urcat taxa orelor suplimentare, găsindu-se acoperire din didactrul majorat în luna august („Dare de seamă”, 1923, p. 15).

⁶⁶⁰ „Dare de seamă”, 1925, p. 49.

⁶⁶¹ Vasile Netea, *Târgu-Mureșul cultural*, în „Glasul Mureșului”, 17 mai 1935.

⁶⁶² ANDJ-Mureș, Fond *Primăria orașului Târgu-Mureș*, Consiliu, doc. 1968/1926.

De asemenea, se avea în vedere și unele subvenții din partea Ministerului Artei, de îndată ce se putea face dovada rolului acestor instituții în susținerea și promovarea muzicii românești.

„Pentru început - scria Maximilian Costin în raportul amintit – va trebui ca onor. Consiliu să reglementeze astfel trebuințele muzicale și pe profesioniștii muzicanți ai orașului, încât numai orchestra și fanfara orașului să poată fi angajate pentru teatru, cinematograf, spectacole, serbări, baluri, întreprindere funebrală, strandul ș.a. Autorizarea oricăror întreprinderi unde este nevoie de muzică nu se va da decât cu condiția aceasta. Astfel, au procedat orașele Brașov și Sibiu, unde există orchestră orășenească”⁶⁶³.

Muzicanții urmau a fi aleși numai cu condiția de a cunoaște cât mai multe instrumente pentru a putea fi folosiți atât în orchestra simfonică cât și în fanfară. Aceștia erau retribuiți cu un salariu fix și tantieme⁶⁶⁴ pentru munca suplimentară din care orașul își crea noi venituri.

Maximilian Costin întocmise o schemă care cuprindea 19 instrumentiști de bază,⁶⁶⁵ urmând ca, în al doilea an, numărul acestora să crească la 24. Pentru concertele simfonice care reclamau un număr mai mare de instrumentiști, orchestra urma a fi completată, prin angajarea, pe o perioadă determinată, de muzicanți auxiliari, sau cu elevi ai conservatorului, așa cum procedase și fostul director, Adalbert Metz. Pentru stimularea și atragerea elementelor valoroase se propunea o colaborare cu Conservatorul, astfel ca un număr dintre specialiștii la instrumente de suflat să fie angajați, sub o formulă oarecare, ca profesori sau instructori, în vederea formării de noi instrumentiști calificați pentru viitor.

Cheltuielile totale pentru funcționarea orchestrei simfonice (salariile celor 19 instrumentiști permanenți, achiziționare și reparare de instrumente muzicale, note muzicale, cheltuieli de cancelarie etc.) se ridicau la 1 452 000 lei pe an, iar veniturile (provenite din închirierea orchestrei, din taxa muzicală adăugată la prețul билетelor vândute de Strand, din cele 20 de baluri pe sezon, din cele 80 de înmormântări estimate pe an, din concertele simfonice, de la nunți, botezuri, de la cafenele și grădini de vară etc.) la 1 380 000 lei.

Conform acestui studiu, care avea la bază calcule minimale, diferența de acoperit din fondul cultural al primăriei era doar de 72 000 lei, nesemnificativă dacă luăm în calcul faptul că „promisia dată de onor. D. primar al orașului de a pune pe seama comunei un eventual deficit de lei 200 000 anual sunt speranțe ca avansându-se această sumă pentru cumpărarea instrumentelor (în valoare de 177 000 lei - n. a) să se poată da ființă cât mai curând acestei instituții așteptată de toți cetățenii orașului Tg. Mureș, astfel că, cu data de 1 martie să poată funcționa conform prevederilor din prezentul raport.”⁶⁶⁶

Supusă atenției Delegației permanente, în 3 februarie 1926, membrii acesteia și-au exprimat acordul, raportul urmând a fi dat spre studiere delegatului cultural al Comisiei permanente, Ștefan Ieremia, pentru ca, în ședința din 29 iulie 1926, la câteva luni după ce Dandea cedase fotoliul de primar, membrii noii Delegații să hotărască clasarea dosarului pe motivul că nu exista acoperire bugetară.

Totuși istoria corului și a fanfarei nu s-a oprit odată cu sfârșitul primului primariat al lui Emil A. Dandea. La revenirea sa în fruntea orașului, în 1934, era creat corul Conservatorului, pe care primarul l-a susținut și încurajat în continuare, „pentru a se produce în toate ocaziile importante ale vieții sociale românești, cântând și la cele două biserici în fiecare duminică alternativ”.⁶⁶⁷

⁶⁶³ Idem, f. 2.

⁶⁶⁴ Onorariu cuvenit, în trecut, unui artist, o parte procentuală din încasările obținute la reprezentațiile sale.

⁶⁶⁵ 2 viori prime, 1 vioară secundă, 1 violă, 1 violoncel, 1 bas, 1 flaut, 1 oboi, 1 fagot, 2 clarinete, 2 cornuri, 1 trompetă, 1 trombon, 1 suflător, 1 pian, 1 șef de orchestră.

⁶⁶⁶ ANDJ-Mureș, fond. cit., doc. cit., f. 5

⁶⁶⁷ „Dare de seamă”, 1934, p. 71.

În 8 septembrie 1934, corul a fost inclus în programul artistic „*pentru impozantele serbări dela adunarea generală a societății Astra /.../, serbări la care Corul Conservatorului a avut un mare succes împreună cu Doamnele Olga Costin, Delia Bâdiu, D-nii Gh. Ionescu și Zeno Vancea*”.⁶⁶⁸ Concertul de debut, după cum consemnează presa locală, s-a bucurat de un deosebit succes, fiind audiat de toți congresiștii, în frunte cu Iuliu Moldovan, președintele Astrei, despărțământul Târgu-Mureș, Octavian Goga, G. Bogdan-Duică, Iuliu Hațieganu ș.a.⁶⁶⁹ În 1935, în afara prezenței în bisericile românești din oraș, corul Conservatorului s-a manifestat printr-o multitudine de concerte, la serbări și petreceri, printre care serbarea națională de la Gurghiu, unde „s-a produs” înaintea Regelui Carol al II-lea. „*Au fost apreciate pretutindeni frumusețea cântecelor românești, precum și costumele naționale cu cari se prezintă în asemenea ocazii, românele care fac parte din această asociație românească a cântecului*”.⁶⁷⁰

Pentru stimularea mișcării corale românești din Târgu-Mureș, Emil A. Dandea, la solicitarea președintelui Uniunii corurilor maghiare din Ardeal, s-a aflat printre organizatorii concursului zonal al acestora, ținut la 29 și 30 iunie 1935, la Târgu-Mureș, la spectacole participând și A.S. Regală Principele Nicolae. Prezența primarului român, „*care, cum se știe, nu este dintre simpatiiile d-lui Bernády și nici nu s-a prea trudit a-i intra în grație*”, l-a determinat pe Bernády să interzică cazarea coriștilor la Liceul Reformat, al cărui curator era. Gestul lui Bernády a scandalizat opinia publică și chiar presa maghiară, care l-au invitat să se retragă din viața publică „*deoarece a ajuns în mintea copiilor*”.⁶⁷¹

Tot în anul mai sus amintit, un număr de membri ai corului Conservatorului au cerut constituirea acestuia într-o societate muzicală care s-a intitulat „*Cântarea Mureșului*”. La adunarea generală din 25 mai, s-a ales comitetul de conducere sub președinția lui Maximilian Costin, iar ca vicepreședinți au fost aleși G. Petrescu și Dr. Jecu de la Camera de Agricultură. Ca membri de onoare au fost proclamați generalul Teodorescu, prefectul Porubschi, primarul Dandea, protopopii Rusu și Câmpeanu, avocații Aurel Baciș și Ioan Bozdog, persoane marcante ale orașului, care au acordat și în continuare sprijinul lor moral și material.⁶⁷²

În 1936, la inițiativa industriașului Gheorghe Vlassa, cu ajutorul material al primăriei și sub îndrumarea Conservatorului, a fost constituită o fanfară a meseriașilor.⁶⁷³ „*Dacă se vor aduce, precum s-a plănuțit, câțiva buni instrumentiști suflători, ca instructori pe lângă Conservatorul municipal, această fanfară – scria Dandea – se va putea dezvolta în așa măsură, că va avea posibilitatea organizării de concerte simfonice mai dese, atât de apreciate de populația muzicală a orașului*”.⁶⁷⁴

⁶⁶⁸ *Ibidem*, p. 72.

⁶⁶⁹ „*Admirabilul cor al conservatorului din Tg-Mureș, înfiripat și susținut de focul sacru al minunatului muzician diletant, Const. Alexandrescu, și-a făcut, în această seară, marele său debut, atât de așteptat de publicul mureșean. Întru nimic nu a fost mai prejos, față de corurile cu reputație de mult consacrată.*” („*Gazeta Mureșului*”, 10 septembrie 1934).

⁶⁷⁰ „*Dare de seamă*”, 1935, p. 70.

⁶⁷¹ *Concursul corurilor maghiare din Ardeal la Tg.-Mureș și Un domn bătrân ajuns în mintea copiilor!*, în „*Gazeta Mureșului*”, 7 iulie 1935.

⁶⁷² *Societatea Cântarea Mureșului*, în „*Gazeta Mureșului*”, 29 mai 1935. Informația dată de gazeta invocată se contrazice cu cea oferită de Emil Dandea în *Dare de seamă* pe 1936, care afirmă că corul Conservatorului trecuse sub îndrumarea comitetului „*Teatrului municipal*”. Este posibil, însă, ca din corul inițial să se fi format două grupări separate.

⁶⁷³ În *Apel către cunoscătorii și iubitorii de muzică*, lansat la 30 octombrie 1936, Gh. Vlassa scria „*...fac un călduros apel către toți colegii cunoscători de muzică instrumentară, către toate instituțiile publice, private și culturale și rog pe toți să lase la o parte pentru un moment orice alt interes, să înființăm o «muzică civilă», a cărei bază să fie bunaînțelegere și care scutită de orice alte considerente să fie consacrată exclusiv numai dezvoltării și cultivării muzicii instrumentale în acest oraș*” („*Glasul Mureșului*”, 8 noiembrie 1936).

⁶⁷⁴ „*Dare de seamă*”, 1936, p. 37.

Dorința și previziunea lui Dandea s-au transformat, nu peste mult timp, în realitate, fanfara de amatori, care activa pe lângă Conservator, a fost completată cu suflători din fanfara militară a orașului și când era cazul, cu suflători din Reghin, Mediaș și Sighișoara, susținând unul și chiar câte două concerte pe lună.⁶⁷⁵

Pentru a se rezolva problema lipsei suflătorilor profesioniști și pentru a se impulsiona, în felul acesta, încheierea unei orchestre simfonice permanente, în anul 1934, o catedră de pian vacantă din structura didactică a Conservatorului, a fost proiectată a fi transformată în catedră de instrumente de suflat.

După cel de al II-lea Război Mondial, mai precis în timpul cât Zeno Vancea a fost directorul Conservatorului (1945-1948), orchestra simfonică de amatori, care reunea profesori și absolvenți ai Conservatorului, alături de instrumentiști care făceau parte din fanfară și de membri ai corului, a constituit nucleul viitoarei Filarmonici de Stat din Târgu-Mureș.

4.6. ÎNFIINȚAREA TEATRULUI ROMÂNESC LA TÂRGU-MUREȘ

Emil A. Dandea era conștient că teatrul a fost, în toate timpurile, mijlocul ideal și cel mai direct de promovare a ideologiei clasei politice conducătoare sau a forțelor progresiste și revoluționare care își anunțau apariția, de modelare și manipulare a conștiinței spectatorilor, tocmai prin fluxul ideatic care găsește calea cea mai scurtă de propagare, prin relația mutuală care se stabilește între scenă și sala de spectacol.

Dacă, până la sfârșitul secolului al XIX-a, reprezentațiile teatrale au avut un caracter ocazional, susținute fiind de trupe de „diletanți”, ajutate, din punct de vedere material de așa numitele *Societăți ale iubitorilor de teatru*, în primele decenii ale secolului al XX-lea, s-a acreditat ideea unui teatru permanent și instituționalizat, pe care maghiarii au și pus-o în practică.

Până la Unire, românii din Târgu-Mureș nu au fost vizitați de nici o trupă ambulantă de diletanți, iar până în deceniul al IV-lea al secolului trecut, orașul nu a avut nici o trupă românească de artă dramatică, mișcarea teatrală românească fiind prezentă doar prin turneele altor teatre din țară, îndeosebi venite din capitală sau de la Cluj.⁶⁷⁶

*„De mult se simțea lipsa unui Teatru Românesc – scria o gazetă locală - care să activeze permanent la Tg.-Mureș, în acest oraș unde veacuri de-a rândul limba, cultura și ori ce manifestare românească, au fost persecutate și împiedicate în dezvoltarea lor.”*⁶⁷⁷

Pentru realizarea acestui deziderat, așa cum spune în continuare sursa invocată, și-au conjugat eforturile „doi buni români”, respectiv primarul Emil A. Dandea și Maximilian Costin, directorul Conservatorului de muzică. Pentru a asigura condiții specifice și prielnice unui teatru stabil, primăria municipiului a acordat suma de 100 000 lei pentru modificarea și amenajarea scenei din Sala Mare a Palatului Culturii cu toată tehnica necesară.⁶⁷⁸

⁶⁷⁵ Traian Dușa, *op. cit.*, p. 125.

⁶⁷⁶ În 1923, consemnează Dandea, „*artiști români buni ne-au vizitat îmbucurător de des. Sunt de amintit, în afara de trupa Teatrului Național din Cluj, care ne vizitează tot la 1-2 luni, încă o trupă a Teatrului Național din București...*” („*Dare de seamă*”, 1923, p. 17). În 1924, același consemnează vizita Teatrului Național din București sub conducerea lui A. Sadoveanu și Romald Buffinski, a Teatrului popular și a Teatrului Național din Cluj, dar și „*trupa de propagandă a Dlui Brezeanu*” („*Dare de seamă*”, 1924, p. 39.). În 1925, în zilele de 12 și 13 martie, târgmureșenii l-au sărbătorit pe „*nestorul artei teatrale române Dl. Nottara*”. Cu această ocazie, s-a jucat piesa istorică „*Apus de soare*”. Publicul românesc din localitate „*i-a oferit cadouri frumoase, precum flori și o cunună de lauri*” („*Dare de seamă*”, 1925, p. 51).

⁶⁷⁷ *Teatru românesc la Tg.-Mureș*, în „*Glasul Mureșului*”, 24 ianuarie 1937.

⁶⁷⁸ Susținerea financiară a activității culturale desfășurată de Conservator s-a aflat tot timpul în atenția primarului Emil Dandea atunci când se întocmeau bugetele orașului. Astfel, fondul pentru „un teatru stabil” a fost alimentat, în perioada anilor 1935-1937, cu suma de 300000 lei, iar pentru anul 1937-1938 se prevăzuseră 200000 lei pentru cor,

Pentru permanentizarea teatrului, a fost constituit comitetul „Teatrului municipal” în care „membri distinși din societatea românească locală, se străduiesc din pură dragoste de artă, să susțină această operă culturală atât de însemnată pentru orașul Târgu-Mureș”⁶⁷⁹ Președintele acestui comitet era colonelul C. Loghin, iar membrii: Iosif Muntean, consilier la Curtea de Apel, Ștefan Ieremia, șeful Serviciului cultural al primăriei, Maximilian Costin, Gh. Chirvăsuță, titularul catedrei de artă dramatică, prof. Gheorghe Târnoveanu, ing. I. Motaș și prof. Aurel Ciupe.⁶⁸⁰

Pentru inițierea publicului în activitatea teatrală, direcțiunea Conservatorului l-a desemnat pe profesorul Gh. Bronzetti să țină două conferințe, una despre teatru și expresie și cealaltă despre teatru și cinematograf. Totodată, pentru promovarea artei dramatice și a vorbirii, primăria l-a autorizat pe prof. Gheorghe Chirvăsuță să organizeze o serie de cursuri despre teatrul sătesc cu elevii Școlii Normale, viitorii institutori din mediul rural.⁶⁸¹

Clasa de Artă Dramatică a Conservatorului a luat ființă în anul școlar 1934-1935, condusă fiind de profesorul Gheorghe Chirvăsuță (1898-1976), la împlinirea unui secol de la crearea în cadrul Societății Filarmonice din Bucuirești a primei școli de muzică vocală, de declamație și de literatură.⁶⁸² Fondatorul ei era absolvent al Conservatorului din Iași și avea, la momentul înființării teatrului românesc instituționalizat din Târgu-Mureș, 12 ani de activitate artistică pe scenele teatrelor din Cernăuți, Craiova și a unor teatre particulare.⁶⁸³ Începând cu acel an, Conservatorul se va numi, o vreme, „Conservatorul de muzică și dicțiuni al municipiului Târgu-Mureș”.

„Gazeta Mureșului” din 20 ianuarie 1935, insera un anunț al Conservatorului prin care înștiința cititorii că „la clasa de dicțiune și artă dramatică, având de profesor pe Dl. Gh. Chirvăsuță, din inițiativa Dlui director M. Costin, se face zilnic între 3-5 p.m. pregătirea de teatru școlar cu copii între 5-10 ani /.../ Cum această clasă urmărește și înjghebarea unei formațiuni de teatru local, se anunță că în scurt timp vor avea mai multe reprezentații”.

Prima manifestare publică a clasei de declamație, secția copii, s-a produs deja în luna martie 1935, sub patronajul doamnei Eugenia general Teodorescu, cu piesa „Grădina lui Moș Toma”, distribuția fiind formată din elevi cu vârsta între 5-10 ani. La reușita spectacolului au concurat și elevii instrumentiști și de la clasa de coregrafie, care „au dansat menuetul în costumele din secolul al XVII.”⁶⁸⁴ Gazeta liberală nu uita să amintească adevărul că „se cuvine să amintim că această clasă s-a înființat la Conservator prin stăruința direcțiunei, susținută de Dl. primar Emil Dandea, care va înscrie astfel la activul său încă o realizare de mare interes cultural în acest oraș”. În perioada supusă atenției, micii artiști, unii dintre ei de mare viitor, au mai încântat publicul și cu alte producții precum: „Revista copiilor” (1935), „A sosit primăvara”, „Vacanță la țară” (1936), „Casa păpușilor” (1937) ș.a.

Un articol publicat în 1936, care analiza activitatea Conservatorului, după ce amintea eforturile depuse de slujitorii acestuia, după ce sublinia faptul că munca era „cu mult mai grea și mai ingrată pentru profesori decât aceea de la Academii de specializare, unde nu se primesc elevi începători”, amintea că, îndeosebi, grație clasei de artă dramatică „cerută de directorul M. Costin, încă de acum zece ani,” dar care „a putut fi înființată abia anul trecut prin înțelegerea de către actuala comisie interimară a marelui rost pe care teatrul îl are în cultura și naționalizarea unui popor”, elevii români ajunseseră să aibă majoritatea.⁶⁸⁵

teatru și fanfară (vezi *Dările de seamă* pe anii respectivi și *Expunerea de motive a bugetului Târgu-Mureș pe anul 1937-1938*, în „Gazeta Mureșului”, 21 martie 1937 și „Orașul”, 1 aprilie 1937).

⁶⁷⁹ *Idem*.

⁶⁸⁰ „Dare de seamă”, 1936, p. 37.

⁶⁸¹ „Dare de seamă”, 1934, p. 72.

⁶⁸² Traian Dușa, *Pagini de istorie, artă și cultură*, vol. II, Târgu-Mureș, Editura Ansid, 2002, p. 112.

⁶⁸³ *Idem*.

⁶⁸⁴ *Teatru românesc la Târgu-Mureș*, în „Gazeta Mureșului”, 24 martie 1935; Traian Dușa, *op. cit.*, p. 114.

⁶⁸⁵ În anul școlar 1935-1936 se înscriuseră 192 de elevi, dintre care 97 erau români („Dare de seamă”, 1936, p. 37).

„La artă dramatică – se scria în continuare – jocul micilor elevi Pop Mircea și Doina, Pinteia Lucia, Costin Rodica, Turu Dobrinca, Ghibu Doty a fost o revelație.”⁶⁸⁶

Totodată erau remarcate: „Doamnele Lucia Man, Lucreția Runcu, Ilieșiu, D-șoarele Silvia Ciotloș, Mera și Andoni, Dnii Corobea Antipov, Mititelu, Loghin, Blănaru” care „au dovedit reale calități teatrale”. Pentru marile serbări ale „Lunii Târgu-Mureșului” din 1936, Conservatorul a pregătit concerte și spectacole demne de renumele pe care și-l făcuse. În program au fost incluse și două piese pentru copii, jucate cu mare succes în stagiunea anterioară: „Grădina unchiului Tom” și „Casa Păpușilor”.⁶⁸⁷

La sfârșitul anului 1936, direcțiunea Conservatorului anunța că în scurt timp, orașul va avea săptămânal reprezentații teatrale românești. Pentru alcătuirea distribuției și a repertoriului, primăria se angaja, ca pe lângă elementele existente la Conservator, să mai aducă și alți artiști. „Reprezentațiile ce vor avea loc la Tg.- Mureș – consemna presa locală – se vor da și la Reghin și la Toplița, astfel încât viața culturală românească se va înviora și în aceste centre din județ”.⁶⁸⁸

Teatrul „permanent” și-a deschis stagiunea cu încredere și curaj în seara zilei de 11 ianuarie 1937, cu piesa „Răzvan și Vidra”, de B.P. Hașdeu, jucată de o distribuție formată din profesori și elevi. Premiera românească a reprezentat un adevărat succes de public, teatrul inaugurându-și prima stagiune sub cele mai frumoase auspicii. „Cu un ansamblu excelent – se scria în cronica teatrală – având în frunte pe Gh. Chirvăsuță, în rolul lui Răzvan și d-na Lucia Manu, în rolul Vidrei, clasa de artă dramatică ne-a prezentat o minunată interpretare a piesei lui Hașdeu /.../ În jocul tinerilor elevi s-au putut admira câteva creații foarte bune, Tănase, jucat de d. T. Simionescu și Sbiera, interpretat de d. Manu”.⁶⁸⁹

Cu un repertoriu din care au mai făcut parte piesele: „Luceafărul” de Barbu Șt. Delavrancea, „Striana” de A. Moșoiu, „Năpasta” de I.L. Caragiale, „Fata din dafin” de A. Maniu, „Ministru fără portofoliu” de A. Baculea, „Trandafirii roșii” și „Se face ziuă” de Zaharia Bârsan, „Piatra din casă” de Vasile Alecsandri, „Prostul” de Ludwig Fulda, „Punctul negru” de Gustav Kadelburg ș.a., trupa de actori din Târgu-Mureș a susținut spectacole și la Mediaș, Reghin, Gurghiu, Teaca, Toplița, Luduș, constituindu-se într-un excelent ambasador al culturii românești.⁶⁹⁰

Unii dintre elevii Conservatorului din Târgu-Mureș au devenit nume marcante în viața artistică românească de mai târziu, actori, manageri sau educatori. Dintre aceștia amintim pe: George D. Loghin, prorector și profesor la Academia de Artă Teatrală și Cinematografică „I.L.Caragiale” din București, Dorina Ghibu, actriță a Teatrului Național din Cluj, Doina Pop, actriță și profesoară de pian ș.a. Tot în acest context trebuie amintit și Maximilian Costin,⁶⁹¹ directorul, care în 1937 a ajuns administratorul Operei Naționale din București, locul său, la Târgu-Mureș, fiind luat de Gheorghe Onciul, fost director al Conservatorului din Cernăuți.⁶⁹²

Clasa de artă dramatică s-a dovedit a fi, o bună perioadă de timp, una dintre realizările cele mai de seamă în programa școlară, culturală și națională a acestei școli, în cadrul ei formându-se, după cum am amintit, două grupări: teatrul pentru adulți și teatrul pentru copii.

⁶⁸⁶ Un an de activitate la Conservatorul Municipal, în „Gazeta Mureșului”, 25 iunie 1936.

⁶⁸⁷ „Clasa de artă dramatică – se scria în oferta culturală a Conservatorului – va prezenta cu elevii și angajații următoarele piese: Trandafirii roșii de Zaharia Bârsan, Striana, piesă istorică din epoca lui Ștefan cel Mare, de Alfred Moșoiu. Comedia Prostul, deja jucată și comedii Punctul Negru, Cinematograful și Fetița, aflate în studiu și luate din repertoriul teatrului național din Cluj. Se va relua teatrul de copii cu piesele jucate Grădina unchiului Toma și Casa păpușilor /.../ Conservatorul poate organiza trei concerte de muzică instrumentală, întrebuintându-se și orga palatului, care va fi o atracție rară pentru vizitatori. Vom putea institui concerte la matineu, numai de orgă cu voce și instrumente, de două sau trei ori pe săptămână. /.../ Domnul profesor Z.O.Vancea propune ținerea unui concert simfonic cu bucăți ale muzicanților ardeleni. Dacă se aprobă, binevoitori a dispune alocarea unui fond de 10000 lei necesar pentru plata probelor și aducerea instrumentiștilor suflători din Cluj și Reghin”

⁶⁸⁸ Teatru românesc, în „Gazeta Mureșului”, 1 noiembrie 1936.

⁶⁸⁹ Teatru românesc la Tg.-Mureș, în „Gazeta Mureșului”, 24 ianuarie 1937.

⁶⁹⁰ Traian Dușa, op. cit., p. 114; „Dare de seamă”, 1936, p. 36.

⁶⁹¹ „Maximilian Costin era, de altfel, prin el însuși – își amintea Vasile Netea – un om fermecător, distins violonist, compozitor și muzicolog sincer îndrăgostit de literatură, însușiri pe care, fiind pianistă, le avea și soția lui. Ambii erau totodată și niște amfitrioni de o rară finețe, așa încât n-am putut decât regreta momentul în care, în anul 1937, Costin a părăsit Târgu-Mureșul pentru a se stabili la București, ca director administrativ al Operei Române (Vasile Netea, Memorii, p. 49).

⁶⁹² Traian Dușa, op. cit., p. 115

ÎN LOC DE CONCLUZII

Despre primarul Emil A. Dandea, a cărui strălucită personalitate face obiectul acestei cărți, aş putea scrie încă multe pagini drept concluzii, cu fraze meşteşugite, cu „preţioase” trăsături de condei academice sau învăluite de un sincer patriotism local şi naţional, care, toate împreună, nu ar fi în stare să creeze o imagine de totală accepţie a administraţiei româneşti în fruntea căreia s-a aflat edilul amintit. Şi nici nu am intenţionat acest lucru. Dr. Emil A. Dandea a fost pe bună dreptate cel mai productiv primar român al urbei mureşene, aşa cum o demonstrează realizările sale pe care, sper, a le fi prezentat la justa lor dimensiune. Primarul Dandea a fost, în primul rând, un OM, pe care trebuie să-l acceptăm cu luminile şi umbrele sale, cu greşelile care îl înobilează şi mai mult pe cel activ, dar care nu au primat, în cazul nostru, în faţa deciziilor corecte, care au întărit tuşa aspectului general ce a marcat fondul primariatelor sale. Analizându-i opera edilitară, pot afirma fără nici o reţinere că, în perioada istoriei sale moderne, oraşul Târgu-Mureş a avut doi primari ale căror realizări au depăşit coordonatele spaţiale şi temporare devenind bunuri perene: Bernády György şi Emil A. Dandea.

Convins fiind că autorul este întotdeauna subiectiv în raport cu personajele sale, tot atât de convins sunt, în situaţia de faţă, că acestea se oglindesc cel mai bine în ochii celor neatinşi de virusul politicianismului local care i-a cuprins şi i-a dezbinat pe românii din Târgu-Mureş, spre satisfacţia concitadinilor lor.

Pentru realizarea corectă a unui tablou reprezentativ pentru funcţionarul administrativ Emil A. Dandea, consider necesar, în primul rând, să apelez la rapoartele întocmite de către reprezentanţii statului, la sfârşitul fiecărui mandat de primar, ţinând seama, în primul rând, că acestea erau opera unor specialişti care nu pot fi suspectaţi de partizanat politic, întrucât făceau parte din tabere cu totul diferite.

Primul raport întocmit după ancheta administrativă din anul 1926, trimis la 12 ianuarie 1933 Ministerului de Interne, dată fiind mulţimea de informaţii cu referinţă la situaţia oraşului administrat de Emil A. Dandea între anii 1923-1926, la cinstea şi corectitudinea lui, deseori invocate la modul negativ de către adversarii săi politici, îl voi transcrie în întregime, chiar cu riscul de a plictisi cititorul.⁶⁹³

„Potrivit delegaţiunei ce ne-aţi dat cu ordinul Dvs. Nr. 10210-932 şi 13484-932, avem onoare a Vă raporta că am cercetat acuzaţiunile ce s-au adus dlui Dandea, fost primar al municipiului Tg.-Mureş, prin raportul întocmit la 30 Aprilie 1926, de către comisiunea aleasă din sânul consiliului acelui municipiu, în scopul de a verifica actele de gestiune ale numitului fost primar şi ale consiliului municipal ce a funcţionat între anii 1923-1926.

Ţinem să menţionăm că dl. Dr. Emil A. Dandea a fost primar numit de către Ministerul de Interne potrivit legii Administrative ce era în vigoare în Ardeal, că a funcţionat între anii 1923-1926 şi că în acest timp i s-au adus de multe ori acuzaţiuni asupra modului cum administra interesele municipiului. Ministerul de Interne, sesizat de aceste reclamaţiuni, a însărcinat pe dl D. Tomescu, director în administraţia centrală a Ministerului şi actual Inspector General Administrativ Regional, care a făcut în 2 rânduri un control amănunţit al întregii gestiuni a municipiului Tg.-Mureş pe anii 1923-1926 cum şi a actelor de administraţie a organelor acestuia şi care prin rapoartele de anchetă nr. 25-925 şi 124-926 a pus concluziuni de absolută nevinovăţie a fostului primar Dandea, dovedind că acuzaţiunile ce i s-au adus erau neîntemeiate.

⁶⁹³ Oraşul, 1 decembrie 1937, p. 6-9.

De altfel, acuzațiunile ce i s-au adus prin raportul din Aprilie 1926, întocmit de către comisiunea de cercetare aleasă din sânul consiliului și pe care l-am anchetat noi, a fost deja cercetat de către dl. Inspector General Administrativ Tomescu, care cercetare formează obiectul raportului său nr. 124-926.

Aceste acuzațiuni în număr de 13, au fost amânunțit cercetate de noi și rezultatul este următorul:

1. Pe lângă retribuțiunile bugetare, dl. Dandea a încasat și următoarele sume: 6 000 lei pentru întocmirea bugetului anului 1926; 8 000 lei remize pentru încasarea taxelor de barieră în același an.

Suma de lei 6 000 lei a primit-o dl. Dandea pentru întocmirea și exoperarea bugetului pe 1926, deoarece Dsa a ajutat la întocmirea proiectului de buget în afară de orele de serviciu și a stăruit la București, la Ministerul de Interne, pentru aprobarea lui.

Această sumă s-a votat de către consiliul comunal prin decisiunea nr. 2581-925 și i s-a plătit de la art. 5 din bugetul anului 1926, «plata orelor suplimentare și ajutoare funcționarilor», Dsa fiind funcționar public.

În ce privește premiile pentru încasarea taxelor comunale, acestea s-au acordat de consiliul comunal primarului și altor funcționari care au lucrat la perceperea și controlul perceperei taxelor comunale pe baza dispozițiilor art. 13 din legea pentru perceperea taxelor comunale; în dosare nu am găsit nici un act privitor la încasarea acestor sume, actele justificative fiind trimise în original la Curtea de Conturi.

2. Dl. Dandea a încasat în anul 1926 suma de Lei 10 000 pentru «Darea de seamă a situației generale a municipiului» fără prevedere bugetară și pentru o lucrare care ar intra în atribuțiile oficiale. Dsa a întocmit dările de seamă pe anii 1923, 1924 și 1925, studii serioase și temeinice asupra stării generale a orașului Târgu-Mureș, prevăzute cu date statistice, planșe și fotografii; asemenea lucrări nu s-au mai întocmit după plecarea Dsale de la conducerea municipiului.

Pentru aceste lucrări, Dsa a cerut consiliului municipal prin cererea înregistrată la nr. 1949 din 26 Ianuarie 1926, o remunerație oarecare, șeful serviciului financiar, prin referatul înregistrat la nr. 1949-1926, a opinat pentru aprobarea acestei remunerații, iar consiliul, în ședința de la 29 Ianuarie, i-a acordat suma de 10 000 Lei, care i s-a plătit dela art. 22 „pentru călătorii de studii”, considerându-se acest art. general pentru plata de studii.

3. Dl. Dandea a încasat sub titlul de ore suplimentare în 1925 suma de Lei 5 000, iar în 1926 Lei 9 324 contrar dispozițiilor art. 43 din legea statutului funcționarilor publici, potrivit cărora aceste indemnizațiuni se pot acorda numai funcționarilor până la gradul de șef de birou.

Asupra sumei de Lei 5 000, încasată în 1925, nu am găsit nici un fel de acte, ele fiind înaintate la Curtea de Conturi.

Asupra sumei de Lei 9 324, încasată în 1926, am constatat următoarele:

Fostul primar Dandea, cu referatul nr. 4948 din 13 Martie 1925, arată că în cursul lunii Martie a lucrat ore suplimentare timp de 8 zile, după amiaza și seara, consiliul i-a acordat suma de lei 2 664 socotite a 338 Lei pe zi, care i s-a plătit de la art. 5 din buget plata orelor suplimentare și ajutoare funcționarilor.

Fără cerere, i s-a mai acordat prin deciziunea consiliului nr. 1946 din 26 Ianuarie 1926, suma de Lei 6 660 pentru munca prestată în orele suplimentare în decurs de 20 de zile din luna Ianuarie.

Din referatele fostului șef al serviciului financiar, Dl Traian Roșu, și a șefului serviciului contabilității, Dl Urzică, reiese că Dl Dandea lucra împreună cu ceilalți funcționari în fiecare după amiază și seara până târziu, punând în ordine restanțele de 10 ani în urmă, că asemenea remunerații primeau toți funcționarii cu grade superioare șefilor de birou, că însuși consiliul comunal, care aduce acuzațiuni Dlui Dandea a stabilit prin decisiunea nr. 1622-1927 tuturor funcționarilor câte 4 000 Lei lunar pentru ore suplimentare, iar șeful serviciului financiar 7 000 Lei lunar și că Dl Dandea a primit în 1926 drept salariu 8 809 Lei lunar, pe când primarul din 1927, Lei 17 065 lunar.

4. Dl Dandea a dat întrebuințări nepermise unui fond pentru scopuri culturale și de binefacere înscris în bugetul uzinelor municipale și anume: 20 000 Lei în folosul său, Lei 1 664 pentru plata unei curse de automobil; 10 000 Lei pentru plata a două abonamente la ziarul «Înfrățirea» din Cluj, Lei 5 646 pentru biserica din Bucium Sat; 10 000 Lei ajutor pentru muzica militară; 10 000 Lei pentru biserica din Bucium Sat.

Din cercetările ce am făcut, am constatat următoarele :

Pentru lucrările întocmite și editate de Dl Dandea și anume: «Studii asupra rezolvării prin edificare a crizei de locuințe» și raportul referitor la congresul internațional al orașelor, consiliul municipal, în baza propunerii Dlui ajutor de primar, Cozma Ioan, i-a aprobat prin decisiunea nr. 5376 din 15 Mai 1925 o remunerație de 20 000 Lei de la art. «fond cultural și de binefacere», din buget separat al uzinelor pe motivul că lucrările editate de Dl Dandea au ridicat prestigiul cultural al orașului Tg.-Mureș.

Consiliul comunal, în ședința din 5 Iunie 1925, a aprobat a se restitui din același fond Dlui Dandea suma de Lei 1 664 pe care Dsa o plătitese unui automobil de curse care transportase la Sighișoara pe vicepreședintele Camerei și doi deputați care vizitaseră orașul.

Această plată s-a făcut după cererea scrisă, aflată la dosar, a prefectului de județ, Victor Maior.

Din acest fond s-a remis prin Banca Albina suma de Lei 10 000 ca ajutor pentru gazeta românească din Cluj «Înfrățirea», astfel de ajutoare s-au dat și altor gazete, ba ulterior și unor gazete minoritare, din fondurile cinematografului local.

Epitropia bisericii din Bucium Sat, județul Turda, prin petițiunea înregistrată la nr. 6382 din 16 Iunie 1926, a cerut un ajutor pentru acoperirea bisericii.

Consiliul comunal ținând seama că Satul Bucium este un centru al moșilor din Munții Apuseni, populație românească săracă, care merită sprijinul tuturor, a aprobat prin decisiunea nr. 6382-1925 să i se dea 2 000 buc. țigle din fabrica de cărămidă a orașului, a căror valoare împreună cu transportul lor la gara Turda, 5 640 Lei, să se achite din menționatul fond cultural și de binefacere.

De altfel, din acest fond cultural al uzinei, acelaș consiliu a mai acordat 34 200 Lei celor două biserici românești din orașul Tg.-Mureș, pentru plata cărămizilor ce li s-au vândut de către fabrica municipiului.

După o veche tradiție, în fiecare an se acordă câte un ajutor de 10-15 000 Lei muziceii militare locale, pentru concertele ce le dă adesea ori în piețele orașului, astfel de ajutor s-a dat până în 1932.

În anul 1925, nefiind înscrise în buget nici o sumă în scopul acesta, consiliul comunal prin decisiunea nr. 8731 din 5 August, a aprobat a se da muziceii o subvenție de 10 000 Lei din fondul cultural al uzinei.

Prin referatul 2005 din 15 Mai 1925, Directorul uzinei electrice a propus să se dea dela acelaș fond cultural suma de Lei 10 000 pentru construirea unei Case Naționale în satul moșesc Bucium, ceea ce consiliul municipal a aprobat prin decisiunea nr. 2205-1925.

D-l Dandea a ridicat ilegal, în 1925, suma de 20 000 Lei ca spese medicale și 30 000 Lei sub titlul de remunerație dela uzina orașului.

Din constatările noastre rezultă că d-l Emil A. Dandea, contractând o boală gravă (febră tifoidă) în exercițiul funcțiunii, fiind plecat la București cu ocazia aprobării bugetului, care a trebuit să fie revizuit și refăcut de D-sa acolo, consiliul comunal fără a fi sesizat de vre-o cerere i-a acordat prin alăturata, în copie, decizie nr. 1502 din 1 Aprilie 1925 din fondul excedentului uzinei pe anul 1924, fond care era administrat aparte.

Prin decisiunea nr. 1316 din 27 Martie 1925 consiliul municipal a aprobat a se acorda indemnizațiuni mai multor funcționari care au contribuit la realizarea unor mari beneficii de către uzina orașului. S-au acordat din fondul excedentului uzinei pe anul 1924 la diferiți funcționari între care Dlui Dandea 30 000 Lei conform tabloului arătat pe baza aprobării dată cu nr. 91-1925 de către prefectul județului, în calitate de substitut al congregației orășenești.

6. D-l Emil A. Dandea ar datora municipiului suma de Lei 32 412,90 pentru repararea automobilului său în uzinele orășenești. Conform celor constatate de noi, chestia stă astfel: atelierul uzinelor a reparat în anul 1925 automobilul d-lui Dandea, emițând facturi în valoare de Lei 32 412, 90 consiliul comunal prin deciziunea nr. 926 din 20 februarie 1926 a dispus ștergerea acestei sume din contul d-lui Dandea și trecerea ei între cheltuielile generale ale uzinei, pentru motivul că acest automobil a fost adeseori întrebuințat în interes de serviciu, făcând drumuri la Cluj, Sighișoara, Reghin, Mediaș etc.

Ministerul de Interne căruia i s-a trimis spre aprobare decizia a răspuns cu ordinul nr. 5678 C, 1926, că acestei hotărâri i se aplică dispoziția art. 240 din legea pentru unificarea administrativă, deci că nu are nevoie de aprobarea forului de tutelă, astfel de interpretare dându-i-se acestui ordin și de către d-l Inspector general administrativ regional Tomescu, prin raportul său nr. 124-1926.

Până astăzi, autoritățile municipale nu au tranșat această chestiune, ci o țin încă în suspensie, după cum nu au tranșat nici petiția d-lui Dandea, înregistrată la nr. 4412 din 30 Sept. prin care cerea să i se retragă această sumă din datoriile ce le avea de încasat de la Primărie.

7. Dl Dandea a produs mari daune municipiului prin faptul că i s-a furnizat de către fabrica de cărămizi a orașului un număr de 80 000 cărămizi pentru care a plătit numai munca lucrătorilor și cheltuielilor de combustibil, deși consiliul îi aprobase aceste cărămizi pe un preț ce corespunde mediei prețului de favoare din ultimii doi ani.

Din anexatul referat al dlui Stanciu, conducătorul fabricii de cărămizi a orașului, se constata: consiliul comunal prin deciziunea nr. 18823 din 24 Oct. 1924 a aprobat să se vândă dlui Dandea 80000 cărămizi și 10000 de țigle cu preț corespunzător mediei prețurilor de favoare acordată în anii 1923 și 1924 la diferiți funcționari și instituții publice, ceea ce înseamnă că aceste materiale se puneau la dispoziție dlui Dandea fără nici un profit pentru oraș.

Deoarece această hotărâre s-a dat către sfârșitul sezonului de fabricare, iar stocul de cărămizi era epuizat, conducătorul fabricii a oprit, după terminarea campaniei de lucru, câțiva lucrători cari în câteva zile au fabricat 80 000 de cărămizi, pentru care dl Dandea a achitat munca lucrătorilor cum și speșele de materiale, cărbuni etc.

După urma acestei lucrări, orașul nu a avut de suportat nici un fel de pierdere.

8. Dl Dandea a închiriat un apartament dintr-un imobil al orașului cu chiria anuală de 5 700 Lei, deși apartamentul ar fi putut să fie închiriat cu 80 000 Lei anual, că nu a plătit chiria pe un an și jumătate, că la plecarea D-sale a cerut prelungirea contractului.

Din cercetarea dosarelor am constatat că Palatul funcționarilor proprietatea orașului Târgu-Mureș un apartament a fost închiriat notarului public G. Repede cu chiria anuală de 4 062 lei. După mutarea d-lui Repede, acest apartament s-a închiriat d-lui Dandea în calitate de D-sale de funcționar public, pe timp de 6 ani, începând de la 1 Noiembrie 1923 și cu chiria anuală de 5 700 lei.

Contractul semnat de ajutorul primar dr. Cozma, se găsește la dosar, deciziunea consiliului de aprobare nu se găsește. În 1926, la plecarea d-lui Dandea de la primărie, D-sa a cerut consiliului prelungirea contractului pe încă 3 ani, ceea ce consiliul a aprobat sub rezerva aprobării Ministerului de Interne, această aprobare nu s-a produs, deoarece urmașul d-sale, d-l Bernády, nu a înaintat Ministerului deciziunea, iar consiliul a cerut prin justiție evacuarea d-lui Dandea pe motiv că era în restanță cu plata chiriei pe un an și jumătate.

Procesul a durat până în anul 1932, când prin deciziunea nr. 904-1932, Curtea de Apel a dat câștig de cauză primăriei, această hotărâre nu are valoare practică, deoarece d-l Dandea s-a mutat din acel apartament la 1 Noiembrie 1929, data expirării contractului.

9. D-l Dandea a dispus construcția unei mori la uzina fabricii de cărămizi, pentru instalarea căreia s-a cheltuit 57 000 lei ce nu au fost prevăzuți în buget și că moara neaducând nici un profit orașului, a fost desființată cu mari pierderi pentru municipiu.

Din anexatele declarațiuni a Directorului tehnic al întreprinderilor orașului și a fostului conducător al fabricii de cărămizi reese că această moară s-a înființat în anul 1925 la fabrica de cărămidă a municipiului, după o înțelegere a primarului Dandea cu Directorul tehnic al întreprinderilor orașului, pentru următoarele motive: 1. pentru a da de lucru personalului angajat al fabricii care deși plătit pe tot anul, nu avea nici o ocupație în timpul iernei; 2. pentru că în împrejurimi nu era nici o moară și prin construirea morii s-a venit în ajutorul populației orașului. Instalațiile necesare și motorul în valoare totală de 203 060 Lei au fost procurate prin bunăînvoială, pe cale de oferte scrise.

Moara a funcționat aproximativ 6 luni și a produs jumătate vagon de făină, al cărui preț de vânzare a format venitul morii.

Înființându-se în apropiere o moară particulară, urmașul Dlui Dandea, primarul Bernády, a dispus desființarea morii orașului și vânzarea instalațiilor ei. Ele s-au vândut prin bunăînvoială cu prețul de Lei 50 000, rămânând însă nevândute motorul, curelele și axele în valoare de 126 000 Lei.

10. Dl Dandea a păgubit municipiul cu suma de Lei 60 843, costul tipăririi ziarului «Viitorul Mureșului», în tipografia proprietate a orașului.

Din dosarul aflat la arhivă am constatat, că, din ordinul Dlui primar Dandea, s-a tipărit la tipografia municipiului ziarul «Viitorul Mureșului», de la 1 Septembrie 1924 până în martie 1926.

În ianuarie 1926, Dl Dandea a oprit tipărirea ziarului deoarece nu se achitase costul tipăririi, dar prefectul județului a dat ordin în scris să continue tipărirea, ceiace s-a urmat până în martie 1926, când ziarul și-a încetat apariția.

Primăria, adresându-se justiției pentru plata datoriei, Dl Dandea și fostul prefect Ionescu au plătit suma datorată de 63 725 Lei în anul 1930.

11. Dl Dandea a păgubit municipiul cu suma de Lei 5 825 prin faptul că a dispus ca tipografia orașului să tipărească 900 de exemplare raportul de anchetă întocmit de Dl Inspector administrativ Tomescu, privitor la neregulile din administrația orașului.

În adevăr, din ordinul Dlui Dandea s-a tipărit acest raport în 900 de exemplare de către tipografia orașului. Din această sumă, Dl Dandea a achitat Lei 3 175, iar restul de 5 825 Lei a rămas în sarcina orașului, Dl Dandea, în declarația ce ne-a prezentat motivează că a găsit necesar să se lămurească opinia publică a orașului asupra modului cum se administra banul public al municipiului, iar cei 3 075 Lei vărsați de Dsa era prețul unui număr de broșuri trimise de Dsa la diferite persoane din localitate și din alte orașe.

12. Dl Dandea este acuzat, că, fără împuternicire legală, a instituit o taxă în scopul strângerei unui fond pentru repararea abatorului și că pentru aceste reparațiuni a cheltuit suma de Lei 3 242 174, deși nu a avut fonduri înscrise în buget în acest scop.

Această chestiune a fost pe larg anchetată de Dl Inspector general administrativ Tomescu și în raportul Dsale se găsesc toate actele privitoare.

Amintim în scurt că în scopul reparațiilor ce erau necesare să se facă abatorului comunal, s-a înființat, în 1923, o taxă de 1 Leu pe kg. de carne tăiată, printr-un regulament votat de consiliul comunal și aprobat de către Ministerul de Domenii și Interne. Această taxă s-a încasat dela 22 Decembrie 1923 până la finele anului 1925, s-a încasat în 1923 sub formă de depunere, în 1924 a fost înscris în buget, iar în 1925 s-a încasat tot ca depunere formând un fond special.

Pe baza unor devize întocmite, dar neaprobate de Ministerul de Interne, s-au făcut lucrările de reparații; lucrările adjudecate mai multor meseriași cari au dat ofertele cele mai avantajoase. Lucrările au costat 3 330 514 Lei și s-au făcut deci fără baza formelor legale.

13. Din neglijența Dlui primar Dandea, municipiul a fost păgubit cu suma de Lei 29 198, bani încasați de către ruda Dsale, funcționarul Sabin Pasăre și reținut în profitul acestuia.

Din cercetarea actelor, am constatat că, fostul șef al antistiei comunale (serviciul industrial) Sabin Pasăre, actualmente notar comunal, nu a depus la timp suma de aproximativ 300 000 Lei proveniți din taxele pentru vânzarea vitelor, cum și 23 350 Lei din încasarea taxelor pentru brevete și permise industriale.

DI Dandea, constatând aceste nereguli, a trimis pe acest funcționar incorect în fața comisiei de disciplină, care l-a pedepsit prin decisiunea 2/17/925, cu excluderea din serviciu pe timp de o lună, decisiune care s-a executat prin decisiunea primarului nr. 1884 din 26 Ianuarie 1926. Reese că DI Dandea nu are nici un amestec în această chestiune și că Dsa și-a făcut pe deplin datoria, pedepsind pe funcționarul incorect.

Din cele arătate mai sus, cum și din rapoartele detaliate întemeiate pe acte ale Dlui Inspector general administrativ D. Tomescu. Se poate constata că acuzațiunile aduse Dlui Dr. E. Dandea, de către comisiunea de anchetă delegată de consiliul comunal al municipiului Târgu-Mureș în anul 1928, nu sunt întemeiate și că atât Dsa cât și consiliul municipal ce a funcționat în anii 1923-26, în afară de unele greșeli de formă nu a săvârșit fraude în administrația fondurilor orașului.

Având în vedere și marile servicii aduse de DI Emil A. Dandea, atât administrației municipiului Târgu-Mureș, cât și cauzei românești, pentru că a lucrat cu multă râvnă și dragoste de neam, suntem de părere, ca să nu se dea nici un curs acestor nedovedite acuzațiuni care privesc o activitate dela care au trecut mai mult de 7 ani.

Totodată, menționăm că această anchetă a fost începută și efectuată de noi, fiind terminată de DI I. Dornescu, șef de serviciu la acest Inspectorat regional care din însărcinarea noastră a luat unele declarațiuni și a cercetat câteva dosare.

Rugăm să binevoiți a dispune.

Insp. G-ral Adm. Reg., ss Victor Hodor „

În baza acestui raport, cauza a fost clasată chiar de către ministrul de interne național-țărănist I. Pop., cu toate că, după cum afirma Dandea, deputatul Ioan Bozdog ar fi dorit altceva.

A doua anchetă administrativă, la fel de nesperioasă ca și prima, dacă privim prin prisma acuzațiilor fondate pe probe îndoielnice, a avut loc între anii 1938-1940, la sfârșitul celui de al doilea mandat de primar. Voluminosul dosar al acțiunii⁶⁹⁴ cuprinde rapoartele întocmite de către reprezentanții guvernului, respectiv ai Ministerului de Interne, însărcinați cu rezolvarea problemei. Dintre acestea, în spiritul acestei lucrări, reține atenția cel întocmit de inspectorul general administrativ Dr. I. Gherman, din care transcriem următorul pasaj:

„Municipiul Târgu-Mureș înainte de unire a avut un distins primar, sub era maghiară, pe dl. dr. Gheorghe Bernády, care a realizat într-adevăr o serie întreagă de înfăptuiri, cum sunt: palatul cultural, renumit în întreg Ardealul, un edificiu al primăriei, demn de municipiu, uzină electrică, asfaltarea orașului etc. etc. Decedat nu de mult, actuala conducere a primăriei a hotărât să dea numele unei străzi în municipiul Târgu-Mureș, petrecut fiind la mormânt cu regrete unanime a întregii populațiuni a orașului Târgu-Mureș, fără deosebire de naționalitate sau religie. Am căutat să ne convingem dacă în cei 20 de ani de la unire a fost vre-un primar care prin realizările și înfăptuirile sale să ajungă la nivelul înfăptuirilor fostului primar Gh. Bernády. Cu multă satisfacțiune am ajuns la convingerea că realizările și înfăptuirile fostului primar român Emil A. Dandea se pot pune ori când în comparație cu realizările antecesorului său maghiar dr. Gheorghe Bernády, pentru orașul Târgu-Mureș cât și pentru noua problemă a cauzei românești în acest oraș.

⁶⁹⁴ Dosarul, care cuprinde 278 de file, se află la Arhivele Naționale- Direcția Județeană Alba, fond *Rezidența Regală a Ținutului Mureș*, Seria *Administrația locală de stat*, dosar 316/1940 – *Rezultatul cercetărilor în cauza învinuirilor domnului Dr. Emil Dandea f(ost) primar (la) Târgu-Mureș*. O parte din documente au fost publicate de Liviu Boar în „*Marisia*”, XXV, Târgu-Mureș, 1996, p. 419- 434.

Amintim în această ordine de idei următoarele: în anii 1922-1926, din circa 400 de funcționari și angajați al Primăriei fostul primar dr. E. Dandea a aflat abia 3 Români, au fost concediați cu forme legale peste 200 de funcționari, iar astăzi, după acțiunea continuată de d-sa în ciclul celui de al doilea primariat, la primăria municipiului Târgu-Mureș se află 320 de funcționari și angajați dintre care 16 minoritari.

A înființat gazeta oficială a Municipiului, «Orașul»; A introdus limba română în actele oficiale a(le) Primăriei unde până aici se lucra în limba maghiară; a ridicat monumentele „Soldatul Român”, „Lupoaica”, „Avram Iancu”, inițiate de d-sa și alimentate fondurile pentru ridicarea acestor monumente în mare majoritate din fondurile Primăriei; a ridicat din fondurile Primăriei și cele obținute de la Stat catedrala ortodoxă, catedrala română-unită, palatul ucenicilor români, cari, la plecare d-sale din primul primariat, au rămas sub acoperiș în roșu, iar la revenirea d-sale la primariat, în 1934-1938, a reluat activitatea, având astăzi aceste clădiri monumentale deplin terminate și date folosinței publice; în anul 1922-1926, a ridicat școala din suburbia Remetea și a cumpărat localul pentru spitalul epidemic cu suma de 2 000 000 lei. În materie edilitară: a amplificat uzina electrică, investind 13 000 000 lei; a împrăștiat invalizi, orfani de război și funcționari; a început introducerea gazului metan (pe) care l-a condus până la bariera orașului sub primariatul d-sale dintâiu, iar, între anii 1933-1938, a adus gazul metan dela barieră în oraș încheindu-se contractul definitiv; s-au predat liceele de băieți și fete și școala superioară de comerț Statului, instalându-se actualele școli românești în cele ungurești; a construit baia de vară a orașului, depozitul central de materiale, întreprinderea de instalațiuni electrice, fabrica de gheață pentru întreg orașul și s-au renovat abatorul, cu suma de 2 500 000; a făcut pavagii în valoare de 15 000 000 lei. La plecarea d-sale din primărie, în 1926, a lăsat în casieria Primăriei 9 000 000 lei numerar. În timpul celui de al doilea primariat, 1934-1938, a realizat următoarele: a lichidat un litigiu vechiu între Primărie și Biserica reformată, căreia orașul era tributar perpetuu cu curentul electric pentru nevoile celor două mori ale Bisericei reformate. Litigiul, cum am stabilit în prezentul raport, a fost încercat să fie lichidat de toți primarii cari s-au perindat înainte și după d-sa și abia d-sale i-a succedat încheia tranzacțiunile cari în mod incontestabil au adus reale foloase Municipiului, scăpând orașul de un quasi monopol pe care Biserica reformată îl avea asupra uzinei electrice. A introdus, în mod definitiv, gazul metan în oraș. A terminat, cum am arătat mai sus, cele două catedrale românești și căminul de ucenici, insistând ca Statul să dea 10 000 000 pentru acest cămin, construit sub era românească, care este o mândrie a realizărilor românești în orașul Târgu-Mureș ca și de altcum cele două catedrale românești. A obținut prin insistențele d-sale 14 000 000 lei dela Stat pentru construcția noului spital, care, în curând, va fi terminat. A clădit un pavilion și șoproane mari la oborul de vite, în valoare de 7 000 000 lei. În locul closetului din față, învechit, a clădit, în centrul orașului, un closet modern subteran. Din fosta fabrică de gaz a transformat o clădire pentru depozitul central de materiale. A mutat depozitul de muniții din imediata apropiere a orașului, iar pe locul depozitului actualmente, este în construcție o cazarmă pentru un regiment de tancuri, obținând Primăria de la armată în schimb 16 jugăre. S-au făcut din nou amenajări importante la abator. Pe platoul Cornești s-a construit un chioșc pentru muzică, s-a instalat iluminatul electric, s-au creat drumuri, amenajându-se astfel un loc de recreație pentru oraș. S-a mărit patrimoniul Primăriei prin cumpărarea imobilului Székely & Reti de lângă Palatul Cultural. S-a pavat b-dul Regina Maria, s-au așezat bănci și s-a introdus iluminatul pe această stradă. Grădinița (grădinară-n.a) orașului s-a reorganizat. S-a valorificat fabrica de cărămizi, făcându-se un beneficiu de 2 000 000 lei anual, care până aici nu aducea nimic. Chestiunea aprovizionării orașului cu apă a avut un început serios de executare, începându-se lucrările preliminare, cari de la plecare d-sale din Primărie, stagnează. Aeroportul, inițiat de primărie, obținându-se sprijinul Statului, în primăvara viitoare va fi complet terminat. S-a mărit albia Mureșului, prin concursul premilitarilor.

S-a deschis o a doua baie de vară pentru public. S-a terminat stadionul sportiv cu tribuna de beton armat, construindu-se și cinci arene de tenis. S-a construit un pavilion modern la arena de patinaj.

S-a ridicat un nou monument al fostului prefect român al Legiunii a XII Constantin Romanul. S-a ridicat o cruce comemorativă tribunului Vasile Pop și o tablă comemorativă pe casa unde poetul Eminescu a poposit în drumul său spre Blaj. A așezat o placă comemorativă pe turnul Primăriei în temnițele căreia în anii 1916-17 au fost întemnițați o parte din cărturarii și țăranii din regiunea Târgu-Mureș. S-au dat ajutoare pentru repararea bisericilor românești din comunele Coronca, Curteni și Petea, care se află în apropierea orașului. S-a venit în ajutorul celor trei cooperative românești; s-au dat ajutoare funcționarilor. S-au împrumutat decorații cu Bărbăție și Credință. Autocamionul Primăriei, în zilele de sărbători, a fost pus la dispoziția școlarilor și a societăților culturale, pentru propagandă culturală în județ. S-au achiziționat tablouri românești pentru palatul cultural. S-a instalat în palatul cultural un muzeu etnografic și arheologic. S-a înființat o casă de amanet municipală, cu taxe minimale. S-au înființat două grădinițe de copii mici și o nouă școală primară. Au început din nou refacerea drumurilor, pentru cari s-a cheltuit în decurs de 4 ani circa 30 000 000 lei. Străzile laterale au fost gudronate. Sub primariatul d-lui Dandea, s-au întocmit 19 regulamente ale diferitelor servicii municipale, s-a pus în funcțiune tipografia orașului. Am înșirat toate aceste realizări ale fostului primar Dr. Emil A. Dandea, nu pentru a-i aduce d-sale elogii, ci pentru a scoate în evidență că sub era românească s-au realizat lucrări edilitare, culturale, sociale și economice, care oricând pot face dovada de capacitatea și vigoarea administrației românești. Faptele înșirate mai sus vorbesc de la sine/.../ Având în vedere constatările noastre bazate pe acte oficiale, având în vedere concluziunile d-lor inspector generali Dimitrie Tomescu și Victor Hodor și Dr. Petre Roșca, puse pe rapoartele de anchetă din anii 1926, 1933 și 1937, menționate de noi în prezentul raport /.../ din care rezultă că fostul primar a adus mari servicii administrației Municipiului Târgu-Mureș prin activitatea sa, având în vedere aceste servicii revelate de dl. Inspector general administrative Victor Hodor și înșirate de noi în prezentul raport /.../, care servicii și realizări efective sunt un titlu de mândrie pentru administrația românească a Municipiului Târgu-Mureș, având în vedere că și de astădată, ca și cu ocazia celor două anchete amintite, toate acuzele ce i s-au adus fostului primar Dr. E. Dandea sunt neîntemeiate și nedovedite, avem onoarea a face următoarele PROPUNERI: 1. Să nu se dea nici un curs acestor acuzațiuni nedovedite și neîntemeiate dintre care unele privesc o gestiune și activitate de acum 15 ani”⁶⁹⁵

Presa maghiară mai tot timpul potrivnică primarului român a avut, uneori, accente de sinceritate față de persoana acestuia, defectele subliniate fiind puse față în față cu calitățile sale incontestabile.

Editorialistul gazetei *Érdélyi Szózat* (Vocea Ardealului), de pildă, în numărul din 29 octombrie 1934, sub titlul „Dandea dr. Hét hónap alatt többet a városért, mint a többiek 8 év alatt” (Dr. Dandea, în 7 luni, a făcut mai multe pentru oraș, decât alții în 8 ani) scria următoarele:

„În fața publicului larg, dr. Emil A. Dandea, președintele Comisiei Interimare, și-a prezentat raportul despre activitatea sa desfășurată în ultimele 7 luni. După prezentarea lucrărilor de înfrumusețare a orașului, președintele a trecut la lucrări mai importante, care sunt următoarele: în decurs de 7 luni de zile, s-au reparat și s-au construit drumuri pe o suprafață de 20 000 m²; sistarea chiriei pentru pepiniera orașului a reprezentat o economie de 300 000 lei; s-a finalizat construcția catedralei (ortodoxe-n.n.); se renovează, în continuare, internatul căminului de ucenici, cu un ajutor de la stat în valoare de 2 milioane și jumătate de lei; s-a construit tribuna; s-a construit o nouă galerie de captare, în valoare de 300 000 lei; s-au făcut modificări semnificative pentru extinderea rețelei de electricitate, scopul fiind ca orașul să fie iluminat și în locurile mai

⁶⁹⁵ Liviu Boar, loc. cit, p. 423-424, 431.

întunecoase; au fost renovate și curățate clădirile administrative ale orașului; patru terenuri mari ale orașului au fost recâștigate pe cale amiabilă; s-au realizat numeroase lucrări importante pe teritoriul orașului; s-a redus prețul la apă, fără ca taxele locale să fie majorate cu vre-un ban; acest lucru are o importanță deosebită, dacă luăm în considerare, că este pentru prima oară, după anul 1925, când orașul trebuie să se descurce cu un buget de 44 000 000 lei, suma alocată fiind mai mică cu 15 milioane față de anul trecut.

Raportul președintelui a fost primit cu aclamații de către burghezie și s-a ajuns la concluzia că dr. Dandea a făcut mai multe în interesul orașului decât ceilalți primari în decurs de 8 ani de zile, fără ca populația să fie afectată în vre-un fel. După terminarea discursului, judecătorul Manea s-a adresat președintelui cu următoarele cerințe: să fie cimentată albia Pârâului Poklos; piața săptămânală de zi să fie mutată pe terenul din spatele primăriei; să fie desființată Piața Mică; să fie demolată partea de jos a zidului cetății (?); pe terenul mare, aflat vis-à-vis de Parcul Sportiv să se construiască un parc; să se demonteze stația de benzină aflată în fața Palatului Culturii, fiind considerată urâtă și dezgustătoare; /.../ parcurile de flori să fie mai eficient protejate; să se reducă taxele de electricitate. Primarul a promis că va studia propunerile și că va contribui la îndeplinirea lor.”

Gazeta „Brassoi Lapok” care, dacă, într-o serie de articole se plângea că la Târgu-Mureș tot ce s-a realizat în perioadele primariatelor lui Dandea s-a făcut numai pentru instituțiile românești, în timp ce funcționarii maghiari au fost înlocuiți cu cei români, în numărul din 24 noiembrie 1936 scria că: „... ungurii nu vor să colaboreze dintre toți membrii Partidului Liberal doar cu un singur om, cu Dandea Emil. Ar fi putut numi guvernul pe oricine din cei 18 milioane de locuitori ai țării că Târgu-Mureșul ar fi luat-o loial la cunoștință și ar fi colaborat în interesul orașului. Numai Dandea Emil nu. Si toate acestea în jurul unui singur om, despre care și dușmanii lui cei mai înverșunați recunosc că este cinstit. Are mâini curate și se îngrijește și de mâinile altora. Așa este și comportamentul său. Este acru și respingător când trebuie să dea mâna cu un ziarist ungur, dar poți îndrăzni să-i ceri orice dosar despre oraș, contract, proiect: ți le pune la dispoziție. Face sacrificii directe și indirecte pentru românizarea orașului, fără nici o considerație față de populația maghiară care plătește. Nu-l influențează în această chestiune nici amărăciunea, nici atacurile de presă; trece peste ele la ordinea de zi.

Cu ocazia festivităților care au avut loc cu prilejul „Lunii Târgu-Mureșului” din august-septembrie 1936, s-au făcut, de către personalități competente și cu autoritate morală, aprecieri la adresa conducerii orașului care, dincolo de conjunctura momentului, nu pot fi interpretate doar ca simple certificate de bună purtare, întrucât de ele nu era neapărată nevoie acolo unde realizările erau evidente, mai puternice decât oricare laudă, dar ca și toate calomniile neputincioase. Dintre acestea, merită, totuși, a fi amintite articolele scrise de Pamfil Șeicaru și I. Tăutu în ziarele „Curentul” și „România Nouă”, apoi aprecierile publice făcute de I.P.S.S. Alexandru, mitropolitul greco-catolic al Blajului, de către V. Bârcă, ministru subsecretar de stat la Interne, de Alexandru. G. Donescu, primarul general al Bucureștiului ș.a.

În răspunsul dat la întâmpinarea făcută de Dandea la sosirea în Târgu-Mureș și la recepția de la primărie, bunăoară, mitropolitul greco-catolic al Blajului accentua și exprima mulțumirea sa călduroasă pentru l nelimitatul sprijin dat de către primărie pentru edificarea bisericii-catedrală greco-catolice, grație căruia s-au putut începe lucrările în anul 1925 și tot mulțumită aceleași primării s-a putut face consacrarea, în august 1936. În încheierea intervenției sale, îl asigura pe Dandea că dreptatea nu poate fi ascunsă, că ea va triumfa, fiind dată de la Dumnezeu.⁶⁹⁶ Iar gazeta „Unirea” din Blaj, scria, printre alte informații despre târnosirea bisericii unite din Târgu-Mureș, următoarele: „Ajute ceriul să vedem înfăptuită și dorința exprimată la recepții de d. Dandea: vicariat român unit și ortodox în capitala Secuimeii! Așa să fie!”⁶⁹⁷

⁶⁹⁶ „Glasul Mureșului”, 24 septembrie 1936.

⁶⁹⁷ „Unirea”, Blaj, 12 septembrie 1936, p. 3.

Primarul general al capitalei, care era și președintele Uniunii orașelor, cât și I. Roban, secretarul Uniunii, au subliniat în intervențiile lor rolul jucat de primarul de Târgu-Mureș în crearea și evoluția acestei organizații. „Să-mi dați voie – spunea Al. G. Donescu în toastul ținut la banchetul primei zile a lucrărilor Congresului – să ridic paharul meu pentru prosperitatea și înălțarea acestui Mureș. Acest oraș, prin eminentul său conducător, d. Emil A. Dandea, a adus an de an Congreselor Uniunii noastre contribuția prețioasă a unor ample și adânci cercetări a problemelor urbanistice.

De aici, ca dintr-un laborator, s-a răspândit de atâtea ori lumina unor principii de serioasă și trainică dezvoltare a orașelor noastre”⁶⁹⁸ În aceeași ordine de idei se exprima și I. Tăutu, într-un articol de fond intitulat „La Târgu-Mureș”, care se încheia cu cuvintele: „Să nu uite însă nimeni că se adună în casa primarului din Târgu-Mureș, care este un fondator al Uniunii și deci o gazdă de prestigiu”.⁶⁹⁹ Iar, N. Batzaria, după vizitarea orașului, scria că: „Notăm cu o adevărată satisfacție faptul că, la Târgu-Mureș, armata și administrația română sunt reprezentate cu toată vrednicia”.⁷⁰⁰

Printre cei care au participat, în august 1996, la festivitatea de dezvelire a monumentului Emil A. Dandea din fața Catedralei fostă greco-catolică, s-au aflat și colaboratori ai fostului primar sau urmași ai acestora, care veniseră să aducă piosul lor omagiu. Octogenarul Gheorghe Opriș, de pildă, îi declara jurnalistei Genoveva Popa: „Cât timp a fost el primar, a fost disciplină administrativă; a făcut ordine în primărie, toată lumea își vedea de treabă. În plus, a promovat români în aparatul administrative. Abia sub administrația Dandea am simțit că trăim în România.”⁷⁰¹ La rândul ei, Valeria Suciuc, care, la momentul festiv, avea 87 de ani își amintea că „Domnul Dandea era un om foarte drăguț, cu mult bun simț, popular și era fericit dacă reușea să ajute pe cineva. Patrona societățile de binefacere din Târgu-Mureș, sprijinea familiile sărace și cu mulți copii.”⁷⁰²

Revista clujeană „Viața Ardealului”, în numărul din septembrie 1935, îi zugrăvea primarului Emil A. Dandea cel mai complex și sugestiv portret, după părerea mea, alte formule de încheiere fiind cu totul de prisos:

„ Fără îndoială că în Ardeal, orașul cel mai străin de elementul românesc a fost Târgu-Mureș. La începutul preluării imperiului, se credea că multe secole va trebui să treacă până ce acest cuib de săcui se va acomoda și transforma în oraș românesc. Dacă totuși azi lucrurile se prezintă altfel, această transformare aproape rapidă se datorește unui adevărat suflet de român care este d. dr. Emil A. Dandea. Acest moț de un curaj hotărât, demn în toate privințele de marii bărbați ai munților apuseni, cu un rar spirit de pătrundere, printr-o administrație și tactică chibzuită, a știut să-și impună voința de român. După o scurtă activitate administrativă (la Cluj-n.n.), a căutat să transforme Tg.-Mureșul în oraș românesc. La început a avut adversități enorme, atacuri din toate părțile, totuși, voința, inteligența și forța de care dispune acest bărbat a învins. Dl. dr. Emil A. Dandea ar trebui să fie un model pentru aceia care au nevoie de îndemnuri la românizarea și naționalizarea orașelor ardelenesti”.

⁶⁹⁸ „Curentul”, 18 septembrie 1936

⁶⁹⁹ *Idem.*

⁷⁰⁰ „Universul”, 19 septembrie 1936.

⁷⁰¹ „Orașul”, ediție festivă, august 1996, p. 14.

⁷⁰² *Idem.*

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

I. IZVOARE

A. Arhive naționale

Arhiva Națională Istorică Centrală

Fonduri:

Președenția Consiliului de Miniștri, Fond Ministerul Propagandei Naționale, Ministerul Instrucțiunii, Ministerul Educației Naționale, Reforma agrară din 1921, Ministerul Industriei și Comerțului, Ministerul de Interne – Direcția Administrației de Stat

B. Arhive județene

Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Mureș

Fonduri:

Prefectura județului Mureș, Primăria municipiului Târgu-Mureș, Parchetul Tribunalului Târgu-Mureș, Comisia de expropriere și împrumut a județului Mureș, Reforma agrară din județul Mureș, Camera agricolă a județului Mureș, Camera de comerț și industrie Târgu-Mureș, Protopopiatul ortodox Târgu-Mureș, Protopopiatul Greco-catolic Târgu-Mureș, Colecția de documente a Muzeului Județean Mureș, Colecția de manuscrise, Conservatorul de muzică Târgu-Mureș, Curtea de Apel Târgu-Mureș, Judecătoria Mixtă Târgu-Mureș, Parchetul general al Curții de Apel Târgu-Mureș, Tribunalul județului Mureș, Fond personal Bernády György, Fond personal Antalfy Endre, Fond personal Fuchs Simion, Fond familial Bissingen

Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Alba

Fond Rezidența Regală Mureș

Arhive locale de instituții

Arhiva Muzeului Județean Mureș,

Arhiva Bibliotecii Județene Mureș

II. LUCRĂRI SPECIALE

Gociman, A.G., *Industria și comerțul lemnului din Bazinul Mureșului Superior*, Cluj, 1929

Abrudan, Paul, *Pentru un monument Avram Iancu*, Sibiu, 1972

Bembea, Ioan, *Patriotul Emil A. Dandea și vremurile în care a trăit*, Cluj-Napoca, 2010

Bernády György, *Az erdélyrészi földgázkérdésről* (Câmpurile de gaz din Ardeal), Marosvásárhely, 1913

Biserica noastră și cultele minoritare, București, Editura Albatros, 2000

Boda Gherghina, *Muzeele din Transilvania între 1817-1905*, Editura SAMUEL, Mediaș, 2008

Bónis Johhana, *Székelyföldi Iparmúzeum*, Târgu-Mureș, 2003

Bosoancă, Traian; Oprea Ilarie, Gh., *Alegerile parlamentare din județul Mureș 1919-1939*, Târgu-Mureș, Editura ARDEALUL, 2004

Calendarul administrativ pe 1925, Cluj, 1925

Calendarul funcționarilor administrativi pe anul 1937, Sighișoara, 1938

Costin, Maximilian, *Un mare român. Emil A. Dandea*, Târgu-Mureș, 1934

Dandea, Emil A., *Politică și administrație, culegere de texte*, Târgu-Mureș, Casa de Editură Mureș, 1996

Dare de seamă despre starea generală a municipiului Târgu-Mureș și activitatea administrativă pe anul ...1923 – 1926; 1934 – 1937, compuse de Emil A. Dandea

- Decuseară, E.C., *O anchetă asupra construcțiilor de clădiri noi în orașele municipii dela 1919 – 1928*, București, Tipografia Curții Regale, 1929
- Demetrescu, Mihail, *Târgu-Mureș - istoric, instituții, monumente*, Târgu-Mureș, Tipografia ARDELEANA, 1936
- Demetrescu, Mihail, *Un oraș demn de văzut, Târgu-Mureș*, Târgu-Mureș, Tipografia PAX, 1933
- Enciclopedia României*, vol. III, f.a.
- Figuri politice și administrative din epoca consolidării*, București, Tipografia ROMÂNIA NOUĂ, Theodor I. Voinea, 1924
- Iancu, Gheorghe, *Contribuția Consiliului Dirigent la consolidarea statului național unitar român 1918-1920*, Cluj-Napoca, 1985
- Giura, Lucian, *Contribuții la istoria gazului metan din România*, Editura Universității „Lucian Blaga”, Sibiu, 1999
- Istoria României. Transilvania, vol. II (1867-1947)*, Cluj-Napoca, Editura GEORGE BARIȚIU, 1999
- Lazăr, Liviu, *Mișcarea antirevizionistă din Transilvania în perioada interbelică*, Deva, Editura CĂLĂUZA, 2003
- Macovei, Gh., *O viață de om*, București, Ed. CARTEA ROMÂNEASCĂ, 1941
- Madgearu, Virgil, *Evoluția economiei românești după războiul mondial*, București, 1940
- Man, Ioan Eugen, *Târgu-Mureș. Istorie urbană. Perioada interbelică*, III, Editura NICO, Târgu-Mureș, 2010
- Manuilă, Sabin, *Aspects démographiques de la Transylvanie*, București, 1938
- Melinte, Șerban, *Mărturii prin vreme*, Editura ARDEALUL 1999,
- Motaș, C.I. *Istoricul, programul și realizările societăților de gaz metan*, București, 1934, Ed. Cartea Românească, București
- Negrea, Camil, *Evoluția legislației în Transilvania de la 1918 până azi*, Sibiu, 1943
- Nemulțumirile Ardealului și chestiunea minoritară. Discurs rostit la Mesajul Tronului în ședințele Camerei deputaților din 31 octombrie și 1 noiembrie 1928*, București, Imprimeriile statului, 1928
- Netea, Vasile, *Memorii*, Editura NICO, Târgu-Mureș, 2010
- Nistor, Ioan Silviu, *Emil A. Dandea în slujba înfăptuirii Marii Uniri*, Cluj-Napoca, Editura SEDAN, 2000
- Pál-Antal Sándor, *A Marosvásárhelyi utcák, közök és terek történeti. Indicatorul istoric al străzilor, pasajelor și piețelor din Târgu-Mureș*, Editura MENTOR Kiadó, 1997
- Pană, Virgil, *Minoritari și majoritari în Transilvania interbelică* Târgu-Mureș, Editura ARDEALUL, 2007
- Politica externă a României*, București, 1927
- Potămaș, Dimitrie, Mozes, Iulia, *Publicațiile periodice mureșene 1795-1972*, Târgu-Mureș, Editura Fundației „Vasile Netea”, 2001
- Poptămaș, Dimitrie, *Philobiblon mureșan*, Fundația Culturală „Vasile Neatea”, Târgu-Mureș, 2003
- Protopopescu, Lucia, *Contribuții la istoria învățământului din Transilvania, 1774 – 1805*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1966
- Pușcaș, Vasile, Vesa, Vasile (coord), *Dezvoltare și modernizare în România interbelică (1919 – 1939)*, București, 1988
- Rács, Lajos, *Erdely-vasut politikája. Gazdaságpolitikai tanulmány*, Marosvásárhelyi Marosvásárhelyi, 1917
- Recensământul general al populației României*, 1930, vol. II, București, 1938

Sabin Manuilă, demografie și istorie, coord. Sorina și Ioan Bolovan, Cluj-Napoca, 1995
Simionescu Ion, Orașe din România, București, Editura CARTEA ROMÂNEASCĂ, 1929
Traian Dușa, Pagini de istorie, artă și cultură, vol. II, Târgu-Mureș, Editura ANSID, 2002
Transilvania, Banatul, Crișana și Maramureșul, 1918-1928, București, 1929

III. STUDII ȘI ARTICOLE DE REFERINȚĂ

- Balint, Nicolae, *Aurel Baciuc versus Emil A. Dandea* în „Ziarul de Mureș”, 16 decembrie 2007
- Boar, Liviu, *Documente inedite de arhivă în legătură cu primariatele dr. Emil A. Dandea (1922 – 1926; 1934 – 19378)*, în „Marisia. Studii și materiale”, XXV, *Arheologie-Istorie*, Târgu-Mureș, 1996, p. 419-433
- Dandea, Emil, *Mișcările studențești din anul 1918*, în „Almanahul Societății Academice „Petru Maior” al societăților pe facultăți și Academii și al Cercurilor Studențești regionale din Cluj”, Cluj, 1929
- Giurgiu, Natalia, *Evoluția populației din Transilvania între recensămintele din anii 1910 și 1930*, în „Studii de istorie a economiei și gândirii economice românești”, Cluj-Napoca, 1978, p. 13-22.
- Iancu, Gheorghe, *Acțiuni ale Consiliului Dirigent în vederea reglementării exploatarei gazului metan din Câmpia Transilvaniei (1919 – 1920)*, în „Marisia.Studii și materiale”, IX, *Arheologie-Istorie*, Târgu-Mureș, 1979
- Iancu, I., *Exploatarea miniere din Transilvania și Banat în anii 1919-1928*, în „Transilvania, Banatul, Crișana și Maramureșul”, București, 1929
- Lațiu, Victor, *Gazul metan din bazinul Transilvaniei în „Industria și bogățiile naturale din Ardeal și Banat”*, Cluj, 1927
- Man, Ioan Eugen, *Câteva edificii de interes comun în stilul național românesc la Târgu-Mureș din perioada interbelică*, în „Marisia”, XXX-XXXI, 2011, p. 239-249
- Nichiciu, Traian, *Les banques hongroises de Transylvanie*, în „Revue de Transylvanie”, II, nr.1, 1935, p. 83
- Pană, Virgil, *Pentru un monument național Avram Iancu la Târgu-Mureș*, în „Marisia”, XXVI, Târgu-Mureș, 2000, p. 291-297
- Peter, Julian M., *L'emploi des langues minoritaires dans l'administration*, în „Revue de Transylvanie”, Cluj, 1937, III, 2, p. 189-198
- Ploșteanu, Grigore, *Studiu introductiv*, în „Monografia orașului Târgu-Mureș. Ediție anastatică”, Târgu-Mureș, 2004, p. I-XLI
- Szürkás, Ecaterina, *Schimbări în structura demografică și social-economică a populației municipiului Târgu-Mureș (1930-1966)*, în „Revista statistică”, 1972, 21, nr. 2, p. 74-80
- Șandor Vasile, Kovács Barna, *Din viața economică a municipiului Târgu-Mureș. Fabrica de Mobilă Ardeleană „Székely și Réti” S.A. în perioada interbelică*, în „Marisia”, XXX-XXXI, Târgu-Mureș, 2011, p. 265-290
- Șoneriu, Ioan, *Aspecte din dinamica demografică a județului Mureș (1930-1970)*, în „Studii și materiale”, Târgu-Mureș, 1972, 3-4, p. 573-590
- Tătar, Octavian, *Colectă pentru monumentul Avram Iancu*, în „Restituiri”, Deva, 1997, p. 33-52
- Teodorescu, Virgiliu Z., *O comemorare: sculptorul Ioan Schmidt-Faur*, în „Statul major general în arhitectura organismului militar românesc 1859-2009”, Centrul Tehnic Editorial al Armatei, București, 2009
- Idem, *Simboluri ale cinstirii dedicate lui Mihai Eminescu – Mărturii documentare*, în „Revista Arhivelor”, București, LXXVI, vol. LI, nr. 2, 1989

Idem, *Contribuții la istoricul turnătoriilor artistice în metal din România*, în „Muzeul Național”, vol X, București, 1998, p. 181-188

Idem, *Mihai Eminescu – Simboluri ale cinstirii*, București, 2000, Monitorul Oficial

Idem, *Monumente – simbol al cinstirii – distruse prin intoleranță*, în „Marisia”, XXV, 1996, p. 436-441

Idem, *Contribuții la cunoașterea autorului monumentului „Eroilor Aerului” din București*, în „Muzeul Național”, X, 1997, București, p. 197-210

Idem, *Monumentele de for public din centrele orașelor. Studiu de caz: creațiile sculptorului Ioan Faur – Schmidt-Faur*, în „Monumentul” - *Lucrările celei de a XI-a ediții a Simpozionului Național „Monumentul – Tradiție și Viitor”*, Iași, 2009, partea a II-a, p. 463-507

Idem, *Preocupări de dotare a forului public în orașele transilvănene între cele două Războaie Mondiale*, în „Marisia”, XXX-XXXI, 2011, p. 251-264

Idem, *Informații referitoare la activitatea sculptorului Ioan Schmidt-Faur*, în „Revista muzeelor și monumentelor”, seria „Monumente istorice și de artă”, București, XX, 2, 1989, p. 38-85

Tomescu, D., *Administrația în Ardeal după desființarea Consiliului Dirigent*, în *Transilvania, Banatul, Crișana și Maramureșul*, București, 1929

IV. PRESĂ

A MA (Azi), 1925-1933

DÉLI HIRLAP (Jurnalul de amiază), Târgu-Mureș- Maros. Vasárhely, 1927

DÉLI ÚJSÁG (Ziarul de amiază), Târgu-Mureș, 1932-1933

DRUM DREPT, Târgu-Mureș, 1936-1938

ERDÉLYI DÉLI HIRLAP (Jurnal ardelenesc de amiază), Târgu-Mureș (1933-1934)

FRISS HIREK (Ultimele știri), Târgu-Mureș, 1925-1929

GLASUL MUREȘULUI, Târgu-Mureș, 1929-1934

GLASUL POPORULUI, Târgu-Mureș, 1929-1934

HIRADÓ (Buletin de știri), Marosvásárhely, 1920-1940

HETFŐI HIREK (Știri de luni), Târgu-Mureș-Marosvásárhely, 1921-1931

MAROS (Mureșul), Târgu-Mureș, 1927-1933

MAROSVIDÉK (Ținutul Mureșului), Târgu-Mureș, 1933-1941

ORAȘUL, Târgu-Mureș, 1923-1940

SZÉKELYFÖLD (Secuimea), Târgu-Mureș - Marosvásárhely, 1920-1937

SZIDÓ ÉLET (Viața evreiască), Târgu-Mureș, 1932

AZ ELLENŐR (Revizorul), Târgu-Mureș - Marosvásárhely, 1922-1925

AZ ELLENZÉK (Opoziția), Târgu-Mureș - Marosvásárhely, 1920-1940

SUMMARY

Emil A. Dandea was a leading of the fight for Greater Union and then building new Romanian national state.

He was born in Bucium, near Abrud, on January 22, 1893, in a family that has extensive roots between the Romanian revolutionaries of 1848-1849 and later between the leaders of the Romanian national movement in Transylvania. He was the grandson of Ionuț Dandea Horea's captain and the son of Simion Dandea, a ruthless and fearless supporter of the Memorandum, imprisoned several times for his political ideas and national, the last time in Târgu-Mureș. Tradition it's revolutionary ancestors in the service of the nation in Transylvania to emancipation and its mobilization of Union that should come it has persisted and also heartened the young Emil A. Dandea to follow the part of his fathers, to continue and to do his work under new conditions of the completing nation.

After primary and secondary studies completed in his native village, follow high school „Gheorghe Lazăr” of Sibiu, then of the Law Faculty of Cluj and of the Commercial Academy of Vienna, after that he claimed his doctorate in law at the University of Cluj. Since 1916, actively participate in the First World War, he joined the ranks of the Imperial Army. I wounded and with mild disability is made available at hand, and returns to Cluj, where he continued his studies and at the same time, engages in National Romanian Party fighting in Transylvania to achieve Unification. For consistency in upholding the cause of Romanian national is elected President of the University of Cluj Youth Society and member of the Executive Committee of the Senate of the national Romanian Transylvania, that entrusted the Apuseni Mountains, respectively Turda-Arieș County, with the task to organize the guards and national councils.

On December 1, 1918, it counts between the delegates, 1228 as represents the Young Romanian University of Cluj. On January 19, 1919, the Directing Council of the Romanian government established in Cluj, in the post of Secretary of the City being named Emil A. Dandea.

The future Mayor of Târgu-Mureș will be in the first rows of defenders of the Great Union, as a volunteer in the Romanian Army, the Hungarian-Romanian war unleashed in the spring of 1919, the company commanded by Lieutenant Emil A. Dandea piercing in the Hungarian capital on August 3, 1919.

On his return from the front, he was made Councilor of the City of Cluj. His professional accomplishments could not remain indifferent to the National Liberal Party leaders, who will arrive at the head of the State, after the election of 1922. This proved an energetic personality, in the Romanian program implementation, is named new Mayor of Târgu-Mureș, in late 1922.

In his first-term self-assessment as Mayor (1922-1926), it appears that some of the projects developed at primary installation has been completed, the other being launched but discontinued due to the short time and the lack of financial resources. Among those completed we can remember: introducing the Romanian administration; solve the amplification of electric plant; creating and equipping with the Romanian cultural institutions; the start of construction of the new Church (Cathedral) of the Romanian Orthodox; raising of the monument „Romanian Soldier” and of „Latinity”; editing official newspaper „City” etc.

Following the parliamentary elections for the Chamber of Deputies, of 25 May 1926, became, for two years, Mureș Deputy in the Parliament, especially the issue of peasants in the Apuseni Mountains, the County's problems that you had there and in the service to the city which is found almost three years.

Returns the local political life after the election of 1930, he was elected county councilor, which holds up the election of 1933, after which, on March 23, 1934, is at the forefront of the town, on the list of Liberals as Interim Chairman of the Commission. From that date, the administrative activity will be closely linked and complemented by the politics, Mayor of Târgu-Mureș became a mainstay of the inhabitants within the area, in particular by helping Nirajului with money funds for schools, community centers, churches etc., all in the interests of Roumanians, who have lost confidence.

In 1937, Emil A. Dandea rating concludes second term, with consciousness of work well done, with perennial urban-cultural achievement, some of them, which have brought home from the Romanian cities in the constellation with the high degree of civilization. The two churches, the Orthodox and Greek-Catholic and Romanian disciples home had finished and inaugurated, civil airport and State hospital were in the course of completion, the introduction of methane gas had become a reality, the Romanian institution of culture had passed over pioneering phase, diversified their activities through the establishment of the Museum of Archaeology and Ethnography and the Romanian cultural heritage formation in Library and Municipal Paintings. Romanian culture had everything to gain by encouraging financial intellectuals who put their mind and pen in the service on national interest.

Wanting to stay further in politics, Emil A. Dandea participate in the 1937 parliamentary elections, winning a mandate P.N.L. list when Parliament has chosen not opened proceedings, whereas, after the coup of February 10, 1938, King Carol II has installed its own authoritarian regime. Previously existing political parties was taken by myself, that Front on National Rebirth, which will enable and creating, until 1940, when unfavorable circumstances of the employment of northwestern Transylvania, it will lead to the path of refuge, to Bucharest, where he will find shelter from the teachings of brother Lucian Cioran, Emil Cioran.

In autumn 1944, after the liberation of Mureș County under Horthy-German occupation, Emil A. Dandea, along with other refugees, return to Târgu-Mureș, full of hopes and enthusiasm in the resumption of the normal course of things.

In situation marked by the rise of the Communists to the supreme functions of county and city, Emil A. Dandea was catalogued, so the Hungarian press, as well as the „Democrat”- communist, as a jingoistic element, representative of the exploiting class, a dangerous anti-democratic. To discredit the election campaign in November 1946 were taken from old archival, processes that had been incriminated as an exploiter of the working peasantry as an ordinary thief, who had the discretion of city property, charges who, however, never it had not been in court.

Installing the Communists in government, after rigged and falsified elections in November 1946, meant opening a second file in the folder of the former Mayor as a refugee, who has shared the fate of the majority of Romanian elites in the inter war. Threatened, hunted, blamed and watched by the Communist organs of repression, will establish a period, also in Bucharest, operating on, but work outside the city. So, for example, during the years 1947-1949, was a legal adviser the factory „Phoenix” in Baia Mare, in 1952, to be arrested and jailed without a conviction in forced labor camp, White Gate of the Danube- Black Sea Canal, where the Romanian intelligentsia perished flower. Due to lack of evidence, is issued in 1953, settling him forced from home (Neamț County) the Tazlău, until 1955, the period in which he lived isolated from everyone, including members of his family. In order to survive during the period 1955-1960, though having higher education and doctoral, and he worked as an unskilled worker, and then as the „enjoyed” a humble pension I.O.V.R., due to its quality of combatant in World War I, worth 350 lei.

Passed in the eternal on August 18, 1969, in Bucharest, at the age of 76 years. Testament it wishes, the body was brought secretly to Târgu-Mureș and buried in the cemetery church of wood, with the commitment Orthodox Archpriest David Lazăr, who had helped and materially in the last years.

ANEXE

ANEXA I

PRIMARII ORAȘULUI TÂRGU-MUREȘ (1902-)

➤ 1902-1913 dr. Bernády György	➤ 1940-1944 Májoi Ferencz
➤ 1913-1917 Hofbauer Áurél	➤ 1944-1945 Zsák Adolf József
➤ 1917-1918 dr. Máty Ferencz	➤ 1945-1952 Sóos Jozsef
➤ 1919-1920 dr. Valer Ghibu	➤ 1952-1953 Vasile Puskás
➤ 1920 dr. Cornel Albu	➤ 1953-1956 Szöcs Béla
➤ 1920-1922 dr. Ioan Harsia	➤ 1956-1960 Udvarhelyi József
➤ 1922-1926 dr. Emil A. Dandea	➤ 1960-1961 Bodor András
➤ 1926-1929 dr. Bernády György	➤ 1961-1963 Ioan Rațiu
➤ 1929-1930 dr. Adrian Popescu	➤ 1963-1968 Udvarhelyi József
➤ 1930-1931 dr. Ioan Pantea	➤ 1968-1972 Vasile Rus
➤ 1931 dr. Iustin Nestor	➤ 1972-1975 Pavel Chiorean
➤ 1931 Maximilian Costin	➤ 1975-1989 Ironim Buda
➤ 1931-1932 dr. Petru Musca	➤ 1990 Dumitru Moldovan
➤ 1932-1933 dr. Ioan Pantea	➤ 1990 Orbán Dezideriu
➤ 1933-1934 Nicolae S. Ionescu	➤ 1990-1992 Victor Suciu
➤ 1934-1937 dr. Emil A. Dandea	➤ 1992-1996 Nagy Victor
➤ 1938-1939 Gheorghe G. Dumitriu	➤ 1996-2000 Fodor Emeric Carol
➤ 1939-1940 dr. Eugen Curta	➤ 2000- dr.Dorin Florea

ANEXA II

Copie depe raportul de anchetă al D-lui Inspector General Administrativ D. Tomescu No. 121 din 30 Decembrie 1926.-

Cu ocaziunea anchetei ce am făcut la primăria Municipiului Tg. Mureș, în baza ordinului Ministerului No. 32397-C/1926, cercetând și modul cum se execută la acea primărie dispozițiunile din diferite legi și regulamente, am constatat că, în afară de înaintările nelege de funcționari, făcute în cursul anului 1926, și despre cari am referit prin raportul nostru No. 125 din 30 Decembrie 1926, s'au mai propus spre înaintare în ziua de 1 Ianuarie 1927, un număr de 38 funcționari.-

Dintre aceștia, unii au mai avut o înaintare pe ziua de 1 Iulie 1926, cum este D-l Balazsy Rudolf, care până la acea dată era în clasa de salarizare VIII-1 fiind înaintat în VII-3. Acum este admis din nou pentru înaintare în VI-3.-

În afară de aceasta, o bună parte din funcționarii propuși la înaintare, de către comisiunea de propuneri de numiri și înaintări și admisi de delegațiunea permanentă, în ședința dela 23 Noembrie 9, nu cunosc de loc limba română, iar alții o înțeleg foarte puțin.-

Depun un tablou de funcționarii propuși spre înaintare, în care au fost notați de noi în coloana de observațiuni cei cari nu cunosc limba.-

Creдем că funcționarii cari se află în această categorie față de dispozițiunile art. 31 din regulamentul statutului funcționarilor publici, pot fi cel mult tolerați în posturile pe cari le ocupă, cu condițiunea de a căuta să-și însușească cunoștința limbii române, ori până la completarea posturilor cu elemente cari să cunoască limba română.-

Avansarea lor urmează a fi considerată ca nelegală, orice alte drepturi ar invoca.-

Dacă unii dintre ei se vor fi strecurat cu ocaziunea examenului de cunoașterea limbii, ținut pe baza aliniatului 2 al menționatului articol din regulament, nota obținută nu poate fi con-

./.

siderată valabilă, deoarece față de completa neștiință de cari
dovadă, notarea nu a putut fi dobândită decât prin inducerea în
re a comisiunei.-

Gred că este necesar să se pună în vederea primăriei
nicipiului Tg.Mureș că cea dintâi condițiune de care trebuie să
îndeplinească un funcționar propus pentru înaintare, este cunoaș
limbei române.-

INSPECTOR GENERAL ADMINISTRATIV,

(ss) D.Tomescu

p. Conformitate,

Emil Dandea

ANEXA III

„CONSIDERAȚII DE ACTUALITATE ȘI DE VIITOR ASUPRA TÂRGUL MUREȘULUI”⁷⁰³

Localitate urbană care, în prezent, nu impresionează favorabil, situată în dispozițiuni naturale cât posibil de plăcute, înconjurată de serii văluroase de dâmburi și dealuri, ici colo îmbrăcate de păduri adumbritoare și frumoase. Regiunea este un peisagiu foarte reușit, traversată de șerpuitorul și molatecul Mureș, apă cu mult pește.

De ce T. Mureșului nu impresionează favorabil? Pentru că, în afară de câteva clădiri, care vor să pară numai mari și de înfățișare cu pretenții impunătoare, dar care n-au vre-un stil care să denote spirit constructiv și de realizare beletristică, nu văz apoi nici opere de artă, ca statui, afară numai dacă caricatura ridicolă este considerată lucrare de artă, nici strade largi, bine pavate ca soliditate, canalizate, drepte, cu clădiri gospodărești private, locuințe zidite după anume condițiuni edilitate de caracter românesc, cu curți bine pavate, mozaicate ca la orașele săsești și cu grădini plăcute și îngrijite, nici o hală publică de vânzarea alimentelor, cum nici piețe mari, simetrice și împodobite.

Stradele puține numai cari sunt pavate cu piatră cubică granitoasă și acelea nu sunt fără defecte. Cele mai multe sunt asfaltate, asfaltul ros și lipsind pe dese porțiuni, așa că mersul vehiculelor se resimte mult.

Că acest asfalt este desfundat spre a fi retopit din nou, aceasta nu însemnează că circulația va fi ameliorată în câțva. Că există pe toate stradele mult praf este iar ceva ce nu arată că este o igienă edilitară, că nu se văz mașini stropitoare, decât ridicola stropșeală ce zvârle autobuzele în mersul lor. De o parte a orașului este un canal, care ici colo, puțin îndiguit, este însă ținut într-un hal nespus de murdărie /.../.

T. Mureșului are o poziție amfiteatrală, căci partea dinspre șesul râului Mureș și până la linia pe care este Primăria orașului Târgu-Mureș, cum și piața Regele Ferdinand este cea mai joasă, aproape plană. În piața Unirea și Reg. Ferdinand, până în susul stradei Ștefan cel Mare până în susul orașului, prin strada V. Alecsandri și altele ca ea se ajunge în partea actual cea mai înaltă a orașului ce domină anume parte a orașului. Numai Praga are poziții dispuse similar și celebrul Humboldt nu se înșela când spunea că Praga este cel mai frumos situat oraș terestru din Europa. Or, dacă ținem socoteală și trebuie ținut socoteală de împrejurimile T. Mureșului, acest oraș poate deveni ceva unic în lume.

Cum așa ? Foarte simplu! Nu trebuie decât ca să se studieze un plan de sistematizare a orașului, care plan să stabilească situația piețelor, lărgimea stradelor, destinarea locurilor în fiecare cartier pentru vânzarea alimentelor ca: pește, păsări și legume, fructe, brânzeturi, ouă, lapte, pâine etc., creare de grădini și parcuri publice, de ștranduri sistematice, de băi moderne, adaptarea stilului românesc în orice construcțiuni, fie publice, fie private, fixarea de linii de tramvai pentru oraș și vecinătăți. Un ecleragiu puternic și răspândit al orașului, cimitire sistematizate cu figuri și împărțiri regulate, crematorii pentru gunoaie, canalizare generală a orașului etc. etc. și care plan de sistematizare să fie adus la realizare treptat, în 20-30-40 ani.

Cu sistemul gospodăresc românesc, niciodată, însă, nu se va ajunge ca, în România, să avem lucrări mult durabile și bine intenționate de la început, lucrări care să justifice costul lor și care să treacă secole peste ele fără să pară atinse de vreme. Numai când vedem seriozitatea lucrărilor din străinătate ne putem da socoteală de care este rostul gospodăriei și economiei de stat, județ, comună sau particular.

⁷⁰³ ANDJ-Mure, Fond Primăria orașului Târgu-Mureș, Consiliu, dosar 24194/1935

Romanii, fie drumuri, fie alte lucrări ce făceau durau cu sutele și miile de ani. Așa, în Franța se întrebuințează și acum șosele făcute de Cesar, după 2000 de ani și lucrări de 7-8-900 ani văz în Franța, Italia, Germania, Anglia, Elveția. În Spania, la Sevilla și Granada se văz lucrări admirabile din timpul maurilor. La Roma, legațiile românești sunt în 2 imobile istorice, construite sunt de 6-700 ani și care par de azi.

Nu prea se știe în țara noastră că în Elveția există comune unde locuitorilor li se plătește anual câte un mic venit ce li se împarte regulat de municipalitate. Cum așa? Foarte natural! Pentru că comuna având avere – cum și la noi are fiecare comună – ea fiind bine și corect administrată, fără funcționari puzderie, este firesc ca bugetul să dea excedente care apoi sunt repartizate locuitorilor contribuabili. Pentru asta, Elveția este o țară unde cei ce fac politică ar avea de învățat mult, de ce este gospodărie propriu-zisă, nu nepricepere și hoție nerușinată ca la noi unde totul ce se face nu este decât dovadă de necompetență, de ciupeală și chiverniseală. Așa că, absolut niciodată, grație urâtelor deprinderi practicate nu vom avea vre-o lucrare de seamă și nici ceva complect și durabil. Bugetele, în țara noastră, oricât s-ar mări, nu servesc la buna gospodărie ci numai pentru a contribui gloatele de funcționari care muncesc prin așa poreclitele autorități. Așa că continuu vom fi de râsul lumii străine care ne zvârlă cu tifla în orice ocazie. Pentru că nu știm nu numai să ne apreciem bogățiile și frumusețile țării noastre, dar nici pe departe chiar să le punem în valoare și să ne presintăm țara ca ceva fără egal în lume.

Dar ce înseamnă buna gospodărire, fie națională de stat, județ, comună, fie privată? Aceasta e o întrebare cu rostul ei, mai ales în țara noastră, unde se trăiește și așa zicând se lucrează, fără nici un scop și fără nici un rost.

Buna gospodărire a intereselor publice însemnează ca venituri la diferitele capitole ce cuprind bugetele să fie întrebuințate pentru creare de lucrări bine dispuse din toate punctele de vedere, suficiente, confortabile, foarte durabile, așa că treptat, treptat, trebuințele generale să fie îndeplinite cu tot ceea ce realizează un program de organizare bine chibzuit și realizat.

O lucrare este durabilă numai atunci când, după ce și-a amortizat, în 30-40-50-60 de ani de ceea ce a costat efectuarea ei, ea rămâne în perfecte condițiuni de funcționare. Așa că, existența ei viitoare reprezintă o îmbogățire pentru instituția ce a creat-o, căci orice lucru care ne rămâne în ființă și bună funcționare de serviciu după ce s-a amortizat complect, devine un bun care intră în patrimoniul instituției, mărindu-i activul și cu cât patrimoniul cuiva se mărește prin astfel de lucrări capabile de bune servicii, cu atât cineva, indiferent de cine este el, stat, județ, comună, particular se îmbogățește cu prezența acelor lucrări, bunuri și în loc ca, capitalurile mari, care au servit la crearea lor să mai fie necesare, nu va fi nevoie acum, de cât de mici fonduri de întrebuințare. Ceea ce, într-o politică financiară a oricăruia, mai ales în acea de stat etc., ar trebui să aducă o diminuare de contribuțiuni sau bani ale cetățeanului. Numai așa se explică bogăția multor state și instituții, cum și economia privată ce vedem în străinătăți.

La noi, nimic din ceea ce este destinat pentru serviciile publice nu au propriu zis o durată, căci nici nu s-a terminat lucrarea, că ea reclamă fie modificări, fie reparațiuni costisitoare, așa că prin ceea ce se petrece la noi, putem fi siguri că facem numai operă de sărăcire a țării etc.

Așadar, o gospodărire, oricare ar fi ea, reclamă un program de lucrări care, odată efectuate în condițiuni cum arătam mai sus, într-un răstimp de 10-15-20 ani, după ce s-a amortizat costul lor în 30-40-50-60 ani și rămân apoi în bune mijloace de funcționare în viitor, tot acel inventar de lucrări devine o avere cu care gospodarul s-a îmbogățit și atunci desigur că bugetul gospodăresc trebuie să sufere mari modificări în micșorarea lui și el trebuie să cuprindă numai capitole cu mijloace zise de conservare, de întreținere, ceea este drept să aducă o ușurare a dărilor contribuabililor.

Prin planul de sistematizare al oraşului T. Mureşului, ar trebui stabilit în vedere că T. Mureşului a fost inima şi creierul, cartea de recomandare a maghiarizării în masă, cetatea privită din punct de vedere intelectual, moral şi material al elementului secuiesc, să i se dea o înfăţişare, organizare şi fond cu totul nu numai românesc modern, dar român-dacic. Aşa, actuala Piaţa Unirea şi Regele Ferdinand ar trebui să se numească Piaţa Dacia, care să aibă o formă oarecum ovală, la capete, faţă în faţă, să fie ambele biserici române, cea ortodoxă şi greco-catolică şi pentru ca ovoiditatea pieţei să fie cât se poate de răuşită va trebui ca latura de pe dreapta, când se priveşte de la catedrala ortodoxă, care are o linie acum oarecum curbată în afară şi care trebuie puţin câte puţin curbată înăuntru, pentru ca, încetul cu încetul, să ajungă în dreptul bisericii greco-catolică, într-o linie dublu curbată pentru această latură şi tot aşa trebuie procedat şi pentru cealaltă, latură pe care acum se află chestura, pentru ca, de la catedrala ortodoxă la cea greco-catolică, să îi dea o linie identică ca curbura de latura din faţă.

Partea carosabilă, latura dinspre trotuarele care mărginesc liniile ovoidale, desigur că va deveni şi ea o linie curbă. Laturile trotuarelor, ce mărginesc spaţiul din mijloc, vor deveni drepte după acest spaţiu mijlociu, care şi el va suferi modificări, pentru a ocupa exact mijlocul pieţei.

La Roma, oraşul celor mai frumoase pieţe şi fântâni din lume, există o piaţă ovoidă, lungă cam de 250 m., se numeşte „Piazza Navona” şi la capetele ei sunt 2 superbe fântâni. Laturile, de-o parte şi alta ale acestei pieţe, aşa cum o văz eu, trebuie ca să aibă, ca şi Rue de Rivoli din Paris, case, toate aproape la un fel ca faţadă, perfect de aceeaşi înălţime şi trotuarele largi de 7 m. Pe toată lungimea laturilor, să aibă, ca şi Rue de Rivoli, un trotuar culoar de colonade arcade, pe sub care toată lumea trece şi pe linia dinăuntru a trotuarului să văz numai vitrine elegante. Rue de Rivoli are peste 500 m. lungime, este de o frumuseţe unică în Paris, pe de-o parte case de aceeaşi înălţime şi acel trotuar culoar de colonade arcuite, iar celălalt trotuar este al palatului Tuilleriilor, cu vestitele firide în care stau, din distanţă în distanţă, statuile generalilor şi mareşalilor lui Napoleon. Napoleon, ca împărat, a creat această stradă şi decretul pe care l-a dat cu ocazia înfiinţării ei se respectă întocmai şi acum încât nu este permis a se zidi pe această stradă vre-o casă cu 1 cm. mai înaltă decât celelalte.

Pe asemenea trotuare, culoare de colonade-arcate se poate plimba lumea pe orice anotimp, la adăpost de soare, ploaie, ninsoare etc.

Pe piaţă, cum o văz eu, la mijlocul şi centrul ei, să fie o coloană cu statuia lui Decebal – care, n-a făcut cinste lui Traian, să fie adus în lanţuri, înaintea carului triumfal al acestuia şi apoi să fie sugrumat în închisoarea Mamartină. În faţa catedralei ortodoxe, de o parte şi de alta a pieţei, statuile ecvestre a lui Mihai Viteazu şi Ştefan cel Mare, ambii aprigi luptători pentru cruce, adevăraţi cruciaţi ai creştinismului şi mândria poporului român. După o distanţă de 60-70 m., alte două statui faţă în faţă, Mircea cel Bătrân şi Alexandru cel Bun. După alţi 60-70 m., iar faţă în faţă, Brâncoveanu Constantin şi Cuza Vodă, care au fost mari caractere de domnitori şi înfăptuitori de opere româneşti. Brâncoveanu a fost cu toată familia lui martiri ai creştinismului ortodox. După alţi 60-70 m. distanţă, alte 2 statui aşezate faţă în faţă, Avram Iancu şi Tudor Vladimirescu, 2 mari figuri ale aspiraţiilor naţionale şi la celălalt capăt al pieţei dinspre biserică greco-catolică să fie statuile lui Carol I şi Ferdinand I.

Pe această piaţă, să fie 11 strălucite figuri ale făuritorilor aspiraţiilor şi credinţelor poporului român, toţi regi, voievozi, căci şi Avram Iancu era craiu şi Tudor Vladimirescu domni. Această piaţă se va numi piaţa „Dacia” şi toate clădirile vor fi de trei etaje, care vor fi ridicate deasupra liniei din afară a colonadelor-arcate, aşa ca aspectul acestor case cu colonadele va fi de cea mai reuşită impresie pentru oricine. Mihai Viteazu, Ştefan cel Mare, Carol I şi Ferdinand I vor avea statui ecvestre. Actuala piaţă C. Romanul, dându-i-se o formă regulată dreptunghiulară, să se facă pe ea o mare fântână centrală şi de o parte la oarecare distanţă să fie statuile unui

grup a lui Horia, Cloșca și Crișan, iar cealaltă parte a pieței alt grup de statui a câtorva tribuni celebri ai lui Avram Iancu.

Cetatea veche îi trebuiesc date jos zidurile înconjurătoare, biserica maghiară mutată în altă parte pentru ca, pe locul acela care se va numi Piața „Călugăreni”, să se facă un mare palat al tuturor autorităților românești și cu un parc frumos înconjurător. În acel parc, trebuie, într-un loc bine dispus, cu ornamentație de plantație și destul de larg să fie așezat, pe un soclu de 1½ - 2 m. înălțime, monumentul eroului necunoscut, care n-are nici un rost acolo unde este așezat acum.

Piața „Oituz”, care acum este o piață, va trebui să fie mărită prin exproprierea construcțiilor de pe stradele Liceului, Ion Asan și Livezilor până în Str. Gh. Coșbuc, pentru ca, prin dărâmarea cetății și mărirea Pieței „Oituz”, se dea perspectivă Liceului „Papiu Ilarian” și Școlii Comerciale din față și în plus că cimitirul maghiar reformat nemaexistând, Str. Cimitirului, din Papiu-Ilarian până în Str. Coșbuc ar deveni un teren, pe care statul ar putea ridica un internat pentru bursierii lyceului „Papiu-Ilarian”.

Stradele Cuza Vodă și Călărașilor trebuiesc să aibă oarecum forma unei potcoave, fiecare devenind câte o latură regulat curbă, nu ca acum frânte, șerpuite și care, întâlnindu-se în așa zisa acum piața „Victoriei”, acolo să se facă cu adevărat o piață mare și de o formă bine studiată, estetică, tăindu-se, prin expropriere pentru cauză de înfrumusețarea orașului din cartierul respectiv, o suprafață de 4-5 hectare, cel puțin curățindu-se bicisnicia de murdărie bipedă de pe Str. Octavian Goga, Morii, Cloșca etc., iar potcoava de străzi să treacă prin această piață, la o distanță de cel puțin 80 de m. de strand.

Pe înălțimile de la Cornești, făcut un parc mare, cu alee largi, pe laturile cărora, de o parte și de cealaltă, la fiecare 10-12 m. distanță unul de altul, să fie așezate busturile oamenilor de seamă pe care i-a avut neamul românesc, așa cum se vede de la Roma, pe înălțimile lui Pincio care domină „Piazza del Popolo” și privește spre San Pietro; ici-colo în orașul care se va dispune astfel, create squaruri, grădini publice unde în afară de plante, flori, bănci pentru odihnit să fie o fântână, un motiv de artă, o statuie de om de seamă român.

Napoleon a făcut piețele Parisului după piețele orașelor Italiei și trotuarul cu colonade-arcate din Rue de Rivoli după lucrări similare din Bayorme și orașele Spaniei.

Cu timpul, Cazarma „Principele Nicolae” va fi mutată de unde este spre a fi instalată în altă parte, în pavilioane proprii și igienice, atât pentru trupă, animale, remise de armament, loc vast pentru instrucție și manevre de cazarmă, iar locul ocupat de ea va fi una cu strandul actual și drumul prezent de la spatele strandului va fi suprimat, așa că strandul se va mări cu suprafața ocupată acum de susnumita cazarmă.

Cimitirele toate, fie romano-catolic, maghiar- reformat, ortodox, mozaic trebuiesc desființate din oraș și mutate în afară aiurea, unde fiecare să fie sistematizate prin figuri regulate sau cartiere și unde morții să nu se îngroape de valma, ci după calitatea valorii lor din viață. În această privință, cimitirul cel mare din Viena – 8 chilom. de lungime – este un model unic și admirabil.

Stradele orașului, după planul de sistematizare, având în vedere /.../ vehicule, a căror viteză augmentează pe zi ce trece, trebuiesc să aibă 40 m. lărgime, numai partea carosabilă, iar trotuarele a 7 m. fiecare. Străzile să fie absolut drepte, iar casele din întreținerea stradelor, să aibă colțurile teșite – ca în orașele din Argentina, pentru ca raza de privire a celor din vehicule să devină mai lungă spre a frâna apoi la timp, așa că distanța dintre o casă de pe o latură a stradei spre casa din față de pe cealaltă latură a stradei să fie de 54 m. În mijlocul stradelor să fie un trotuar de 5 m. lărgime pentru publicul pieton și strada va fi, de o parte, pentru un sens al mersului vehiculelor, iar, de partea cealaltă, pentru sensul contrariu.

Casele, în cartierele comerciale, se vor zidi chiar pe linia dinăuntru a trotuarului, iar în cartierele necomerciale, pe distanța de 7 m. de la linia trotuarului. Cu asemenea lărgimi de strade, aerul, lumina, soarele se vor răsfrâna peste tot locul și hygiена și salubritatea publică vor fi mult asigurate. În

cartierele necomerciale, între casă și grilajul dinspre trotuar, spațiul de 7 m. să fie plantat și înflorit, verdeață multă. În cartierele comerciale casele să fie până la 4 etaje ridicate, iar în cartierele necomerciale până la 2 etaje.

Drumurile, în ce privește partea carosabilă, în vedere că circulația din ce în ce se mărește, ținând socoteală de stricăciunile cauzate de vitesă și că asfaltul nu este din nici un punct de vedere propriu, pe de o parte fiind dispus atât la o roadere foarte ușoară, cât mai ales la un proces de stricăciune, ce începe cu boboșarea pe ici-colo, cu îndungarea profundă, vine apoi încrețiturile, urmează crăpăturile, fărâmițarea și în fine acele gropi destul de profunde, care toate fac ca calea asfaltată să devină o miserie și o pacoste pentru circulația prea vioaie de azi; de altă parte asfaltul nu realizează deloc scopul și concepția unei lucrări de interes public, nefiind deloc durabil și deci devine foarte costisitor, trebuind mereu înlocuit și reparat. Pentru aceea, trebuie ca partea carosabilă să fie făcută în condițiuni de soliditate, ca durabilitatea ei să fie de cel puțin câteva secole, ca și drumurile romane. Așa că propun, ca partea carosabilă să fie construită în felul următor: întâiu un strat gros de 50 cm. din pietre sparte și devenite ca bulgărașii de mici; piatra să fie silicioasă și granitoasă, așezată pe teren prealabil bine nivelat; acest strat de piatră sfărâmată să fie presată cu compresorul, apoi turnat ciment lichid în cantitate suficientă, pentru ca piatra sfărâmată să fie bine scăldată și pătrunsă ca închegare devenind un bloc gros de piatră cimentată cam de 35 de cm. Deasupra acestui strat de piatră astfel cimentată și devenită bloc pietros, se va așeza nisip de 10 cm. grosime și în fine peste acest nisip piatră de granit, în cuburi de câte 10 cm laturile și între aceste cuburi perfect așezate, azvârlit nisip și turnat apoi bitum între spații. Cu asemenea drum carosabil, care devine nivelat și întins ca o curea și de o durabilitate seculară, se poate spune că se realizează desigur după amortizarea costului lucrării, un bun cu care comuna s-a îmbogățit. Pe astfel de drumuri, artileria cea mai formidabilă ca greutate și ca mers de viteză trece ca pe un parchet de salon, fără a cauza cea mai mică stricăciune.

Lucrările de canalizare și tot așa tot ce se îngroapă în pământ se pot face sub trotuarele laterale ale drumului, pentru ca acesta, adică partea carosabilă, să rămână intact, pe când trotuarele a 7 m. lărgime se pot desface din când în când, fie turnat asfalt, dacă trotuarul este asfaltat, fie dislocându-se dalele, dacă este făcut cu ele. Ar fi de dorit ca canalele pentru apă să fie făcute din sticlă groasă, manieră de cristal ca în Holanda, pentru ca apa să rămână totdeauna nu numai limpede dar și nealterată de rugină și aceste tuburi de sticlă cristalizată sunt de o durabilitate seculară, de sunt îndropate mai adânc.

Trotuarele le propun de 7 m. și în cartierele negustorești ele vor fi, vara, umbrite cu draperii mecanice ce vor porni din pereții prăvăliilor și pe distanță de 2 m. Comercianții vor putea, plătind taxe comunei, să așeze mese, scaune sau depune marfă de expus.

La 1 m. distanță de bordura trotuarului, dinspre partea carosabilă, se vor planta arbori, tei, platani, așezați unul distanță de altul la 7 m; aceasta pentru ca să aibă aer și soare suficient și decorația străzilor cu această plantație este suficientă din toate punctele de vedere, nemaifiind nevoie de acele bande înflorate, cum se vede acum și care, în definitiv, nu realizează deloc nici estetica, nici igiena, nici curățenia orașului.

Stradele, pornind în jos din piața Daciei, toate trebuind cu timpul lărgite, cum arăt mai jos, și să cază direct în piața Victoriei care trebuie/.../ largă din Str. Călărașilor până în Str. Traian, prelungită în linie dreaptă.

Strandul nu poate fi lăsat așa cum a fost așezat, între Piața Victoriei, prăfuită din față cum și cu fumul coșurilor de la casele din față, prăfuit de drumul din spatele lui, cum și cu fumul de la băile vecine și de la industriile învecinate, care dau un fum gros și înecăcios.

Pe canalul ștrandului actual, trebuiesc luate măsuri a nu se mai vedea plutind șoareci, căței, păsări, pisici, porci și alte multe mortăciuni și putreziciuni. Populația, din cartierul căreia traversează canalul, va trebui dur amendată și în mod solidar pentru ca poliția acestui canal să fie făcută de chiar mărginașii și riveranii canalului.

Comuna ar putea preveni toate murdăriile pomenite mai sus, prin așezarea a două stăvilare cu plasă, dese, care să oprească tot ce aduce apa; unul din stăvilare cu plasă să fie așezat la începutul canalului, când pornește din Mureș și al doilea stăvilă cu plasă la podul ce anticipează porțiunea din canalul ștrandului, așa ca apa din canalul ștrandului și a basinurilor să fie curată.

Basinurile actuale trebuiesc nu numai curățate cu târnurile, dar atât fundurile cât și pereții lor să fie răzuite de straturile de ciuperci și mușchiul de mucegaiu scorțos și care dau apei acel miros greu de pământ împutit. Totul trebuie bătut cu apă bine pistonată și din când în când spoite cu var; identic, aceleași operațiuni trebuiesc făcute și în interiorul ștrandului.

În ștrand, trebuie așternut un strat gros de o palmă de nisip curat, de mare, pentru ca baia de soare numai pe el se poate face cu adevărat, prin culcare, având caloriile și radiațiunile sărurilor ce conține, apoi trebuie ca ștrandul să fie separat, așa ca femeile să nu mai fie laolaltă cu bărbații, ca baia de aer și de soare să se poată face gol de tot, deoarece în costum de baie nu iau aer, nici soare tocmai părțile corpului care au mai multă necesitate, basinul renalo-abdominal. Nu ca acum când promiscuitatea și lubricitatea mult cultivate și /.../ în tot felul, scopul băilor publice nu trebuie să fie decât sănătatea și deci să nu întrețină imoralitatea.

Ștrandului, se va afecta și parcul păduros din spatele actualei casarme „Principele Nicolae”, unde se va putea organiza, astfel, diferite jocuri de circumstanță.

Nu trebuie deloc pierdut din vedere importanța existenței unui ștrand care să realizeze dezideratele binefacerilor anotimpului văros și călduros de peste an; pentru că sănătatea individului și a societății este prima condițiune de bunăstare morală a omului în general.

În loc ca pe actuala piață „Regele Ferdinand”, să se facă acum piață de toate cele necesare gurei și din joi în joi un fel de bâlcu cu aproape de toate ale casei modeste, propun ca, în fiecare cartier, pe ambele trotuare, pe distanța de 80 de m., să se organizeze, prin găuri sistematice, fante în trotuare, pentru ca să se introducă în ele lemnăria celor 4 jaloane pe care să se așeze acoperișul de pânză și odată baraca formată, așa se montează mesele, care se strâng și se întind după trebuință și pe care așează marfa.

Acolo, se vor găsi de toate, legume, fructe, ouă, păsări, brânză etc. etc. și fiecare locuitor manager va avea la îndemână tot ce-i trebuie, nemaifiind nevoit să alerge pe distanțe mari ca acum, să peardă vreme multă și prețioasă și apoi să sufle din greu pentru a-și purta spre casă încărcătura de cumpărături făcute. Aceste piețe de cartier vor ține de la ora 7 până la 12 din zi. Chiar vânzătorilor le va conveni mai bine, căci ei vin din diferitele direcții spre a sosi în oraș și apoi se înghesuiesc în piața „Ferdinand”, pe când cu piețele de cartier, fiecare negustor își va alege piața de mai la îndemână. Ar trebui stabilit apoi, ca fiecare vine să-și vândă marfa în oraș, să vorbească românește cel puțin indispensabilul circumstanțial.

Din râul Mureș, trebuie printr-un mic braț să se creeze o serie de 7-8 iazuri cât mai mari și proprii pentru cultura peștelui, spe a avea de toate spețele de apă dulce /.../ spre a face posibilă alimentația sănătoasă și igienică /.../ cu mâncare de pescărie proaspătă locală.

Pe locurile ocupate acum de cimitire, ca și pe toată parte înaltă ce duce spre Cornești și vilișoara lui Ruja de deasupra viilor, trebuiesc, cum arătam mai sus, trase drumuri largi și construite vile admirabile prin ansamblul de curți și de grădini, după ce se vor fi făcut, în prealabil, toate lucrările de canalizare etc. /.../; aceste vile vor avea dispozițiuni interioare bine studiate, încăperi mari, spațioase, aerate, luminoase, stil românesc pur. Această parte nouă a orașului, ce din ce în ce trebuie să devină panoramic, va fi mândria lui, toată această parte a orașului trebuie bine etajată și

îndiguită pentru ca dispoziția de terase a amfiteatrului să fie evidentă și tot în acest cartier trebuie construit un casinou mare pe un teren de cel puțin 4000 m², cu saloane și mari săli de concerte serioase și de expoziții de artă de toate genurile – acest casinou va fi înconjurat de un parc, în care se vor fi făcut fântâni țâșnitoare de apă și se vor așeza motive de artă.

În oraș, în diferite cartiere, trebuiesc create, ca la Praga și Viena, un fel de pavilioane unde, în afară de teighea, bucătărie, dulapuri, să fie un spațiu de 10-12 mese, a câte 2-3-4 scaune fiecare, în care pavilioane se servesc mese, d-ale lăptăriei, lapte dulce, bătut, iaurt, smântână, unt, brânză, ouă, miere, pâine, compot, prăjituri, cozonac.

Cum secuii și mozaicii maghiarizați sunt în număr mare și ceea ce este semnificativ că sunt foarte demonstranți, gălăgioși, oarecum agitanți, aici în T. Mureșului trebuiesc create instituții unde românii să se arate din ce în ce mai numeroși și T. Mureșului trebuie să însemne un centru de forțe românești, de cultură românească, un focar al inteligenței și simțirei noastre naționale; aici trebuiesc înființate încă 2 regimente, dintre care unul de vânători, iar altul de cavalerie, un aerodrom pentru aviație, cu trupele de specialitate, un seminar teologic, un stadion mare pentru curse cu piciorul, fie marș, fie pasalergător, un ipodrom pentru curse de cai, mai ales că regiunea deluroasă se potrivește admirabil pentru creșterea și cultura cailor de rasă de toate felurile. Trebuiesc făcute tabere de vară pentru elevi și eleve, studenți, studente, organizate cu tot ceea ce reclamă o bună și serioasă cultură fizică, unită cu o educație spirituală, totul convenind a reuși să avem tipul convenabil intelectual național de care neamul are nevoie trebuiesc create drumuri pentru iarnă în ce privește exercițiile de schi (skyi), care este un exercițiu sănătos și foarte necesar fie muntenilor, fie unei categorii de oștire pedestră în timp de iarnă. Conservatorul trebuie pus pe baze serioase, corespunzătoare cerințelor înalte ale artelor, pentru ca, talentele românești să fie, prin studii, îndrumate la o existență de faimă, fie în țară, fie peste graniță, orișunde. Pinacoteca de tablouri și sculptură trebuie îmbogățită cu opere de maeștri străini și români, cu lucrări de Mișu Pop-cel mai bun pictor român ardelean - care a lăsat o sumedenie de admirabile picturi. A pictat 15-16 biserici de seamă în vechiul regat și prin Transilvania și tocmai prin pictura bisericească se remarcă altădată artiștii plastice picturale și sculpturale. Cu lucrările lui Mișu Pop, se onorează seriosul muzeu Brukenthal din Sibiu, apoi Aman, Grigorescu, N. Vermont, Arthur Verona, Mircea Dumitrescu, Costin Petrescu, Stoica Florian și alți mulți artiști pictori și sculptori ca Florian, Os. Spătke Severin, artiști de mare talent. Trebuie ca muzeul din T. Mureșului să devină un alter Brukenthal al Transilvaniei.

Tot T. Mureșului va trebui să fie servit de tramvaie electrice care să poarte pe locuitori colo și colo, unde trebuințele și graba îi reclamă, tramvaie care trebuiesc duse ca linii până în satele învecinate, Sf. Gheorghe băi etc.

T. Mureșului n-are în cișmele o apă bună de băut, în condițiile cerute de sănătate și bun gust, totuși, în localitate sunt fântâni și puțuri cu o apă delicioasă la băut. Asta însemnează că trebuie studiat unde se găsește vâna din această apă, a o capta și a o procura locuitorilor în ce privește apa de băut, căci ca apă potabilă menajeră, pentru bucătărie, spălatul rufelor, bae și alte nevoi se poate utiliza apa din cișmelele actuale. La Roma pe fântâni stă scris: Aqua pura, aqua felice.

Tăblițele indicatoare de numele stradelor trebuiesc toate schimbate deoarece orașul având mulți locuitori străini de neamul românesc și istoria lui, habar n-are de ce însemnează atâtea nume de mari ilustrațiuni române, încât fiecare tăbliță indică de ex: Cuza Vodă, primul domnitor român al principatelor unite 1858-1866; Str. Traian, împăratul roman care a cucerit Dacia; în fine să se arate pe fiecare tăbliță ce anume calitate și rol a avut numele ce poartă strada.

T.Mureșului, prin frumusețea pozițiilor sale și a vecinătăților înconjurătoare trebuie să devină în câțiva ani cea mai frumoasă înjghebare românească orășenească, o mândrie a Europei întregi, o localitate de agrement climaterică, înzestrată cu un dispozitiv cu totul modern ca locuințe proprii

confortabile, instalațiuni sanitare și igienice, unde lumea românească și cea de peste graniță să vină, atât vara cât și iarna, cu cea mai mare încredere și plăcere. Orice tren ce vine la Târgu-Mureș, din orice direcție, să aibă fiecare vagoane directe la toate clasele.

Cu timpul, T. Mureșului se va întinde și de partea cuprinsă între Str. Principele Carol și Str. I.G.Duca și pădurea care se vede în față, privind dinspre Str. Ștefan cel Mare. Ceva din această parte aici arătată are și acum locuințe fără însă vre-o importanță orășenească, cât pentru partea de dealuri ce se ridică dincolo de Mureș, la 3-4 kilometri, tot timpul va aduce creare de noi localități, locuite și dispuse cât mai agreabil și conform cu cerințele moderne, precum și ferme producătoare de produse din ce în ce mai frumoase, gustoase și proprii pentru a satisface atât trebuințele localnice cât și a se transporta în stare naturală sau industrializată în țară și străinătate.

În vedere că T. Mureșului trebuie să devină o localitate climaterică va trebui ca fumul de coșuri de fabrică, de tren, să dispară cu totul, Așa că fabricile vor trebui să-și instaleze acele aparate ce paralizează fumăritul coșurilor fabricilor. Cât despre drumul de fer de la stațiile proxime T.Mureșului, trebuie schimbate mașinile cu altele nefumătoare. Mai trebuie apoi ca să se planteze cât mai mult brad, pin, pentru ca plantație să nu fie decât cea mirositoare de brad sănătos sau de pomi fructiferi. Clima regiunii este cât se poate de curată, limpede și nebântuită de curenți, uscată; aceasta din cauză că dealurile înconjurătoare sunt la o distanță convenabilă, pădurile de pe ele, în cas de ploaie, nu provoacă frigul intens ce se simte la Sinaia, Brașov, Sighișoara.

LUCRĂRI CE POT SUFERI O LEGITIMĂ CRITICĂ

Catedrala, biserica ortodoxă-română, desigur că nu corespunde absolut întru nimic scopului și intențiilor care au presidat la înălțarea ei; căci, mai întâi, trebuia să fie înălțată pe locul cetății. O catedrală într-o localitate accidentată ca T. Mureșului nu putea avea decât /.../ adică pe înălțimea cetății. Apoi, un templu creștin ortodox nu putea deloc avea forma, nici externă, nici internă ce i s-a dat catedralei și ar fi să desemn cam lung ce dispozitiv intern are o biserică creștină ortodoxă. Este destul să se știe că, în jurnalul „Epoca”, am scris, în toamna din 1933, 19 articole în ce privește opera rară de arhitectură religioasă, care este mănăstirea, Biserica Episcopală din Curtea de Argeș, descrisă în cele mai mici și precise detalii, atât ca exterior cât și ca interior, articole lungi și admirabile de descrierea unui monument unic. În afară, catedrala din T. Mureșului este ca un bloc, brut cioplit, pentru a i se da o formă quasireligioasă. Pe dinauntru, n-are nimic, absolut nimic din misticul discret al luminei templelor, nimic din etajarea ce trebuie să reprezinte pictura interioară, profeții care au anunțat din timp în timp venirea lui Isus, Mesia. Apoi, diferitele scene din mistică imaginativă a credinței creștine, scene din viața mamei Domnului, din viața lui Isus, a apostolilor, care fiecare își au locul lor de cinste, figuri de mari sfinți teologi, sfinți făcători de minuni și scene din viața lor de cinste, figuri de mari sfinți teologi, sfinți făcători de minuni și scene din viața lor. Ceea ce și-a permis să mângăiească pe dinăuntru turlei mari, este o ineptie grosolană, revoltătoare o les religiozitate de zugrav ordinar, lipsit cu desăvârșire de noțiunea înaltă a frumosului ca formă și culoare a picturii creștine ortodoxe. Lemnăria lucrată, fiind neuscată, verde, este crăpată și dislocată pe la încheieturi sau în panouri. S-a uitat că lemnăria trebuia uscată la aer câțiva ani și după ce se întărea și condensa ca ferul, atunci să se fi lucrat. Pe dinăuntru bisericii plouă bine în mai multe locuri, ceea ce însemnează că betonul armat n-a fost lucrat în bunele lui prescripții și din material ales scrupulos. Așa că, nu este improbabil a se vedea, într-o zi, că tot eșafodajul turlelor să se așterne atât pe străzi, cât și pe pardoseala bisericii. În plus, pentru ca lucrarea să fie demonstrativ ordinară, înaintea bisericii s-a făcut o terasă cât se poate neconvenabilă ca armonie, dispusă și lucrată nu se poate de mai inferior. Trebuia, ca intrarea în biserică să se facă

pe o scară largă, foarte plecată ca poantă, treptele largi, bine îmbucate, ceva serios și solid în același timp. Aș vrea să știu, ce rost are la o biserică balconul de deasupra ușei de intrare? Și ca culme, s-a spânzurat în mijlocul bisericii o caricatură de candelabru foarte răușit de neestetic și lipsit de artă.

Dacă, la Biserica Episcopală din Curtea de Argeș este o terasă în fața bisericii și un coridor înconjurător al bisericii, apoi, pe acea terasă este baptisterul, așa cum de la începutul bisericii creștine s-a alcătuit planul bisericii și cum la orșice biserică creștină ortodoxă se observă în tinda închisă cu pridvor sau descoperită de la intrarea în biserică.

Lui Avram Iancu, un erou cu mult superior celor ce sunt considerați eroi, om cult, frumos, falnic, tânăr indicat de fire să fie șeful prestigios al unei revoluții care dovedea dreptul de revendicări naționale bine exercitat, i s-a făcut o monstruozitate zisă statuie!”

ANEXA IV

ÎNTEPRINDERILE INDUSTRIALE ÎNREGISTRATE LA CAMERA DE INDUSTRIE ȘI COMERȚ DIN TÂRGU-MUREȘ (1926)

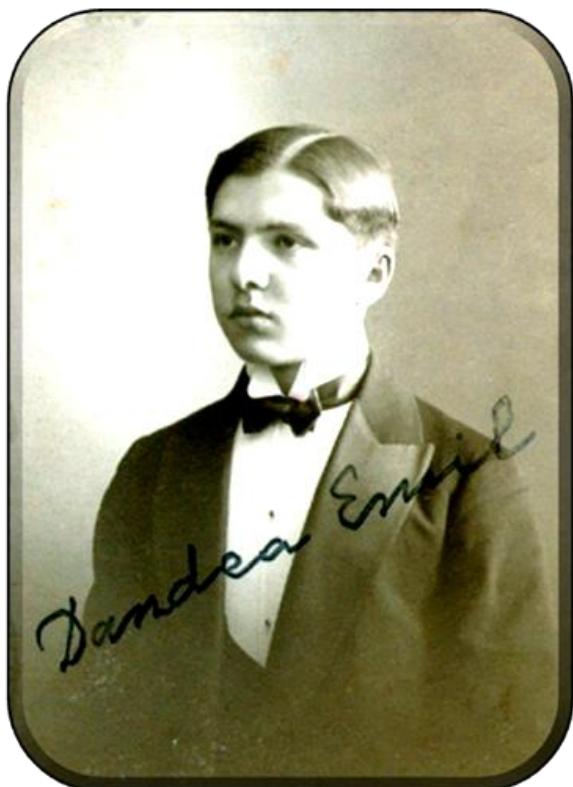
Nr. crt.	Denumirea firmei	Sediul	Denumirea întreprinderii	Localitatea unde funcționează
1	Grünwald Elias	Târgu-Mureș	Fabrică de apă gazoasă	Târgu-Mureș
2	Klein Mihail și Varodi Mendel	Târgu-Mureș	Fabrică de apă gazoasă	Târgu-Mureș
3	Neumann Maurițiu	Târgu-Mureș	Fabrică de apă gazoasă	Târgu-Mureș
4	Singer Pincas	Târgu-Mureș	Fabrică de apă gazoasă	Târgu-Mureș
5	S.A. Uzinele de Aragonit	Târgu-Mureș	Fabrică de articole de aragonit	Târgu-Mureș
6	„Transylvania“. Fabrică de Armături și Mașini S.A.	Târgu-Mureș	Fabrică de Armături și Mașini	Târgu-Mureș
7	Fabrica Metalurgică „Alfa“	Târgu-Mureș	Fabrică de Articole din Metal	Târgu-Mureș
8	Bürger Albert. Fabrică de bere și lichior	Târgu-Mureș	Fabrică de bere și lichior și butoaie	Târgu-Mureș
9	Fabrica de cărămizi a orașului	Târgu-Mureș	Fabrică de cărămizi	Târgu-Mureș
10	Fabrica de cărămizi și lut S.A.	Târgu-Mureș	Fabrică de cărămizi și de lut	Târgu-Mureș
11	S.A. Fabrica pentru lucrarea oaselor și de clei a Casei de Economie „Agrar“ din Târgu-Mureș	Târgu-Mureș	Fabrică pentru prelucrarea oaselor și de clei	Târgu-Mureș
12	Deda-Bistra S.A. pentru Exploatare de Lemne	Târgu-Mureș	Fabrică de cherestea	Târgu-Mureș
13	S.A. „Ardeleana“ pentru Industrie de Moară și Comerț de Marfă	Târgu-Mureș	Fabrică de cherestea și moară	Târgu-Mureș
14	S.A. pentru Industria de lemne și Moară	Târgu-Mureș	Fabrică de cherestea și moară	Târgu-Mureș
15	S.A. Industria Lemnului și Comerț de Mărfuri	Târgu-Mureș	Fabrică de cherestea	Târgu-Mureș
16	Uzina de gaz a orașului	Târgu-Mureș	Uzină de gaz	Târgu-Mureș
17	Frații Krausz	Târgu-Mureș	Fabrică de licheur și bomboane	Târgu-Mureș
18	David Paneth	Târgu-Mureș	Fabrică de măhuri	Târgu-Mureș
19	Fabrica de Mobilă Ardeleana S.A. Szekely și Petry	Târgu-Mureș	Fabrică de mobilă	Târgu-Mureș
20	S.A. Ardeleana pentru valorificarea vinului „Victoria“ fabrică de oțet	Târgu-Mureș	Fabrică de oțet	Târgu-Mureș
21	Gavril Nagy și Fii	Târgu-Mureș	Fabrică de piele și tăbăcărie	Târgu-Mureș
22	Kalnay	Târgu-Mureș	Fabrică de pietre de moară	Târgu-Mureș
23	Fabrica de săpun „Breckner“	Târgu-Mureș	Fabrică de săpun	Târgu-Mureș
24	Moara „Hedwig“. Frații Goldstein	Târgu-Mureș	Moară	Târgu-Mureș

Nr. crt.	Denumirea firmei	Sediul	Denumirea întreprinderii	Localitatea unde funcționează
25	Moară Sistematică Ludovic Schattel	Târgu-Mureș	Moară	Târgu-Mureș
26	Fabrica de zahăr din Târgu-Mureș și împrejurimi S.A.	Târgu-Mureș	Fabrică de zahăr	Târgu-Mureș
27	Rafinăria de Petrol din Târgu-Mureș S.A.	Târgu-Mureș	Fabrică de petrol	Târgu-Mureș
28	Uzinele Electrice ale orașului	Târgu-Mureș	Uzine electrice	Târgu-Mureș
29	S.A. pentru Industrie de Piele brută Târgu-Mureș	Târgu-Mureș	Fabrică de prelucrare a pieilor brute	Târgu-Mureș
30	Bustya Ludovic antreprenor de edificare	Târgu-Mureș	Fabrică de cherestea și lemn pentru construcții	Târgu-Mureș
31	Benkő Ladislau. Tipografie	Târgu-Mureș	Tipografie	Târgu-Mureș
32	Lakatos și Szabo, tipografie, librărie și compactorie	Târgu-Mureș	Tipografie	Târgu-Mureș
33	Nagy Samuilă	Târgu-Mureș	Tipografie	Târgu-Mureș
34	Tipografia „Concordia” Gaman	Târgu-Mureș	Tipografie	Târgu-Mureș
35	Istitut literar și Tipografie Bolyai S.A. pe Acțiuni	Târgu-Mureș	Tipografie	Târgu-Mureș
36	Tipografia comunală	Târgu-Mureș	Tipografie	Târgu-Mureș
37	Revesz Bela	Târgu-Mureș	Tipografie	Târgu-Mureș
38	Fabrica de sticlă S.A. din Târgu-Mureș	Târgu-Mureș	Fabrică de sticlă	Târgu-Mureș
39	Fabrica de oțet „Vinegra” Sugar și Soții	Târgu-Mureș	Fabrică de oțet	Târgu-Mureș
40	Moară Sistematică a Orașului Reghin	Reghin	Moară sistematică	Reghin
41	Adalbert Szabo	Reghin	Tâmplărie de mobilă și construcții	Reghin
42	Schonauer Kloos și Daniel	Reghin	Tâmplărie de mobilă și construcții	Reghin
43	Frații Herman și Wilhelm Robert	Reghin	Dărăcitoare de lână	Reghin
44	Brânzărie „Lauri”	Reghin	Brânzărie	Reghin
45	Klemens Hugo	Reghin	Fabrică de salam	Reghin
46	Mendel Farkas Fii	Reghin	Fabrică de spirt	Reghin
47	Müller Ioan	Reghin	Fabrică de cărmiți	Reghin
48	Mara Iosif	Reghin	Fabrică de piele	Reghin
49	Uzina electrică a orașului	Reghin	Industria pentru energie electrică	Reghin
50	Bucur Mihăilă	Reghin	Fabrică de căruțe	Reghin
51	Haltrich Gheorghe Ioan	Reghin	Industria de piele	Reghin
52	Schneidhoffer și Schon	Reghin	Fabrica tâmplărie de mobile și construcții	Reghin
53	Depner Iosif Robert	Reghin	Fabrică de trăsuri	Reghin
54	Coop. tăbăcarilor	Reghin	Industria de despicarea pieii	Reghin

Nr. crt.	Denumirea firmei	Sediul	Denumirea întreprinderii	Localitatea unde funcționează
55	Weber Edmond	Reghin	Tâmplărie de mobilă și construcții	Reghin
56	Prima cooperativă a pălărierilor din Reghin	Reghin	Industria de pălărie	Reghin
57	„Librăria Nouă“	Reghin	Tipografie	Reghin
58	Schwab Frederic	Reghin	Industria de piele și talpă	Reghin
59	Urban Rudolf	Reghin	Tâmplărie de mobilă și construcții	Reghin
60	S.A. Norbert Schonauer	Reghin	Fabrică de piele	Reghin
61	S.A. pentru Comerțul cu lemne din Reghin	Reghin	Turnătorie de fier	Reghin
62	„Ardeleana“. Industria pentru lemn special	Reghin	Industria pentru lemn de instrumente muzicale	Reghin
63	Hamlet Lazariu	Reghin	Dărcitoare de lână	Reghin
64	Lehel Adalbert	Reghin	Industria pentru lemn special	Reghin
65	Hausbeitner Frederic	Reghin	Fabrică de piele	Reghin
66	Prima Fabrică de Brânză	Reghin	Fabrică de brânză	Reghin
67	Pete Iuliu și cons.	Pănet	Moară	Pănet
68	Györfi Ștefan	Hărțău	Moară	Hărțău
69	Cont. Haller Gh.	Dileul V.	Moară de apă	Dileul Vechi
70	Codarcea Iuliu și Soții	Râciu	Moară	Râciu
71	Dogar Vasile și Soții	Ulieș	Moară	Ulieș
72	Dogar Vasile și Soții	Pogăceaua	Moară cu forță motrică	Pogăceaua
73	Lorinczi Atilla	Band	Moară	Band
74	Văd. Sandor Paul	Band	Moară	Band
75	Lorinczi Bela	Band	Moară	Band
76	Orban Carol	Mădăraș	Moară	Mădăraș
77	Succ. Szekeres Ioan	Mădăraș	Moară	Mădăraș
78	Domeniul Gudeamsterhaze și Graussel. Gheorghe Soc. Forestieră pe Acțiuni	Lunca Bradului	Fabrică de cherestea	Lunca Bradului
79	S.A. Forestiere Toplița Română	Arad	Fabrică de cherestea	Toplița-Română
80	Frații Jam	Toplița-Română	Fabrică de cherestea	Toplița Română
81	S.A. Valea Mureșului pentru Exploatare de Lemne	Brașov	Fabrică de cherestea	Toplița-Română
82	S.A. Lomaș Intreprindere și Export de Lemne	Gălăuțăș	Fabrică de cherestea	Răstolița
83	S.A. pentru Comerțul de Lemne	Galați	Fabrică de cherestea	Filea-Sălasdru
84	S.A. pentru Industria de Păduri	Foresta Galați	Fabrică de cherestea	Deda
85	Eltetö Iosif	Mureș-Mort	Fabrică de spirt	Mureș-Mort
86	Frater Bela	Porcești	Fabrică de spirt	Porcești
87	Fabrica de cărămizi cu aburi S.A.	Suseni	Fabrică de cărămizi	Suseni

Nr. crt.	Denumirea firmei	Sediul	Denumirea întreprinderii	Localitatea unde funcționează
88	Văd. Eltető Adalbert și Fii	Suseni	Fabrică de spirt	Suseni
89	Succ. Schwartz Mendel	Reghin-sat	Moară sistematică	Reghin sat
90	Wermescher și Messer	Reghin	Fabrică de spirt	Breaza
91	Hirsch Leib	Poarta	Moară pe benzină	Poarta
92	Grof Zichy Vladimir	Voivodeni	Moară	Poarta
93	Grof Zichy Vladimir	Voivodeni	Ferăstrău cu forță de apă	Poarta
94	S.A. pentru Comerțul de lemne	Iernuțeni	Gater	Iernuțeni
95	Erarul Român arendat de cooperativa Gurghiul	Iernuțeni	Gater	Iernuțeni
96	Hügel Leopold	Iernuțeni	Moară	Iernuțeni
97	Matskasi Ștefan	Iernuțeni	Moară	Iernuțeni
98	Baron Huszar Ladislau	Apalina	Moară	Iernuțeni
99	S.A. Fabrică de cărămizi	Petelea	Fabrică de cărămizi	Petelea
100	Vecserka Iosif	Periș	Moară	Periș
101	Veres Carol	Ilioara	Moară	Ilioara
102	Moldovan V. și Aron	Șerbeni	Moară	Șerbeni
103	Heinrich Iosif și Lateș	Beica de Jos	Moară	Beica de Jos
104	Fruchte Maurițiu	Ernei	Moară	Ernei
105	Banyai Carol	Iedu	Moară	Iedu
106	Cont. Teleky Carol	Dumbrăvioara	Moară	Dumbrăvioara
107	Văd. Csiki Francisc	Sângeorgiu	Moară	Sângeorgiu
108	Kohn Samuilă	Sântioana	Moară	Sântioana
109	Kiss Ilca	Ceuaș	Moară	Ceuaș
110	Racz Gheorghe	Ceuaș	Moară	Ceuaș
111	Nagy Arpad	Călugăreni	Moară	Călușeri
112	Kali Emeric	Secăreni	Moară	Săcăreni
113	Vitalis Alex.	Păingeni	Moară	Păingeni
114	Succ. Mariaffy Ludovic	Cornățel	Fabrică de spirt	Cornățel
115	Mudra Aloisiu și Soții	Sâncraiu de M	Fabrica de săpun „Gloria“	Sâncraiu de M
116	Lupan și Mudra	Sâncraiu de Mureș	Fabrica de oțet „Transilvania“	Sâncraiu de Mureș
117	Fabrica de cărămizi și țigle Mureșeni S.A.	Târgu-Mureș	Fabrică de cărămizi și țigle	Mureșeni
118	Fabrica de spirt „Ardeleana“ S.A.	Târgu-Mureș	Fabrică de spirt	Mureșeni
119	Fabrica de Piele din Mureșeni S.A.	Târgu-Mureș	Fabrică de Piele	Mureșeni
120	Dr. Marton Ștefan	Miercurea-Niraj	Fabrică de spirt	Miercurea-Niraj
121	Bethlen Ștefan	Săbed	Moară	Săbed
122	Roman Constantin	Șincai	Moară	Șincai

EMIL A. DANDEA – ICONOGRAFIE

Emil Dandea, elev de liceu

Emil A. Dandea revenit de pe front

Emil A. Dandea la 30 de ani

Emil A. Dandea cu soția Sidonia și fiul Horea

Emil A. Dandea împreună cu soția la Veneția (1936)

Emil A. Dandea (Pictură de Aurel Ciupe)

ORAȘUL LUI EMIL A. DANDEA

Primăria (1924)

Primăria (1935)

Piața Regele Ferdinand (1924)

Piața Regele Ferdinand (1936)

Monumentul Soldatului Român (1923)

Imagini de la dezvelirea Monumentului

Monumentul Latinității (1924)

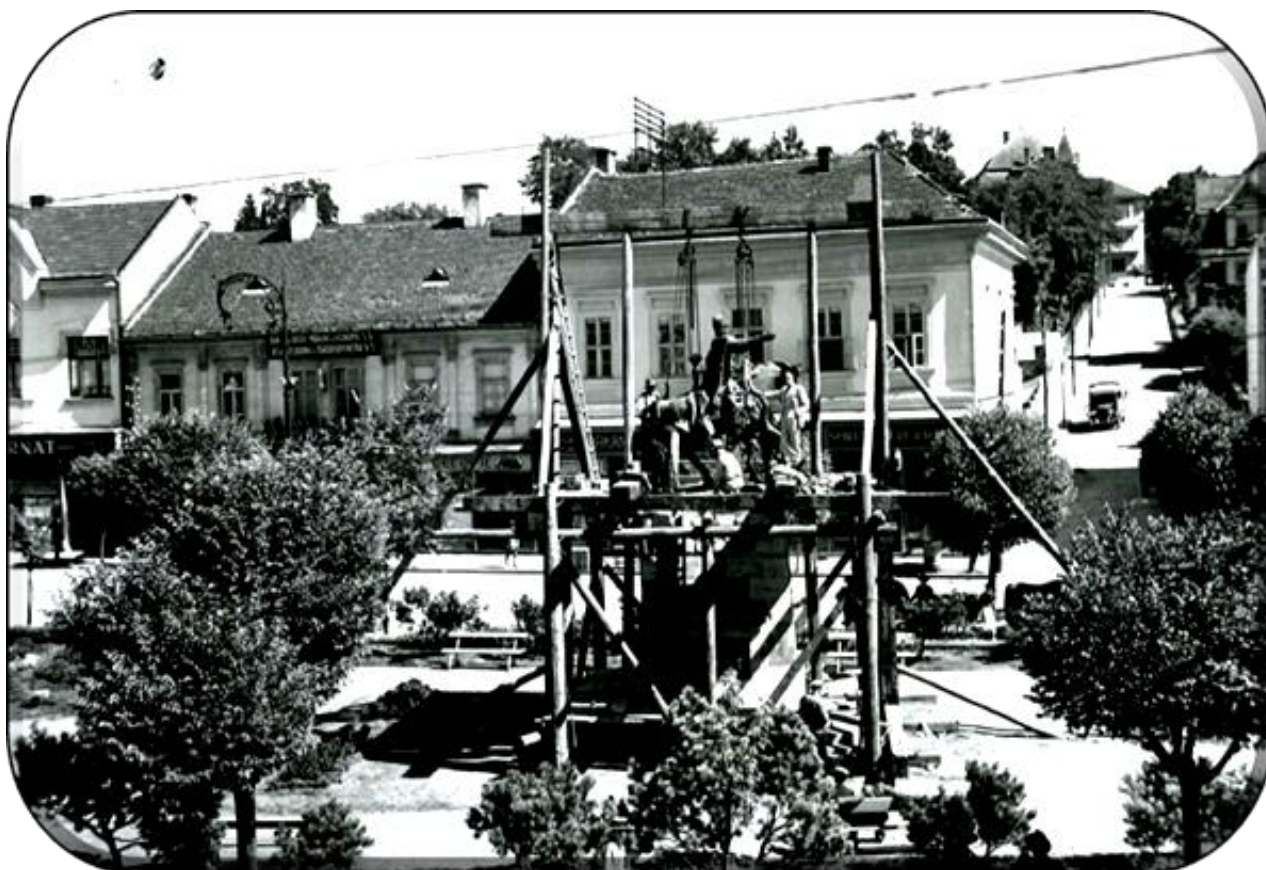
Monumentul Avram Iancu (1930)

Imagine de la dezvelirea monumentului (10 mai 1930)

Amplasamentul monumentului

Repararea soclului statuii Avram Iancu (1936)

Monumentul Vasile Pop (1935)

Monumentul Constantin Romanu-Vivu (1936)

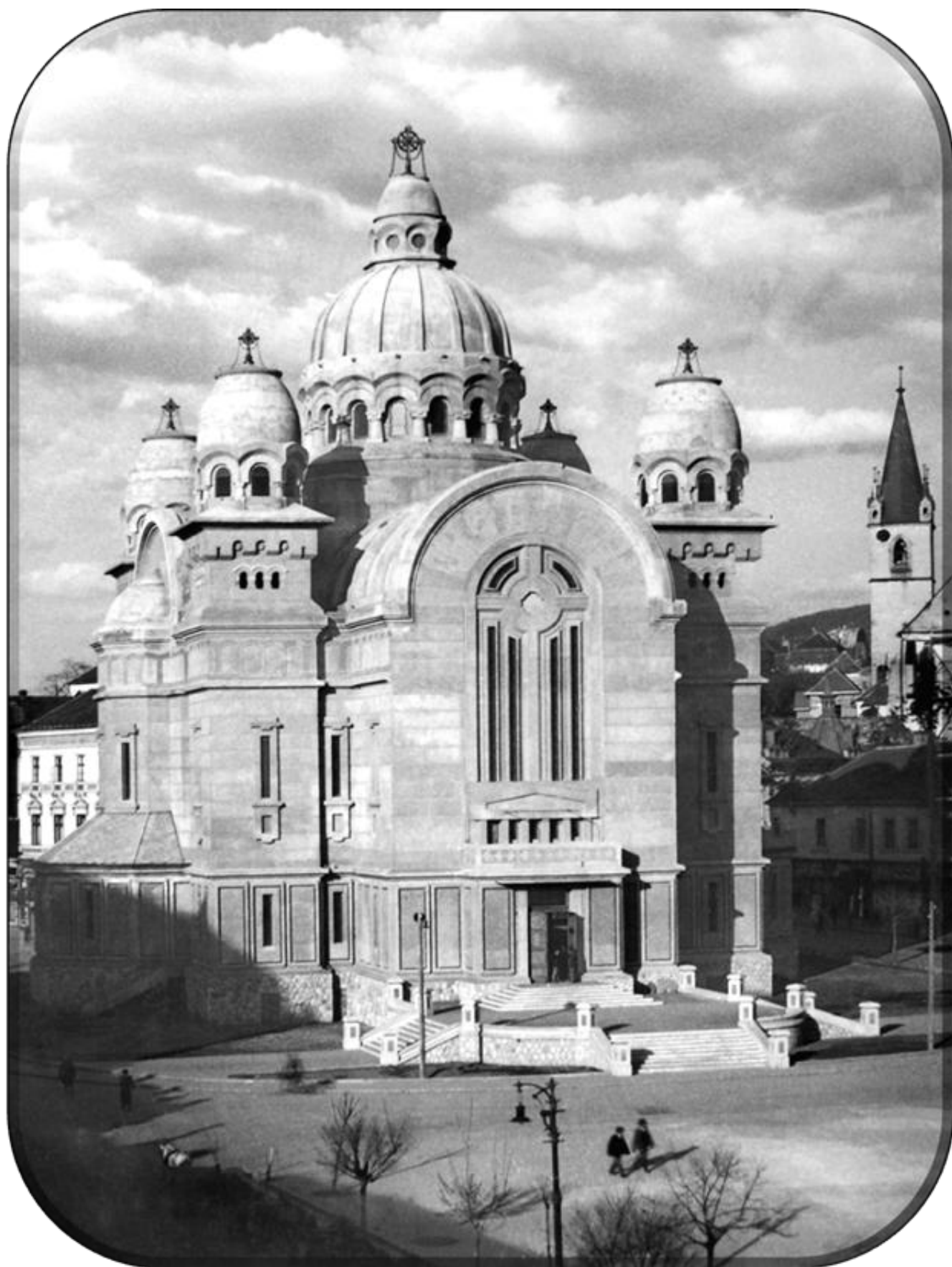
Planul Monumentului Constantin Romanu-Vivu (arh. Constantin Șildan)

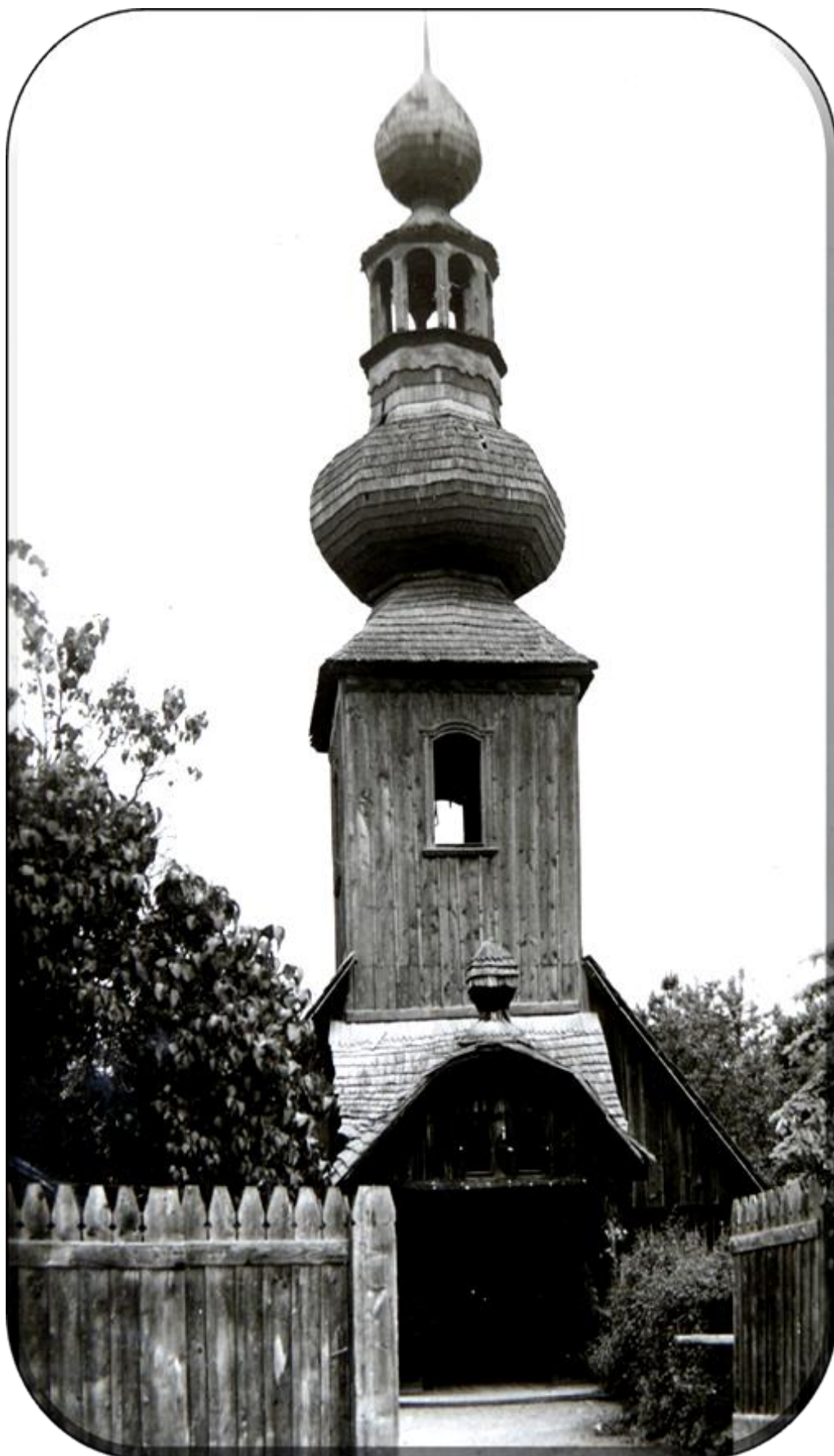
Imagine din timpul construcției monumentului. (în centru: Emil A. Dandea)

Imagini de la dezvelirea monumentului

Catedrala Ortodoxă (1934)

Vechea Biserică Ortodoxă (biserica de lemn)

Catedrala Greco-catolică (1936)

Vechea Biserică Greco-catolică (biserica de piatră)

Noul spital de stat

Imagine din timpul construcției

Căminul Ucenicilor Români (1935)

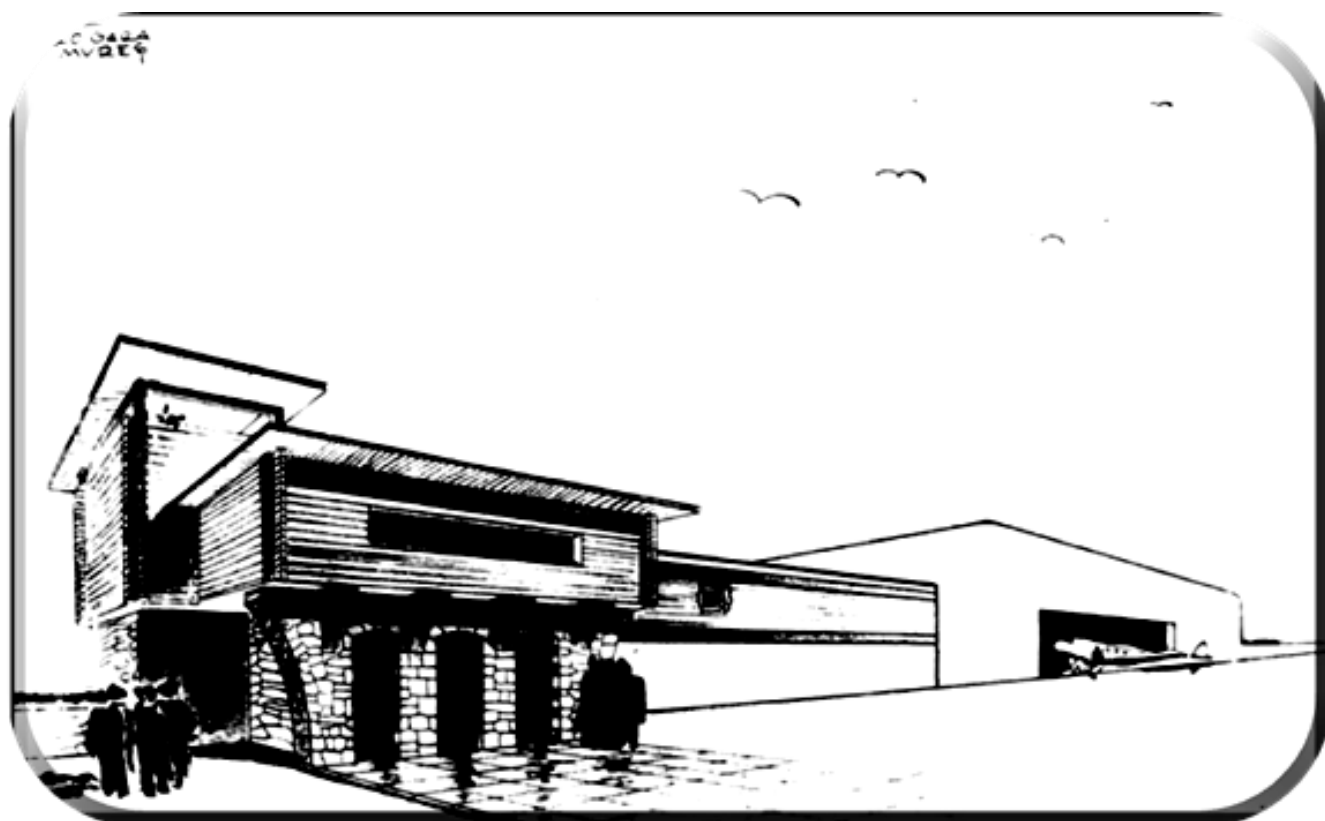
Palatul Administrativ (1940)

Fațada clădirii între 1940-1992

Imagine din timpul edificării Palatului Administrativ

Planul aeroportului civil (1936)

Stăruințe pentru terminarea înzestrărilor la Aero-port

Din 1936, s. b. primăria-
tul d-lui Dr. E. Dandea,
s'a terminat edificiul aero-
gărei Tg.-Mureșului. Nu
e nevoie să mai stăruim
asupra importanței ce o
are aero-portul cu așe-
zarea geografică pe Va-
lea Mureșului pentru
viața economică, comu-
nicativă și patriotică.

În preocupările D-lui
primar general r. z. Dr.
Eug. Curta, găsim înze-
strarea corespunzătoare
aero-portului.

Amenajarea terenului
de aterisaj, introducerea
luminii și gazului în
edificiu; terminarea ca-
nalizării și amenajarea
b-dului „Aurel Vlaicu”.

Aceste înzestrări se men-
ta se da aero-portului nostru
care are un precept conan-

Aero-portul Târgu-Mureșului

dint, bun gospodar, pe d-l
Mănuș Mănescu, care face
toate eforturile ca la Târgu-

Mureș să fie un aero-port
principal.

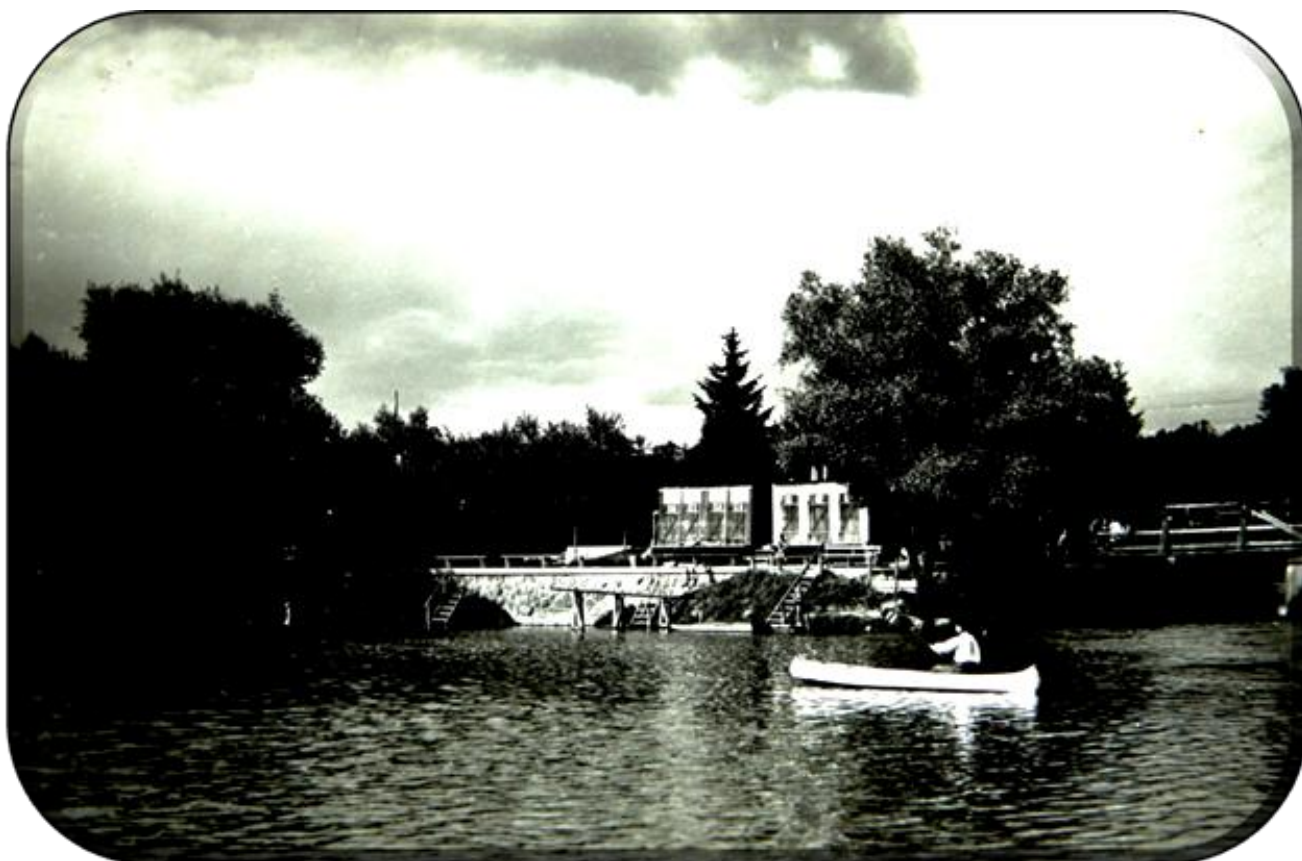
Facsimil din „Glasul Mureșului”, 11 decembrie 1938

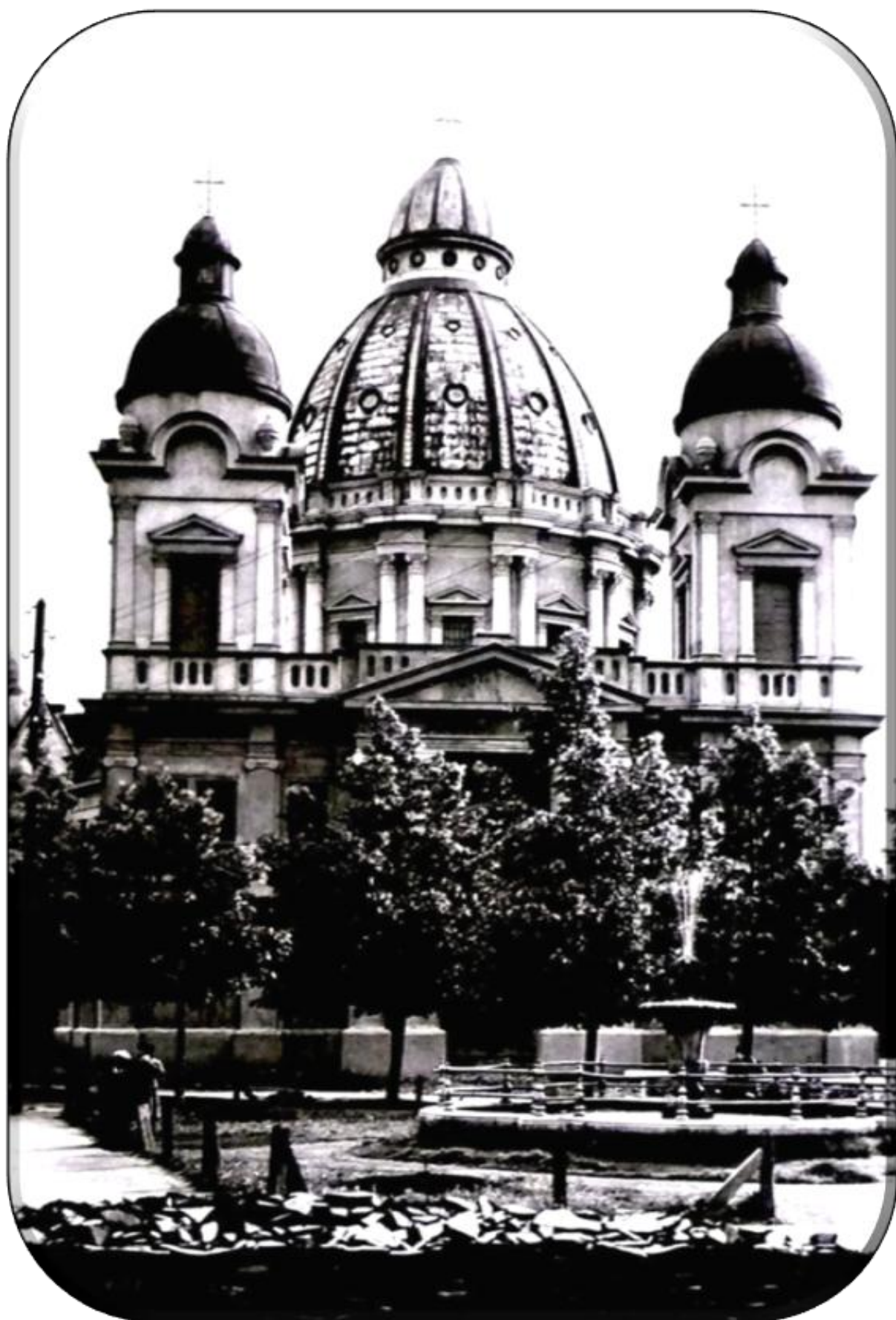
Imagini din Parcul Cornești

Parcuri în zona centrală

Imagini din Parcul Elisabeta

„Fântână săritoare” (1934)

Baia de vară (ștrandul) nr. 1

Arenele sportive

Patinoarul noaptea

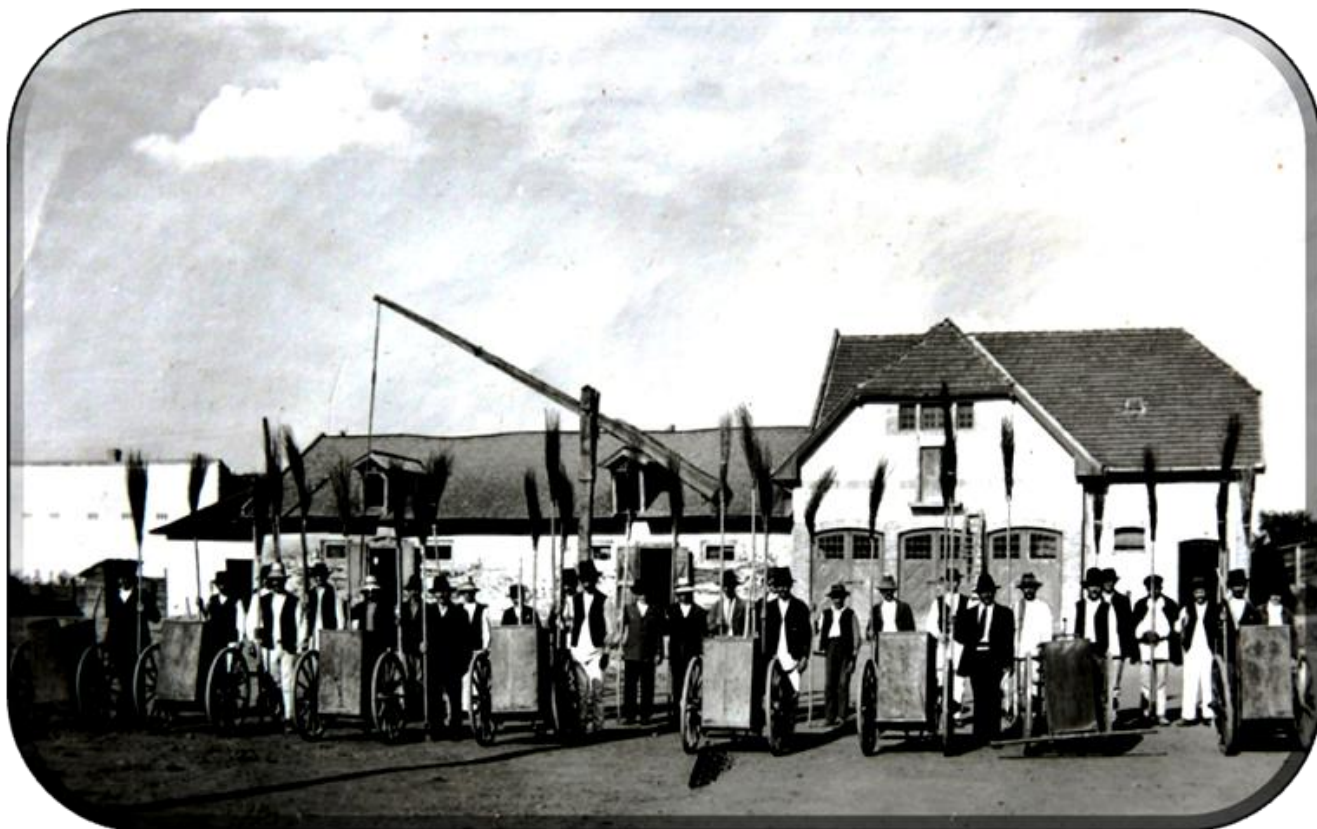
Imagine din timpul construcției toaletei publice

Imagine din interiorul toaletei publice din strada Regele Ferdinand

Repararea și asfaltarea străzilor

Serviciul salubrității publice

Autostropitoare

Serviciul de stingere a incendiilor

Ambulanța

Biră pentru transportul public

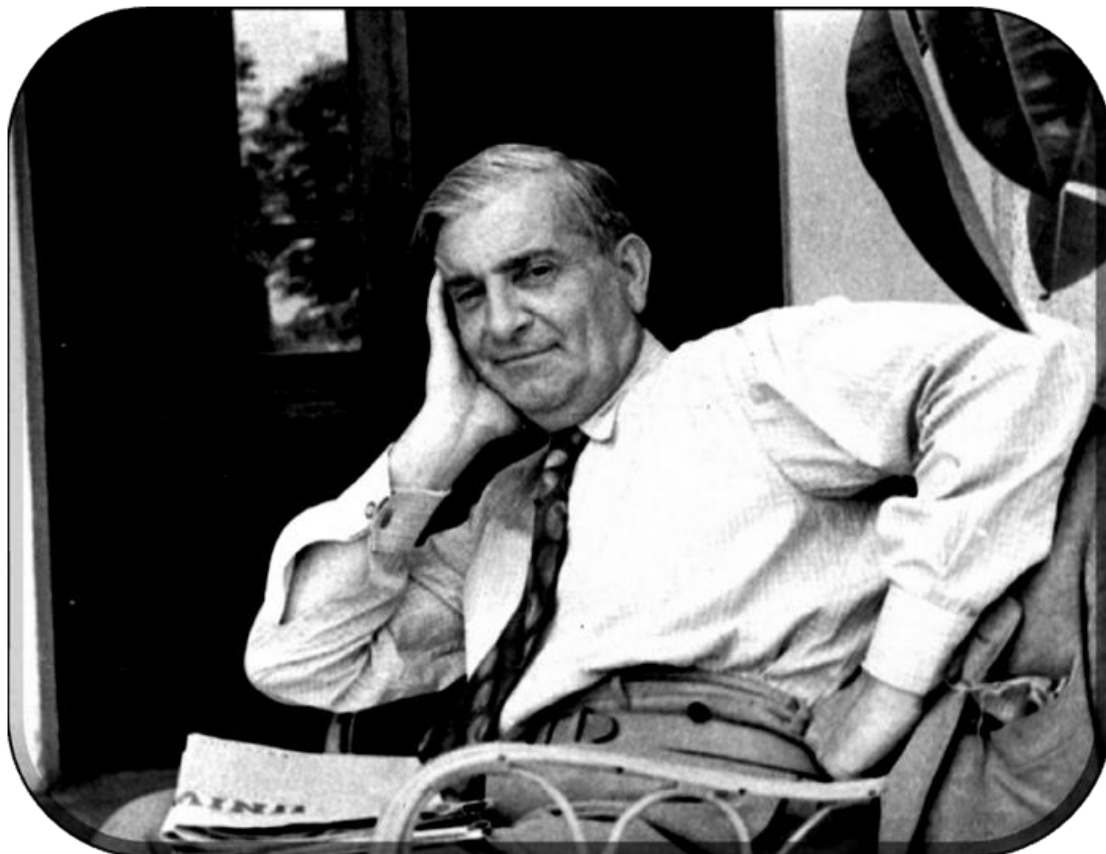

Prima școală românească în cartierul Remetea (1925)

Școala generală nr. 5

Aurel Filimon, fondatorul Muzeului de Arheologie și Etnografie

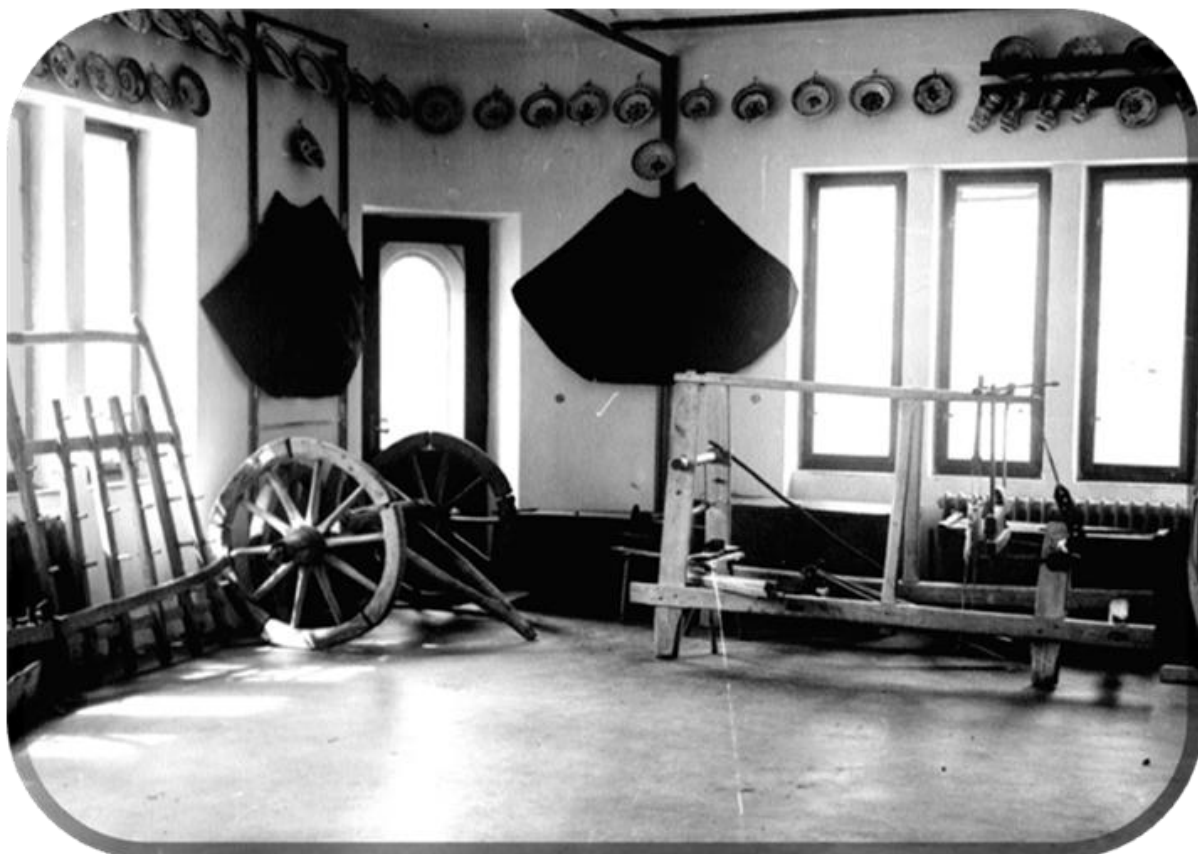
Pe șantierul arheologic de la Cristești (septembrie 1928)
De la stânga la dreapta: protopopul Elie Câmpeanu, Maximilian Costin,
Dr. Ștefan Ieremia, Aurel Filimon

Primul ministru Nicolae Iorga în vizită la Târgu Mureș (1932)

Imagine din expoziția de arheologie

Imaagini din expoziția etnografică (1936)

Imagine din Biblioteca Teleky

Familia regală a României în vizită la Biblioteca Municipală